

Шарк юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг органи

ОЙЛИК АДАБИЙ-БАДИИЙ,
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖУРНАЛ

47-ЙИЛ ЧИҚИШИ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ
НАШРИЁТИ

1979 9

Мундарижа

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА ТУҒИЛГАН КУНГА 90 ЙИЛ ТЎЛДИ

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий. Яша Шўро!, Биз ишчимиз!, Ўзбек хотин-қизларига!, Яшангиз ишчи-деҳқонлар!, Бир келуб кетсун. Шеърлар	3
Л. Қаюмов. Оламшумул шоиримиз	6
Я. Смеляков. Ҳамза. Шеър	12
М. Қўшжонов. Собит курашчи ва улуғ новатор	14
Ф. Абдуллаев. Ҳамза ва ўзбек адабий тили	20
К. Яшин. Ҳамза. Роман. Давоми	27
О. Матжон. Ҳаққуш қичқириги. Поэма. Давоми	92
С. Анорбоев. Сайли. Роман. Давоми	103
О. Ҳусанов. Давжон. Қисса	180

ИБН СИНО ТУҒИЛГАН КУННИНГ 1000 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН

З. Эгамбердиев, З. Эгамбердиева. Тиббиёт илмининг саркардаси	218
--	-----

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ

Ю. Мориц. Кураш йиллари куйчиси	227
А. Беқимбетов.	230

ПУБЛИЦИСТИКА

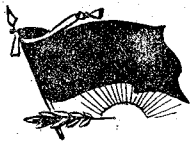
Ҳ. Зоҳидий, А. Оқилов. Медицинамиз қудрати	231
--	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Б. Қосимов. Кўҳна ғазалнинг янги умри	236
---	-----

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий

Яша Шўро!

Бузма кўнглинг, боқ бу Шўро
Берди мангу интибоҳ¹
Томчи ҳар қонингга олдинг
Илму урфон, эрку жоҳ².

Яша Шўро, яша Шўро!
Сен яшайдиган замон.
Ишчи ўғли, шуҳратингдан
Балқисин рўйи жаҳон³

Чор ҳукумат вақтидаги
Қуллигингни ўйласанг,

- ¹ Интибоҳ — уйғониш.
- ² Жоҳ — урин.
- ³ Рўйи жаҳон — ер юзи.

Шодлигинг мангу туганмас,
Қанча ўйнаб, куйласанг.
Яша Шўро, яша Шўро!

Ишла, ишлов вақти келди,
Ётма, гофил бандалар!
Битсин энди эски турмуш
Ул кулоҳу жандалар!

Эски турмуш боғларин қўй,
Қарға-зоғлар қишласин.
Янги турмуш боғларида
Ёш кўнгиллар яшнасин,
Яша Шўро, яша Шўро!

1918.

Биз ишчимиз!

Биз ишчимиз, меҳнатчимиз,
Биз ҳам инсон ўғлимиз.
Уйлашайлик, бизлар на деб
Золим бойлар қулимиз?
Оғир юкда яғир бўлди,
Ошпоқ, нозик елкалар.
Раҳмат демак, сўз ўрнига
Жеркиб, сўкиб сийталар.

(Нақорат)

Бизнинг кучнинг орқасидан
Бой бўлганлар беорлар.

Меҳру шафқатнинг ўрнига
Оёқ бирла тепарлар

(Нақорат)

Ҳар балога биз тўғримиз,
Қон чулғаган бошимиз.
Замон келди кўтарайлик
Оёқ остидан бошимиз!

(Нақорат)

Бизнинг замон, хизматчилар,
Майдонга чиқ, ишчилар!
Букун эркинг олар кундир
Кўзинг оч, меҳнатчилар!

1917.

Келди очилур чоғинг, ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни ҳар томон паришон қил.

Мактаб, анжуман борғил, унда фикр очиб гоҳи
Илму фан тиғи бирлан жаҳл бағрини қон қил.

Сояларда сарғайган юзларинг қилиб гулгун,
Сен ҳам аҳли донишлар базмини гулистон қил.

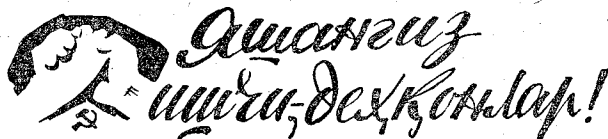
Чўриликни муллалар сенга қилдилар тақрир,
Кел, бугун бу заҳмингга маърифатни дармон қил.

Оналик ҳуқуқингни ҳурмат этмаганларни
Юзларин қаро айлаб, феълидан пушаймон қил.

Ой юзинг қаро чиммат зулмидан қутултирғил,
Чиқ қоронғи турмушдан, нур ичидан жавлон қил.

Сен қачон маорифнинг даргоҳига йўл топсанг,
Нурларин олиб кўзга сурмайи сулаймон қил.

1927.

(Ашула)

Яшангиз ишчи, деҳқонлар, жаҳон ичра!
Бўлмасин золимлар бизнинг замон ичра!
Бузамиз эски турмушни, хурофотни, бидъатни.

Тузамиз янги турмушни замон ичра,
Абадий сўнгра яшармиз жаҳон ичра.

Бизники дунё, ишчилар, ўқиб олсак,
Кечирган кунларни ўйлаб, кула олсак,
Сураамиз буткул зулматни, жаҳолатни, гафлатни.

Тузамиз янги турмушни замон ичра,
Абадий сўнгра яшармиз жаҳон ичра.

Биз ўқиб бу кун чиқарсак саводимиз,
Етишар ўзликдан ҳар бир муродимиз.
Битирамиз сўнг дунёдан асоратни, кулфатни.

Тузамиз янги турмушни замон ичра,
Абадий сўнгра яшармиз жаҳон ичра.

Биз агар ишчи, деҳқон ҳам қизил аскар
 Биргалашсак, фирқамиз бўлиб раҳбар,
 Тўкамиз тутдек дунёдан шаҳаншоҳлик, сарватни.

Тузамиз янги турмушни замон ичра,
 Абадий сўнгра яшармиз жаҳон ичра.

1919.

Сабо арзимни еткур моҳитобон бир келуб кетсун,
 Тамоми хусн элининг шоҳи — султон бир келуб
 кетсун.

Тутарга бир дами суҳбат асиру нотавон бирлан
 Дариф тутмай нигорим, бўлса имкон бир келуб
 кетсун.

Неча кундан беги кўрсатмайин васлин соғинтурди,
 Тараҳҳум айласун ул шўхи жонон, бир келуб
 кетсун.

Қафас ичра асирам андалибдек доғи ҳажридан,
 Агар бир марҳамат қилса гулистон, бир келуб
 кетсун.

Ва ё қилмоқ эса қурбон бу зулму кори боридан,
 Олиб қўлига ханжар марди майдон, бир келуб
 кетсун.

Фироқи фурқатидан етди бошим бастари ғамга,
 Кўрарга ул ҳақими қобилистон бир келиб кетсун.

Кетуб тандан мадорим, гул юзим чун заъфарон
 ўлди,
 Дилимни қуввати, дардимга дармон бир келуб
 кетсун.

Агарчи мендан ўтган бўлса ҳар саҳву хато дилдор
 Кечурсин, тавба қилдим, юз пушаймон бир келуб
 кетсун.

Ниҳонийга неча аҳду вафолар боғлаган эрди,
 Дегил, кўп қилмасун аҳдини ёлғон, бир келуб
 кетсун.

Лазиз Қайумов

ОЛАМШУМУЛ ШОИРИМИЗ

Ҳамза — улкан истеъдод соҳиби эди. Аммо маълумки, ҳеч ким классик бўлиб тугилмайди, балки салоҳиятини тарбиялаб ва тинмай меҳнат қилиб, шу даражага эришади. Ҳамза ўзбек халқ оғзаки ижоди ва классик адабиётинигина эмас, балки бутун Шарқ адабиёти тарихини чуқур ўрганди. Рус классиклари асарларини кўп мутолаа қилди, ҳатто Ғарбий Европа адабиёти анъаналари билан танишди, аynи вақтда у новаторлик кўрсатиб ижодининг кўп соҳаларида оригинал асарлар яратди ва XX аср ўзбек адабиётининг йирик арбобларидан бўлиб тарихда қолди.

Ҳамза ижодий жасоратининг энг ибратли жойи шундан иборатки, у қалб риштаси орқали бутун истеъдодини онгли равишда халқ озодлик ҳаракати билан, инқилобдан аввалги тарихнинг энг илғор ғоялари билан боғлади. Шундан бошлаб унинг барча ижоди меҳнаткаш халқ оммасининг баъдий образларда акс эттирилган тарихи ва аynи вақтда шу тарих тараққийсига таъсир кўрсатган кучли омилларидан бири бўлиб қолди. Чунки у инқилобдан илгариеқ «Бошида посбони йўқ деб етим аҳлини қақшатма», дея камбағал бошида қамчи ўйнатган зolimларнинг қўлини ушлаб қолмоқчи бўлди. Лекин уларга насихат қор қилмаслигини тушунгач, халқни шу зулматдан олиб чиқиш йўлини ахтарди. Маърифатпарварлик ғояси Ҳамзанинг инқилобдан аввалги даври ижоди, хусусан, «Уқиш китоби», «Қироат китоби», «Енгил адабиёт» дарсликлари, «Янги саодат» романи, қатор публицистик мақолалари ва шеърлари, «Заҳарли ҳаёт» каби драмалари орқали қизил ип бўлиб ўтади.

Ҳамза маърифатга қақрибгина қолмади. Балки ўзи мактаб очиб муаллимлик қилди. Халқ кўшиқларини йиғиб, уларга маърифат ҳақидаги шеърларини кўшиб нашр эт-

тирди. У 1916 йилги мардикор олиш воқеаларини ўз кўзи билан кўрди. Адолатсизлик содир бўлаётганини фош этиб, Марказга оммавий хатлар уюштирди. «Соғиниб», «Салом айтинг» каби шеърлари, «Лошмон фожиаси» деган сахна асари орқали ўша воқеаларни адабиётга олиб кирди.

Халқ озодлик ҳаракати билан ҳамнафас ижод ўша курашга ёнма-ён тарзда ривожланди, у билан бирга қанот ёзди, адиб онгининг марксизмга, ижодий методининг социалистик реализмга ўсиб етиши учун асос бўлди. Ҳамза 1917 йил февраль буржуа-демократик революциясини хурсандчилик билан кутиб олди. Лекин, орадан кўп ўтмай ҳокимият бошига чиқиб олган реакция кучлардан юз ўгириб, большевиклар партиясининг оташин тарғиботчисига айланди.

Шоирдаги бу кайфият поэзияга кўчди. Унинг инқилоб мадҳи сифатида янграган оташин поэтик асарлари шу даврда яратилди.

Ҳамза «Бой ила хизматчи», «Майсаранинг иши», «Фарғона фожиаси», «Ғолибият», «Қаҳрамон Ўғиз» каби асарлари билан тараққий топган ҳозирги профессионал театр санъатимиз тарихининг илк саҳифаларини очиб берди. У маданиятимиз тарихида биринчи бўлиб драматик трилогия ва тетралогиянинг намуналарини яратди.

Ҳамзанинг улкан истеъдоди ҳаёт воқеаларини ҳаққоний тасвирлаш, доимо оригиналликка интилиш ва унга эришиш, драматик асарлар сюжети ва композициясини ишлаш маҳорати, айниқса, халқ тилини чуқур билиш, ундан маҳорат билан фойдалана олиш, шеърятда образли тафаккурнинг мукамаллигига эришиш каби ижоднинг кўп омилларида ёрқин намоён бўлди.

Ҳамза Совет ҳокимияти йилларида республикамизнинг кўпгина шаҳарларида

театрлар тузди, журналистика билан шуғулланди. Композитор сифатида куйлар басталади, тарғиботчилик қилди, у илк сайлов комиссиясининг аъзоси, хотин-қизлар озодлиги учун олиб борилган курашнинг фаол иштирокчиси эди. Маълумки, бундай фаолият унинг ижодига ҳам кўп озиқ берган. Ҳамзанинг қатор лирик шеърлари ва «Паранжи сирлари» каби монументал асарлари бизнинг фикримизнинг далилидир.

Шу ўринда кўпчиликка маълум бўлмаган бир ҳужжатни эътиборингизга ҳавола қилмоқчимиз. Бу 1928 йил 7 октябрда Шоҳимардонда ўтган бир мажлис протоколи бўлиб, у ўттиз йилча Ҳамзанинг шоғирди Абдуллажон Ҳатамовда сақланган. У киши бу ҳужжатни йигирма йилча аввал Комил Яшинга тақдим этган эди. Ўтган йили устоз Қомил Яшин бу ҳужжатни менга топширди. Протоколдан маълум бўлишича Ҳамза ўша мажлисда икки муҳим масала юзасидан доклад қилган:

«I. ...Эшитилди: 1906 йилда туғилган иттифоқ аъзоларини қизил аскарлик мактабиде-тарбиялаш хусусида Депара ер-ўрмон иттифоқининг 24/IX даги 734-сон кўрсатуви ҳам (уни) амалга оширув ҳақида ўртоқ Ҳакимзоданинг маърузаси.

Қарор: бу ҳақда ўртоқ Ҳакимзоданинг кенг равишда тушунтириб қилгон маърузасини тинглаб, қуйидаги қарорга келинди:

а) Биз батроқ ишчилар мамлакатимизни ички ва ташқи душманлардан мудофаа этмоққа доим тайёргарликда бўлиб, ҳозирча чақирилган курс астаги ешларимиз тўғри келмаганлигига таассуфимизни билдирамыз.

б) Биз батроқлар ароларимизда бўлгон союз аъзолари ўртоқларимиз бўлгон: I. Эркатой Холдор ўғли, II. Камол Жамол ўғилларини чақирилган курсга бормоққа, ўз хоҳишлари билан шу мажлисда курсга бормоқларини талаб этганлари хусусида бу ўртоқларимизга бутун Шоҳимардон йўқсуллари томонидан ташакуримизни билдириш билан, бу ўртоқларимиз онгли ва сиёсий билимлардан хабардор бўлиб келмоқлари учун қизил аскар курсига юбормоқни Депара ер-ўрмон иттифоқидан сўраб қоламыз.

II. Эшитилди: хотин-қизлар озодлиги хусусида ўртоқ Ҳакимзода маъруза қилди.

Қарор: Ўртоқ Ҳакимзоданинг маърузасини эшитиб, тубандаги қарорга келамиз: Асрлардан бери асорат занжирида боғланиб, қоронғу дунёда ва эрлари зулмидан эзилиб ётқон оилаларимизга мумкин қадар янги маданият усулларида тарбия беришимиз билан, жамоа активлари орасида давом этиб тургон оилавий турмуш ҳақидаги мажлисларга оилаларимиз билан иштирок этиб ва оилаларимизни озодликка чиқариш ваздаларимизни билдирамыз...»

Ҳамза ўзининг улкан истеъдодини ҳам, азиз жонини ҳам она халқининг бахти учун курашга бахш этган ажойиб адиб эди.

Бу жаҳонда ком наком ўтгуси ҳар
кас, Ниҳон,
Ҳар на қилким, ёдгоринг қолгудек
эъвоз топ,—

дея ижод майдонига кириб келган Ҳамза ўз шиорини тўла амалга оширган улуғ инсондир; ўзбек инқилобий адабиёти, инқилобий санъатини бошлаб берган ўлкамизга социалистик реализм маданиятининг тамал тошини қўйган буюк талант эгасидир. Устознинг улуғлиги шоғирларининг ишларидаги миқёсийлик билан ўлчанади. Ҳамза аънаналари унинг издошлари томонидан давом эттирилди, ривожлантирилди. У бошлаб берган социалистик реализм методи ҳозирги замон ўзбек адибларининг ижодий тажрибаси билан бойиди, мужассамлашди.

Ҳамза аънаналарини давом эттириш — ҳар бир санъаткорнинг бор истеъдодини Коммунистик партия ғоялари, Ватан ва халқ хизматиға сафарбар қилиши демакдир. Шу маънода унинг аънаналари ўзбек совет адабиёти тарихининг туб асосини ташкил этади.

Социалистик реализмнинг муносиб намуналари бўлган унинг «Бой ила хизматчи», «Паранжи сирлари», «Майсаранинг иши» каби сахна асарлари фақат ўзбек китобхони ва томошабинигагина эмас жуда кўпчиликка яхши таниш. Улар рус тилида, СССР халқларининг бошқа тилларида катта тиражлар билан нашр этилган. Ҳозир Ғофир бойлар ва шарият пешволарини болгар, қорейс ва мўғул тилларида ҳам фош қилмоқда. Майсаранинг ишидан поляк томошабинлари завқ олмоқдалар. Ҳиндистоннинг Панжоб шаҳрида Ҳамза музейи бор. Унинг революцион поэзияси инглиз, испан, француз ва бошқа тилларда ҳам янграб турибди.

Шоирнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишга ўнлаб монографик тадқиқотлар, юзлаб мақолалар бағишланган. Ўзбек халқининг севимли шоирига чуқур ҳурматнинг рамзи сифатида республика Давлат мукофоти Ҳамза номи билан аталган, қанчадан-қанча колхоз, мактаб, кутубхона ва кўчалар унинг номида. Бунинг ҳаммаси қонуний ҳол. Чунки Ҳамза сўнги нафасигача халқ иши учун курашиб, бу муқаддас курашда жонини ҳам фидо қилди.

Ҳақиқат шундай ва Ҳамзанинг ўзбек халқи тарихи, адабиёти, санъати ривожидagi ролини ўзгача талқин қилишга ҳеч қандай асос йўқ. Аммо бошқача талқин қилиш учун беҳуда чиранишлар ҳали ҳам учраб туради. Баъзи чет эл идеологик марказларида шунақа «ҳамзашунослар» ҳам пайдо бўлиб қолдиларки, улар Ҳамза ижодини сохталаштириш, шоир меросини камситиш, шу билан бирга бутун социалистик реализм санъатини ерга уриш, ўзбек совет адабиёти тарихини буржуа-миллатчилик концепциялари билан боғлашга уриндилар.

Бу уринишлар «Совет Иттифоқи ва мусулмон дунёси» (Вашингтон, 1959 йил) китобининг муаллифи А. Спектор, олимлик даъво қилиб юрган Ватан хонини Боймирза Ҳайит ва «Америка овози» радиостанцияларидаги қора няяти авторларни бирлаштириб турибди.

Улардан бири Колумбия университетининг профессори Эдвард Олуорс ўзининг «Ўзбек адабий сиёсати» (бу асар 1964 йил-

*Владимир Маяковский, Демьян Бедный ва революция ту-
файли бунёдга келган бошқа улкан шоирлар рус поэзиясида
новаторлик йўллари излаган ўша тарихий даврда Ҳамза
ўзининг миллий адабиётда ана шу йўлларга дадиллик би-
лан асос сола олди. Ҳамза музика ва театр санъатида ҳам
ана шундай муваффақият билан янги ижодий изланишлар
олиб борди.*

Н. С. ТИХОНОВ.

да Париж, Гаага ва Лондонда нашр этилган) китобининг бир бобини «Социалистик реализм» ва «Большевикча критичизм» деб атаган. У рус адабиётда танқидий реализм тарихига, Гоголь, Толстой, Чехов каби буюк адиблар ижодига бир назар ташлаб чиққач: «Социалистик реализм — социалистик реализмнинг отаси деб аталмиш Горькийнинг ҳаракатлари билан танқидий реализмнинг ўрнини олди» деб ёзади.

Ҳа, худди шундай. Ундан кейин шуни айтиш керак эдики, Совет Иттифоқидаги ҳар бир миллий адабиёт ўз тараққиёти тарихида мустақил равишда социалистик реализм даражасига чиқиб олади. Бунда рус адабиётининг таъсири жадаллаштирувчи роль ўйнади.

Э. Олуорс бадиий ижодиёт қонуниятларини ҳаққоний таърифлаш ўрнига сохталаштириб, барча совет миллий адабиётлари бу схемани, яъни социалистик реализмни кўр-кўрона қабул қилдилар деб даъво қилади. «Шубҳасиз, ўзбек ва бошқа рус бўлмаган миллат ёзувчилари бу шакллارни амалга оширишда қийинчиликларга дуч келдилар. Чунки ўзбек адабий материалларини йилма-йилига тартибга солиб чиқиш ва «Социалистик реализм»ни воқелик билан боғлаш учун «танқидий реализм» 1934 йилга қадар тугади деган тахминга келиш керак бўлди. Бироқ баъзи ёзувчилар «социалистик реализм» расмий равишда пайдо бўлгунга қадар (1934 йил) дунёдан ўтгандилар. Мисол учун Ўзбекистонда энг аввало Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийни олиб кўрайлик. Шунга қарамай у ўзбек адабиётда шу методнинг асосчиси деб тасдиқланганди».

Э. Олуорс ўзининг Америкалик маслакдоши Э. Браун каби социалистик реализм 1934 йилда гўё совет ёзувчиларининг I Бутуниттифоқ съездида пайдо бўлди деган сохта даъвои илгари суради. Агар уларнинг «хронологик рамкаларига» ишонсак, социалистик реализмнинг «отаси» Максим Горькийнинг «Она» романи (1906), ўзбек адабиётда реализм асосчиси Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» (1917 йил) асарлари ҳам социалистик реализм методи доирасидан ташқарига чиқиб кетади.

Ижодий методларни сохталаштириш баъзи тарихий масалаларни бузиб кўрсатишда ҳам давом этмоқда. Э. Олуорс ҳамкасби Жеффри Уилер сингари зўр бериб Ҳамза

«жадид» деган тезисни илгари суради. Уларнинг фикрича, 1926 йилдаёқ биринчи бўлиб «Ўзбекистон халқ ёзувчиси», «Ўзбекистон халқ шоири» деган шарафли унвон олган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Муҳаммадшариф Сўфизодалар Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар бўлган ижодларида Муқимий, Фурқат, Завқий каби демократ шоирларнинг илгор аънаналарини давом эттирмай, балки, жадидлар кетидан эргашган эмишлар...

Э. Олуорс жадидизм масаласига кўп қўл уриб, уни онгли равишда чалкаштириб юборган. Бу буржуа оқимига совет адабиётшунослари томонидан берилган салбий баҳо ҳақида гапириб бундай ёзади:

«Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий бу оммавий жиноятдан холи бўлиб, жадидизмга расмий ҳукм чиқарилган кунларга қадар етиб келмади. Совет адабий танқидчилари Ниёзийни ислоҳ қилинган жадид деб атайдилар. Ўзбек муҳожирлари Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий советлар томонидан шундай баҳоланишидан қаттиқ ҳайратга тушган эдилар».

Ўзбек муҳожирларини нима ҳайрон қолдиради? Халқимизнинг ўз улуғ арбоби ва шоирига бўлган чексиз эъзоз-эҳтиромими? Унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида катта илмий тадқиқотлар ёзилишимми? Ёки шоир бадиий образини халқ кўшиқларидан тортиб то опера ва кинофильмларгача сингриб кетишимми? Бу муқаддас нарсаларнинг барчаси Э. Олуорс томонидан аксинча талқин қилинган.

«Эҳтимол Ниёзий советларга тириклигидан кўра ўлгандан кейин азиз бўлиб қолгандир. Улар шоирнинг ваҳшиёна ҳалокатидан, азоб-уқубатларидан ривоят ва эрталар тўқидилар. Улар Ниёзийга Шоҳимардонда ҳайкал ўрнатиб, бу ерни Ҳамзаобод деб атадилар».

Кўрдингизми, ғоявий муҳолифларимиз Ҳамза ижоди ва унинг ўзбек совет адабиётдаги аҳамиятини бир йўла эътироф этишни истамай макрнинг қандай усулларидан фойдаланадилар. Буржуа адабиётшунослари Иззат Султоннинг Абдулла Қодирий реалистик роман жанрини яратди деган фикрини бутунлай бузиб изоҳлайдилар: «реалистик роман» сўзи Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Янги саодат» романини инкор қилиш учун керак бўлиб қолган»,— деб ёзадилар.

Ҳамза нима учун Абдулла Қодирийга қарама-қарши қўйилган?

Ҳамза ўзининг оташин асарларида халқни курашга чакирди, унинг озодликка бўлган интилишини ифодалади, хонлар, беклар, эксплуататорлар синфининг ёвузлигини нафратлади. Ҳамза революциядан кейин халқни Октябрь ғалабаларини мустақамлашга, партия томонидан қўйилган вазифаларни шараф билан бажаришга даъват этди ва бу ҳақда хитобномалар, жанговар ашулалар, мардлик ва қахрамонлик руҳи билан суғорилган жўшқин шеърлар ёзди...

Ҳамза рус адабиётини чуқур ўрганиши ва ундан зўр муҳаббат билан баҳраманд бўлиши натижасида ўзбек совет адабиётига рус шеърий формасининг кириб келишида, проза жанрининг яратилиши ва ўсишида катта хизмат қилди. Большевиклар партияси тарбиялаб вояга етказган Ҳамза ўзбек совет адабиёти тарихида муносиб ўрин ишғол қилди.

Шароф РАШИДОВ.

Боймирза Ҳайит ўзининг «Туркистон ўзбек-турк адабиётининг икки вакили: Қодирий ва Чўлпон» деган мақоласида — социалистик реализм масаласига тўхталиб ўтади: «1918—1919 йилларда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Садриддин Айнини ижодига эътибор қилиш, ижтимоий-маънавий ҳаётда Шарқ маданиятини қарор топтириш баҳонасида мамлакатга социал реалистик адабиётни аста-секин олиб кира бошладилар. Бу адабиёт фақат совет тузумини пропаганда қилиш воситасидир. У коммунистик ғоялардан бошқа ҳар қандай эркин тафаккурни рад этади»,— дейди у.

Бизга ғоявий мухолиф бўлган ўзбек муҳожирлари совет адабиёти ҳақиқий ягона адабиёт эмас, яна аллақандай хорижий ўзбек адабиёти ҳам бор деган даъвои жаҳонга тарқатмоқчи бўладилар. Зўр бериб социалистик реализм адабиёти қаторига, хорижий, миллатчилик адабиётини қўйишга уринадилар.

Мана, бир неча йиллардирки, Германия Федератив Республикаси территориясига жойлашган Американинг «Озодлик» радиостанцияси зарарли фаолият олиб бориб, бошқа давлатларнинг ички ишига сурбегларча аралашиб келмоқда. Бу қўрқувчи идеологик марказ Совет Социалистик Республикалари Иттифоқида яшовчи йигирма икки миллат тилида эшиттириш олиб боради. «Озодлик» радиостанциясининг Туркистон бўлими Урта Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбек тилида ҳам эшиттириш олиб боради. Бир йили ўша редакцияда ҳам бир «ҳамзашунос» пайдо бўлиб қолди. «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва ўзбек адабиёти» деган эшиттиришда у «Ҳамза — қизил шўро шоири... Унинг Совет ҳокимияти олдидаги хизматлари тўғрисида жуда кўп ёзишган» деб гап бошладу, сўнг у ўзича ҳамзашуносликка касса қўшмоқчи бўлиб, бор масалани тескарсича талқин қилишга тушди. «Ҳамза Туркистон мустақил тараққий этишини тасдиқлади ва шунинг учун ҳам миллий Тур-

кистон тамом бўлаётганига қаттиқ қайғурди»,— деб алжиради у эфирда.

Бу суҳбатда Ҳамза радиотингловчиларга мазкур эшиттириш авторларига ўхшаган миллатчи сифатида талқин этилди. Бу бузғунчилар ўз ғояларини Ҳамза номи билан боғлаб тарғиб қилишга уриндилар.

Ҳа, «Туркистоннинг мустақил ривожланиши» ва «Миллий Туркистон» тузиш ҳақидаги интилишлар янгилик эмас. Ҳамза ҳам ҳозирги «Озодлик» радиостанциясидаги ёлғончи тўтиқушларнинг маънавий оталарини ўша вақтдаёқ яхши биларди. Улар инқилоб йилларида чет эл қуроллари кудратига таяниб, аксил инқилобий кучларни бизга қарши уюштирдилар. Душманларнинг бу қора гуруҳлари меҳнаткашлар ва Қизил Армия томонидан тору мор этилди. Шундан кейин уларга сичқоннинг ини минг танга бўлди. Жаннатдек диёрини ташлаб, чет эллардан паноҳ топган ўша муртадлар ватан хоинларининг устозлари эдилар. Ҳамза бу тарихни яхши биларди.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасида ҳар хил миллатчилар бирлашиб «Шўройи ислом» реакцион ташкилотини туздилар ва Туркистонда ҳокимиятни қўлга олиш учун курашдилар. Ҳамза ўша вақтдаёқ 1917 йилнинг апрелида ёзган шеърда миллатчи хоинларга бўлган нафратини очик-ойдин изҳор этганди. Бу шеър ҳозирги ватангадоларга ҳам тўла тааллуқдир:

Шундоқ қолурму, қолурму?!
Нафс, шаҳват қурбонлари,
Сизга ишониб бўлурму?!
Туркистоннинг истиқболи
Сиз хоинларга қолурму?!
Қафасдан бўшалган ҳар қуш
Қайтиб ўзини солурму?!
Қонхўр золимлар ўйлайсиз,
Маълумлар сизга қолурму?!
Филҳақиқат даррандалар —
Ўз касбидан уялурму?!

Шоирнинг қаҳру ғазаби бутунлай тасодифий ҳол эмас эди. Чунки Ҳамза онгли

Ҳамзани эслар экансан, хотирангда беихтиёр машҳур халқ арбоби,— революционер ёзувчи, шоир ва драматург, халқ муаллими ва жамиятнинг толмас жонкуяри Иван Франко образи намоян бўлади. Бу икки шоирни бир-бирига таққослаш учун ортиқча бош қотиришининг ҳожати йўқ. Бири Ўзбекистонда, бири эса Украинада яшаган бу шоирларнинг қалби халқ бахти учун курашнинг руҳлантирувчи олови билан ёнғандир.

Иван ЛЕ.

интернационалист, большевизм ғояларининг фаол тарғиботчиси эди. «1917 йилнинг 28 майида,— деб ёзади Ҳамза ўз таржимаи ҳолида,— Қаландархонада (Қўқон шаҳри — Л. Қ.) тўрт юзга яқин рабобчиларни тўплаб, зўр намойиш қилиб, рабобчи-меҳнатқашлар жамияти ташкил қилдик... Бу кунгача давом этмоқда бўлган «тўртинчилик» унвонининг бош муассасалари шул ташкилотдир».

Қўқонлик кекса партизан Р. Маматқулов бу ижтимоий-сиёсий тадбир ҳақида бундай деб ёзади: «Таъсис мажлисига сайлов олди кампанияси даври эди... Мен эски вокзал кўчасида яшар эдим. Менинг қўшним Ҳамза Ҳакимзода сайловдаги тўртинчи номер билан овозга қўйилган большевиклар учун, муслмон меҳнатқашлар союзи учун овоз беришга чақириб, ҳаммаҳаллалар орасида сайловолди ташвиқоти ўтказарди.

Сайлов куни Ҳамза бизни Жомийга олиб борди. Сайлов ўша ерда бўлиши керак эди. Кўпчилик большевиклар ва муслмон меҳнатқашлар союзи тарафдори бўлиб, ўз соққаларини тўртинчи номерли партия қутисига ташлайдилар. Буни кўриб, саккизинчи номерли партия («Шўроий ислом») учун зўр бериб ташвиқот юргизган бойлар жанжал бошлайдилар».

«Ундан сунг, мақсадим бўлмагач,— деб ёзади Ҳамза автобиографиясида — Туркистон кетдим. Туркистонда Калмаков деган бир завод рабобчиси билан ўзимни овунтириб, соат кутади эдим. Оз ўтмай Октябр инқилоби бошланди».

Ҳамза ижоди лейтмотивини миллий маҳдудлик эмас, балки пролетар бирдамлиги ташкил этади. «Бой ила хизматчи» драматининг бош қаҳрамони Ғофир дастлаб яхшилиқни бойлар даргоҳидан излайди. Лекин ижтимоий адолатсизликни емириб ташлашнинг ягона йўли социалистик революция эканлигини аста-секин тушуниб боради. У бу эътиқодга олис Сибирдаги сургунда рус революционерларининг таъсири остида етишади. Шундай қилиб, инқилоб йилларидаёқ Ҳамза рус ва ўзбек халқлари дўстлиги мавзусини революцион пролетариат интернационалиزم сифатида саҳнага олиб чиққан эди.

Контрреволюцион кучлар Туркистонни Россиядан ажратиб қўйган вақтлар ҳам бўлди. Лекин икки ёқлама ҳаракат туфайли бу ғоя ағдариб ташланди. Бу ғалаба умум-

халқ байрамига айланиб кетди. Бу тантаналарда Ҳамза раҳбарлик қилган театр труппаси фаол иштирок этди. «Иштирокию» («Коммунист») газетаси саҳифаларида бундай мазмунда эълон босилиб чиққан: «1919 йил, 19 сентябрь куни гарнизон театрида қаҳрамон қизил аскарларга маҳсус кеча уюштирди. Шўро ҳукуматининг йўлини, чин итоатини туҳфа этиб келган Октябрлик муслмон аскар ўртоқлар! Сизнинг бу оққўнгил ва қаҳрамонона қисмингиз шарафига «Ўлка муслмон сиёсий труппаси» тарафидан кеча ясашиб, кечага қўйиладиган «Бой ила хизматчи» унвонида бир асар бўлиб, ёзувчиси Ҳамза Ҳакимзода».

Ҳамза революцион меҳнатқашлар оммаси билан бирга Туркистон ва Россия ўртасидаги алоқани қатъий ўрнатилганлигидан шод-хуррам бўлган. «Озодлик» радиостанцияси эса аксинча: Ҳамза бу ҳодисадан «миллий Туркистон тамом бўлганлигидан...» «қаттиқ қайғурди» деб жар солмоқда. Қани ҳақиқат?!

Ҳамзашуносликнинг бошқа масалаларини сохталаштириш соҳасидаги уринишлар ҳам беҳуда. Мисол учун ўша суҳбатда гўё «Ҳамза, ўзбек миллий ёзувчиларининг ижодидангина намуна олиш тарафдори бўлиб чиққан эмис». Аввало шуни аниқлаб олиш керакки «миллий ёзувчилар» деганда кимни тушунамиз?

Биз совет ёзувчилари синфий жамиятда икки миллий маданият мавжуд деб ҳисоблаймиз. Ҳукмрон синф маданияти, бошқаси эса кенг меҳнатқаш халқ оммасининг орзу-умидларини, интилишларини ифодаловчи демократик маданиятдир. Алишер Навоий, Муқимий, Фурқат ва ўтмишнинг бошқа ўнлаб илғор демократик шоирлари ўзларининг инсонпарварлик, ватанпарварлик, интернационализм каби олижаноб ғоялари билан биз учун қимматлидир. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўзининг кўп қиррали фаолиятида ана шундай прогрессив анъаналарни ривожлантирди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ўтмишда ўз истеъдодини, диний асл моҳиятини олиб қараганда халқ манфаатларига зид таълимотга бағишлаган шоирлар ҳам бўлган. Бу ўринда тушунарли содда шаклларда ёзгану, аммо халқ манфаатларидан йироқ ғояларни тарғиб қилган диний-мистик шоир Аҳмад Яссавийни эслаб ўтиш кифоя. Биз-

нинг адабий жамоатчилик ҳам бу шоирга худди шундай ҳақиқий баҳо берган. Мисол учун йирик ўзбек ёзувчиларидан Шароф Рашидов ва Комил Яшинларнинг чиқишларини эслатиб ўтаман. Бу «Озодлик» радиостанциясига ҳам яхши маълум. Чунки у ўша кезларда «Туркистон адабиёти тарихи ва воқелик» деган темада сафсата-бозлик қилиб, менинг «Звезда Востока» журналининг 1974 йил, 3-сонида чиққан мақоламга ҳам ғазаб билан ҳужум қилди. Радиостанция зўр бериб, гўёки бизда «Туркистон ёзувчилари ва шоирлари адабий фаолияти ҳақида тўғри баҳо ва аниқ маълумот берилмайди» деган сохта фикрни ўз тингловчиларига сингдиришга уринди.

Тўғри баҳо бериш нима? Агар уларнинг гапларига қулоқ солсак, халқнинг эътиборидан четда қолган ҳар қандай диний поэзияни ва шунга ўхшаш ақидаларни қаттиқ севиб, ардоқлашимиз керак эмиш.

Биз билан «Озодлик» радиотанқидчилари ўртасидаги ихтилофлар адабиёт тарихи ҳодисаларига баҳо беришда ҳам яққол кўринади. Чунки улар ҳукмрон синфлар манфаатига хизмат қиладиган ҳамма реакция идеяларни ҳимоя қиладилар, биз эса меҳнатқашлар оммаси қондасини муҳофаза қиламиз. Шу мезондан келиб чиқиб, фольклор асарларини, классик адабиётни муносиб баҳоладик. Кўплаб тилларга таржима қилиниб, миллионлаб нусхаларда нашр этилган бу асарлар ўзбек халқининг адабиётимиз хазинасига кўшган ҳиссаси бўлиб, совет жамияти маънавий мулкини бойитиб турибди.

Ҳамза ҳам ўтмиш маданий меросига худди шундай муносабатда эди. Бас, шундай экан, унинг «ўзбек миллий ёзувчилари ижодидан намуна олиш» тўғрисидаги эстетик принциплари ҳақида гапирганда демократик йўналишда туриб, ўз ижоди билан меҳнатқашлар оммасига хизмат қилган миллий шоирлар аънанасини қаттиқ қувватлаганини аниқ айтмоқ лозим эди.

Шу билан бир қаторда радиостанция ҳамзашунослари Ҳамзанинг эстетик принципларини қисман ва чекланган ҳолда тасаввур қиладилар. Аслини олиб қараганда Ҳамза интернационалиزمи шунда равшан намоён бўлади. У ўз ижодига асос қилиб, фақатгина ўз миллий аъналарини эмас, балки рус, озарбайжон, татар, тожик ва бошқа халқлар маданиятининг илғор тажрибаларини ҳам қамраб олган. Ҳамзанинг худди шу ижодий принципи бугунги ўзбек адабиёти, санъати томонидан қабул қилинган ва ривожлантирилган. Шунинг учун радиостанциянинг «ўзбек адабиёти бой миллий меросга эга бўлса-да, ўзбек ёзувчиларига рус ёзувчиларидан нусха кўчиришга тўғри келди» деган даъволари мутлақо хатодир.

Биз Совет Иттифоқидаги барча адабиётларнинг тажрибасидан ижодий фойдаланамиз. Табиийки, кимнинг тажрибаси бой бўлса, ўшанга қизиқиш кўпроқ бўлади. Шунинг учун рус маданияти кўп миллатли

совет оркестрида биринчи скрипка вази-фасини бажаради.

«Озодлик» радиостанциясининг эшиттиришларида ноаниқликлар, очиқ айтганда совет воқелигига бўҳтонлар жуда кўп. Гапимиз қуруқ бўлмасин: эшиттиришлардан бирида исми яширилган автор «Совет матбуоти фикрича, ўзбек адабиёти ва театри 1917 йилдан кейин пайдо бўлган», деди ва Ҳамзанинг революцияга қадар театр ва драматургия соҳасидаги хизматларини янгиликдек тушунтира бошлади. Ҳолбуки, совет ҳамзашуносларининг истаган илмий тадқиқотларини олиб кўринг. Уларда Ҳамза ва унинг замсндошларининг революциягача бўлган ижодий тадрижий такомилли кўрсатиб берилган. Бунинг устига М. Раҳмонов, М. Қодиров каби санъатшуносларимиз ўзбек халқ театрининг илдишларини узоқ ўтмишга бориб тақалишини аллақачон исботлаганлар.

«Озодлик»даги фальсификаторлар гўё Ҳамза ижодга партия раҳбарлигини инкор қилган, деб одамларни ишонтирмоқчи бўладилар.

Ҳақиқатни тиклаш ниятида Ҳамзанинг 1919 йилда ёзган ва Коммунистик партиянинг раҳбарлик ролига бўлган ишончиний ёрқин ифодаловчи сатрларини эслайлик.

Биз агар ишчи-деҳқон ҳам қизил аскар,
Бирлашсак, фирқамиз бўлиб раҳбар.

Тўнамиз тутдек дунёдан шаҳаншоҳлик, сарватни
Тузамиз янги турмушни замон ичра,
Абадий сўнгра яшармиз жаҳон ичра.

«Озодлик» радиостанцияси тарқатаётган миш-мишлар нақадар ҳақиқатдан узоқлигини кўрсатувчи бир неча мисоллар шулардан иборат. Улар эфир орқали иғво ва бўҳтон уруғини сочмоқдалар. «Озодлик»дан чиққан «ҳамзашунослар» оқни қора демоқдалар ёки шоир ижодини саҳифа оралаб ўқимокдалар. Акс ҳолда Ҳамзанинг «Тўғри сўз бола» шеърини эфирдан эшиттирган бўлардилар. Икки йўловчи бир болани тўхтаиб, пул бериб ёлғон гапиртирмоқчи бўлибди. Бола ўйлаб туриб бундай жавоб берибди:

Бу сўзингиз аслида ёлғон эрур,
Тангага ёлғонни ким олгон эрур.
Сизда кўп экан ўзи ёлғон аю,
Сиз ани аввал сотиб айланг адо.

«Озодлик» радиостанцияси ёлғонни пулга сотиб олиб социалистик реализм ва унинг Ҳамза каби улкан арбобларига тўхмат қилмоқда. Бироқ ёлғоннинг умри қисқа бўлади.

Ҳамза ижодини баҳолаш, ўзбек адабиётида социалистик реализмнинг баъзи масалалари атрофида бўлаётган идеологик курашнинг тилга олинган лавҳалари Ҳамза ижодининг жаҳон миқёсидаги обрўсидан, душманларимизнинг эса унинг зарбасидан титрашидан далолат беради.

Ҳа, Ҳамза — оламшумул шоир!

Ярослав Смеляков

ҲАМЗА

Сайёралар дилга завқ солиб,
Бир шавқ ёниб чақнаган кўзда;
Биз — шоирлар бир гуруҳ бўлиб,
Етиб келдик олис колхозга.

Қирлар кўзга ташланар хира,
Жилғаларга қараймиз ёниб.
Оқшом ёзги туманлар аро
Шоҳимардон ётур товланиб.

Шамолларга кўксини кериб,
Ҳамон сукут сақлаб турарлар:
Бунда не-не эзгулик кўриб,
Не-не жангни кўрган чинорлар.

Тахта девор ёнида сассиз,
Юрарканман у ёқ-бу ёққа —
Уйнинг икки деразасидан
Ёғду тушиб турарди боққа.

Ҳали бизлар суҳбатимизга
Топмасданоқ аниқ бир мезон,
Маставанинг бўйин таратиб,
Ошхонада қайнайди қозон.

Бизлар — кеча пойтахтдан
келган —
Сал толиққан меҳмонлар буткул,
Табиатнинг шайдоси бўлиб,
Тоғ ҳақида сўйлаймиз нуқул.

Ҳар хил мева, винодан тортиб,
Узумгача қўяркан мезбон;
Водийнинг ноз-неъматларига
Тўлиб кетар оппоқ дастурхон.

Чертиб-чертиб сўзлайди раис,
Гапиради қалбда қўр билан:
«Биз хурсандмиз шоирлардан кўп,
Меҳмон бўлиб келса шеър билан!..»

Зотан, бунда ҳар битта кўча,
Ҳар қандай йўл, ҳар қандай
сўқмоқ
Пахтазорга туташиб кетар,
Далалар ҳеч билмайди адоқ.

Иш қайнайди кеча-ю кундуз,
Соҳир тунлар уланар тонгга.
Пахта йиғим-терими борар
Бугун бутун Ўзбекистонда.

Тажрибадан маълум: ҳеч кимса
Четда турмас бундай паллада.
Ҳатто обком вакили тинмай
Кеча-кундуз кезар далада.

Вақтнинг қадрин ҳис этиб
қалбдан,
Ҳар жабҳадан излаб бир маъни;
Депутатлар кенгашиб, охир
Ярим тунда кетар ётгани.

Ер чулғаниб ойнинг нурига,
Юлдузларга очади қучоқ...
Мен торгина юмшоқ сўрида
Хаёл суриб ётаман узоқ.

Атроф сокин. Йироқлар сокин.
Сокингина эсар шамоллар.
Лекин менинг кўнглимни бу дам
Банд этади ғамгин хаёллар.

Ўй сураман, қалбимни ўртар,
Кўз юммоққа бермайди имкон;
Ўйлар, ўйлар етаклар мени
Қоядаги мақбара томон.

Ухлаб ётур у ерда шоир,
Туш кўрганча ёруғ дунёни.
Осиёни куйлаган шунқор —
Қизил Шарқнинг ҳақгўй ўғлони!

Инқилобнинг қўшиғи янграб,
Долғаларда қалқирди очун.
Пайт пойларди ғанимлар аммо
Вақтни ортга қайирмоқ учун.

Бахт ва толе бўлганда насиб,
Эрк туғини тутганда замон —
Ғазабдан кўр бўлган жаҳолат
Охир уни қилди тошбўрон.

Қонлар оқди шоир кўксидан,
У сиғинган она тупроққа.
Шеърятнинг ҳассос юраги
Кўчди ногоҳ қизил байроққа.

...Тонг отади, чарақлар қуёш,
Сўқмоқларга тушади излар.

Мақбарага етмай, берида
Машинадан тушамиз бизлар.

Фалақда на булутлар кезар,
Эшитилар ерда на бир сас.
Икки юздан ортиқ зина-ю,
Ёлғиз қабр турибди холос.

Бизлар эса шошилиб, унсиз,
Йўғирганча қалблар қўрига —
Шоир даҳосига бош эгиб,
Гул қўямиз унинг қабрига.

Гарчи кечроқ учратдим уни,
Гарчи озод у севган Ватан;
Дабдабали ортиқча сўз ҳам,
Кўз ёши ҳам керакмас, зотан —

Зотан, бунда мангулик — қўшиқ,
Ҳайкал эрур шу ёруғ кунга...
Бизлар яна тушамиз қайтиб,
Туноҳлардан тўйган заминга.

Хаёлларни тағин банд этар,
Уйлатади тағин еримиз.
Бунда бизни ишимиз кутар,
Кутар — ғаму ташвишларимиз.

Амирқул ПУЛКАНОВ
таржимаси.

Матёқуб Қўшжонов

СОБИТ КУРАШЧИ ВА УЛУФ НОВАТОР

Бундан роса 90 йил муқаддам, йилнинг гўзал фасли бўлмиш баҳор кунларидан бирида, наврўз арафасида Ўзбекистоннинг бўстони саналмиш Фарғона водийсида, зиёли бўлатуриб ёруғликка юзи тушмаган кичик ҳаким ибн Ямин оиласида чақалоқ туғилди. Уни отаси касби номига монанд Ҳамза деб атадилар.

Чақалоқ аста-секин ўсди, улғайди. Тарих талабига жавоб бериш учунми, ё ўз табиатидаги маъжуд куч туфайлими, ё ҳар иккаласи тақозоси биланми, тошлоқ заминни не-не қийинчиликлар билан ёриб юқорига — ёруғлик томон интилган гиёҳ сингари зиёга интилди. Қўлига тушган китобларни варақлади, баъзиларини эса кунт билан мутулаа қилди. Уша давр савод анъанасига мувофиқ форс ва араб тилларини тўла ўзлаштирди. Замонавий илм ва маданият тили бўлмиш рус тилини эгаллашга алоҳида қизиқиш билан қаради. Бу улуғ тилни ўрганиш учун кўплаб китоб ва газеталар ўқиди, тил биладиган ҳар хил миллат вакиллари билан муомалада бўлди. Шу орада ёш Ҳамза ўзида бадииятга, хусусан шеърятга иштиёқ борлигини сезиб қолди.

Уша вақтларда улуғ новатор, бутун бир адабиётда янгича йўналиш, янгича мактаб яратган шоирнинг адабиёт майдонига кириб келганини тарих қайд қилиб улгурмаган, албатта. Истеъдод шунинг учун ҳам истеъдодки, у умрининг маълум бир даврларида етарли қадрланмаслиги ҳам мумкин экан, бироқ вақт ўтган сари халққа хизмати туфайли у ўз қимматини ошира боради, тарихнинг ноёб мулкига айланади. Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий истеъдоди тақдири худди шу хилда бўлди. Унинг қадр-қиммати, ўзбек адабиёти тарихида

тутган ўрни, умуман ўзбек социалистик маданиятининг тараққиётидаги роли борган сари объектив равишда баҳоланади, қадрланади, улуғланади, ҳозир ҳам бу жараён давом этаётир.

Дарҳақиқат, дунёда шоир ва адиблар кўп ўтган. Уларнинг ҳар бири бадиий ижод хазинасига ўзларининг қандайдир ҳиссаларини қўшганлар ва шу туфайли ўз халқи тарихида, балки жаҳон адабиёти тарихида қандайдир из қолдирганлар. Бироқ жамият тарихида шундай шоир ёки адиблар борки, улар ўз халқи, миллати, маданияти тарихида янгиликсеварлик, новаторлик хусусиятлари билан бутун бир даврни бошлаб берганлар, адабиёт ва санъат тараққиётини бир босқичдан иккинчи босқичга кўтарганлар.

Узоқ ўтмиш тарихимизга назар ташлаб ўзбек адабиётини асослашда Алишер Навоийнинг роли шу хилда бўлганини аёнлаймиз. Яқин ўтмиш тарихимизга назар ташлаб ўзбек совет маданияти тарихида Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг роли худди шундай бўлганини идрок этамиз.

Алишер Навоий ижоди туфайли ўзбек тили ўша даврда бошқа тиллар билан беллаша оладиган бой ва бадиий тил экани исботланди. Улуғ шоир бу тилда биринчи бўлиб улугвор ижтимоий ғоялар, юксак сюжетлар яратди. Ҳамза туфайли эса Алишер Навоийдан кейин асрлар давомида кўпроқ бир маромда тараққий этиб келган ўзбек адабиёти янги сифат ўзгариши касб этди. Ҳам мазмунан, ҳам шаклан ҳали тарихимизда кўрилмаган йўлга тушиб олди. Янги тарихий шароитда адабиёт инсон қўлида бениҳоя катта куч эканини Ҳамза ўз ижоди билан исбот қилиб берди. Ҳамзанинг тетапоя бўлиб қўлига қалам

Мен Ҳамзанинг ёрқин таланти, истеъдоди ва ватандошлик идеалларини мусаффо ва ўзига хослиги олдида таъзим қиламан. Ҳамза Ҳакимзода революцион новаторлигининг илдишлари ўзбек халқининг ўзига хос тўла, фусункор ва қадимий маданияти заминидан озиқланади. Биз ҳозирги кунларда ҳам Ҳамзадан халқнинг ўлмас традицияларидан фойдаланишни умуминсоний ва интернационал ҳодисаларни миллий колоритда тасвирлашни ўрганишимиз керак.

Мирза ИБРОҲИМОВ.

олган пайтларини тасаввур қилиб кўрайлик. XIX аср охирилари, XX аср бошлари. Россияда кўтарилаётган революция бўронлари тўлқини чор ҳукуматининг чекка ўлкалари бўлмиш Урта Осиёга ҳам етиб келиб, революцион ғоялар тез суръатлар билан тарқалаётир. Марксизм ғоялари ер шари бўйлаб кенг ёйилиб, ҳаётнинг шу ҳолда қолиши мумкин эмаслиги ҳар хил йўсинда тилга олинаётир. Меҳнат аҳли ҳаётнинг бошқача бўлиши ҳақида ўйлайдиган бўлиб қолди. Ҳамзанинг ижодкор сифатида шаклланиш фаслари худди шу даврларга тўғри келди.

Урта Осиё учун адабий ҳаёт нуқтаи назаридан бу давр шундай эдики, эски поэтик йўл ва воситалар халқ турмушида рўй бераётган янги воқеа ва янги ғояларни ифодалашга ожиз бўлиб қолган эди. Кимдир бу тизгинларни ёриб ўтиши, ҳаётда рўй бераётган янгиларни ўз вақтида англаб унинг моҳиятини тушуниб, уларни умумлаштириши, янгича ифода йўллари топиб акс эттириши керак эди. Ҳамза ижодий ҳаётнинг мана шу талаби асосида ва шу талабга жавоб беришга лойиқ истеъдод эгаси сифатида адабиёт майдонига кириб келди.

Шу маънода Ҳамза ҳақиқий новатор эди. Янгилликсевар бўлиб туғилган бу улўф сиймонинг новаторлик хусусиятларини белгилайдиган қатор нишонлар бор.

* * *

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ёшлик пайтлариданоқ ҳаётни, даврни тўғри тушунишга интилган, унда рўй бераётган воқеаларнинг моҳиятини ўз вақтида англаб олиб, ҳаётнинг объектив оқими қай томонга бораётганини вақтида ҳис қилишга чоғланган шахс сифатида тарих саҳнасига чиққани кўзга ташланади. Тарихнинг мураккаб бир даврларида ҳаёт йўналишини ҳис қилабилиш ҳаммага ҳам насиб қилабермайди. Бу жиҳатдан Ҳамза тарих талаби билан туғилган истеъдод эканига ишонч ҳосил қиламиз.

У ўзининг таржимаи ҳолида йигитлик чоғларида шарқдаги кўп мамлакатларни кезиб, бошқа халқлар ҳаётини кўргани, чет элларда чиқаётган газеталарни ўқигани ва ўз дунёқарашига йирик социал ўз-

гаришлар ясаётганини айтади. «Шундан бошлаб кундан-кун эски хурофотларни, мадраса ўқишларини, халқ тирикчилигидаги ўзгаришларни, маданият, иқтисод деган масалаларни текширишга кира бошладим» деб ёзади у. Бу битта жумлада ўша давр ҳаётининг энг муҳим томонлари, инсон ҳаётини энгиллаштириш учун, унинг тақдирига таъсир ўтказиш учун зарур ва муҳим масалалар қамраб олинган: ўқиш — ўрганиш, тирикчилик, маданият, иқтисод.

Кўринаяптики, Ҳамза ўша пайтлардаёқ ҳаётнинг бу долзарб масалалари билан кизикқан ва ўзига тегишли ҳалосалар чиқариб, ўзи яшаётган жамяят ҳаётига таъсир ўтказиш учун бел боғлаган. Шу сабабдан Ҳамза жаҳолатнинг зарари, ўқиш-ўрганишнинг зарурлиги, илм-урфонни жамяят хизматига қўйиш, инсон ҳақ-ҳуқуқини тиклаш ва эъозлаш хусусида ўйлади. Ўйладигина эмас, бу масалалар хусусида алоҳида куйиниш, дард ва алам билан шеърлар ёза бошлади, мақолалар эълон қилди, алангали нутқлар сўзлади...

Ҳамза ижоди маҳсулини йиллар тартиби билан кўздан кечирсангиз, у доим давр нафасини, турмуш томир уришини, ҳаётда рўй бераётган ҳар бир ўзгаришни сезиб борганини англайсиз. Ундаги бу хислат хусусан Октябрь социалистик революцияси арафасида яққолроқ кўзга ташланди. Бу пайтларда Ҳамза дард-кашлар дардига шерик бўлди, келажак белгиларини тез англаб олиб, улар ҳақида бор овоз билан асарлар — шеър, ашула ва пьесалар яратди. Хусусан у Октябрь ғалабасини олқишлаш учун ўз илҳом ва истеъдод кучини тўла ишга солди. Инқилобдан кейин ҳам Ҳамза фақат асарлари билангина эмас, балки ижтимоий фаолияти билан ҳам революция хизматида турди.

Булар шуни кўрсатадики, Ҳамза том маънодаги халқ фарзанди, ўз тақдирини халқ тақдири билан мустақкам боғлаган улўф сиймо, тарих яратувчи инсон, асрлар оша фахр билан тилга олинандиган халқ арбобидир.

* * *

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг новаторлик хислатларидан яна бири у яратган об-

Бизнинг классикларимиз, XIX асрдаги илғор мутафаккирларимиз ижодий изланишларини, илғор рус классик адабиётининг илғор традициялари билан яқинлаштиришни ўзларининг тарихий вазифалари деб билган эдилар. Абовян, Чавчавадзе, Абай, Тўқай, Садриддин Айний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийлар шундай қилишган эди.

Мухтор АВЕЗОВ.

разлар динамикасида аниқроқ кўзга ташланади. Бу образлар оқимининг динамикаси унинг ўзига ўхшаш бениҳоя тезкор ва шиддаткор, юқори интилувчан.

Ҳамза ижоди эволюциясига бир назар ташлаб кўринг. Ижодининг бошланғич давларида шоир яратган лирик қаҳрамон дунёвий гўзаллик мафтунни, инсоний хислатлар шайдоси. Бу гўзалликка у доим интилади, орзу қилади, бироқ етиша олмади, шу сабабдан ҳижрон ўтида ўртанади, куяди, диллари садпора бўлади.

Бу хислатлари билан Ҳамза ижоди классик адабиётимизнинг умум йўналишига монанд. Ўз ижоди билан шу савияда қолиб кетган шоирлар ҳам озмунча бўлмаган. Ҳамза бу савияда қолиб кетадиган истеъодлардан эмас эди. У табиатан бошқача ижодкор эди. Ҳаётдаги бўлаётган янгиликларнинг ҳар босқичи Ҳамза лирик қаҳрамонида ўзгариш ясади. Унинг лирик қаҳрамони ҳижрон ўтида ўртаниш қиёфасидан аста-секин ҳаёт савияси, халқ аҳволи, миллат тақдирни хусусида ўйлайдиган, миллатни жаҳолатдан, халқни азоб-уқубатдан қутқариш, ҳаётнинг бошқача бўлиши ҳақида ўйлайдиган даражасига кўтарила борди. Унинг лирик қаҳрамони ўйчан, изланувчан. У ҳаётдаги турғунлик, ландавурлик хусусида ўйлайди, унинг сабабларини топмоқчи бўлади. Топган пайтларда уларга қарши кураш эълон қилади. Жаҳолат, азоб-уқубат чекиниб ҳаёт янги изга тушгандан кейин эса, Ҳамзанинг лирик қаҳрамони қиёфасида яна ҳам олға силжиш рўй беради. У тезкор, дадил, ўз ҳақ-ҳуқуқини таниган, синфий душман қолдиқларига қарши курашга астойдил киришган жасоратли қаҳрамон.

Бугина эмас, Ҳамзанинг лирик қаҳрамони эскиликнинг ашаддий душмани, янги ҳаёт тарғиботчиси, халқни — оммани ўзига қарата биладиган, оташин сўзлари билан унинг юрагига йўл топа оладиган катта минбар нотиғи. Эсдаликларда қайд қилинишича, Ҳамза назарида шеърни шунчаки ўқиш, нутқ учун шунчаки сўз териш етмайди. Шеър ўқишни санъат даражасига кўтариш, сўзни дилларга етиб борадиган қилиб айта билиш керак.

Ҳаётга нисбатан фаол муносабатда бўлиш, оташ табиатлилик фақат у яратган лирик қаҳрамонга эмас, балки шоир қаламига мансуб кўплаб пьесалар қаҳрамонларига ҳам хос хусусиятлардир. Баъзи

пьесаларида у эски ҳаёт манзараларини яратиб, ўтмиш зулматини, ҳуқуқсизликларни қоралайди. Унинг устидан инкор қилиб бўлмайдиган ҳуқуқлар чиқаради. Адибнинг баъзи бир қаҳрамонлари ҳаётдан кета туриб ҳам келажакка ишонч билан қарайди, баъзи асарларида эса душманлар юзига тик қараб, иккиланмасдан ҳақиқатни — зулмат яратувчиларнинг умри адо бўлаётганини, ҳаётни бошқариш навбати унинг ўз эгаларига — ишчи ва деҳқонларга, меҳнат аҳлига етгани хусусида баралла фикр айта олади. Ҳамза яратган айрим сахна асарлари эса дунё миқёсида бошқа санъаткорлар асарлари билан беллаша оладиган комедия даражасига кўтарилди. Унинг комедияларида халқ нонини еб, унга хиёнат қилишдан қайтмайдиган, ўз айш-ишрати, кайфу-сафоси хусусида ўйлаб, халқ юзига оёқ қўйишдан тоймайдиган мансабдорлар, шарият пешволари аччиқ кулги остига олиниб, дадил фош қилинади.

Шундай қилиб, Ҳамза яратган лирик қаҳрамон ҳам, турмушдан танланган тўқима образлар ҳам қисқа муддат ичида, йигирманчи аср бошларидаги ҳаётнинг ўзидегидек, тез суръатлар билан ўсди, улғайди, ўзида катта сифат ўзгариш ясади, ўртанувчи, пассив кузатувчи қиёфадан актив курашчи, янги ҳаёт «жанг»чисига айланди.

Бу ерда шунинг ҳам қўшиб ўтиш керакки, Ҳамза драматик асарлар яратишга қўл урган пайтлар ўзбек адабиётида замонавий театр санъати эндигина туғилаётган давр эди. Уша вақтларда Бехбудийнинг «Падаркуш» (1913 йил), Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз куёв» (1915 йил) номли драмалари Абдулла Авлоний ва Фитратнинг баъзи бир сахна асарлари Тошкент, Самарқанд ва Қўқондаги ҳаваскор театр труппаларида кўрсатила бошлаган эди. Бехбудий ва Абдулла Қодирийнинг бу асарлари маърифатпарварлик ғоялари асосида бир оз ибтидоий мазмунда битилган фожиалар эди. «Заҳарли ҳаёт» (1916 йил) «Фарғона фожиаси» (1919 йил) асарлари ўзбек драмасидаги бу фожа йўналишини янги босқичга олиб чиқди. «Бой ила хизматчи» (1917 йил) эса ўзбек драмасини жанр сифатида тўла шакллантирди.

Шу муносабат билан масаланинг бошқа бир томонини елоҳида таъкидлаш зарур: Ҳамза 20-йилларга келиб ўзбек театри ва драматургияси тараққиётида янги йўналиш

Ҳамза бутун ҳаётини ва ҳаётидан кўра азиз бўлган ижодини совет тузумини мустаҳкамлашга, большевиклар партиясининг ишига, халқ ишига ва халқ маданиятининг равнақига бағишлаган оташин нотик эди. У бу йўлда учраган ҳар қандай тўсиқ, ҳар қандай даҳшатга мардонавор дадил ва ишонч билан зарба беришда замонамизнинг содиқ, ўткир қалами ва шамшири эди.

Собир АБДУЛЛА.

очиб берди. Бу замонавий комедия эди. Бу ишда ўзбек халқининг қизиқчилик ва масхарабозлик санъатидан усталик билан фойдаланди. Замонавий театр талабларига мувофиқ равишда қатор комедиялар яратиб, («Тухматчилар жазоси», «Ким тўғри») уларда жаҳолат ва қолоқлик устидан кулди синфий душманларни масхара қилди. Демак Ҳамзанинг яна бир новаторлик хусусияти унинг ўзбек адабиёти тарихида комедия жанрини асослашда деб қараш керак бўлади.

* * *

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижодига хос бошқа бир новаторлик хусусияти ҳам алоҳида диққатга сазовордир.

Маълумки, ижтимоий онгнинг ҳамма турларида, хусусан адабиёт ва санъатда мазмун доим етакчи куч ҳисобланади. Мазмундаги ўзгаришлар шу оннинг ўзида шаклда кўзга ташланади. Бошқача қилиб айтганда, адабиёт ва санъатда мазмун янгилеклари шакл янгилеклари орқали ифодланади. Санъат ва адабиётдаги бу ҳолни Ҳамза ижоди мисолида жуда ҳам яққол кўриш мумкин.

Ҳамза ижодида шаклий ўзгаришларнинг эволюцияси бор. Гап шундаки, шоирнинг бошланғич асарлари ўтмиш классик адабиётимизнинг аъёнлари асосида битилган. Улар мавзу жиҳатдан бир оз тор — ёр васли, табиат кўрки, ошиқ дарди...

Бироқ прогрессив классик шеърятга хос бошқа бир хислат ҳам бор эди. Бу — социал масалаларни тор интим материалга йўғириб бера билиш. Ҳамза ўзининг дастлабки шеърларидаёқ классик адабиётимиздаги шу аъёнага яқин турди. Унинг кўпгина шеърлари ёр ҳажрида ўртаниб куйиш билан бирга, умуман ҳаёт зулматидан нолиш, уни қоралаш мотивида яратилгандир.

Масалага соф шакл нуқтаи назаридан қаралса кўрамизки, Ҳамзанинг дастлабки шеърлари шакл жиҳатдан асрлар оша шоирлар каломига мадад бериб келган аруз вазида битилган. Жанр жиҳатдан улар — газал, мураббаъ, мухаммас, мусаддас...

Аmmo шуниси характерлики, шоир яратган аруз ҳам унча бўлган аруздан фарқ қилар эди. Унда Алишер Навоий, Оғахий-

лардаги жиддий назмга нисбатан эркинлик, соддалик кўзга ташланиб, қандайдир халқ оғзаки ижодидидаги назмга яқинлик сезилиб турар эди. Вазндаги бу хислат бора-бора мустаҳкам ўрин олиб, Ҳамза ўз шеърятини халққа яқинлаштирди.

Ҳамза назмидаги бу янгилек шоирнинг эстетик тушунчасига мувофиқ равишда тараққий этди. Унинг назарида шеърят халққа, жамиятга кенг китобхон оммасига хизмат қилиши керак. Шоир шеърларидаги оддийлик, соддалик муаллифнинг шу тушунчаси билан бевосита боғлиқдир. Шу сабабдан унинг 1915 йилларда кўпроқ миллат, халқ ғами билан, маърифатпарварлик руҳида ёзилган шеърлари «Девони Ниҳон» даги шеърларга нисбатан ҳам «одми»лашди, вазн жиҳатдан яна ҳам энгиллашди. Эндиликда унинг кўпгина шеърларини арузга яқинлаштириб айтиладиган, халқ яратган асарлардан фарқ қилиб бўлмайд қолди. Вазн гўё одатдаги аруз, бироқ сўзлар шундай танланган ва тизилганки, уни ўқиш ҳам, айтиш ҳам, эшитиш ҳам энгил ва мароқли. Ҳозир ҳам шундай.

Мунча уйқу босди сизни, оналар,
Фикр этингиз ўйлаб у пешоналар.
Илм, маориф била бегоналар
Бўлдингиз оламга сиз афсоналар...

Шеър шундай давом этади. Бу мисралар арузга тушади, бироқ улар биз таниган, билган классик шаклдаги аруз эмас. Аруз талаби асосида сўзлар ўринлари шартли равишда алмаштирилади, бир-бирига мос жанангдор сўзлар ҳам терилади.

Революция арафаси ва инқилаб кунларига келиб Ҳамза шеърятининг мавзуси бутунлай ўзгаради. Инсон дард, ҳасратига тегишли ва маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилишдан у очикдан очик ҳаётни ўзгартиш, ўзгаргандан кейин эса бу ўзгаришларни сақлаб қолиш, ҳимоя қилиш ғояларини тарғиб қилувчи инқилоб руҳидаги шеърлар ёзишга ўтади. Шакл ҳам шунга мувофиқ ўзгаради. У шеърнинг яна ҳам эркинроқ вази — бармоққа ўтади. Ҳаёт суръати, шоир табиатидаги жўшқинлик шу даражага бориб етдики, эски вазн талабига тобе бўлиб, бўғинларнинг узун-қисқалиги, сўзларнинг кенг ва торлиги хусусида бош қотириб, кўламли ва тезкор ҳаётдан орқада қолиб кетиш мумкин эмас эди.

Бугина эмас, революция кунлари ҳаёти-

Дунёда энг ғоявий ва энг илғор адабиёт бўлган ўзбек совет адабиёти Октябрь инқилобининг фарзандидир. Бу адабиётнинг янги дунё учун курашининг ўти ва нафоси билан тўла илк қўшиқларини абадий қулликдан озод бўлган, большевизм қуёши ёритган улўғ тарихий йўлга чиққан меҳнаткаш халқ яратди. Бундай қўшиқларни унинг оташин куйчиси Ҳамза Ҳакимзода тараннум этди. Ҳамзанинг қўшиқлари бутунлай янги ижодиётнинг илк гуллари эди.

ОИБЕК.

нинг ўзида фақат ўша даврга хос оҳанг, оқим ритми бор эди. Бу — марш. Ҳамза истеъдодидаги жўшқинлик ва шижоат ўша марш оҳангига тушди. Шу боисдан унинг инқилоб руҳида ёзилган аксарият шеърлари марш шаклида ёзилган.

Ҳамза ижоди туфайли марш оҳангининг ўзбек адабиётига кириб келиши тасодифий ҳол эмас эди, албатта. Ҳамза яшаб ижод этган давр ўзи марш даври эди. Маълумки марш оҳанги (шакли) ўтган асрнинг охирлари, асримизнинг бошларида инқилобий ҳаракатлар маҳсулидир. «Интернационал» ва «Марсельеза»дан бошланган бу шеърий шакл бора-бора ривожланиб, бутун дунёга тарқалди. Рус адабиётида бу жанрда муваффақият қозонган шоирлардан бири В. Маяковский бўлди. Ўзбек адабиёти тарихида эса Ҳамза билан бир қаторда туриб марш яратган ижодкорлардан бири Садриддин Айний эди. Унинг «Хуррият марши»; «Байналминал марши» (1918 йил) бу жанр тараққиётида сезиларли роль ўйнади.

Адабиётшунослик илмида таъкидланганидек, адабиётда марш жанрининг туғилиши кескин революцион ўзгаришлар, умумхалқ кўтарилишлари билан боғлиқдир. Шу сабабдан марш шаклида ёзилган шеърлари, жумладан Ҳамза маршларини ўқир эканмиз, зиҳ саф бўлиб, қизил байроқни ҳилпиратиб, душман ўти ва ўқига кўкрагини тутган, кўча-кўйни тўлдириб, инқилобий ашулаларни бор овозлари билан баралла айтиб бир хийда, лекин кескин қадам ташлаётган янги ҳаёт жангчилари кўз олдимизга келади. «Яша, Шўро!», «Биз ишчимиз», «Берма эркингни қўлдан», «Ҳой, ҳой отамиз!», «Ишчилар уйи» сингари қатор шеър ва қўшиқлар шу йўсинда яратилгандир. Бу шеър ва қўшиқларда, ҳамма маршларда бўлганидек ургули ҳамда маънодош-оҳангдош сўз ва мисралар қайта-қайта такрор айтилар, шу йўл билан ҳали ҳамманинг онгига бориб етиб борманган тушунчалар ҳаёт зарурати сифатида такрорланиб, оҳангга солинарди. «Ҳой, ҳой, отамиз!» шеърдаги:

Ҳой, ҳой отамиз!
Тошни кесар болтамиз.

мисралари ҳар бандда қайтарилиб шеърнинг нақд ярмини ташкил қилади. Бирок

бу такрор ҳеч эриш туюлмади. Бу икки мисра маънодаги кескинлиги, ҳаётдаги тезкорликка мос ифодаси билан тингловчининг ҳам, ўқувчининг ҳам диққатини тортади, завқлантиради. Чунки улар давр талабига мувофиқ, шоир истеъдодида мос равишда туғилган. Шу сабабдан улар ўринли ва табиий. Табиийлик ва самимийлик эса шеърят ҳуснига ҳусн қўшади.

Тўғри, Ҳамза революция кунлари, ундан кейин ҳам ўз ижодини фақат марш оҳангидаги шеърий шакл билан кезлаб қўймади. Баъзан оддий бармоқ вазида, баъзан арузда ҳам, вазмин ҳиссиётнинг энг назик торларини чертадиган шеърлар битди, баъзан эса синфий душманларни фош қилишга бағишланган сатирик ва юмористик диалог дуэт шаклидаги шеърий асарлар ҳам ёзиб турди. Бирок марш революция кунлари Ҳамза ижодининг асл моҳиятини белгилар эди. Шу сабабдан биз Ҳамзанинг ўзига хослиги кўпроқ шу марш шаклида ёзилган шеърларида кўзга ташланганини кўрамиз.

* * *

Ҳамза ижоднинг бирор нуқтасида янгилик яратиб, шу билан тиниб-тиниб кетадиган ижодкорлардан эмас эди. У адабиётнинг ҳамма тур ва жанрларида истеъдод кучини синаб кўришга интилувчи шоир ва адиб эди. Ҳаёт ҳақида, унда рўй бераётган «сирли» воқеалар ҳусудида ўйлаган пайтларида Ҳамза замонавий прозага мурожаат қилди. Ҳамзанинг прозага мурожаат қилишида ўша вақтларда ҳар хил йўллар билан қисман билвосита — таржима орқали, қисман бевосита Туркистонга кириб келаётган улўғ рус адабиёти, ҳусусан А. С. Пушкин, Л. Толстой, А. Чехов сингари улўғ сиймоларнинг таъсири бўлган.

Ҳар ҳолда дадил айтиш керакки, ўзбек адабиёти тарихида XX аср бошларида пайдо бўлаётган замонавий проза янгилик эди. Классик адабиётимиздаги проза «Қисасул Анбиё»дагидек кўпроқ диний афсонавий ёки жангномалар шаклида эди. Баъзи ўринларда эса проза ёзма адабиётда халқ оғзаки ижодидаги дostonлардагидек боб ва парчаларни боғлаш воситаси сифатида ишлатилар эди. Ҳамзанинг «Миллий романи» классик адабиётимиздаги бу аён-

анага нисбатан янгилик сифатида пайдо бўлди.

Тўғри, бу даврда замонавий прозада куч синаб кўрмоқчи бўлган адиб фақат Ҳамзанинг ўзи эмас эди. Бу даврларда худди шу планда Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг роман деб аталган «Фарзандсиз Очилдибой» (1914 йил) асари ва Абдулла Қодирийнинг «Жувонбоз» киссаси пайдо бўлган эди. Уша давр анъаналари асосида Ҳамза ҳам ўзининг замонавий проза позициясида туриб битилган асарини «Миллий роман» (1915 йил) деб атади.

Ҳамза асарининг номида «роман» сўзи ишлатилса ҳам, у ҳажм жиҳатидан йирик-роқ ҳикоя бўлиб, услуб жиҳатдан биз тушунган романдан анча узоқда турадиган асар эди. Маълумки, ҳақиқий роман узоқ мuddатлик ишни, ҳаёт чигалликларини кунт билан чуқур ўрганишни, кўп вақт ва меҳнат сарф қилиб, воқеаларни тартибга солишни талаб қилар эди. Даврнинг тезкор суръати, шунга мувофиқ тушган ҳозиржавоб, доим ҳаракатда, ўзгаришларда ривожланишга мойил Ҳамза истеъдоди прозага туша бермади. Шу боисдан бўлса керак, у прозага иккинчи бор қайтмади. Бироқ янгилик қай даражада ибтидий бўлмасин, у доим янгилик. Шу жиҳатдан «Миллий роман» ҳам Ҳамза новаторлигини кўрсатдиган фактлардан биридир.

Уша вақтларда ўзбек адабиётида янги-ча, замонавий прозани асослашга бел боғлаган бошқа бир адиб Абдулла Қодирий (Жулқунбой) бор эди. Ҳаёт ривож, маданият тараққиёти шу йўсинда бордики, ҳар бир санъаткор ўз истеъдодига мос вазифани адо этди. Тарих прозадаги новаторлик машқларини «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларининг муаллифи Абдулла Қодирий ихтиёрига қўйиб бергандек бўлди.

Поэзиядан кейин Ҳамза истеъдодига мос тушадиган ижод турларидан бири драма бўлди. Шу сабабдан Ҳамза революция арафасида бу жанрга мурожаат қилиб «Заҳарли ҳаёт» драмасыни яратди ва шундан кейин то умрининг охиригача би-

рин-кетин фош қилувчи ва қаҳрамонлик, сафарбарлик руҳида яратилган бир кўрнишли драмалардан тортиб сахнани тўлдирадиган, воқеалар моҳиятини тўла акс эттиришга қодир ўнлаб драмалар ёзди.

Адабиётшунослик ва адабий жамоатчилик кўпдан бери шу нарсани мамнуният билан қайд қиладикки, революциянинг биринчи кунлари Ҳамза яратган, кейин Комил Яшин томонидан қайта тикланган «Бой ила хизматни» драмасыдаги Ғофир образи ўзбек совет адабиёти тарихида ижобий қаҳрамон образининг тўлақонли намунаси сифатида майдонга келди. Бу демак Ҳамза ҳали янги революцион методнинг туғилаётганини ҳаёлига келтирмаган бир пайтда ўзи ўша методнинг ўзбек адабиётидаги келажак авлод адиб ва шоирларига ўрнак бўлишга лойиқ биринчи намунасини яратиб қўйди. Ҳамза ихтиро қилган новаторликларнинг энг улуғи ва шарафлиси ҳам шунда бўлди.

* * *

Ҳамза давр талаби ўлароқ, ўлкага кенг ёйилган инқилобий ғоялар жарчиси сифатида юзага келди. Ўз табиати, истеъдод йўналиши билан Ҳамза революцион давр талабига мос келадиган ижодкор сифатида ўсиб улғайди. У яратган содда услуб, асарларидаги революцион руҳ, янги шаклий кўринишлар ҳам ўша замон талабига мос, ижодкор табиатига монанд эди. Мана шу бирлик туйғайли Ҳамза ўзбек совет адабиётининг қонуний асосчиси бўлиб қолди.

Бугун ўзбек адабиёти ва санъати камолотини, ўзбек халқини оламга машҳур қилаётган катта адабиётимиз ютуқларини ўйлаганда, бу ишда Ҳамза Ҳакимзода Ниезийнинг хизматлари чексиз эканини яна бир карра идрок этамиз, янги маданиятимиз пойдевори сўз ва тугал қўйилганини англаб ўзимизда қаноат ҳосил қиламиз ва инқилобий маданият бешигини тебратган улуғ боболаримизга миннатдорчилигимизни билдиргимиз келади.

ҲАМЗА ВА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

Ҳамзанинг халқимиз олдидаги буюқ хизмати шундаки, у ўзбек миллий маданиятининг қайси бир соҳасида иш олиб бормасин, ҳамма ерда халқчиллик ғояларини тарқатувчи новатор, маданий инқилобнинг жангчиси, революционерни сифатида танилди. Ҳамза ижодидаги бу прогрессив йўналиш ўзбек миллий адабий тилини ривожлантириш соҳасида олиб борган курашида айниқса яққол кўринади. Хўш, Октябрь инқилобидан илгари ўзбек адабий тилининг аҳволи қандай эди? Ҳамза Ҳакимзоданнинг хизматлари нимадан иборат? Ушбу мақоламизда шу хусусда мулоҳаза юритамиз.

Чоризмнинг мустамлака (шароитида ўзбек адабий тили масаласи умумий миллий маданият масаласининг таркибий қисми бўлиб, бир қатор хусусиятларга эга эди. Мустамлакачиларнинг руслаштириш сиёсати рус тилини мажбурий давлат тилига айлантиришга қаратилган эди. Маҳаллий тилларни турли йўллар билан камситиш, уларни қобилиятсиз, маданиятсиз деб ерга уриш революциядан илгари бостирилган «тадқиқотларда» ҳамда расмий газеталарда тез-тез учраб турарди. Иккинчидан, маҳаллий буржуазия мафкурачилари собиқ Туркистон ўлкасидаги барча халқлар учун ягона адабий тил яратиш бу адабий тилнинг асоси қилиб «ўлик» чиғатой тилини олиш ғоясини тинмай тарғиб қилар эдилар. Айниқса, 1905 йил революциясидан кейинги йиллар давомида адабий тилда рус тилидан ва у орқали бошқа тиллардан келиб қираётган жуда кўп лексик элементларнинг (сўз ва терминларнинг) борган сари кўпайиши аста-секин пуризм оқимининг вужудга келиб ривожланишига тўртки берди (пуризм — она тилини бошқа тиллардан қирган сўзлардан тозалаш). Учинчидан, рухонийлар ўзларининг илм-маърифат соҳасидаги ҳуқуқларидан воз кечмоқчи эмас эдилар. Улар адабий тил соҳасидаги ўз ғояларини тарғиб қилишга, ислом дини ниқоби остида адабий тилни мумкин қадар халқ тилидан узоқлаштиришга интилар эдилар. Мактаб — маданият, адабиёт,

тил соҳаларидаги жузъий ислоҳлар маҳаллий буржуазия ва уларнинг мафкурачилари — жаҳидларнинг рухонийлар билан ўзаро келишуви натижасида юзага келган янгиликлар эди. Рухонийлар: «динимиз мусулмон дини, мусулмон динидаги барча халқлар мусулмон миллатини ташкил этади, дин тили эса араб тилидир. Ҳар бир мусулмон аввало араб тилини ўқиши, ўрганиши шарт»,— деб тарғиб қилардилар. Бу эса ўз навбатида мавжуд матбуот тилининг булғанишига, чет тилларнинг, биринчи навбатда араб ва форс тилларининг лексик-грамматик унсурларининг адабий тилга кўп-лаб, баъзан жуда ортиқ даражада кириб келишига катта йўл очиб берар эди. Туртинчидан, XIX асрнинг иккинчи - ярмида Туркияда майдонга келган пантуркизм идеологияси маданият, адабиёт, тил соҳасида бошқачароқ иш кўрар эди. Бу реакция оқимнинг мафкурачилари асримизнинг бошларида нашр қилинган газета, журналлар, китоблар саҳифаларида барча туркий халқлар учун ягона умумий бир «давлат» тилини яратиш ва бу тилнинг асоси қилиб усмонли турк тилини олиш ғоясини ташвиқ қилишарди. Асримизнинг бошларида мазкур бемаъни ғояларни тарғиб қилувчи оқимнинг куч олиши юқорида қайд қилинган адабий тил соҳасидаги турли-туман қарашларга қўшимча бўлиб тушган эди. Бунинг устига 1905 йилдан кейинги даврда татар тили ва адабиётининг таъсири кучайганлиги фактини қўшсак, Октябрь инқилобидан илгари ўзбек адабий тили қандай аҳволда эканлигини очиқ тасаввур қилишимиз мумкин.

Бу даврда яратилган адабиётда шеърят устун турар, унинг тили эса феодал замонасидаги архаик тилдан деярли фарқсиз эди. Вақтли матбуот, драматик асарлар тили — умулан насрий адабиёт тили анча ўзгарган, турли-туман ёт таъсилларга учраб анча издан чиқиб қолган эди. Умулан олганда, Октябрь инқилобига қадар ўзбек адабий тили турли сиёсий ва мафкуравий йўналишдаги оқимлар таъсирида қолиб, профессор А. К. Боровков айтгани

Уйғониш даврининг ўлмас арбоблари сингари Ҳамза ҳам бизнинг революцион давримизда шоир билан меъмор, олим билан ёзувчи, драматург билан педагог, композитор билан жамоат арбоби истеъдодини бир ўзида мужассамлаштирган эди. У Улўғ Октябрь социалистик революциясининг ғоялари ясади. Октябрдан сўнг Ҳамза ҳақиқатда ҳам янги ўзбек адабиётининг ва санъатининг асосини яратди, унинг янги принциплари, янги йўналишини белгилаб берди.

ЯШИН.

дек, «...қандайдир шаклсиз, ўткинчи, аралашган бир тил таассуротини берар эди».

Ҳамза ижодий фаолиятининг бошланғич даврларида адабий тилнинг аҳволи ана шундай эди.

Маълумки, Ҳамза ижодий фаолиятини шеър билан бошлади. Ўзбек адабиёти тарихида шеърият ҳоким мавқени эгаллаган, унда анъанавий шеърый шакл — аруз вазнидан фойдаланиларди. Бу эса шу вазнда ёзган шоирларни бир қатор формал шарт-шароитга бўйсуннишга мажбур этарди. Иккинчидан, форс-тожик адабий тили заминидан, классик адабиётимизда юзага келган турли-туман бадиий усуллардан кўп вақт нусха кўчиришга олиб келган эдики, буларнинг ҳаммаси адабий тилимизда маълум сунъийликни кучайтирар эди.

Ҳамза ижодининг бошланғич даврларида, табиий, эски тил анъанаси тазйиқидан, ёт тил элементларининг (асосан араб ва форс тили) таъсиридан бирдан қутулиб, янги тил услуби яратолмас эди, албатта. Улўғ Октябрь инқилобидан илгари ёзган шеърларининг анчагина қисмида, ўқиш китобларида, насрий асарларида бир томондан, эски тил анъанаси кучли эканлиги, иккинчи томондан, усмонли турк — озарбайжон ва татар тили элементларининг анча кенг ўрин олганлиги кўзга ташланиб туради.

Ҳамзанинг илк шеърлари аруз вазнининг барча қонун-қоидаларига риоя қилган ҳолда ёзилгандир. Тожик тилида ёзилган шеърлар ҳам ўша анъанавий услубга бўйсунган. Девонда классик поэзиямизнинг атоқли вакиллари яратган энг яхши асарлардан қолишмайдиган шеърлар бор. У, Навоий, Фузулий, Муқимий каби сўз усталарининг шеърларига чиройли мухаммаслар боғлайди. Ҳамзанинг бу даврда яратган асарлари тилида кўзга ташланиб турадиган нарса — халқнинг жонли тил бойликларидан мумкин қадар кўпроқ фойдаланишга, содда, ёрқин, дунёвий образлар яратишга интилиш сезилиб туради. Махмур, Муқимий каби шоирлар асарларидаги оддий сўзлар ва иборалар ёки «товуғи игначи-ю, ўғдаги, ғози — капалак» каби ҳаётий ўхшатишлар Ҳамза асарларидан айниқса ҳажвий шеърларидан кенг ўрин олган.

Ҳамзанинг Октябрь инқилобидан илга-

риги ижодий фаолиятида янгиликка интилиш, эски анъаналарга танқидий кўз билан қараш, илғор ғояларни тарғиб қилиш каби ҳолатлар — демократик тенденциялар айниқса унинг ҳажвий шеърларида яққол кўзга ташланади. Эски тил нормалари чегарасидан чиқмаган ҳолда бу илғор ғояларни яна ҳам чуқурлаштириш ва кенг тарғиб қилиш амри маҳол эди. Тарих адиб олдига ғоят оғир ва масъулиятли вазифани — даврнинг юрак тепиш оҳангига мос келадиган ва ғалаёлни тарихий жараёни тўғри акс эттиришга қўрби етадиган асарлар яратишни кўяди. Шунинг яхши англаган Ҳамза аста-секин эски тил традициясини, услуб тазйиқларини бартараф қилиб, давр талаби даражасидаги янги тил нормаларини яратиш ва тарғиб қилиш учун кураш олиб борди. «Садои Туркистон» газетасининг тўққизинчи сонидан (1914 йил, 11 май) Ҳамзанинг «Аҳволимиз» сарлавҳали бир шеъри босилган. Бу шеър тил жиҳатдан ўша даврдаги Тавалло каби илғор шахс деб ҳисобланган шоирларнинг серҳашам, дабдабали тил билан ёзилган шеърларидангина эмас, ҳатто ўзининг «Ниҳон» тахаллуси билан ёзган шеърларидан ҳам шеърый шакл, сўз ишлатиш ва образлар яратиш усуллари жиҳатидан анчагина фарқ қилади. Бу шеър аруз вазнида (хафиф баҳрида) ёзилганига қарамай унинг барча қонун-қоидаларига риоя қилинмаган: Кўп ўринларда чўзиқ-қисқа ҳижолатнинг тартибли алмашиниб келиши қонуни бузилгани кўриниб туради. Унда авом халқнинг сўзлашув тилига хос бўлган дўппи; тўн, маҳси, қийик, шўра, бузоқ, тариқ, қатиқ, мушук, жуводдиз, қўшқулоқ каби ҳаётий зарур, оддий сўзлар ўринли ишлатилган. Мисралардаги кофиядош сўзлар шоир томонидан маҳсус териб олинганки, бу шеърнинг ҳажвий мазмунига жуда мос оҳанг яратган.

Чиқадура қошлиг-у, упони қўйиб,
Бурнидан беҳабар йиригларимиз.
Тортишиб қўшқулоқни боёнлар —
Синди-нетди, сингиб қатигларимиз.
Энди бир ойнага боқайлик-чи,
Тобидан тушдимۇ мийиғларимиз?

Ҳамзанинг насрий тили ҳам ўша замонлардаги сунъий, аралаш тилдан ажралиб туради. Унинг «Садои Туркистон» газета-

Ешилик чоғларимда ўртоқларим каби революция ҳақида янги қўшиқларни кўпроқ эшитишга интилар, тезроқ ўрганиб олиб, бошқа ўртоқлар билан биргаликда йиғилишларда, намойишларда мароқ билан айтардим. Рус, тожик революцион қўшиқлари қаторида ўзбек қўшиқларини, шу жумладан Ҳамза Ҳакимзода қалами билан ижод этилган «Ишчилар уйғон!», «Ҳой, ҳой, отамиз!» ва бошқа шу каби жанговар қўшиқларни жон-дилимиз билан кўйлар эдик... Биз ёш тожик қаламкашлари учун Демьян Бедный, Лоҳутий, Айний асарлари нақадар азиз бўлса, Ҳамза Ҳакимзода асарлари ҳам шу қадар мўътабар эди.

Мирзо ТУРСУНЗОДА.

сида (31-сон, 10. VIII, 1914) босилган «Фақирлик нимадан ҳосил бўлур?» сарлавҳали мақоласи ўша вақтдаги вақтли матбуот тилидан содда ва ифодали эканлиги билан ажралиб туради.

«Садои Фарғона» газетасининг ношири ва муҳаррири томонидан ёзилган қуйидаги эълонсимон текст ўша йиллардаги матбуот тили халқнинг сўзлашув тилидан нақадар узоқлашиб кетганини очиқ кўрсатиб туради: «Арбоби фаҳму зако, ва асҳоби ақлу вафо хидматлариға арз ва инҳо ўлунурким, бу фақир ихвондин ва обнои ватан хидматлари учун деб «Садои Фарғона» исминда жаридан ахбор ва осор нашри хиддатида булундугум ҳолда, асҳоби қалам ва фикрдан умид ва истирҳом этмакдаим...» (3.IV.1914).

Асосий қисми саводсиз бўлган халқ бу гажакдор услубда ёзилган дабдабали текстни тушунмаслиги табиий.

Тарихий фактлардан аниқ бўлишича собиқ Туркистон ўлкасида, адабий тил учун, адабиёт тилини халқ тилига яқинлаштириш учун кураш бошқа илғор миллатлар тарихидагидек ташкилий тус олмаган, балки тарқоқ ҳолда олиб борилган эди. Бу жиҳатдан профессор А. К. Боровковнинг қуйидаги фикрлари асослидир: «Адабий тилнинг ривожланиши учун ҳал қилувчи иқтисодий ва сиёсий шароитнинг йўқлиги масаланинг ўртага қўйилишида, турли-туман тенденцияларнинг мавжудлигида, миллий адабий тил тақдирига қарашнинг ноаниқлигида яққол намоён бўлади».

Шунинг учун ҳам бу даврда ўзбек миллий адабий тилининг умумхалқ ўзбек тили негизига юзага келган ёзма адабий тилнинг тўла шаклланиши анча секинлашган, унинг тўла адабий тил сифатида шаклланишида тегишли шарт-шароитнинг йўқлиги ҳам асосий сабаблардан эди.

Ҳамзанинг 1914—1917 йиллардаги адабий фаолияти ғоят сермаҳсул ва ранг-баранг эди. У дарсликлар ёзади, ўқиш китоблари тузади, ахлоқий ҳикоялар, масаллар, маърифатпарварлик руҳидаги шеърлар ижод қилади. Бу даврда у меҳнаткаш халқнинг кўзини маърифат нури билан

очишга интилади. Мактаб-маърифатнинг кенг ривожланиши халқни озодликка чиқаради, деб ҳаёл қилган эди шоир. Биринчи жаҳон уруши, айнқса 1916 йилдаги мардикор олиш воқеаси Ҳамзанинг кўзини очди.

Аста-секин маҳаллий буржуазия ва руҳонийларнинг маърифат-маданият тарқатувчилик фаолиятларининг туб моҳиятига тушуна бошлади. Энди у бойларга, домлаэшонларга қарши исён кўтаради, ўзининг ўткир қалами билан уларнинг очкўзликларини, жирканч кирдикорларини аёвсиз фош қилади.

Эшон иши бойни кутмоқ,
Оқча учун қўлин тутмоқ,
Парво қилмас бечоралар —
Тошу тупроқ чайнаса-да

(«Пушти гул», 1916).

Қизиқки, ўша даврда узоқ Хоразмда яшаган Аваз Утар ҳам тахминан шу йилларда ёзган шеърларида бой ва эшонларнинг очкўзлиги, ярамас кирдикорларини яхши англаб етган эди:

Эшон дегани либоси малла,
Уғрига шеригу, ғарга далла.
Рангини кўринг бу баднамони(нг),
Ҳангги эшаги эрур худони(нг)!

Маълумки, 1916—1920 йиллар оралиғида Ҳамзанинг бир қатор шеърӣ тўпламлари босилиб чиқди («Оқ гул», «Қизил гул», «Пушти гул», «Сафсар гул», «Сариғ гул», «Атир гул» каби). Бу шеърӣ тўпламларнинг босилиб чиқиши ўша давр учун фавқулодда кутилмаган қатга бир ҳодиса эди. Чунки Ҳамза узоқ тарихимиз давомида биринчи бўлиб халқнинг оддий қўшиқ вазида маҳорат билан шеърлар ёзди ва эски анъана, услуб нормаларининг руҳини ўзгартирди.

Сувлар кетар, тош қолур,
Кулфат кетар, ёш қолур.
Боболарда бир сўз бор:
Усма кетар, қош қолур,
Йигит деган эр бўлур,
Меҳнат кўрса шер бўлур.

Унинг ажойиб биографияси бутун совет адабиётидаги энг қаҳрамонна биографиялардан бири деб дадил айта оламиз.

Константин СИМОНОВ.

Бу сатрларни яратишда шоир халқ ижодиётининг битмас-туганмас хазинасидан кенг миқёсда фойдаланганлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Ҳамзанинг шеърятда янгилик яратишга қаратилган бу интилиши тасодифий бир ҳол бўлмай, балки унинг руҳий ва ғоявий юксалишининг мантиқий ривожини эди. Шоирнинг оддий сўзлашувга яқин бир тилда шеър ёзиши, янги ғояларни тарғиб қилиши содда тил ва енгил услубда шеър ёзилиши эскилик тарафдорларининг қаҳр-ғазабини келтирмай иложини йўқ эди. Улар шоирни жоҳилликда, адабиётдан хабарсизликда айбладилар, шоирнинг бошига туҳмат тошларини ёғдирдилар. Ҳамза «Қизил гул» тўпламининг сўз бошисида ёзади: «Бу учинчи бўлимдаги шеърларда узун-қисқаликларни ҳамда адабиётдан йироқлигини (эски анъанавий услубдан — А. Ф.) кўриб, адабиёт илмидан бутун деярли хабарсиз киши эканми, деювчи зотларга қарши: йўқ, бу адабиётдан хабарсизлик эмас, қора элимизнинг тушунувиغا ўнғай бўлсин учун бўлса керак... деб шояд бизнинг тарафимиздан жавоб берувчилар-да бўлур... Ҳақиқатда тилимиз ўзбек тили экан, қасддан биз ўзбек тилига яқинлаштирмаққа кириштук...».

Шубҳасизки, Ҳамзанинг аччиқ истеҳзо аралаш ёзган бу сатрлари ёлғиз шеърини шаклни ҳимоя қилиш учунгина айтилган бўлмай, балки ошини ошаб, ёшини яшаб бўлган эски дунё анъаналарига, эскилик тарафдорларига қарши халқ номидан чиқарилган адолатли ҳукм ҳам эди.

Бу ўринда яна бир муҳим нарсани қайд қилиб ўтиш зарур. Октябрь инқилоби арафасида яратилган хоҳ шеърини, хоҳ насрий асарларда бўлмасин, айниқса вақтли матбуот тили бошқа қардош тилларнинг элементлари билангина эмас, балки араб ва форс-тожик тилидан олинган сўз ва иборалар билан тўлиб-тошганди. Ҳамза асарлари ҳам бу аралаш тилнинг таъсиридан қутула олмаганди. Унинг айрим шеърларида, драматик асарларида усмонли турк ва татар тилларининг элементлари озми-кўпми учраб турар эди: Масалан, «Сафсар гул» шеърини тўпламига ёзилган сўз бошида усмонли турк тилининг лексикограмматик элементлари деярли тўлалигича сақланган: «Воқ миллатларин йиллардан беру асорат абринин захарнок томчилариндан қаъбаи ҳаётлари намнок келуркан, у қурбонларин ижобати мукофотина букун бир адолат хуршиди хуррият фалагиндан оғоз этмаси...» ва ҳоказо. Лекин бу даврда ёзилган Ҳамза асарларининг асосида ўзбек тили элементлари, халқнинг содда тил услуби кенг намоён бўларди.

Ўзбек миллий адабий тили ҳам ўзбек халқи миллат сифатида уюшгач, яъни Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейингина шаклланиб ривожлана бошлади. У ўзбек миллий адабий тилининг вужудга келиши ва ривожланишида Ҳамзанинг хизматлари ҳақида сўзлар эканмиз, аввало ва биринчи навбатда унинг ўз она тили ва адабиёти учун олиб борган узлуксиз курашини, янги даврда шу тилнинг, адабиётнинг рўёбга чиқишида онгли равишда ҳормай-толмай хизмат қилганлигини, унинг байроқдори бўлганлигини алоҳида қайд қилмоқ керак.

Маълумки, тил адабиётнинг асосий қуролидир. Шундай экан, бирор шахс тарихда маълум халқ адабиётига асос солди, деган ҳукмини чиқарганимизда энг аввал у яратган бадий асарларнинг ижтимоий қиймати, тарихий жараёни қанчалик тўғри ва реал акс эттира билишига, асарларининг изчиллиги ва ҳаётийлигига эътибор берамиз. Гап ким ҳақида ва қайси тарихий шахс тўғрисида бормасин, Навоийми, Дантеми, Пушкин ёки Фатали Охундовми, Абдулла Тўқай ёки Абайми — бари бир, ҳаммасининг ижодида юқорида зикр этилган хислатлар мавжуд. Улар яратган асарлар тарихий жараёни тўғри ва реал акс эттирганлиги учун ҳам ёзилган даврининг акс садоси даражасига кўтарилган. Шундай экан, мазкур шахслар ўзларининг ўлмас асарларини халқ ҳаётидаги жуда муҳим ва ғалаёнли даврларида ижод этганлар, энг муҳими ўз она тилларида асар ёзиб унинг ривожланиши учун катта йўл очиб берганлар. Шу нуқтаи назардан Алишер Навоий ўзбек классик адабиётининг асосчиси деб аталишига бус-бутун ҳаққи бор эди, чунки ўзбек адабиёти учун кураш Навоий тушунчасида она тили учун курашнинг таркибий қисми ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий ҳақли равишда ўзбек адабий тилининг асосчиси ҳисобланади.

Янги давр ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва ривожини ҳақида гап борар экан, биз биринчи навбатда, Ҳамзанинг буюк сиймосини кўз олдимиизга келтирамиз. Ҳақиқатан ҳам революциянинг дастлабки йилларидаги оғир ва ғоят мураккаб сиёсий вазиятда инқилобнинг оташин куйчиси сифатида майдонга чиқиш, ўз ватандошларини инқилоб ғалабаларини мустаҳкамлашга чақиритиш, адабиётда янги бир йўналишни — социалистик реализм методини жорий қилиш, жонли ва ўйноқи халқ тилида ажойиб асарлар яратиш Ҳамзадек илғор санъаткорнинггина қўлидан келар эди.

У соддалик адабий тилнинг асосий бел-

Ҳамза Ҳакимзода туркман халқининг ҳам суюкли фарзандидир. Ҳамза Ҳакимзоданинг юракни тўлқинлантирувчи «Бой ила хизматчи» пьесасу Туркман Давлат театри саҳнасида ҳам кўп йиллардан бери қўйилиб, мингларча томошабинларни ўтмиш иллатларига нафрат ва инсонга муҳаббат руҳида тарбиялаб келмоқда.

Берди КЕРБОБОВ.

гиларидан деб тушунарди. Уша мураккаб ва ғалаёнли йилларда, эски ёзма адабий тил замоннинг талабларига жавоб беролмаслигини яхши англари эди. Халқнинг содда ва бой тили асосида яратилган янги адабий тилгина талабга жавоб бера оларди. Шунинг учун ҳам Ҳамза халқнинг сўзлашув тилига муружаат қилди ва ўз асарларини ана шу сўзлашув тилига яқинлаштиришга интилди.

Ҳамзанинг «Яша Шўро», «Ҳой-ҳой отамиз!», «Уйғон ишчи бобо», («Атир гул» тўплами, 1919 йил) каби шеърлари ҳамда «Берма эркинги қўлдан», «Қизил аскарларга», «Яшангиз ишчи деҳқонлар» каби инқилобий шеърлари озодлик севинчи билан тўлган, чуқур ҳаяжон, жўшқин ҳис-туйғу билан суғорилган қўшиқлардир. Бу каби шеърларнинг анчагинаси шоир томонидан куйга солинган ва кенг меҳнаткаш омма орасида куйланиб озод республиканинг узоқ бурчақларига тарқалган эди. Бу қўшиқларнинг ҳар бири сатри қисқа-қисқа жумлалардан иборат, ҳар бири битта революцион шоир, ҳар бири бир оташин чақирик вазифасини адо этган эди. Бу қўшиқларни яратишда Ҳамза ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатдан революциянинг оташин куйчиси Владимир Маяковскийнинг ижодидан ижобий фойдаланганлиги очик сезилиб турибди: «Ҳой ишчилар! Эзилган меҳнатчилар! Битсин золим бойлар! Эркингни қўлдан берма! Яша хизматчилар!»

Унинг бу туркумга кирган шеърларида ҳамма нарса янги: шеър вазни, сўзларнинг қофияланиш тартиби, мисраларнинг ўзаро мутаносиблиги, ранг-баранг шеърий усуллар, жанговар, ҳужумкор рух, мелодика ва оҳанг, гўзал поэтик синтаксис!

«Атир гул» тўпламига кирган «Ишчи бобо», «Шундоқ қолурму?» каби шеърлар бу жиҳатдан характерлидир. «Ишчи бобо» шеърида Ҳамза, тун қоронғилигини ёриб тонг чоғида чиққан баҳор қуёшини революциянинг рамзи сифатида тасвирлайди:

Гулдур этиб, булут тарқаб
Ялт-юлт этиб чақмоқ чанди,
Ишчи бобо, сескансанг-чи,
Шарққа қуёш чинлаб чиқди!

Бу парчада шеърий услубга хос бўлган тақлидий сўзларни такрорлаш йўли билан нарсани характерлаш, доимий сифатлашларнинг семантик ранг-барангликлари

дан усталик билан фойдаланиш гўзаллик ва ажойиб ўйноқи оҳанг бағишлаган. Шу билан бир қаторда шеърнинг ижтимоий мазмунини яна ҳам бўрттиришга кўмаклашган. Ҳамзанинг «Шундоқ қолурму?» шеъри ҳам сиёсий лириканинг гўзал намунасидир. Бу шеърнинг характерли хусусияти шундаки, биринчидан, шоир халқ поэзиясига хос бўлган қўшиқ усулидан моҳирлик билан фойдаланган, иккинчидан, халқ орасидаги ҳикматли сўзлар, мақоллар шоир томонидан шеърий ўлчовга солиниб асарнинг узвий қисмига айлантириб юборилган. Бу шеърнинг ҳар бир банди олти мисрадан иборат. Шоир биринчи байтни халқ тилида ишлатилиб, мақол ҳолига келиб қолган ихчам бирикмаларни бадий жиҳатдан пухта ишланган ҳолда келтиради, иккинчи байт асосий фикрни — мақсадни ифода этиб, биринчи икки мисрадаги мазмуннинг мантиқий давоми вазифасини адо этади. Учинчи байтда эса шоир яна халқ мақоли, ҳикматли сўзларини икки мисрали шеър ўлчовига солиб, қисқа, ихчам хулоса чиқаради:

Қафасдан бўшалган ҳар қуш —
Қайтиб ўзини солурму?!
Қонхўр золимлар ўйлайсиз,
Мазлумлар сизга қолурму?!
Филҳақиқат, даррандалар —
Ўз касбидан уялурму?!

Бу мисраларга жо этилган чуқур ҳаяжон меҳнат дунёсининг ашаддий душманларига қарши кўтарилган ғазаб ва нафрат бадий маҳорат билан ифода этилган.

1918—1920 йилларда эзилган Ҳамза шеърларнинг поэтикаси улардаги ҳужумкор рух, сафарбар қилувчилик хусусияти қизил аскарларнинг революцион қўшиқлари билан ажойиб суратда ҳамоҳанг бўлиб тушган: Шунинг учун ҳам «Ҳой, ҳой, отамиз!», «Берма эркинги қўлдан», «Қизил аскарларга» каби шеърлар, солдатларнинг походларга айтадиган қўшиқларини эслатади.

Попоқ кийган қаҳрамон, гавдали
қоплон,
Темир панжанг билан тўк,
душманингдан қон!
Боболарда бир сўз бор, эшит, оғажон,
«Восган изидан қайтмас, ўлса ҳам
арслон!»

Бу шеърларнинг тили ўзбек миллий адабий тилининг тўла шаклланиши даврида катта роль ўйнаб, унинг эмоционал-экспрессив қувватини оширишга хизмат қилди. Ҳамзанинг драматик асарлари тили эса халқнинг бой ва ўйноқи тилининг сайқал берилиб саҳнага олиб чиқилган варианты эди.

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий асарлари тили ҳақида, айниқса, унинг драматик асарлари тили ҳақида батафсил гапириш имкониятига эга эмасмиз. Фақат шуни қайд этиб ўтиш зарурки, Ҳамза инқилобдан илгари бошлаган тилни соддалаштириш, унга сайқал бериб, адабий тилни жонли сўзлашув тилга мумкин қадар яқинлаштириш ишини драматик асарларида яна ҳам кучайтирди ва адабий тилни ривожлантиришга катта ҳисса қўшди.

Энди соф лингвистик масалалар юзасидан баъзи бир мулоҳазаларимизни баён этайлик.

Ҳамза асарлари тилининг эски ўзбек тили (ёзма адабий тил) дан муҳим айирмаси унинг фонетик қурилмасидаги содир бўлган ўзгаликлардир, яъни марказий ўзбек шевалари (етақчи шаҳар шевалари) да сингармонизм қонуни (унлилар уйғунлиги қонунияти) аллақачонлар ўз кучини йўқотган бўлса ҳам, ёзувда бу қонун ҳамон сақланиб келарди. Бошқача қилиб айтганда, Навоий ва Бобир замонасидаёқ унли товушларни (юмшоқ ва қаттиқ унлиларни) қарама-қарши қўйиш қонуни бузила бошлаган ва унлилар миқдори янги даврга келиб 6—7 га тушиб қолган бўлса ҳам, ёзувда анъана бўйича мазкур қонун ҳамон сақланиб келарди. Лекин асримизнинг бошларига келиб классик адабий тил билан (ёзув тили билан) оғзаки сўзлашув тили ўртасидаги фарқ шу қадар кучайиб кетгандики, жонли тилдаги янгиликлар (масалан, сингармонизмнинг бузилиш ҳоллари) ёзма адабий тилга ҳам «бостириб» кира бошлаган эди. Масалан, аслида сўз ўзагида қаттиқ (орқа қатор) унлилари бўлган таға, ата, ана, ала, қара каби мисоллардаги охириги бўғин «Бобирнома»да (1905 йил, Лондон, Бевериж Хонимнинг Ҳайдаробод нусхаси асосидаги нашри) таға ата, ана ала қара тарзида берилганки, уни биринчи бўғиндан фарқли равишда юмшоқ талаффуз қилиш керак (араб ёзуви хои хавваз деб аталган «о» шаклидаги белги сўз охиридаги очиқ бўғинда доим юмшоқ «а» тарзида ўқилади). Сўз ўзагида содир бўлган бундай йирик ўзгариш аста-секин қўшимчаларга ҳам таъсир кўрсатган, ҳатто ўша охири юмшоқланган ўзакнинг биринчи бўғинида ҳам баъзан ўзгариш рўй берган: ҳозирги қара ва қора сўзларининг талаффузи узоқ ўтмишда бир хил бўлган — иккала ўзак ҳам қаттиқ талаффуз этилган.

Асримизнинг бошларида тузилган қўлма баёзларда, тошбосмада чоп этилган китобларда ҳам бу ҳодиса дарҳол кўзга ташланади: грамматик қўшимчаларнинг кўпчилиги ўзак қаттиқ ва юмшоқ бўлишидан

қатъи назар кўп вақт юмшоқ талаффуз этилган: жуналиш келишиги қўшимчаси — га, ўрин келишиги — да (қўл — да, тоғ — да каби), шарт феъл формаси: бўл — са, қол — са, буйруқнинг II шахс формаси: — гил равишдошнинг — гали формаси ва ҳоказо. Сингармонизмли туркий тилларда қаттиқ ўзакларга шу қўшимчаларнинг қаттиқ варианты қўшилади. Яна бир муҳим ҳодиса: юмшоқ ўзакларга қўшимчанинг қаттиқ ривини қўшиб ишлатиш жуда ҳам ривож олиб кетган эди. Қуйидаги мисолга эътибор берайлик:

Кўзларга нур эрди, жонларга нуқта
 ҳам,
 Раҳм айла, дедим устина қўйс
 эди
 қадам.
 (Ҳамий)

(Ўзбекистон ФА, Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фонди, Инв. 57—86, Баёз, 336-бет).

(Тошкент шеvasидаги: дарвозага түпни кир —ғизди, мажлисни ўтқазамиз мисолларни қиёс қилинг!) Революциядан илгари бу мураккаб ҳодисани ўрганиб, уни маълум норма чегарасига олиш учун тегишли шароит йўқ эди. Жонли сўзлашув тилининг ёзув тилига таъсири кучая борган сари «аралашив» давом этарди. Ёзувдаги мавжуд сунъийлик революциядан кейин ҳам анчагача давом этди. (1929 йил Самарқанд тил-имло конференциясининг чиқарган қарорларини «Сингармонизм ўзбек тилининг темир қонуни!» дейилган даввони эсга олайлик!) Лекин шунга қарамадан айрим санъаткорларнинг асарларида жонли тилнинг таъсири яққол сезилиб турарди. Бундай янгиликлар Ҳамза қатори Абдулла Қодирий каби илғор ёзувчиларнинг асарлари тилида ҳам ўз аксини топганди.

Ҳамза биринчилардан бўлиб анъананинг қонун-қоидаларидан четга чиқишга журъат қилди ва ўз асарларини сингармонизмни йўқотган Фарғона гуруппа шевалари негизида юзага келган адабий тилда ёзди, тўғрироғи шу адабий тилнинг шаклланишида Ҳамзанинг ўзи жуда катта ҳисса қўшди.

Ҳамза асарлари тилининг морфологияси асосан Фарғона водийсига тарқалган ўзбек шеваларига хос белгиларни ақс эттиради.

Умуман морфологик кўрсаткичларнинг шакл ва формаларининг маъноси жиҳатдан Ҳамза асарлари тилининг морфологияси ҳозирги ўзбек адабий тилидаги кўрсаткичлардан унча фарқ қилмайди: Агар умумий ривожланиш жараёнини ақс эттирувчи айрим ўзгаликлар ҳисобга олинмаса, шунингдек, айрим диалектал хусусиятларнинг онда-сонда учраши (қаҳрамонлар нутқида) эътибордан соқит қилинса, 1917—1920 йиллардаги Ҳамза асарлари тилини адабий тилнинг ривожланишидаги маълум бир босқичи деб эътироф қилса бўлади (қиёс: қаратқич келишиги кўрсаткичи — нинг ўрнида баъзан — ни ва унинг фонетик вари-

антлари: нонди ушоғи, отти эғари: хола-вачини тешаси каби; мен формаси билан бирга мән сән шакллари, феъл формаларидаги айрим ўзгаликлар ва ҳоказо).

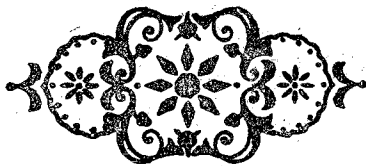
Ҳамза асарлари тилининг синтаксиси содда, унинг айниқса революцион шеърларида, кўпчилик кўшиқларида асосий ўрини қисқа, ихчам жумлалар эгаллайди. Мураккаб қўшма гаплар жуда кам. Мураккаб фикрни ифода этиш зарурияти туғилиб қолганда шоир гапни икки (ёки ортиқ) муस्ताқил қисмга бўлиб юборади ва кўп вақт боғланган қўшма гап тарзида беради. Шу йўл билан бир қўшма гап икки мисрага жойлаштирилади. Шоир айниқса кўшиқларида серҳашам сифатлашлар, мураккаб (кенгайтирилган) аниқловчиларни ишлатишдан мумкин қадар қочишга тиришади. Ҳамза тилидаги бу хусусият айниқса унинг революцион шеърларида очиқ кўзга ташланиб туради. Бу фазилат Ҳамза туфайли ғоят ривожланган миллий адабий тил халқнинг жонли тили заминида юзага келганлигига яна бир марта шохидлик беради.

Ҳамза асарларининг лексикаси махсус текширишга арзийдиган соҳадир. Биринчидан, бу мавзунини ишлаш адабий тилимиз лексикасининг асосини, янги даврдаги тарихини чуқур ўрганишга катта ёрдам беради. Ҳамза асарлари тилининг лексика-

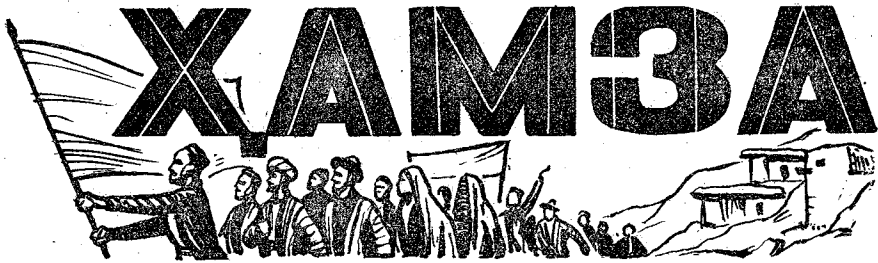
си ва фразеологияси ҳозирги адабий тилимиз лексикасининг ва фразеологиясининг асосини ташкил қилишига ҳеч қандай шубҳа қилмас ва бўлади. Иккинчидан, унинг асарларида, жонли тилдаги ўткир иборалар, ихчам фразеологик бирикмалар, қочириқлар, грамматик қобиққа ўралган ва маълум норма чегарасига олинган ҳолда саҳнага олиб чиқилган эдики, бу катта тарихий-маданий ва лингвистик ҳодиса чуқур ўрганилиб, идрок этилиши адабий тил ривожидagi Ҳамзанинг ролини аниқлаб бериши шубҳасиздир. Учинчидан, тилнинг бошқа қатламлари билан биргаликда (фонетика, морфология, синтаксис, стилистика) лексикани ўрганиш умуман ўзбек миллий адабий тилининг диалектал базасини белгилашда жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳали ҳозиргача биз адабий тил қайси шевага яқин?— деган сўроққа ишонч билан жавоб бера олмаймиз. Одатдаги стандарт жавоб: (фонетикаси Тошкентники, морфологияси Фарғонаники) адабий тил тарихининг яқин ўтмишдаги аҳволини, мураккаб лингвистик ҳодисаларни тушунтириб беролмайди.

Ҳамза асарлари тилини чуқур ўрганиш ва тадқиқ этиш бу масалани илмий ҳал қилишда ҳам катта кўмак беради.

Фаттоҳ АБДУЛЛАЕВ,
филология фанлари доктори.

Комил Яшин

РОМАН¹

Йигирма иккинчи боб

Оқнадар

Орадан икки кун ўтди. Жума куни Қўқоннинг узунлиги бир юз эллик қадам келадиган тўқсон саккиз устунлик катта жомесида жума намозини ўқиш учун Лашкар, Тароқчилик, Бешқовоқ, Галчасой, Галабоққолик, Тегирмон, хуллас бир-бирига туташган кўча, маҳаллаларидан, яқин қишлоқлардан одамлар дарёдай оқиб келади. Мадрасаи Мир, Бегойим ва Қўқоннинг катта масжидларидан имомлар, муллалар тўпланишади.

Бу қадар катта издихомни ҳали ҳеч ким Қўқонда кўрган эмас. Бунда бир сир бор, лекин қанақа сир — ҳеч ким билмайди.

Ана имом... такбир туширди.

Охир минбарга ҳазрат чиқди.

— Ҳазратим, гуноҳимни билмоқчиман,— сўради қўл қовуштириб Ҳамза.

— Гуноҳингиз ҳозир маълум бўлур,— деди шайх Исмоил ва чуқур таъзим билан ҳазратга юзланди.

— Ҳазратим, Умумтуркистон тўйларида ҳофизларимиз танбур ила хавониш қилиб, буни эшитган уламо, машойих, аъёнларимиз хусусан

¹ Давоми. Боши ўтган сонларда.

қироат қуръон мажлисинда ўлтиргандек ҳаммалари сукутга кетурлар... Бу икки ҳолатдан бири шариат нуқтаи назаридан нечукдир? — деди.

Миён Қудрат ҳазрат бир оз сукут қилиб, сўнг атрофга ёнган кўзларини ташлаб вазмин гап бошлади:

— Аҳли Ислоом машҳур уламо ва аълам, ва имомларга, ва мадрасаларнинг тупроғини ялаб таҳсил қилаётган барча толиби илмларга маълум бўлғайким, нағма ва ҳофизлик мутлақо ҳаромдир. Хоҳ танбуру дуторда, ва рубоб, ва қонун, ва сурнай, ва чилдирма, ва карнай ва гармон, ва трамафун, шунга ўхшаш чолғулар билан бирла бўлсин, ва хоҳ овоз бирла байт, ва ошиқоно ғазаллар, ҳавоҳ форсий ённки туркий бўлсин, ва шунга ўхшаш ўйин-кулку — ҳаммаси ҳаромдир. Шундай мажлисларда ўлтирмақ гуноҳи азимдир, — деб қуръондан бир сурани ўқиб юборди-да, Ҳамзага юзланди. — Сенинг гуноҳинг, бўтам, масхарабозлик, аския, ўйин, ашула, туратур деган бидъатларни тарқатиб, авомни тоат-ибодатдан қўйганинг, боз устига номусулмон бир қизни никоҳингга олганингдир.

— Модомики, ҳозир минг-минг аҳли ислом кўз олдида мен худонинг қаҳрига учраган гуноҳкор банданинг тақдири ҳал қилинар экан, сиздай улуг аллома муршид муқтадо билан бир-икки дақиқа мунозара қилсам, маърифатсиз бир осийга рухсат берармикинсиз?

Ҳамзанинг мақтовидан талтайиб кетган ҳазрат: «Балки Ҳамза тавба қилиб оёғимга йиқилиб, кавшимнинг гардини юз-кўзига суртар, шу билан эл кўзида обрўйим яна ҳам кўтарилар», деган хаёл билан розилик билдирди.

— Ҳазратим, — деди Ҳамза одоб билан, — муқаддас китобларда ўқиганман, ўзбек халқининг қадимий маданиятининг юксаклиги унинг қадимий санъатидан маълум. Бу қадимий санъатнинг тарихи ўзи бир олам эмиш. Қадимги халқларнинг урф-одатларида йил фаслларига боғлиқ жуда кўп маросимлар бўлар экан. Масалан, баҳорда янги йил шарафига ўтказилган «наврўз» байрами бизнинг ватанимизда ғоятда кенг ривож топган. Бундан минг йил муқаддам яшаган араб тарихчиларидан Қисравий қадимги «Наврўз» маросимларида ашула, рақсга катта эътибор берилар эди. «Наврўз»нинг охириги кунлари эса, эркак ва хотин-қизларнинг хор, лапар, қўшиқ ва дилрабо нозик рақслари билан тугалар эди, деб ёзади. Тарихчи Наршаҳий ҳам Бухоро атрофидаги Варахша шаҳрида ўн беш кунда бозор бўлишини, йил охирида эса йигирма кунга чўзиладиган бозор байрами бўлиб, байрамнинг йигирма биринчи кунни мусиқий ва рақслар билан тугашини, бунинг эса, деҳқонларнинг «янги йили» деб аталишини ёзади.

Бас, шундай экан, халқ даҳоси билан яратилган ашула, рақснинг нимаси ҳаром, ҳазратим?

Ҳамзанинг бу сўроғига Миён Қудрат ҳазрат дарҳол комил ишонч билан жавоб қайтарди:

— Тўғри айтасан. Лекин у ярамас рақс, ашула, мусиқийларни мажусийлар, оташпарастлар, яъни сенга ўхшаган олло таолодан юз ўгирган муртадлар ижод этганлар, — деди-да, ўз ақлидан мамнун бўлган ҳолда атрофга кеккайиб қараб қўйди ва давом этди. — Ҳа, мажусий... Ислоом — мажусиятнинг душмани, буни ҳар бир мўъмин банда яхши билади.

— Мирзо Улуғбек, — деди фахр билан Ҳамза, — бутун умрини фан ва санъат ривожини йўлида сарф қилган зуфунун. У биргина илм ва фаннинг эмас, балки санъатнинг ҳам ҳомийси эди. Улуғбек ўтказган катта бир тўйда қизиқлар, чолғучилар, аскиячилардан ташқари, Мухтасиб Саид Ошиқ исмли бир хотин ашула айтиб, мўъжизакор худо берган овози билан ҳаммани масту шайдо қилганини ёзадилар. Хўш, Улуғбек мажусий эмас-ку? Қолаверса, ҳазрат амир Алишер Навоий

ҳимоясида бўлиб Ҳиротда яшаган Жомий, Хотифий, Ҳилолий, Беҳзод, шоҳ Музаффар каби талай олимлар, шоир ва мусаввирлар ва «Бобирнома»да номлари зикр этилган Қулмуҳаммад Шайх найи, Ҳусайн удий, Хўжа Абдулло Марваридий — қонуний, Шоҳқули гижжаклар-чи? Ниҳоят, ажойиб куйларни басталаган амир Навоийнинг ўзи-чи? «Чоргоҳ»ни ижод этган Паҳлавон Муҳаммадни олайлик, хўш, булар Навоий ҳурмат қилган ҳофизии Босир, ҳофизии Мир, ҳофизии Ҳасан Али, аскиячи Мирсарбараҳналар ҳам мажусий эдиларми, ҳазратим?

Ҳамзанинг бу ҳаққоний сўроқларидан шошиб қолган Миён Қудрат ҳазрат лом-мим деёлмай, ниҳоят, обрўйи тўкилишидан қўрқиб, пўпи-сага ўтди:

— Қимки ислом динига, унинг шаънига даҳл қилса, жувонмарг бўлур, бўтам,— ҳазратнинг овозида босиқ насиҳат оҳанги билан аллақандай таҳдид, ғазаб, интиқом садолари ҳам бор эди. У юзма-юз хужумга ўтди.— Мусулмон фарзандисиз. Дилингиздаги васвасаларни ҳайданг. Истиғфор айтинг. Аҳкоми шариятни оёқ ости қилиб, даҳрий йўлини тутиб, беш кунлик фоний дунё машмашаларига берилманг, олло таолонинг биздек фақиру ҳақир бандаларига озор беришдан ўзингизни тийинг. Сарвари оламнинг қаҳридан қўрқинг! Магар олло ғазаб қилса, буткул рубъи маскун яксон бўлур. Мусулмонларнинг савоб ишларига зомин бўлманг, мулла Ниёзий!

Ҳамза ҳазратнинг насиҳатидан иборат ваъзини ўзини оғирликка солиб эшитиб турди-да, истеҳзо билан сўради:

— Хўш, сиз бу фоний дунё лаззатидан кечган, тийнати пок, ҳақгўй, сарвари коинот ишқида тарки дунё қилган пири муршидлардан бири экансиз, қани айтинг-чи, бу қошоналар, нақшинкор уйлар, лов-лов ёнган гиламлар, сандиқ-сандиқ бу қимматбаҳо моллар, олтин-кумушлар ўша сиз айтган фоний дунё лаззатига кирмайдими, ҳазратим?

Одамлар бу гапдан таъсирланиб гуврана бошлашди. Ҳазрат, энди қандай жавоб қилар экан, деган маънода унинг оғзига тикилишди. Ҳазратнинг йўғон бўйни, юзига қон тўлди. Беомон душманига дуч келганини энди аниқ ҳис қилди. Ўзини зўр-базўр босиб, овози тўлқинланиб жавоб қилди:

— Бу олло таолонинг иродаси, оллоҳнинг иродаси ҳукмрон бўлган жойда зўравонлик бўлмайди,— деди гўлдираб, кейин чуваланиб кетган фикрларининг учини топиб олди шекилли, Ҳамзага тик қараб давом этди:— Нонни катта есанг ҳам гапни катта гапирма, гумроҳ! Олло таоло бировнинг пешонасини кўҳлик, бировнигини қуп-қуруқ қилиб яратади. У бандаларига ризқ-рўзни ҳар кимнинг ўзига яраша ўлчаб сочади. Ҳар ким ўзиникини териб ейди. Мусулмонлар ўзларидан орттириб худо йўлига хайру эҳсон қилишар экан, олло таоло улар берган бирларини минг қилиб қайтаради. Ислом дини ва бу масжид, мадрасалар ана шу назр-ниёз, хайру эҳсон билан обод, бўтам. Биз уламо ва эшонларга келсак, биз бу хайру эҳсон, мол-дунёларни шарият набавия йўлида сарф этувчи шунчаки воситачилармиз, холос. Уйларни айтдингиз, бўтам, бу уйлар, бу қошоналар ажоддан ажодга қолиб келаётган отамерос. Бас, бўтам, сен билан айтишиб гуноҳи азимга ботмай муддаога ўтганим маъқул.

У жамоатга юзланди. «Муддаога» ўтишдан бурун шарияти набавия, оқпошшо номи билан ҳозир одамлар кўзи олдида амалга оширадиган машъум ниятини пардалаш лозимлигини у яхши тушунар эди. Ахир бир беғуноҳ одамнинг юзига қора чапиб, элдан ҳайдаб чиқаришнинг ўзи бўладими?! Шунинг учун Миён Қудрат жомега йиғилган одамларга бир кўз югуртириб чиқди-да, салобат билан қўлларини фотиҳага очди.

...Бундай буюк одамлар халқ маданиятининг кенг ривожлана бошлаган даврида вужудга келдилар. Чунончи итальян Леонардо да Винчи ва атоқли рус олими Михаил Ломоносов ана шундай кишилардандир. Мен ўзбек совет маданиятида Ҳамза Ҳакимзодани Леонардо да Винчи сингари буюк маданият арбоби деб биламан.

Собит МУҚОНОВ.

— Омин! Алҳамдулиллоҳу аҳаду воҳид!— деди у овози гулдираб. Бутун жоме дуога қўлини очди. Ҳазрат ваъза ўтиб кетди.— Бовужуд оқподшонинг ўзлари ғайридин бўла туриб, шариати Набиюлло йўлида қайғу-заҳмат чекмоқдалар. Олампаноҳ подшо олий ҳазратларининг сояйи ҳимояларида Туркистон мусулмонлари роҳат-фароғатда умр кечирмоқдалар, масжид-мадрасаларимиз тобора обод бўлиб, нури илоҳий бирла нурафшондир. Муҳтарам жамоат, яна бир гуриллаб «омин!» денг!

— Омин!

Ҳазрат жоме гумбазини кўчириб юборгудек гулдираган садодан қаноат ҳосил қилиб, давом этди:

— Саловоти вассалам бўлсин ул ҳалоққи оламгаким, раҳмонир-раҳимдир.— У подшоҳ ва унинг хотини, болалари, авлод-аждодалари қолмай, унга шаҳар ҳоқими Мединскийни ҳам қўшиб, узундан узоқ дуо қилди, одамларни ҳам дуога қўл очдириб, фотиҳа ўқигач, «муддаога» ўтди. У ҳовлиқмай, ортиқ ҳаяжонланмай, вазминлик билан ёрди кўнглини:

— Шундоқ дориламон замонда яшаётганимиз учун кечаю кундуз шукур қилиш ўрнига, орамизда баъзи ношукур бандалар пайдо бўлиб қолмоқдаким, бунга подшоҳлик ҳам, шариатимиз ҳам жим қараб туролмайди. Ҳакимча — табибни ҳаммангиз биласиз — мўъмин, қобил одам. Минг таассуфки, кенжаси Ҳамза ноқобил чиқди. У яқинда дини исломдан юз ўгириб, даҳрийлик йўлини тутмиш...

Одамлар орасида бир лаҳзалик ғовир кўтарилиб, ким ёқасини ушлади, ким истифғор айтиб, калима келтирди. Ҳазратга худди шу керак эди. У энди жазавага минса бўлишини англаб, давом этди:

— Айюҳаннос, мусулмонлар! У муртад атрофига аллақандай таги наст, ножинсларни тўплаб, уларга подшога, ҳоким тўрага, қолаверса, биз, шариат пешволарию, валенёматларимиз — боёнларимизнинг манфаатларига зид келадиган гапларни тарқатиш билан, одамлар ўртасида нифоқ уруғларини сочмоқда. Бу ҳам етмагандек газнитларда ношаръий гапларни ёзиб, улуг зотларнинг обрў-эътиборини тўкмоқда. У нобакор яқинда бир ғайри дин ожизага уйланмиш. Бу иши энди ҳеч қайси низомага сиғмайди! Алҳазар денг, жамоат, алҳазар денг!.. Муҳтарам жамоат! Бугун Ибн Ямин ўғли Ҳамзани сизнинг гувоҳлигингизда оқ қилмоқчи!— Бу гапни эшитиб одамлар бир қалқиб тушишди. Ҳазрат улар ўзларига келар-келмас ташаббусни қўлига олиб, Ибн Яминга юзланди-да, ўзи айтган гапларни такрорлашини буюрди:— Сен, Ҳамза, мендай ҳалол, мўъмин-мусулмондан дунёга келган эдинг, лекин одам бўлиб эмас, иблис бўлиб туғилган экансан! Қайтар!

Ибн Ямин нимадир деб гўлдиради. Нима деганини ҳеч ким тушунмади.

— Мусулмонлар!— деди ҳазрат яна ҳайқариб.

Оломон «гурр» этиб сергакланди.

Ҳазрат кафтини очиб, Ибн Яминга қаради.

— Сўзимни такрорла!— Отаси бу ёқда қолиб, у «оқ қиларди» Ҳамзани:— Илоҳо қилмишларинг, нобакор ишларинг ўзингга кўринсин! Касофатинг ўзингга урсин! Мен сени оқ қилдим. Ооо-мин!... Оллоҳу акбар!— Ҳазрат юзига фотиҳа тортди. Оломон ичидан кўпчилик унга эргашди; ғалаёнга келди. Қандайдир бир йўғон одам оғир пишиллади, овозлар гулдиради.

Ҳазрат яна хитоб қилди:

— Мусулмонлар! Даҳрий Ҳамза муқаддас деб билган бисмиллоси йўқ китобларни тупроққа ташланглар!

Муллавааччалар, дарвишлар қаҳру ғазабдан кўзлари ёнган ҳолда шовқин-сурон кўтаришиб, даста-даста китобларни бурунларини жийриб туриб ерга улоқтиришди. Бу ваҳшийликни кўриб турган Ҳамза ўзини тамом унутиб, югурганича бориб, бир қучоқ китобни ердан кўтариб бағрига босди:

— Ҳазратим, нега бисмиллоси йўқ дейсиз? Бор! Бор! Мана, мана!— деди у, бир-икки китобни титраб қақшаган қўллари билан варақлаб туриб. Бирдан яна ўтқиқиб кетди:— Ё тавба, ахир булар отамнинг кутубхонасидаги китоблар-ку?!

— Гапинг ҳақ, сени роҳ-ростдан оздирган бу китобларни отанг бизга топширди.

Ҳамзанинг чидами қолмай пешонасига қарс уриб отасига юзланди:

— Отажон! Наинки сиз... шундай аллома азиз зотларни... сиз, менинг отагинам... Ахир бу китоблар бизни кўр қилмайдими, отажон!

Ибн Ямин беҳол, бемажол ер чизиб ўтирарди. Ҳамза китоблардан бирини ўпиб, пешонасига суртиб шивирлади:

— Абу Райҳон Беруний, пирим, мен нотавон, ожиз, мухлисингизни кечиринг,— у китобни авайлаб аста ерга қўйди. Ҳазрат Ҳамзанинг бу ҳаракатини зимдан кузатиб турди. Яна бир неча юз китоб улоқтирилди. Бутун жоме жим. Китоблар устига бошини қўйиб ўтирган Ҳамзанинг анчагача елкаси учиб турди. Ўзининг ғалабасидан, ақлидан кўнгли тўлган ҳазрат ундан кўзларини узмай ниманидир кутиб турган Шайх Исмоилга қараб: «Бошланг!» деган буйруқни берди.

Шайх Исмоил ҳам кимгадир имо қилди. Бир лаҳзада ҳар томондан китоб хирмониға ўт урилди. Бирдан қоп-қора тутун буруқсаб аланга авж олиб, тўрт томонга тил чўзди. Лекин Ҳамза ҳамон китоблардан бош кўтармас эди. Аланга ғазаб учқунларини сочиб Ҳамзани ўраб келар, у эса бепарво, боши китоблар бағрида...

Бу ҳолни кўрган Ибн Ямин дод солди:

— Уғлим, Ҳамза, бу нима қилганинг?! Ёняпсан! Ёняпсан, болам!— Ота ўқдек отилиб бориб, Ҳамзани елкасидан тортди.

— Уғлинг даҳрийликдан таълим берган иблис устозлари билан биргаликда ёниб кул бўлмоқчи!

Ҳамза бошини яна китобларга ўрди.

— Уғлим,— деди Ибн Ямин,— агар сенинг мақсадинг шу бўлса, сен учун мен ёнай, мен!— Гандираклаб борар экан, ҳушини йўқотди.

Эндигина ўзига келиб кўзи очилган Ҳамза беҳуш отасини кўтариб ўтдан нарироқ бир жойга қўйди. У, ўтга узоқ тикилиб қолди. Шу онда ёшлигида Шоҳимардонда кўрганлари кўз олдида сурат тортди: эгниларида ўша-ўша қуроқ жанда, бошларида ўша-ўша учлик кулоҳ, белларида кашкул, қўлларида хилма-хил латта боғланган эгри ҳассалик дарвиш, қаландарлар ёнаётган китоблар теварагида: «Ё ҳу! Ё ҳақ!»— деб жазавога тушиб айланишяпти. Миён Қудрат ҳазратнинг кийимларини кийиб, салласини ўраб олган айиқ бўлиб айиқ эмас, бўри бўлиб бўри эмас, аллақандай сўйлоқ тишли йиртқич бир махлуқ суратида юқоридан туриб: «Ана даҳрий Ҳамза, томоша қил! Иблис устозларинг-

нинг фариштаси йўқ китобларини ёндириб, кулларини кўкка совурдим. Ҳа-ҳа-ҳа! Сени ҳам шундай ёндириб, кулларингни елга бергайман, иншоолло! Ҳа-ҳа-ҳа!!» деб хурсандлигидан тантана қиларди.

Ҳамза тутун, ўт ичида дарвишларнинг шовқинидан кулоқлари битиб ҳушидан кетиб, йиқилишига оз қолди.

У олов тафтидан бўзариб кетган юз-кўзларини рўмолчаси билан артиб олиб, ерда ярим жон бўлиб ётган отасини даст кўтариб жомедан чиқиб кетди.

Йигирма учинчи боб

Кимга тўй, кимга аза

Шу тариқа, Ҳамза «оқ қилиниб», ота-онаси, ёш қайлиғи Аксинья-Зухрани, ширин-шакар ўғилчасини тарк этишга мажбур бўлди.

1912 йилдан 1914 йилнинг бошигача қарийб икки йил Афғонистон, Ҳиндистон, Арабистон, Туркияда сарсон-саргардонликда кезди. Йўл азоби ва қўлининг калталигига қарамай, бу мамлакатлардаги халқларнинг оғир ҳаёти, урф-одати, тарихи ҳамда санъатлари билан танишди. Хусусан Ҳиндистон ва араб мамлакатларидаги халқлар империалистларнинг кўрсатган оғир зулми натижасида оч, қашшоқ, хор-зор яшаётганлигининг гувоҳи бўлди.

Чет элларда, ҳудди Туркистондагидек фақат пулдорларнинг ошиғи олчи, бахти чопган, меҳнаткаш халқнинг бошида ўйнаётган қонли қамчиларни кўргач, 1914 йилнинг бошларида ватанга «ҳожини» бўлиб қайтди.

Ҳамзанинг Маккатилло бориб ҳаж қилиб Ҳамзаҳожини бўлиб келганини эшитган Қўқондаги аҳли зуҳднинг дами ичига тушиб, нафаслари чиқмай қолди, «ҳожини» зиёрат қилишга ноилож мажбур бўлишди. Ҳатто Миён Қудрат ҳазрат, Камолхон қозилар ҳам жомеда «инсофга келган, яна худога қайтган» Ҳамзаҳожини минг-минг намозхонлар ичида баланд овоз билан дуо қилишди. Катталари «Ҳамзаҳожини», кичик қориваччалари «Ҳожини ака» дейдиган бўлишди. Лекин Ҳамза қанча жойларни кўргани билан, ҳеч қайси бирини ўз шаҳри — ватанига тенг кўёлмади. У шундай деб ифодалади бу туйғусини:

Кўриб Қошғар, Хўтан, Кашмиру Ҳиндистон, Афғонни,
Адан, Байрут, Измир, Шом, Халаф арзи Эронни,
Мадина, Макка, Жадда, Рум, Истамбул, Хуросонни,
Сенинг мислингга ўхшаш кўрмадим гарчанд бор бўлсин...

Бу орада биринчи жаҳон уруши бошланиб кетди, уруш меҳнаткаш омманинг бошига мисли кўрилмаган кулфатларни солди.

Подшоҳ ҳукумати маҳаллий халқларни ҳарбий хизматга ва фронт ишларига олмаслик ҳақидаги 1886 йилги аҳдини бузиб, 1916 йил 23 июнда мардикор олиш ҳақида берган фармони халқнинг сабр косасини тўлдириб юборди...

Жавзо кириб, кунлар исиб кетди, олма, ўрик ва шу каби тармева-лар бирин-кетин пишиб, етилиб, одамларнинг оғзига тегди. Бозорга бодринг, таррак ва эртаги ҳандалаклар ҳам чиққан эди. Деҳқон эрта баҳордан тер тўкиб, меҳнат қилиб ундирган зироатнинг ҳосилини кўта-раман деб турганда, кутилмаган ҳодиса юз берди...

Жавзо қуёши кундан-кунга забтига олиб, ер-кўкни мисдек қизди-

раётган бир пайт. Қўқоннинг янги шаҳридаги азим туп чинорлар, садақайрағочлар, мирзатераклар унинг олов нафасини кезиб, истироҳатгоҳларда кишилар учун роҳатихон соя-салқин бир иқлим яратган.

Дов-дарахтлар орасига яширинган муҳташам, маҳобатли оқ бионинг бир нимқоронғи, салқин хонасида Содиқжон бойвачча билан Қўқон ҳокими Мединский суҳбатлашиб ўтиришар эди. Мединский Содиқжон бойваччага бир маҳал бошини кўтариб, маъноли илжайиб қаради-да, гап қотди:

— Бойвачча, хушxabар бор!

— Хўп-хўп. Қандай хушxabар, жаноби олийлари?

— Лекин бу сир!— деди Мединский бойваччанинг юрагига баттар ўт ташлаб.

— Сир?

— Ҳа-да! Бундан фақат генерал губернатор Гиппиус ҳазрати олийлари билан мен хабардорман, холос... Уни сизга шахсан ўзим элдан бурун етказай деб аizza-баizza овора қилиб чақиртиргандим, бой жаноблари...

У гапни чўзар, бойнинг эса, «нима хабар экан» деган маънода қизиқиши ортиб борар, «нега бунчалик чўзади, шартта айта қолса ўладими? Ё бирон нима тама қилиптими бу ҳаромхўр», дея гижинар эди. Лекин сир бой бермай, у ҳам атайлаб чучмал гапларни қалаштириб, «ўч» олишга аҳд қилди.

— Муборак дийдорингизни кўришга анчадан бери ўзим ҳам муштоқ эдим. Мусулмонлар кеча-кундуз дуойи жонингизни қиламиз, тақсир. Алалхусус пири муршидимиз Миён Қудрат ҳазратлари Сиз жаноби олийларига кўпдан-кўп дуойи салом билониҳоя йўлладилар. У зот кўп парҳезкор, тақводор одам. Утган ҳафта у кишини зиёрат қилиб, муборак суҳбатларидан кўп файзиёб бўлиб қайтган эдим...

— Пир саломат бўлғайлар. Гап бундай, бойвачча. Бугун подшоҳи аъзам император ҳазрати олийларидан мардикор олиш ҳақида фармони олийларига иловаларини телеграф орқали олдик. Эртага Туркистонда чиқадиган барча газеталар бу муборак иловани халққа, шу жумладан «Садойи Фарғона» ҳам Фарғона аҳолисига эълон қилади. Ушбу қутлуғ муждани сизга ўқиб бераман, мирзангиз Олчинбек яхшилаб таржима қилиб берсин.

Мединский дўриллаган овоз билан телеграммани ҳар бир сўзига алоҳида ургу бериб ўқий бошлади:

«Туркистон ўлкасидаги ерли аҳолидан аскарлар орқасидаги ишларга кишиларни сафарбар қилишда тубандаги зикр этилган зотлар реквизициядан дарҳон этилсин.— Шаҳар ҳокими бойваччани севинтириш, бу билан «хушxabар» нархини ошириш учун ўқишдан атайлаб тўхтаб, тамагирлик юзасидан бир-икки томоқ қириб, йўталиб, унга қараб илжайди. Кейин кумуш стакандаги шарбатдан майда-майда қилиб хўплаб ичган бўлди, рўмолчасини олиб, юз-кўзи, соқол-мўйловини артди. Содиқжон бойвачча эса юраги тарс ёрилгудай бўлиб, ўзини зўр-базўр тутиб ўтирарди.

«Ута айёр, баднафс бу тулки... Иштаҳаси карнай бу занғарнинг. Катта сўрайди шекилли...»— У бу ерга чақиртирилганида кўнглига келган шубҳаси тўғри чиқаётганини эслади ва ҳокимнинг пора олиши керак бўлиб қолганида, у ишлатадиган найранглари халидан бир-бир ўтказди. Мединский эса, унинг кайфиятини зимдан кузатарди, бойвачча тобора таажжубланаётганини кўрди-да, торни яна гарангроқ қилиб тортса, у узилиб кетишини ўйлаб, телеграммани ўқишда давом этди:

— Яъни мардикорга одам беришдан озод қилинсин:
Биринчи. Барча маҳаллий мансабдорлар.

Иккинчи. Қози ва руҳонийлар.

Учинчи. Мироблар ва қишлоқ, маҳалла оқсоқоллари.

Тўртинчи. Маҳаллий майда қарз ширкатлари ходимлари.

Бешинчи. Давлат назоратидаги диний илм-маърифат муассасалари ходимлари.

Олтинчи. Маҳаллий давлатмандларга ўз фарзандлари ўрнига моддий жиҳатдан муҳтож кишиларни ёллаб юборишга рухсат этилсин...»

Содиқжон бойвачча бирдан енгил тортиб, Олчинбекнинг қулоғига энгашиб:

— Олчинбек, сўраб кўринг. Ҳоким тўра жаноблари ижозат берсалар, мусулмонлар удумини қилиб, номаи муборакни шодмонликдан ёшга тўлган кўзларимга суртсам...— деди.

Олчинбек ҳафсала билан қоидасини келтириб таржима қилди. Мединский телеграммани Содиқжон бойваччага виқор билан узатди. Бойвачча уни букилиб, икки қўллаб олди. Намланган кўзларига босиб, ўпиб тавоф қилиб, сўнг яна таъзим қилиб ҳокимга узатаркан, деди:

— Мингдан-минг қуллуқ! Туркистондаги барча зодагон, мансабдорлар, давлатмандлар, шариатпаноҳларнинг бошларига бахт қуши қўнмиш. Илоҳо олампаноҳ император олий ҳазратларининг умрлари боқий бўлиб, душманлари хор ва забун бўлғайлар. Омин!

Бойвачча билан Олчинбек юзларига фотиҳа тортишди. Уларнинг қувончлари чексиз эди. Лекин шаҳар ҳокими бошда созлаган торнинг созини бўшатмади, уни бирдай ушлаб турарди.

— Бироқ,— деди бойваччага зимдан кўз қирини ташлаб Мединский,— кимга тўй, кимга аза, дегандек, бу хабар ҳаммани ҳам хушнуд қилмайди, бу гапнинг маъзини чақинг, бойвачча. Туркистонда икки юз эллик минг бўлис бор, бунинг кўпроқ қисми Фарғона водийсида. Ҳа, олий фармонни амалга ошироқ ҳаммамиз учун ҳам фарз, ҳам қарз. Шунинг унутмаслик керакки, уруш туфайли одамлар ўзбошимча бўлиб кетишди, элда ёмонлар кўпайиб қолди. Улар, худо кўрсатмасин, йғво, фитна, ғалаён кўзгаб қолгудай бўлсалар, ана унда ҳаммамиз император олий ҳазратларига осий бўлиб қолурмиз. Сизни, бойвачча, юртнинг улуғларидан бири, ақлаввал, подшоҳга садоқатли бир фуқаро сифатида ҳурмат қиламиз. Шунинг учун ҳам сиздан бу олий фармонни тўла-тўқис бажариш, уюшқоқлик билан амалга ошириш ишларида шахсан ёрдамингизни сўрамоқчиман. Ахир марҳум отангизнинг Романовлар хонадонига кўп хизматлари синган, бу хизматлари эса подшоҳимиз томонидан муносиб тақдирланган эди,— деди Мединский узоқдан даромад қилиб, кўзларини ундан узмай.

— Тўнг бўйинини қилич кесади, тўрам. Оқподшонинг хизматлари га бизни ҳамиша камарбаста деб билинг,— деди мақтовдан эриб кетиб бойвачча. Мединский эса, уни саҳийлик билан мақташда давом этди.

— Сизни биргина Қўқондагина эмас, балки бутун Туркистон ўлкасида обрўйингиз баланд. Хусусан она шаҳрингиз қўқонликлар битта гапингизни икки қилмайдилар. Мана, анча йилдирки, ҳамма чақириқларда Давлат думасига сурунқасига депутатликка сайланиб келяпсиз. Фарғона музофотининг губернатори генерал лейтенант Гиппиус ҳазратларининг ҳам, Сизга, бойвачча, ҳурматлари баланд. Сизга кўрсатилган бу иззат-ҳурматлар учун подшо ҳукуматиға яна кўпроқ хизмат кўрсатишингиз лозим бўлган пайт ҳам етиб келди. Сиз ўз идрок-заковатингиз, куч-обрўйингиз билан энди бу мушкул ишни муваффақиятли ҳал қилишда бизнинг ёнимизда турасиз деган умиддаман. Яна битта янгилик шуки, Сизни мардикорга олиш бўйича Қўқон уезди ва шаҳар комитетининг раиси қилиб тайинлаш учун Гиппиус ҳазратларининг шахсан розилиklarини олдим. Хўш, Сизнинг жавобингиз қанақа бўларкин?..

Расми Н. ИБРОҲИМОВ чизган.

Мединский бу гапни бойваччага қандай таъсир қилганини билиш учун унга ер остидан тикилиб, жим қолди. У гоҳ-гоҳ шарбатдан ҳўплаб-ҳўплаб қўярди.

Содиқжон бойвачча эса, бу лаҳзада ичидан офтоб чиқиб, назарида шу оннинг ўзидан бошлаб давлатига давлат, обрўсига обрў қўшилиб, ҳамёнига «қистирма пуллар» дарёдай оқиб кела бошлагандай ҳис қилиб ўтирарди. Бугина эмас. У ўзининг ер-сувига, мол-мулкига қўшиладиган янги-янги ўлжаларни кўз олдига келтириб, буларни амалга ошириш йўлларини қидирар, келгусида сурадиган даври даврони ҳақида ширин хаёл сурарди. Ҳа, худо хоҳласа, рақиби Миркомилнинг бу кўзини ҳам ўйиб олади... Андижон, Наманган, Қўқон, Марғилондаги казо-казо бойларни томоқларидан ғиппа бўғиб, ўзига қарам қилиб олади-ю, бутун Фарғона водийсида амр-фармони ўтадиган бойлар бойи бўлиб, бу беш кунлик дунёда кайфу сафо суради...

У Олчинбек томон энгашиб, деди:

— Олчинбек, ҳоким тўрага дона-дона қилиб таржима этинг, камоли яйраб кетганимдан тилим қалтираб қолди. Мен то танамда жоним бор экан, подшоҳ аъзам император олий ҳазратларининг вафодор итлариман. Ҳа-ҳа, худди шундай деб ағдаринг, вафодор итлариман! Губернатор ҳамда ҳокимтўра жанобларини ўз пушти паноҳим деб биламан, менга кўрсатган оқибатлари учун бўйлари баробар зар тўксам ҳам камлик қилади. Мусулмонларнинг бир удуми бор. Хушхабар келтирган кишига суюнчи берадилар. Ҳозирча мана, ўн минг сўмга банка чеки. Камига қарздорман. Арзимизни қабул қилсинлар, ўтиниб сўрайман.

Олчинбек ҳаммасини оқизмай-томизмай Мединскийга шивирлаб таржима қилиб берди. Ҳоким чекни олиб, пўлат сандиққа солиб, саранжомлаб қўйди-да, бойга миннатдорчилик изҳор қилиб, уни қўшни хонадаги безорлик дастурхонга лутфан таклиф қилди.

Намоз аср билан шом орасида қўшотли ярақлаган гумбир файтун мамнунлик ва шаробдан юзлари, кўзлари ёнган Содиқжон бойвачча билан аллақандай чучмал хаёлларга чўмган Олчинбекни шаҳар ҳокимининг маҳкамасидан ҳарсиллаганча ўрда томон учириб олиб кетди.

Йигирма тўртинчи боб

Зилзила

Эртаси куни подшоҳнинг мардикор олиш ҳақидаги фармони шаҳар-қишлоқларга яшин тезлигида тарқалди. Бу хабар охири ҳадеганда кўринмаётган уруш оқибати тобора хонавайрон бўлиб бораётган меҳнат аҳлининг қаттиқ қаршилигига дуч келди. Подшоҳ ҳокимияти ерли халқдан ҳарбийга олмаслик ҳақида бир вақтлар имзо чеккан шартномасини юзсизларча бузганлиги, айниқса, халқнинг ғазабини кўзгаб юборди.

Бутун Туркистон ўлкасида ғалаёнлар авжланиб кетди.

Фарғона водийсида қўзғолон дастлаб Қўқон уездининг Қайнар волостидан бошланди.

1916 йил 8 июль эрта билан Қайнар волостининг катта қишлоқларидан бири — Катта Авғонда ғазабга келган оломон элликбошилар, рўйхатчи мирзаларни ур калтак-сур калтак қилиб, тарқатиб юборди.

Участка пристави Колосовский Катта Авғондаги бу аҳвол жўнидан уезд ҳокимининг ўринбосари — новча офицер, подполковник Ки-

Ҳақимзодани фақат улуг шоиргина дейиши кифоя эмас!..
 У — бастакор; у — драматург; у — муаллим; у — мураббий;
 у — режиссёр; у — публицист; у — редактор; у — жамоат
 арбоби; у — нотик; у — жангчи; у — масалнавис; у — театр-
 шунос. Хулласини айтганда, Ҳамзанинг бир ўзи, бошқа
 бир шароитда ўнта актив ижодкорнинг қиладиган ишини
 қилди, ўнта забардаст гражданинг бажарадиган вазифаси-
 ни бажарди, бир тўда бақувват паҳлавоннинг кўтарадиган
 салмоқдор юкни бир ўзи бақувват елкаларига ортиб, халқи-
 га тақдим этди.

ШАЙХЗОДА.

таевга сим қоқиб, уни жойидан тополмади-да, «Ҳоким, қайдасан?»,
 деб қишлоқдан шаҳарга от қўйди. Ҳокимнинг маҳкамасига етиб келиб,
 отдан ўзини ташладию, отни мулозимлардан бирига тутқазиб, ичкарига
 отилди.

— Исён! Жаноб подполковник!— деди у Китаевга кўзи тушиши
 билан ўпкаси оғзига тиқилиб.

— Кимсан? Нима-нима?!— деб қичқирди Китаев ҳовлиқиб қол-
 ганидан эхонаси чиқиб.— Ҳа, Колосовский, сенмисан, нима гап?

У стаканга ўзи майдалаб ичиб ўтирган арақдан тўлдириб қуйиб
 берди.— Ма, ичиб ол, дадил бўласан.— Колосовский арақни ютоқиб
 қолгандек бир кўтаришда ичиб юборди-да, шоп мўйловини силаб
 қўйди.

— Ана, энди гапир, нима дейсан?— деди Китаев Колосовскийга
 тикилиб.

— Қайнарда, Катта Авғонда оломон подшоҳнинг фармонига қар-
 ши ғалаён кўтарди. Мардикорга бормаймиз, болаларимизни подшоҳга
 бермаймиз, унинг нон-тузини туя қилганлар борсин мардикорга!— деб
 элликбоши, амин, рўйхатчи — мирзаларни ур калтак-сур калтак қилиб
 ҳайдаб юборишди,— деди у энтикиб.

— Ҳим-ҳа... Лочинларинг қаерда?

— Ўзим билан бирга келишди.

— Ҳозир изинга қайт, орқангдан мен ҳам кетма-кет етиб бора-
 ман. Буйруқни бажар!

Колосовский арақ, ҳамда ваҳимадан тақир бошидан қалқиб
 чиққан реза-реза терларини рўмолчаси билан артди-да, хонадан ўқдек
 отилиб чиқиб, отига қамчи босди. Унинг орқасидан «лочинлари» ҳам
 от қўйишди. Орадан кўп ўтмай отлиқ казаклар взводи билан Китаев
 ҳам Қайнар томон жўнаб кетди. У ерга бориб, ҳали ҳам ҳовридан
 тушмаган оломон устига от солди. Ҳаш-паш дегунча қуролсиз оломон-
 ни тўзатиб юборди, ғалаённи осонгина «бостириб» ўн бир кишини
 тутдириб, қўлларини чилвир билан боғлатиб, олдига солиб ҳайдаб
 кетди. У «асирларини» атайлаб Қўқоннинг бозор-гузарларидан виқор
 билан «Мана кўриб қўйинглар!» дегандай ҳайдаб ўтди.

Уларни казаклар шаҳар қамоқхонасига тиқиш учун олиб кетиш-
 гандан сўнг бу ҳодисани кўрган Ҳамза «буларнинг гуноҳи нима?» деган
 маънода ёнида «Садойи Фарғона»нинг шу бугунги сонини кўздан кечи-
 ribs ўтирган Олчинбекка қараб сўради:

— Сиз, муҳаррир афандим, мендан кўра яхшироқ биласиз, бу боя-
 қишларнинг гуноҳлари нима? Нега уларни банди қилиб олиб кетиш-
 япти?

— Гуноҳлари,— деди Олчинбек бошини кўтариб,— нодонлик, илм-

сизлик. Ахир ўзингиз танангизга бундай ўйланг. Нодон бўлишмаса, тўпу тўпхона, қилич, милтиқларга қарши калтак, паншаха кўтариб чиқишадими?

— Пичоқ бориб суякка етгандан кейин нима қилсин бечора халқ. Додини эшитадиган одам топилмагач... Уқидим, газетангизда давлатмандлар, мансабдорларнинг болалари мардикорликдан озод этилганлигини эълон қилибсиз,— деди Ҳамза ачитиб.

— Менда нима гуноҳ? Подшоҳнинг амри вожиб. Айб на дўлда, на тегирмонда. Қолубало. Миллатнинг пешонасидаги ёзуғи шу бўлса, на чора, азизим. Сабр таги сариқ олтин, дейишади. Сабр қилайлик. Улмаган қул бошига тушганини кўраблар экан...

Подшоҳ сиз билан менга ўхшаган маърифат аҳлига ҳам меҳрибонлик кўрсатиб, мардикорликдан дарҳон қилипти-ку, ахир! Қани, айтингчи, борди-ю, сизу бизни ҳам шу ишга сафарбар қилса, нима қилардингиз?— деди гапни бошқа ёққа чалғитиш мақсадида Олчинбек илжайиб.

— Борардим!— деди Ҳамза шартта кесиб,— эл қайда бўлса, мен ҳам ўша ерда бўлардим.

— Қўйсангизчи. Мардикор шоир. Ўзингизни жуда ҳам ерга уриб юбордингиз-а. Сиз зиёлисиз. Миллатга сув билан ҳаводек зарур одамсиз.

Ҳамзани бу йилтироқ гаплар ранжитиб, одатдаги қизиққонлигини қўзғаб юборди. Бир кўнгли уни узиб-узиб олмоқчи бўлди-ю, шайтонга ҳай бериб, ўзини босди. Шундай бўлса ҳам, ярим ҳазил, ярим чин қилиб кинояда давом этди.

— Сиз билан бизнинг миллатдошимиз, сизнинг хўжайинингиз Содиқжон бойваччанинг бу хусусда фикрлари қанақа — айтолмайсизми?

Олчинбек Ҳамза унинг нозик жойидан олаётганини сезди-ю, лекин сир бой бермай, қуруққина қилиб жавоб бериб қўя қолди.

— У киши шу кеча-кундуз миллат ғамида югур-югурдан бўшамай қолдилар. Гоҳ губернатор, гоҳ ҳокимтўра ҳузурига чопадилар. Ҳа, миллатни деб ҳокимтўра оёғига бор давлатларини ҳеч аямай тўкмоқдалар. Мана, ҳозиргина Исмоилжон мингбоши билан Ганжиравонга кетдилар. Найманча, Ганжиравон қишлоқларида ҳам қўзғолонлар кўтарилган...

Ҳамза Олчинбекнинг кўзига узоқ тикилиб қолди. «Ҳали-ҳали ўша лаббайғўе, муте, хўжайиннинг давлатидан тама қилади чамаси» каби фикрлар ўтди хаёлидан. Лекин буни сиртига чиқармади.— Ишқилиб тўрт мучангиз доимо соғ бўлсин, бошқа гапим йўқ. Хўш, Ганжиравон билан Найманчада халқ исён кўтарган бўлса, сиз билан мен ана шу халқнинг фарзанди — четда томошабин бўлиб туришимиз дуруст эмас, менимча. Мен ўша ёққа кетдим,— деди у ўрнидан қўзғалиб.

— Сизга маслаҳатим шуки, у ерга борманг. Ениб турган ўтга ўзингизни уриб нима қиласиз. Шуни ҳам андиша қиламанки, борганингиз билан халқ, сиз билан гаплашишга фурсат тополмаса ҳам керак. Яна, жазо отрядининг кўзига қон тўлиб, кимга тегишини билмай турган нозик пайтда бир кор-ҳол бўлмасин дейман. Тагин ўзингиз биласиз...

Ҳамза билдики, у ўзига ҳамроҳ бўлолмайди, шахт билан юриб, ўзи жўнаб кетди.

Дарҳақиқат, Китаев Қайнардаги қўзғолонни бостириб келганидан кейин ҳам юрт тинчимади, у дастлаб, ибрат бўлар деб, беш-ўн кишини авахтага тиққанига қарамай, Мединскийдан Гиппиус яна янги-янги қўзғолонлар ҳақида хабар олиб турди.

Найманчада кўтарилган халқ қўзғолони эртаси куни ҳам босилмади, қайтага авжига чиқди. Қайнарда даҳшат солган ғазаб ва нафрат тўлқини Аравонни босди. У ёри Аравон, Ҳозёғлиқ, Минглар, Туркман, Қипчоқ, Қорақалпоқ қишлоқларидан минг-минглаб одамлар Ганжиравонга оқиб келарди.

Мингбоши Исмоилжон Эҳсон ўғлининг маҳкамаси олдидаги майдон теваарак-атрофидаги жин кўчаларгача одамга тўлиб кетган. Оломон маҳкама дарвозасига тўшини тираб, денгиз тўлқинидай чайқалиб ҳайқирарди:

— Адолат, ҳақиқат борми бу дунёда!

— Исмоилжон мингбоши агар мусулмон бўлса, бу ёққа чиқиб, ўзини кўрсатсин!

— Ўзини Ганжиравоннинг хони деб билган Содиқжон бойвачча қаерда қолди, нега кўринмайди? Агар у чинакам эл оғаси бўлса, бизга ён боссин!

Исмоилжон мингбоши — қамчисидан қон томган ноинсоф, подшоҳнинг кўппаги, халқ ғамини ейишни хаёлига ҳам келтирмай, фақат ўзини ўйлайдиган бир худбин одам эди. Ун йилдирки, Ганжиравон ва унинг атрофларида ҳокимлик қилиб, бечора деҳқонларнинг тинкасини қуритди. У аслида Содикжон бойваччанинг қўғирчоғи, унинг иродаси билан иш тутиб, туваги олтин бўлди, қўша-қўша хотин олиб, совға-салом ҳисобига жир битиб кетди, порахўрликни авжига миндирди, подшоҳликка йиғиладиган солиқларнинг юздан тўқсонини уриб, ҳамёнини, муттасил қаппайтиришни ўйлаган аждарнафс бир ноинсоф одам эди.

Ана у. Ниҳоят, эғнида енгил банорас тўн, белида қилич ва тўппонча осилган зангори бахмал камар, икки қўлини биқинига тираб, ёнида башанг кийинган мирызлар, миршаблари билан маҳкама айвонига лаб-лунжини осилтириб чиқиб келди. Оломон ичидан «Жим! Ана чиқшди! Жим бўлинглар, шовқинни бас қилинглар!» деган овозлар чиқди. Қий-чув қилиб, бақириб-чақириб ётган оломон мингбоши додхоҳнинг оғзига тикилиб жим қолди.

— Хўш, нима галва, халойиқ!— деди мингбоши нописандлик билан. Оломон ичидан бир кампир томоқ қирди-да:

— Нима учун менинг ёлғизгина боламни хатга оласизу тўрт-беш азамат ўғилли бойларнинг болалари четда қолаверади?— деди тўлқинланиб. Одамлар орасида ғовур бошланди. Биров: «Давлатмандга давлатни худо берган, куйфрга кетма», деб кампирга дакки берди, кимдир пулга мардикор ёллаётган пулдорларга нафратини ифодалади, бошқа биттаси, катта-катта пул тўлаб мардикор ёллаганларни ёқлади, яна биттаси, «қандай қора кунларга қолдик, мана бу гўдакнинг ҳоли энди не кечади, мен мардикорга кетсам» деб зор қақшади, кимдир мингбоши додхоҳдан раҳм-шафқат сўраб ялинди. Йиғи-сиғи, шовқин-сурон кучайгандан кучайди. Бир вақт ўртага Пўлат ота чиқдида, ўзининг дўриллаган йўгон овози билан мингбошига мурожаат қилди:

— Менинг иккита ўғлим бор,— деди у. Кейин бир ютиниб олдида, гагини улаб кетишга оғиз жуфтлаган эди, мингбоши уни гапиришга қўймай, илиб кетди.

— Биламан. Бири — Умар полвон, иккинчиси — Рустамжон. Иккови ҳам азамат, тегиримонга тушса бутун чиқадиган йигитлардан.— У Пўлат отага қараб маъноли жилмайиб қўйди.— Кўпам ташвиш тортаверманг. Пўлатвой, худо хоҳласа, мардикордан эсон-омон қайтса, ана ўшанда уларни ўзимга йигит қилиб оламан, ҳа, куйманг, оқ подшони хурсанд қилсангиз ёмон бўлмайди,— деди керилиб. Оломон ичидан унинг шаънига айтилган сўкиш — ҳақоратлар эшитилди. Пўлат отанинг жизгинаги чиқиб, унга ўқрайди.

— Хўш, айтингчи, додхоҳ, мени ким хурсанд қилади? Ўзингизга аён, менинг бир парча ерим бор... Буларсиз тирикчилигим нима бўлади, ахир!— Пўлат ота мингбоши томон бир қадам босди, унинг авзойи бузуқ эди. Мингбошининг кўзлари аланг-жалаанг бўлиб, орқага бир қадам тисланди. Пўлат ота, сал шаштидан қайтиб, унга мойиллик билан мурожаат қилди.— Ҳай, майли... Сиз оқ пошшонинг сояи давлатларида

юртни сўраб, айш-ишрат қилиб ётибсиз. Шундоқ бўлгандан кейин, аввал сиз ўғлингизни мардикорга юборинг, Умар полвон билан Рустамжонни икки қўллаб подшога тутмаган номард!— деди мингбошининг кўзларига тикилиб.

Мингбоши бир муддат ганграб жим қолди-да, кейин хахолаб кулиб юборди.

— Шундоқ денг, Пўлатвой! Ахир, инсоф қилинг-да, инсоф борми ўзи сизда? Ҳам болам учун пул тўлай, ҳам уни мардикорга юборайми? Қани, ўғилларингиз учун сиз ҳам пулга одам ёлланг, биз бир нима демаймиз. Шунга чоғингиз келадими ўзи?

Пўлат ота ва унга ўхшаган камбағаллар кундалик тирикчиликларини амал-тақал билан аранг ўтказиб юришларини у яхши биларди. Шунинг учун ҳам «одам ёллаб, ўғилларингни қутқариб қол» дея киноя қиларди унга.

Пўлат отада у пул қайда! Унинг учун ҳозир осмон узоқ, ер қаттиқ эди. У ер чизиб қолди. Аксарият деҳқону ҳунарманд кишиларнинг ҳоли униқидан кам бўлса кам эдики, аммо ортиқ эмасди.

Ҳамза Пўлат отага раҳми келиб, унга бир қараб олди-да, мингбоши томон ўгирилди:

— Додҳо!— деди у, бу адолатсизлик олдида ўзини тутолмай, қизишиб. У ноҳақликни кўргани кўзи йўқ, салга «лов» этиб ёниб кетар эди. Шунинг учун ҳам юртнинг юқори табақага мансуб кишилари уни хуш кўришмасди.— Оналарнинг ноласи, бағрига гўдакларини босиб қон йиғлаган муштипар келинларнинг кўз ёшлари, Пўлат отадай нуроний кексаларнинг илтижолари наҳот сизнинг дилингизни юмшатоламаса! Ахир кафангадо, хонавайрон, бир бурда нон илинжида қамишкўғазорлар ичида зор қақшаган бу бечораларнинг тортиб келаётган алам-кулфатлари озмиди?

Мингбоши ўзини аввалига бу гапларни эшитмаётганликка солиб, нописандлик билан киноя қилди.

— Ҳа... дилинг тош экан, деганингми бу. Узинг кимсан, раҳмдил йигит?— дея ўдағайлади-да, кейин атайлаб кўзларини ишқалаб, Ҳамзани масхара қилаётгандай таъзим қилди.— Э-ҳа, Ҳамзаҳожиди! Сизми дингиз, келинг, бизнинг қишлоқларга қайси шамол учирди! Шундоқ денг? Хўп... хўп... Ҳай... Майли, олам кезган нозикфаҳм одамсиз. Сўзларингизни тиллаи ахмар деб қулоққа иламан. Қулоғим сизда, гапираверинг,— деди тиржайиб.

— Содиқжон бойваччага ўхшаганлар-ку, олтин тўкиб мардикор ёллаб, ўғилларини ўз бағирларида олиб қолишар экан! Бу кети кўринмайдиган ялмоғиз уруш касофати билан хонавайрон бўлган шўр пешона камбағал деҳқон, қўл учида кун кўриб келаётган қосиблар нима қилади? Ахир бу зулм-ку, додҳо! Ахир, сизга нон берган, ош берган хонадонингизни обод қилган халойиққа қайишмайсизми?— деди Ҳамза ёниб кетганидан вужуди ларзага келиб.

Мингбошининг кўзи оломон ичида шайланиб, унинг ишорасини кутиб турган Қора қоплон бошчилигидаги йигитларга тушди-да, бир оз дадилланди.

Оломон эса, Ҳамзанинг бу таъсирли гапларидан денгиздай тўлқинланиб кетган эди.

— Отасига раҳмат Ҳамзахоннинг! Ҳамиша эл учун қайишади!— деди оломон ичидан кимдир.

— Халойиқ! Бир оз тинчланинг!— дея ҳайқирди қаердандир пайдо бўлган Содиқжон бойвачча.

— Подшоҳнинг амри вожиб, деган гапни биласизлар.— У юзларидан заҳар томиб турган бўлса ҳам, ўзини босишга тиришди.— Сиз алқаётганингиз бу шоир подшоҳ билан халқ ўртасида нифоқ қўзғаяп-

ти-ку, ахир. Сиз эса, бундай ғаламисни бошингизга кўтармоқчи бўласиз? Подшоҳнинг амрига ким кўндаланг бўла олади?! Ҳеч ким! Ҳаммамиз унинг амри олдида ожизмиз. Бу гап шаҳар ҳокими ёки юртнинг катталаридан чиқмаган! Бу подшоҳимизнинг олий фармони, ундан бўйин товлайдиганларга у шафқат қилиб ўтирмайди. Сиз ҳам, шоир!— Содиқжон бойвачча Ҳамзага қараб тиржайди.— Нега халқ ўртасига қутқу соласиз, мингбошида нима ҳад! У билан биз подшоҳнинг амрини юзага чиқарадиган анчайин воситачилар холос. Маккатуллодан ҳожи бўлиб келганингизга кериласизми? Йўқ! Фармонни амалга оширишга, ким бўлмасин, кўндаланг бўлар экан, суриштириб ўтирилмайди. Сибирга бадарга қилинади. Бу шоир, ҳожи, деб ўтирилмайди. Буни қулоғингизга яхшилаб қуйиб олинг, ҳа! Йўқса, жувонмарг бўлиб кетишингиз ҳеч гап эмас!

— Майли,— деди Ҳамза тап тортмай,— керак бўлса терак йиқилади. Кўрамиз ҳали, бугун қариллаганлар эртага дариллайди.

Ҳамзанинг казо-казолардан тап тортмаётганини кўрган бир дўловор йигит дадилланиб кетиб сўраб қолди:

— Биз уч оға-инимиз. Ота-онамиз йўқ. Бир хонадондан учовимиз кетадиган бўлсак, уй-рўзгор, мол-қолга ким қарайди? Хотин, бола-чақамиз кимга қолади?

— Хотин, бола-чақанг бизга қолади!— деб юборди Исмоил мингбоши. Бу гап оломоннинг башарасига тарсаки тортиб юборгандек таъсир қилиб, бир сапчиб тушди.

— Бундай дейишга уялмадингизми, додҳо?— деди Пўлат ота қалт-қалт титраб.— Биз буларни юртга эгалик қилади десак, хотин, бола-чақаларимизга эга чиқиб номусимизни букмоқчи бу беномуслар!

Оломон чайқалиб, ғала-ғовур бошланиб кетди.

— Халойиқ! Жим бўлинг!— деди Пўлат ота мингбошига рўпара келиб.— Қани, рўйхатни бу ёққа бер, номард!

— Сансирама, итдан тарқаган! Агар жонинг ширин бўлса, жойингдан қимирлама, дахл қиладиган бўлсанг, ўзингдан кўр!— деди додҳо тўппончасини яланғочлаб, унга ўқталиб.

— Амалдорлик савлатинг, шоп-шалопинг билан қўрқитолмайсан бизни. Рўйхатни берасанми, йўқми? Яхшиси, бер, халойиқ сени бола-чақаси билан дуо қилади,— деди Пўлат ота тап тортмай.— Бер деяпман!— У қўйнидан катта бир тошни олиб, мингбоши устига бостириб борди. Одамлар бу ҳодисани нафасларини ичларига олиб, кузатиб туришарди.

— Яқин келма, отаман!

— Отолмайсан, мингбоши!

— Одамнинг қонини қайнатма деяпман, ҳей чол!

— Сен одаммисан? Тўнғиз қавмига қирадиган маҳлуқсан, мана, сенга!

Пўлат ота қўлидаги тошни ҳавола қилиб, мингбошининг тўппонча ушлаган қўлини мўлжаллаб отди. Исмоил додҳо тошга чап бераркан, тепкини босди. Уқ овозидан оломон бир сапчиб тушди. Пўлат ота кўкраги қип-қизил қонга бўялиб, шилқ этиб йиқилди. Буни кўриб оломон жунбушга келди. Содиқжон бойвачча буни кутмагани, чамаси, оломоннинг авзойидан кўрқиб, ўзини файтуни турган жойга урди-да, Қўқон томон жуйфагини ростлаб қолди. Умар полвон билан Рустамжон «Отажон!» деб ўзларини Пўлат ота устига ташлашди. Қимдир: «Ур оғзи қон бўрини!» дея бақирди. Ҳаш-паш дегунча бўлмай, оломон Исмоилжон додҳошни тошбўрон қилиб, янчиб ташлади. Бу ҳодиса бир лаҳзада бўлиб ўтди. Кейин одамлар ўз-ўзидан мингбошининг маҳкамаси томон селдай оқиб бориб, маҳкамани ағдар-тўнтар қилиб ташлашди. Дафтарларни кўтариб чиқиб, парча-парча қилиб йиртишди,

Ўзбек халқининг шонли фарзанди Ҳамза Ҳакимзоданинг юлдузи... бугунги кунда ҳам кўп миллатли совет маданияти-мизнинг бепоён осмонида чарақлаб турибди.

Олесь ГОНЧАР.

подшоҳнинг суратини оёқлари остига олиб тепкилашди. Салдан кейин маҳкама томидаги қуруқ беда, похол ёниб кетди, ўт алангаси қизил тилларини чўзиб, қўрғон атрофини ялаб, бор нарсани аждаҳодек домига торта бошлади. Одамлар қий-чув қилишиб, ўзларини четга олиб қочишар, алланималар деб сўкиниб, гўлдирашар эди.

Ўт алангаси Пўлат ота яраланиб ётган жойдан ҳам бемалол кўрина бошлади. Унинг тепасида икки ўғли ва Ҳамзадан бўлак ҳеч ким қолмаган, ҳамма маҳкама томон оқиб кетганди.

Маҳкама биносига кетган ўт обдан авжига чиққан бир пайтда шаҳар ҳокими Мединский билан подполковник Китаев икки взвод жазо отряди билан майдонга кириб келди. Уларни кўриб оломон саросимага тушиб қолди-да, бир қисми орқага қараб қочиб, жазо отряди келганлигидан Ҳамзага хабар берди. Пўлат ота бунини эшитиб, ҳушёр тортди.

— Ҳамзахон,— деди у инқиллаб,— ўзингизни бир ёққа олинг, улар айбнинг ҳаммасини сизга тўнкаришлари турган гап, биласиз-ку, суриштириб ўтиришмайди. Уларга баҳона керак.

— Йўқ, ёнингизда бўламан, Пўлат ота.

— Мени қўя беринг, осадими, чопадими, ҳаммасига тайёрман. Мени деб сиз жабр тортишингизни истамайман, ўғлим. Ҳаялламай тезроқ кетинг бу ердан.

— Ахир, мен сизни шу аҳволда қандай ташлаб кетаман, ота-хон?— У чолнинг ҳолсизланиб бораётганини кўриб, юраги орқасига тортиб кетди. Умар полвон билан Рустамжонга қаради. Улар ҳам оталарининг гапини айтишди. Ҳамза ноқулай аҳволда қолган эди: кетай деса, ярадор чол, жонажон дўстлари, кетмай деса, маҳкамадаги ишқал... «Кўз ёшлари оппоқ соқолини ювган деҳқонга отилган ўқ дунёдан тўйган, бола-чақаси, хонумонидан жудо бўлган мендек бир бенаво шоирни тинчитиб қўя қолса бўлмасмиди?...» дили шивирлади Ҳамзанинг.

Лекин Умар полвоннинг ишораси билан Рустамжон, яна ҳалиги хабар келтирган йигитлардан бир-иккитаси Ҳамзани ҳоли-жонига қўймай, жазо отряди кўзидан яшириб, оломон ичига сўраб кетишди.

Шундай қилиб, жазо отряди Ганжиравон қўзғолонини бостириб, қўзғолон иштирокчиларидан кўзларига тўғри келган 139 кишини банди қилиб, Қўқонга ҳайдаб кетди.

Аммо Содиқжон бойвачча билан Мединскийнинг бундан кўнгли тўлмади. Бандилар орасида улар излаган Ҳамза йўқ эди. Атрофни излашди, лекин ҳамма уринишлари зое кетди. Улар беҳол ётган Пўлат отанинг тепасига келишди. Уни ғазабга олишди, аврашди — натижа чиқмади.

— Ҳамза сенинг тепангга ўралашиб юрувди-ку, уни қаерга қочирдинг?— деди Содиқжон бойвачча қамчисини силтаб.— Агар айтиб берсанг, ҳокимтўрадан гуноҳингни енгиллатишларини сўраб оламан. Ўзинг кўрдинг-ку, бугунги ур-тўполонга ўша ярамас сабабчи бўлди. Қилгуликни қилиб, ўзи думини қуруққа олиб қочибди. У ғаламис Исмоилжон додхоҳнинг жонига зомин бўлди.

— Мен уни бугун кўрганим йўқ, бойвачча, мени ўз ҳолимга қў-

йинг. Кўриб турибсиз-ку, аҳволимни,— деди Пўлат ота инграб. Содиқжон бойваччага унинг бу гапи кор қилмади.

— Ҳокимтўра сени сўроқ қилишни менга топширганлар. Мана, ўзлари бетараф турибдилар. Агар Ҳамзани тутиб берсанг, ўғлинг Умар полвонни рўйхатдан ўчирамиз.

Пўлат ота индамади. Рустамжон уни суяб, ўқ теккан ерига рўмолини босганича турарди. Содиқжон бойвачча яна гапни айлантира бошлади.

— Ҳамзанинг қайнағасими, ҳалиги Соколов деган ўрис ўртоғи бор-ку, ўшайам қўлга тушса, мана бу Рустамжонингни ҳам ўчирадик. Қани, гапир чол, нима дейсан?

Пўлат ота анойи одамлардан эмас эди. Нега энди у камбағал деҳқон, косиб учун жон куйдирган шоирни, ғайридин бўлса ҳам, меҳнаткаш мусулмон учун бошини тиккан ўрис йигитни жаллод болтасига топширар экан?! Тўғри, Ҳамза билан Соколов ҳозир бир жойда, Умар полвон ҳам. Балки тоққа чиқиб кетишгандир. Буни у яхши билади. Аммо Пўлат ота ўз жони ва икки боласини деб икки лочинни тутиб берса, юзи қора бўлиб, эл ичида қандай бош кўтариб юради кейин. Йўқ! Улим ҳақ. Ўзи ўлса ўладики, уларни тутиб бермайди...

— Бунча пинакка кетдинг, кўкнори эмассан-ку, ахир? Унингни чиқар, яхшиликни билмаган! Ҳокимтўрани диққат қилма. Йўғасам ҳали замон адовингни еб, пушмон бўлиб қоласан.

Пўлат ота кўзларини қаттиқ юмганича миқ этмай тураверди. Содиқжон бойвачча қутуриб, чолнинг бошига тепди.

— Агар ўзимни вақтида четга олиб қолмаганимда, Исмоилжон додхонинг кунини менинг бошимга ҳам солардинг, одамхўр қотил!— деди-да, унинг юзи аралаш қамчи солди. Пўлат отанинг афти-башараси қонга беланиб кетди. Бу билан бойвачча подшоҳга садоқатини намойиш қилмоқда эди. Пўлат отанинг кўз олди қорайиб, назарида ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб бир томонга шилқ этиб тушди-ю, қайта ўзига келмади.

* * *

Бойлар, мингбошилар, чор амалдорларига қарши кўтарилган, ўз гирдобига атроф қишлоқ ва вилоятларни ҳам тортган 1916 йил кўзғолони шафқатсизлик билан бостирилган бўлса-да, бу ерларда ҳам подшоҳ тож-тахти остига сув кетиб, чоризм ҳамда маҳаллий ҳокимлар сиёсати чок-чокидан ситилиб, анча бўшашиб, ҳилвираб қолган эди...

Рўйхатлар қайта тикланди. Мардикорлар жўнаб кетишди. Ака-ука Умар полвон билан Рустамжонлар ҳам қийноқда жон берган оталарини она ерга топшириб, кўплар қаторида мардикорга кетишди...

Ҳамза фронт орқаси ишига сафарбар қилинган бу мардикорларнинг кўкракларидаги дард-аламлари, умид-армонларини,—

Олти ойдир тушдим бундоқ ғурбатга,
Севганларим ташлаб бирдан ғурқатга.
Дилим қондир ширин ўғлон, қизларим,
Муҳаббатлик дилдоримни соғиниб.

Қачон озод бўлур, танграм, бошимиз,
Ватаң бориб қурур кўздан ёшимиз.
Кўп қатори раҳм айлагил бу зора,
Адо бўлдим элларимни соғиниб,—

деб куйлади...

Йигирма бешинчи боб

Жоосу

Атрофни осмонўпар тоғлар ўраб олган. Асрий қорлардан бошига кир салла ўраган баҳайбат қоялар шаҳар теграсида виқор билан турганча қотиб қолган. Қинғир-қийшиқ тор кўчалардан ичкарироқ кириб борган сарингиз ҳашамдор иморатлар, бир-бирига туташиб кетган кулбалар орқада қолиб бораверади. Баъзан шундоққина тор кўча четидаги очиқ эшикларга кўзингиз тушади, узун, пастак йўлак кўринади, қоронғи, худди гўрни эслатади. Қайси бир уйнинг кўча бетидаги девори тагидан нураган, қайси бирининг тағида синчлари чиқиб қолган, қузгунларга ем бўлган аллақандай жониворнинг қовурғасидай оппоқ бўлиб, саналиб туради. Ичкарига юраверасиз. Бир-бирига орқа ўгириб қуриб ташлайверилган тартибсиз иморатлар занжирдан юрагингиз сиқилиб илгарилaysиз, марказга яқинлашганингизда бу манзара ўзгаради, кўзингиз олдида пурвиқор саройлар гавдаланади. Уларнинг атрофини ўраб, ҳуснига ҳусн қўшиб турган азим туп дарахт баҳри дилингизни очади, қафасдан чиққан қушдай эркин нафас оласиз. Ҳозиргина кўзингизга тор бўлиб кўринган дунё кенгайиб кетади. Қасрларнинг пештоқларидаги ўймакорлик бир лаҳза эътиборингизни жалб этиб, дунё тўғрисидаги нохуш тушунчаларингизга оний нур сочгандай бўлади. Йўлингизда давом этасиз. Кўчаларда одам қалинлаша боради, ғовурғувур кучаяди. Биров кимнидир чақириб, ниманидир мақтайди, биров бўғилиб сўкинади, яна биров мунгли овоз билан хайру эҳсон тилайди, биров кулади, биров йиғлайди. Биров башанг кийинган, биров жулдирга ўранган. Рўпарангизда каттакон оломон худди улкан бир кўл сувидай чайқалади — шунда сиз совунгарнинг дошидай қайнаган бозорнинг устига чиқиб қолдим, деяверинг.

Ҳамма ёққа қараманг, камбағал, қашшоқларни кўрасиз. Кўчаларнинг бурчақларида якка-якка, баъзан эса, бутун бир оила, эти бориб устихонига ёпишган, ярим яланғоч аҳволда ўткинчилардан тиланиб ўтиради. Улар олдидан ўтиб кета туриб, сиз томон узатилган қарганинг оёғидек қоп-қора чиллакдай қўллар, илтижо билан боқувчи ўткир кўзлар, сўник юзларни кўриб, дилингиз вайрон бўлиб кетади. Улар кўпчилик, қай бирига эҳсон қилишингизни билмаймиз. Дунёнинг нотекислигидан хафа бўлиб кетасиз...

Қашмирнинг чегара шаҳарчаларидан бири Гилгит кўчаларидан ёш, қадди-басти келишган, бўйчан бир йигит оҳишта юриб келмоқда. Унинг ҳар бир ҳаракатидан ҳарбийларга хос кескинлик, меъёрида машқ кўрган спортчиларникидай куч-қувват ҳамда эпчиллик сезилиб турибди. Эгнида юпқа асл мовутдан ғоятда келиштириб тикилган костюм, бошида оқ панама. Йигитнинг юзи офтобда шунчалик куйиб, бўғриқиб кетганки, панама уни янада қорайтириб кўрсатади. У ғовур-ғувур қилиб ётган оломонга, бахшиш сўраб узатилган юзлаб қўлларга бепарво қараб ўтиб келмоқда.

У шаҳарнинг энг хушманзара жойидаги дарахтлар ичига қурилган муҳташам бир бино олдида келиб тўхтади. У ёқ-бу ёққа диққат билан кўз ташлади-да, зинадан оҳишта юқори кўтарилди ва оғир эшик олдига чиқиб, қўлини қўнғироқ тугмасига чўзди. Лекин у қўнғироқ тугмасини ҳали босишга ҳам улгурмаган эди, эшик очилиб кетди. Ичкарида ҳеч ким кўринмасди. Йигит лип этиб ичкарига кириб олди-да, тўппатўғри хонанинг тўрига қўйилган стол томон борди. Стол устидаги календарнинг очиқ варағи 1916 йилни кўрсатиб турарди. Сана тағидаги очиқ жойга қалам билан ёзиб қўйилган қуйидаги жумлани ўқиди:

«УЛУҒ ТУРКИСТОН» МАСАЛАСИ

Ундан сал пастроқда «Николай тахти тебраниб қолди. Ажаб эмас...» деб қайд қилиб қўйилган. Буларнинг барчаси тагига қизил қалам билан йўғон қилиб чизик тортилган.

Бу ер Англия давлатининг Гилгитдаги резиденти Маллисон кабинети эди.

Маллисон столда чуқур ўйга толиб ўтирар, унинг манглайи кенг, лекин юзи совуқ. У ҳозир ҳузурига кириб келган ҳалиги йигитга ўтириш учун рўпарасидаги стулга ишора қилди. Йигит стулга чўкди ва то резидентнинг ўзи гап очмагунча қабариқ ойна сингари юзига совуқ тус бериб, миқ этмай ўтираверди. Генерал Маллисон ниҳоят йигитга юзланди-да, қўлидаги газетага ишора қилиб, гап очди:

— Россияда об-ҳаво бузилган. Даҳшатли довул кўтарилган, қаттиқ zilзила подшо тахтини тўнтариб ташласа, Туркистон ҳам Ҳиндистон сингари Англия тожини безаши керак. Мана, ўзингиз қараб кўринг-а!— У қўлидаги газетани айлантириб, йигитнинг диққатини қизил қалам билан белгилаб қўйилган саҳифасига жалб қилди.— Мен сизга берган барча маълумотлар, хусусан мана бу,— у қўлидаги қалами учи билан календарь саҳифасидаги ҳалиги ёзувни туртиб кўрсатди.— Гоятда муҳим, ҳатто айтишим мумкинки, бизга ҳаводек зарур.

— Тушунаман, генерал жаноблари,— деди йигит. У Туркистоннинг деворга осилғиқ харитасига диққат билан тикилди.

— Сиз Шарқда ишлаб жуда кўп тажриба орттиргансиз, бир неча тил биласиз,— давом этди Маллисон,— қуръонни хатм қилган забардаст мударрис... Хи-хи. Ишонамизки, бизнинг умидларимизни оқлайсиз. Аввал Фарғонага, Шоҳимардонга борасиз.

— Ишончингиз учун миннатдорман, жаноблари, лекин ҳадеб Шоҳимардонга боришимни таъкидлаётганлигингизга тушунолмаяман. У ерда аллақандай бир азизнинг қабри бор, дейишади, лекин ўзи жуда ҳам пасткам бир қишлоқ.

— Йўқ, янглишяпсиз. Шоҳимардон зиёратгоҳи бундан эллик йил муқаддам маҳаллий аҳамиятга эга эди. Россия Ҳиндистон чегарасига яқинлашиб келган пайдан бошлаб Шоҳимардон бизнинг ёрдамимиз орқасида йирик бир зиёратгоҳга айлантирилган.— Резидент ўрнидан туриб харита олдига келди.— Руслар мусулмонларга қадамжоларни зиёрат қилиш учун тўсқинлик кўрсатишмайди. Мана, қаранг. Зиёратчилар рус Урта Осиёсига қандай йўллардан боришади. Мана, эътибор беринг. Улар Чотқолдан Дарвоз орқали Қоратегинга, ундан Шоҳимардонга ўтиб, Туркистоннинг дурдонаси — Фарғона водийсига тушишади. Гилгитдан Помир орқали Шоҳимардонга, у ердан Фарғона водийсига киришади. Қашқардан Олой водийсига ўтиб, ундан Уш ёки Шоҳимардонга чиқиш ҳам мумкин, лекин Шоҳимардонга чиқилгани маъқулроқ, чунки Скобелев шаҳри унинг шундоққина ёнида.

Маллисон жойига бориб ўтирди.

— Узларини ҳазрат Али авлодлари деб даъво қилиб келаётган Шоҳимардон шайхларининг бўлса, халқ ўртасида нуфузи катта. Сиз ўз ишингизни худди ана шу шайхларга суянган ҳолда олиб борасиз.

Маллисон пўлат сандиқ олдига келиб, ундан қалин бир пакетни олиб, суҳбатдошига узатди.

— Мана бу мактубни шайх Исмоилнинг ёрдами билан Қўқонда катта жомеда истиқомат қилгувчи Миён Қудрат ҳазратга топширасиз. У зоти олий Туркистон мусулмонлари руҳонийларига бошчилик қиладилар. Мактубни бизнинг Ҳиндистондаги дўстимиз Миён Башир ҳазрат ёзганлар. Қироллик номидан беҳисоб олтин, яроғ-аслаҳа ваъда қилаверинг. Мен бор, ҳаммасини етказаман.

Агент ўрнидан турди.

— Ҳаммасига тушундим, генерал жаноблари. Эртага эрта билан соат тўққизларда мен йўлга тушаман.

Генерал Маллисон гапига тантанали тус берди:

— Ҳиндистонни руслардан Ҳимоя қилиш учун унинг мудофаа чегараси Туркистонда бўлмоғи шарт. Биз Эрон Хуросони, Афғон Ҳироти, Амир Бухороси, Рус Закаспийси, Хива, Урал, Сибирь, Озарбайжон вилоятларини ўз ичига олган бир империя барпо қиламиз. Муваффақият тилайман, капитан! Сизнинг хизматингизни ҳазрат олийлари унутмайдилар, сиз полковник бўлиб қайтасиз, капитан Джон.

Агент қаддини роз тутиб кўрсаткич ва ўрта бармоғини ёзиб чаккасига олиб борди-да, инглизча честь берди:

— Олл райт, сер!.. Туркистон учун!— қадаҳларни бўшатишди...

Тонг отди. Гилгит кўчаларини қуёш нурафшон қилди. Шаҳар одатдаги ҳаётини бошлади. Тиним билмас одамлар тирикчилик пайига тушдилар, улар айниқса бозор томон шитоб билан оқар эдилар. Кечаги тиланчилар ҳам ўз жойларини эгаллашган. Хуллас, шаҳарда яна ҳаёт қайнай бошлаган эди.

Генерал Маллисон кабинетига кириб, столга ўтирди. Календарнинг 1916 йил май ойини кўрсатиб турган саҳифасига тикилганича чуқур ўйга толди, бир фурсатдан кейин у саҳифани ёпиб навбатдагисини очиб қўйди. Шу пайт девордаги каттакон соат тўққиз бор занг урди. Маллисон қўл соатига беихтиёр бир назар ташлади-да, унинг тўғри юраётганлигига қаноат ҳосил қилиб, ўрнидан турди, у дераза олдига оҳиста бориб, пардани кўтарди. У ёқ-бу ёққа тинимсиз оқиб ўтаётган одамларга узоқ тикилиб тургач, кўчадан салобат билан ўтиб бораётган бир гуруҳ қаландарларга кўзи тушиб, олазарак бўлиб қолди. Улар орасидан кимнидир излар эди. У бу тўдани қайта-қайта кўздан кечираркан, авзойи бузилиб борар эди. Улар дераза олдидан ўтиб кетаётганларида излаётган одамни кўрди-ю, мамнун жилмайиб қўйди. Кечаги ҳамсуҳбати оқсоқ қаландар қиёфасида тўдага аралашиб ўтиб борар эди. У бошида кулоҳ, энгида жанда, белида кашкул; деразадан сал нари боргач, орқасига бир қаради-ю, йўлида давом этди. Буни Маллисондан бўлак ҳеч ким сезмади. Маллисон, Джонни қаландарлардан ҳеч фарқ қилиб бўлмаслигидан, улар билан чангга ботиб бораётганлигидан мамнун бўлиб, ичида унга оқ йўл тилаб, дераза пардасини туширди.

* * *

...Қаландарлар чегарадаги назорат пунктида хат-ҳужжатларини кўрсатиб Туркистон тупроғига ўтишди. Улар орасида чет эл разведкасининг агенти, кечаги капитан ҳам бор эди. У чегарачига миннатдорчилик билдирган бўлди-да, ҳужжатларини бамайлихотир жойига солиб, маҳкамлаб қўйди, кейин ҳамроҳлари кетидан ажиб манзарали дара томон йўлга тушди.

Қаландарлар бир неча ерда қўниб, ниҳоят Скобелев — Сим шаҳрига кириб боришди.

Сим. Урта Осиё шаҳарларига хос бўлган эгри-бугри жин кўчалар бу ерда йўқ ҳисоб. Шаҳар марказидан сой оқади. Ҳаммаёқ дов-дарахт. Соё бўйидаги аксарият азим туп толларнинг таги чойхона. Одамлар сўриларда кўк чой ичиб, ҳордиқ чиқариб ўтирибди. Ҳар ким ўзи билан ўзи овора. Кенг ва раво кўчаларнинг икки чети бўйлаб янги усулда қурилган бинолар чўзилиб кетган.

Симдан кунботарга қараб кетган йўл дала-даштларни кесиб ўтиб тоғ тагига боргач, дарага кириб, аста-секин юқорига кўтарила бошлади. Йўлнинг четидан катта соё оқиб ётарди. У бораверишда йўлга қарама-қарши оқарди. Қаландарлар ўзларини сувга уришди, Ташналиклари қон

гач, даранинг ичкарисис томон йўлда давом этишди. Йўл ҳали ўннга, ҳали чапга бурилиб, тобора ичкарилайверди. Йўловчилар ҳориб-чарчаганларига қарамай, чапга ботиб, олдинга интилишар эди. Қош қорайган пайтда Шоҳимардон қишлоғига кириб боришди. Қишлоқ атрофи тоғлар билан қуршаб олинган кенг сайхонликда жойлашган бўлиб, кун ботиш томондаги дара ичидан ўйноқлаб оқиб келган оппоқ сув билан чап томондаги дарадан вағиллаб оқиб келаётган нилдай кўм-кўк сув ана шу сайхонликда бир-бирига қўшиларди. Сув бўйидаги дарахтларнинг тагида ўнлаб чойхоналар бўлиб, зиёратчилар ана шу чойхоналарга тушишарди.

Бу қаландарлар ҳам Оқсув бўйидаги катта чойхонага тушишди. Наридан-бери тамадди қилган бўлишди-да, кечқурунги чойхўрлардан бўшаган сўриларга жойлашиб, уйқуга кетишди. Аммо оқсоқ қаландарнинг алламаҳалгача уйқуси келмади. Бир неча кундан бери йўл юриб келаётганига қарамай, ҳа деганда ухлай олмади. Узоқ вақт осмонга қараб ётди. Самода тўлин ой лоқайд сузар, қишлоқ жойлашган дарани иккига бўлиб юборган баҳайбат тоғ тепасига қўниб олиб, пастга суддай нурларини тўкар эди. Ундан сал пастда улкан бир гумбаз водийга қора кўланка ташлаб турарди. «Муқаддас мазор шу бўлса керак,— деб кўнглидан ўтказиб қўйди оқсоқ қаландар.— Эртага зиёрат кунини. Ёз кунлари Шоҳимардонда халқ зич, мазор ҳам роса тиқилинч бўлади, дейишган эди. Шайх билан холи гаплаша олармиканман? Шеф айтган поролни унутмаганмикан? Қизиқ. Дунёнинг бир чеккасидаги бу хилват қишлоқдаги аллақандай бир шайхнинг Лондонга қандай алоқаси бор бўлиши мумкин? Ҳа, майли, тонг отсин, кўрармиз. Поролга жавоб берса берди, бермаса ўзимни билмасликка олиб алоқанинг бошқа йўлини излайман. Мен унинг учун оддий бир зиёратчи, назрини берман-у, йўлимга кетавераман. Қайси йўлингга?»— Унинг бирдан хаёллари узилиб қолди. Биргина йўли бор эди унинг, у ҳам бўлса, шайх билан учрашиш. Мозорни русларга қарши кучлар штабига айлантириш, шу ердан туриб фармон бериш, қўзғолон кўтариш, раҳбарлик қилиш. У Миён Қудрат ҳазратни зиёрат қилиш учун озмунча йўлни пиёда босиб келдими, Неча манзиллардан ўтди, тоғ демай, тош демай чорик судраб шу шайх билан улуғ ҳазратни излаб келди. Ҳали у билан учрашгани йўқ, лекин тонг отса бас, уни кўради. У билан намоз ўқийди. Балки қутлуғ меҳмон сифатида жамоат олдида имоматга ҳам ўтар. Шунинг учун қуръондан ўрганган, билган оят-сура ва ҳодисларни ичида такрорлади. Кейин фарз, вожиб ва суннат намозлар, уларнинг қоидаларини, ёсин ва имрон сурасини, намозда ўқиладиган дуоларни ёдлади. Таҳорат, масиҳ, витр, жума, ҳайит намози, ҳатто жанозанинг шарт-шароитларини фикран такрорлади.

Оқсоқ дарвиш оғзини катта очиб, чакак мушаклари тортишиб қолгудай ҳомуза тортиди, кейин қовоқларини аллақандай оғир юк босаётгандай, киприклари бир-бирига ёпишиб қолди, ҳарчанд очишга уринди — бўлмади. Сувнинг бир маромда шағиллаб оқиши, гўё аллаладию қаттиқ уйқуга кетди.

Оқсоқ дарвиш эртасига азон палласида уйғониб кетди. У аллақандай қўрқинчли туш кўрган эди. Урдан туриб, бир харсанг орқасига ўтди-да, булоқ суви билан юз-қўлини ювиб, таҳорат олган бўлди. Сўрига қайтиб келганида ҳамроҳлари ҳам бирин-кетин ўринларидан туришар эди. То улар ювиниб келгунларича қишлоқни кузатиб ўтирди. Атроф кечқурунги манзарадан тамомила ўзгариб кетган эди. Қишлоқ йўлининг икки ёқаси от-арава, туя, эшак ва қўй-эчкиларга тўлиб кетган. Ҳамма ёқ одам — ёш-қари, хотин-халаж, бола-бақра. Ҳаммаси муқаддас мазорни зиёрат қилгани келган.

Кун чиқиши билан одамлар муқаддас мазорга чиқа бошлади. Қаландар-дарвишлар ҳам улар билан бирга юқорига қараб йўл олишди. Мозорнинг орқаси кенг майдон экан. Майдонда эса, одам тирбанд бўлиб кетган. Бировнинг кийим-боши асл матодан, биров қирқ ямоқ жулдурга ўранган. Хуллас, бу ерда ҳамма тоифадан бор эди.

Даҳма ичидан бир гуруҳ шайх кузатувида бошида лайлакнинг уя-сидек силлиқ ўралган салла, бир қўлида заҳар муҳра тасбеҳ, эғнида малла чопон, бармоқларида қимматбаҳо узуклар, қўлида рангин ҳасса шайх Исмоил чиқиб келди. У марҳум бобоси оқ Эшонга ўхшаган соқол-мўйлови қоп-қора, икки юзидан қон томади, кўзи ўткир, қадди тик, баланд бўйли бақувват одам экан. Унинг ҳар бир ҳаракатида ҳокимона виқор яққол сезилиб турар эди. Уларни биринчи бўлиб Маккадан ҳаж қилиб келаётган ҳожилар тавоф қилишди. Зиёратчилар шайхнинг қўлини ўпиб, этагини кўзларига суртишди, оёғи остига назр-ниёзларини тўкишди. Бу ҳол тушга қадар давом этди. Оқсоқ дарвиш ҳамма ўтиб бўлишини кутиб бир чеккада турар эди. Ниҳоят, зиёратчилар тарқалиб одамларнинг охиргиси қоядан пастга, қишлоққа тушиб кета бошлагач, у шайхнинг ҳузурига бориб пойгакроқда қимтиниб ўтирди-да, шайх эшитадиган қилиб:— Муршиди муқтадо шайх Исмоилга Лондон салом йўллади,— деди.

Шайх, «Лондон салом йўллади»ни эшитди-ю, бирдан ҳушёр тортди, оқсоқ дарвишга бошдан-оёқ қараб чиқди-да, индамай мақбара томон йўналди, оқсоқ дарвиш унинг орқасидан қорама-қора эргашиб бориб, ичкарига кириб кетди.

Йигирма олтинчи боб

Сайловдаги фитна

Таъсис мажлисига сайловолди кампаниясининг авжи қайнаган пайти эди. Қўқоннинг тўрт даҳасида, эски шаҳардаги жоме мачит, шайхул Ислон ва фиштлик мачит томонларда, кичик чорсудаги Норбўтабой мадрасасида сўфи ҳали азон айтмасдан бошланган карнай-сурнай, катта дўл-ноғораларнинг овози Қўқонни уйғотиб юборди. Шаҳарнинг тўрт юз қирқ бир маҳалласидаги элликбошилар эшикма-эшик юришиб, умрида пешонаси жойнамозга тегмаган кишиларни ҳам ҳол-жонларига қўймай чақиртириб, бошларига салла ўраттириб, имом домла олди-да бўладиган Дума сайловига судраб чиқишди. «Мачит жоме» дарвозаси лов-лов ёнган тоза гиламлар билан безатилган, ипак чодирларга зангори бахмал — Ислон байроқлари тикилган. Ҳамза ҳам бу пайтда Бабушкин ва Степан Соколовнинг топшириғига биноан большевикларнинг ғояларини тарғиб қилиб юрар эди. Мусулмон иттифоқи аъзолари ва шу ташкилот таъсиридаги кишилар ўз ташкилотлари томонидан белгиланган ерга — ўз сайлов бўлимларига ёппасига оқиб кела бошладилар.

Мусулмон меҳнаткашлари иттифоқининг Шўройи исломия ва уламолари жамиятлари билан ораларидаги келишувга мувофиқ ҳар бир сайлов участкасида сайлов қутиси бўлиб, улардан «саккиз» рақамлиги уламолар ва Шўройи исломия жамиятларининг бирлашган қутиси эди. Иккинчиси — «тўртинчи» рақамлиси — уламолар тили билан айтганда, дўзахилар қутиси эди. Ҳар иккала ташкилот тарафдорлари сайлов участкаси бўлмиш мачит ёки мадраса саҳнига киргач, у қутилар тепасида турган сайлов комиссиясини кўриб, ўз тўпи билан ўша қути тара-

фиға бориб, олдиндан берилган сайлов қоғозларини ўзларига қарашли қутига ташлаб, бошқа йўл билан мачитдан чиқиб, ўз тирикчиликларига тарқаб кетишарди.

Ташқарида қаҳатчилик, қимматчилик, очарчилик сезилмасди. Давлатмандлар сайлов муносабати билан бор-йўқ ноз-неъматларни тўкиб ташлашган. Фақат ақча бўлса бас. Пул эса, фақат бойваччалар, савдогарлар, ўғри-муттаҳамларда эди. «Тўртинчилар»да у йўқ ҳисобида эди. Шунинг учун ҳам «саккизинчи» рақамли қути олдида одам гавжум, сайловчиларнинг кети узилмасди, «тўртинчи» рақамли қути олдида эса, аҳёнда битта-иккита одам бориб, қоғозни ташлаб чиқиб кетарди. Икки тарафдаги сайлов комиссиясининг кайфияти шунга яраша икки хил. Ҳамза бунинг ички изтироб билан зимдан кузатиб турарди. Миён Қудрат ҳазрат, Камол қози, Сатторхон тўра, шайх Исмоил, кашмирлик меҳмон, Содиқжон бойвачча, Аҳмадохунбой, яҳудий давлатмандлари — Потеляхов, ака-ука Водьяевлар эгиларида Бухоронинг зар чопонлари, савлат тўкиб қути теварагида турардилар. «Тўртинчи»ларнинг етти кишидан иборат сайлов комиссияси аъзолари ниҳоятда ноқулай аҳволда қолиб, ҳижолат тортишар, азбаройи ўсал бўлганларидан йиғламоқдан бери бўлиб ўтиришарди. «Тўртинчи»лар комиссиясида Олчинбек Назирий ҳам бор. Бундан Камол қози яйраб кетиб, Миён Қудратга қараб маънодор қилиб илжайиб қўйди, Миён Қудрат ҳам лабининг таноби қочиб, «ҳамиша худо бизга ёр» дея пичирлади. Унинг гапини Сатторхон тўра оят билан тасдиқлади: «Инналдину индоллоҳу ислом» (динлар ичида энг улуғ дин исломдир). Бу «тўртинчи»лар камансиёсида анави ҳаромзода Олчинбек нима қилиб юрибди?— деди.

— У Ҳалолзода, пирим, ташвиш чекманг,— деди шивирлаб, Содиқжон бойвачча.

Булар «тўртинчи» рақамли қути ёнидаги одамларнинг сийраклигидан бир қоп семиришиб, сайловда биз ғалаба қилдик, деган ҳукм чиқариб қўйишган эди.

Ана шу танг пайтда Ҳамза Водьяев, Потеляхов ва Содиқжон бойваччанинг заводларидаги ишчилардан беш юзга яқинини бошлаб келиб қолди. Комиссия ана шуларни сабрсизлик билан кутарди. Ҳамза уларнинг олдида тушиб, сайлов қутиси томон бошлади. У сайлов қоғозини Камол қозига: «кўриб қўй» дегандек, атайин баланд кўтариб турдида, кейин қутига ташлади. Ундан кейин ҳалиги ишчиларнинг кети узилмай сайлов қоғозларини «тўртинчи» қутига ташлай кетдилар.— Ҳамзахон, сайлов муборак,— деди Олчинбек,— бюллетень қоғозни қутичага ташлаб туриб.

— Раҳмат, сизга ҳам муборак бўлсин, дўстим,— деди илжайиб Ҳамза.

Камол қози бу ҳолни кўриб, саросимага тушиб қолди. Кейин Миён Қудрат ҳазратга қараб пичирлади:

— Бу имонсизлар жоменинг муқаддас тупроғини оёқ-ости қилдилар-ку, тақсир!

— Сабр қилмоқ даркор, қози,— деди ҳазрат, ўзини оғирликка солиб, кейин қўшиб қўйди,— малъунлар кўп, қози. Булар хусусан лаънати Ҳамза биздан қасос олди, бизни ғафлатда қолдирди. Эҳ, аттанг!

— Муллаваччалар, қаландарлар шу ерда-ку, ҳали!— деди Камол қози ҳазратга бир нимани шама қилиб.

— Вақт ўтди, биз озчиликмиз,— деди ҳазрат тушкун овоз билан. Кейин у ёнида ўтирган кашмирлик меҳмонга маънодор қараб қўйди. У аста томоқ кирди-да, салмоқ билан гап қотди:

— Менингча, большевиклар устомонлик қилишди. Даставвал озгина одамни қўйиб, сизларни хотиржам қилиб, минг-минг тарафдорларни

тўплаб, устингизга бирдан қўйиб юборишди. Бу — уларнинг ақлу гидрокининг зўрлигидан далолат берадир. Мен нима дердим. Фикримча, сопини ўзидан чиқариш керак. Улар сизга ишлатган ҳийлани сиз ҳам уларга ишлатсангиз ёмон бўлмасди-я...

У Камол қозига қараб айёр кўзларини қисди. Камол қози шайх Исмоилга қаради. У бир зумда йўқ бўлди-қолди. Орадан анча вақт ўтди. Мусулмон меҳнаткашлар иттифоқи аъзолари қоғозларни қутига ташлаб чиқиб, тарқалиб кетишди. Улар қаторида Ҳамза ҳам бу ғалабани Бабушкин билан Степан Соколовга етказиш учун жомедан чиқиб кетди. Фақат жоме саҳнида етти кишидан иборат «тўртинчилар» комиссияси қолди. Комиссия сайлов қутисини энди қулфлаб, майдачуйда қоғозларни йиғиштира бошлаган эди ҳамки, Камол қози харсанг билан кўтарилган сунага чиқиб, қалтироқ, заифона овоз билан қичқирди:

— Ҳой мусулмонлар! Кўряпсизларми бу шаккок, худо беҳабар, бедин большевойларни думага сайлашиб, исломни оёқ ости қилишди. Мана бу камансиёсига қаранг, тиржайиб масхара қилишига қаранг. Булар сизларни саккиз беҳиштга эмас, етти дўзахнинг тўрттасига етаклаб бормоқда. Во шариато! Во дино! Уринглар, имонсизларни!

Муллаваччалар, шайх Исмоил бошлаб келган қаландару текинтомоқ саёқлар тўдаси худди шуни кутиб тургандай, ҳалиги «тўртинчи» рўйхатнинг комиссиясига кимнинг қўлида пичоқ, кимникида тош, гишт парчаси, ташланди. Беш-олти бақувват киши Олчинбекни уриб ёқасидан олди. Унинг бурнидан қон кетди. Кимлардир уни қутқариб қочирди. Бу ҳодиса ҳаш-паш дегунча бўлиб ўтди. Бўлиб ўтдию жоме саҳнида бирдан нохуш жимлик чўкди. «Тўртинчи»лар сайлов майдонида ҳамма нарсая ерда сочилиб ётар, қути пачақланиб, қоғозлари бурдалаб ташланган, комиссия аъзоларининг барчасининг мажақланган жасади чўзилиб ётар, уларнинг оғиз-бурунларидан лахта-лахта бўлиб оққан қон ивиб қолган. Жоме ҳовлисининг ўша нохуш манзарасини қароқчилар шафқатсиз талаган, ур-йиқит қилган кемага қиёс қилса бўларди.

Бу кишиларнинг бири, Қўқон мусулмон меҳнаткашлари Иттифоқи раиси муовини мулла Аминжон Мадаминжонов, яна бири Юсуфжон ошпаз бўлиб, уларни шу жомедаги сайлов участкасига Иттифоқ ўз қарори билан мутасадди — комиссия қилиб қўйган эди...

Қон-қушига бўялиб ётган, кийим бошлари тилка-пора бўлиб кетган қолган уchtасини аниқлаш анча қийин бўлди.

Бир маҳал қотиллар қўлларида замбил билан яна пайдо бўлишди. Худди қўллари тегса «ҳаром» бўлиб, ўзлари гуноҳга ботадигандек, жирканиб туриб, жасадларни замбилларга солишди, қонларини ҳам белкураклар билан қиртишлаб, гишт, тош парчаларига қўшиб ўликлар устидан ташлаб, ўн-ўн беш замбил қилиб тепаликка томон олиб кетишди.

Бу даҳшатли воқеани эшитган Ҳамза йигирма саккиз ёшга кириб бунчалик алам чекмаган эди. Қалтак зарбидан «рамақдажон» бўлиб ётган дўсти Олчинбекни бир неча бор отасидан дори-дармон олиб, уйига бориб кўриб келди. Унинг золим бойларга, риёкор руҳонийларга қарши қаҳру ғазаби юз чандон ошиб кетди, уларнинг асл башараларини яна бир бор ўз кўзи билан кўрдию, уларга нисбатан умрбод хундор бўлиб қолди.

Йигирма еттинчи боб

Икки ҳокимият

Қўқоннинг ўрдаси кун чиқар тарафдаги кенг майдон бўлиб, у майдонни «Ўрда таги» деб аташарди. Майдоннинг кунботар тарафида Урдани ўраб олган сайргоҳ боғ бор. Шарқ томонидан катта Сўх сойи оқади. Соё ёқасидаги икки қаватли тош иморат — «Треугольник» фирмасининг биноси. Шимол тарафида бозор, шифохона ва Ирисқулибек гузари. Майдоннинг кун юриш тарафидаги «Пьён бозор» деб аталган бозорча олдидан Фишткўприкка қараб катта йўл ўтган бўлиб, шу йўлдан ҳозир «Туркистон мухторияти» муваққат ҳукумати эълон қилган руҳоний ҳамда давлатмандлар намоёниси «Ўрда таги»га қараб оқиб келмоқда. Улка мусулмонларининг тўртинчи фавқуллода қурултойида «ғалаба қозонган» Қўқон мухториятчиларининг намоёнисидан ўз вақтида дарак топган Янги шаҳардаги ишчилар ташкилоти ҳам шошилинч суратда тайёргарлик кўриб, темир йўл, Андреев ёғ заводи, Содиқжон бойвачча, Потеляхов ҳам Водьяев пахта заводларининг ишчилари, мусулмон меҳнаткашлари иттифоқи аъзоларини Қўқон вокзалида тўплаб, қизил байроқлар кўтаришиб, вокзал, Розенбах кўчалари орқали рус ибодатхонаси ёнидан ўтиб келиб, мухториятчилардан илгарироқ, Ўрда деворлари остида саф тортишди. Ўрда посбонлари темир йўлчилар, заводларнинг ишчиларидан руҳланиб, аслаҳахоналардан пулемёт ва замбаракларини слиб чиқиб тайёр ҳолга келтиришди, уларни брезент ёпиқлар билан кўздан яшириб қўйишди, ўзлари гармонларни чалиб, ўйин-кулги билан мухториятчиларни қарши олишди.

Шабадада ҳилпираб турган зангори бахмал байроқ остида тўпланган бир гуруҳ зарбоф тўнли саллапўшлар ўртасига битта нақшин курсича келтириб қўйишди. Шу куни мачит жомеда бўлган Қўқон, Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Хивадан келган мусулмонлар қурултойида «сайланган» Туркистон муваққат мухторияти ҳукумати бошлиғи Мустафо Чўқоев бошида ихчам қилиб ўралган шоҳи салла, устида оқ банорас тўн, курсича устига чиқиб, Худоёрхоннинг офтобда ярақлаб турган ўрдаси пештоқига қараб турди. Аслаҳахонада гармонлар ҳамон авжида, уларнинг куйига бир неча қизил аскар жўр бўлиб, Ўрда тагини бошларига кўтаришарди:

Ҳой-ҳой отамиз,
Тошни кесар болтамиз.
Кимки бизга қарши чиқса,
Шартта-шартта отамиз...

Уларнинг бу шўхчанг ашулаларидан кейин салмоқли хитобномадек бошқа бир қўшиқ янгради.

Яша Шўро, яша Шўро!
Сен яшайдиган замон.
Ишчи ўғли шухратингдан
Болқисин рўйи жаҳон.

— Муҳтарам қадрдонлар!— дея қичқирди бир маҳал Мустафо Чўқоев, қўшиқ, ўйин-кулги садосини бостирмоқчи бўлиб овозининг борича. Унинг айтгани бўлмади, темирйўлчилар, шу пайтгача қовоқларини солиб турган ишчилар қизил аскарларнинг ашуласига жўр бўлиб қўшиқ бошлашди. Бу гулдурос олдида Чўқоевнинг овози нес бўлиб кетди. Лекин у энди очиқ дўқ-пўписага ўтди:

— Ҳой халойиқ! Мана, қаранглар! Туркистон мусулмонларига ғайридинларнинг назар-эътиборини кўринглар! Мамлакат қонун-қоида-

сига мувофиқ сайланиб, барпо этилган Туркистон мусулмонлари ҳукуматига ҳурмат шуми?! Йўқолсин большевиклар! Урдани ҳақиқий хўжаларига бўшатиб топширинглар! Акс ҳолда қурол кучи билан бўшатиб оламиз!

Одамлар гулдираб, ғовур-ғувур бошланди. Шу пайт минбарга Ҳамза кўтарилди, у овози тўлқинланиб:

— Ватандошлар!— деб хитоб қилди. Ғовур босилгандай бўлди. У фурсатдан фойдаланиб, салмоқ билан давом этди.— Асрлардан буён золим мустабидлар, шафқат билмас бойлар қамчиси остида елкалари яғир бўлган мазлумлар! Мустафо Чўқоев жанобларининг бошдан-оёқ дағдагадан иборат гапларини эшитдингиз. Бу жаноб бизни яна ўша золимларга қул қилиб, қўл-оёғимиздан боғлаб бермоқчи. Уларга қарам бўлиб кун кўриш нималигини ўзларингиз яхши биласизлар.— У бир лаҳза тин олиб сафларга кўз югуртириб чиқди. Одамлар унинг гапларини жон қулоқлари билан эшитаётганиликларига қаноат ҳосил қилиб, давом этди.— У киши ҳали айтдиларки, мамлакат қонун-қондасига асосан сайланган қонуний ҳукуратимиз, дедилар. Бунинг қанчалик тўғри-нотўғрилигини билиш учун масжиди жомеда сайлов куни Қамолхон қозининг ғайрати билан қилинган қонли игвони бир эсланглар. Хабарларингиз бор, ўшанда булар «Тўртинчилар» рўйхатининг комиссияларини уриб ўлдиришгача, сайлов қоғозларини йўқ қилиб ташлашгача борган эдилар. Бас, маълумдирки, ҳалиги «қонуний» дейилган сўзда мантиқ йўқ. Бу — бир томони бўлса, иккинчидан, бошимизга Эргаш деган бало келяпти. Мустафо Чўқоевнинг ўзининг ҳам бошини еб, бутун русларга қирғин солмоқчи. Тўғри, бунга ҳали эрта, лекин шариат пешволарининг ниятлари биз, большевикларга аллақачон аён бўлган. Улар каллакесарлик билан ном чиқарган бир бетайинни Худоёрхон тахтига ўтқазиб, хонлар замонини барқарор қилмоқчилар. Ҳолбуки, у қотил қанча лочинларимизнинг бошларига етмади. Башарти у хон кўтарилиб тахтга ўтирса, жаннат шаҳримиз Қўқонни кушхонага айлантириши турган гап.

Хўш, биз кимнинг йўлидан бораёлик, оғайнилар? Содиқжон бойвачча, Миркомилбой, Қамол қози, Пателяхов, Водьяев, Эргашга ўхшаган золимларга эргашамизми ёки ўзларингизнинг содиқ фанзандларингиз, жаллодларнинг ойболтасидан сесканмай меҳнаткаш халқ бахтсаодати йўлига ҳаётини бағишлаган, большевиклар йўлидан бораёликми?

Мен Бабушкин ҳам Степан Соколов деган ҳақиқий большевикларни биламан. Улар ҳозир шу ердалар. Большевиклар кимлигини, Шўро ҳукумати нималигини мендан улар яхши тушунтириб бера оладилар. Гапнинг лўндаси, большевиклар зўравонлик, зулм билан бировнинг кучидан фойдаланиб бойлиқ орттирадиган текинхўрлар ҳокимияти учун эмас, балки Шўролар ҳокимияти, яъни чинакам халқ ҳокимияти учун курашадилар.

Ҳар бир миллатда яхши ҳам, ёмон ҳам бор. Золим ҳам, мазлум ҳам бор. Оч ҳам, тўқ ҳам бор. Большевиклар ана шу яхшилар, мазлумлар, очлар, умрида елкасига офтоб тегмаган бечораларни ҳимоя қилади, уларнинг қайси халқ, миллат, динга мансублигини суриштирмайди, барчани баравар кўради.

Энди мен устод мавлоно Фурқатнинг ўрислар ҳақида ёзган ғазалларини сизларнинг эсингизга солмоқчиман. Мана, эшитинглар:

«Қадим айёр хонлар асрини кўрган, эшитганмиз,
Ҳар ойда бир тарафдан ёв чиқиб элга зиён этди.
Бир-икки газ яшил чит найзага боғлаб, алам айлаб,
Қўшин тортиб, неча ерларни торожу талон этди.
Қачон Русия халқи юз тутди Фарғона мулкига
Мусулмонларни ул турли балолардан омон этди».

Баъзи фитначилар мусулмонлар билан ўрислар ўртасига нифоқ солишга интилиб, ўриски бор, ҳаммаси ёмон деб фитна уругини сочишга жон-жаҳдлари билан интиладилар, соддадил одамларни йўлдан уришга уринадилар. Ўзингиз эшитдингиз мавлоно Фурқатнинг ҳалол гапларини. Тўғри, ўрисларнинг золимлари бор. Большевиклар аввалида ўша золимларга қарши курашларда чиниқиб, фақат ўрис меҳнаткашларинигина эмас, бошқа халқларнинг мазлум табақасини ҳам озодликка олиб чиқишга қаттиқ бел боғлаганлар.

Энди мухториятчиларга келсак, улар тўғрисида мавлоно Завқий яхши айтганлар:

«Ўзидир бир фалокат, номидир исломия шўро,
Яна «мухторият» деб фитна шўришлар қилар пайдо.
Ажабки, роҳзан, ғаззоб кўрбоши эрур гўё,
Анинг журмини шарҳига қилурман ор, Фарғона...»

Ҳамза ваъзини тугатиб ишчилар сафи томон таъзим қилди. Халойиқ бирдан дарёдек тошиб уни олқишлади. Мухториятчилар безовталаниб қолдилар. Чунки Ҳамзанинг ҳалиги ҳаққоний гапидан кейин улар томонида турган меҳнаткашлар аста-секин тарқалиб, сафда юқори табақа аҳлининг ёлғиз ўзи қолган эди. Бу шармандаликка чидолмай, улар дод солиб, халқни дин, шариат номи билан қайтаришга уриндилар. Халқ бунга қулоқ осмагач, қўлларига тош, пичоқ олиб, ғазабларидан кўзлари ёниб Ўрда аскарларига, Ҳамза турган гуруҳга ташланмоқчи бўлиб ҳаракат қилдилар. Масжиди жомедаги сайлов куни содир бўлган фожиа такрорланадигандек эди. Худди шу пайтда Ўрдадаги аскарлар замбарак, пулемётларнинг устидаги брезент чойшабларни олиб ташлашди, уларнинг даҳанасини Ўрда майдонига пасайтириб «мухториятчиларга тўғрилаб қўйишди-да, Худоёрхон ўрдаси пештоқи устидан осмонга қаратиб, бир варакайга уч-тўрт бор мушак бомбаси отишди. Айни пайтда бунга «Треугольник» фирмаси биноси томондан ҳам худди шундай мушаклар пақ-пуқ қилиб ёрила бошлади.

Зарбоф тўн кийиб намоишга чиққан салла-каллалар бунни кўриб саросимага тушиб тўхтаб қолишди, қўлларидоги тош, таёқларини тўғри келган томонга улоқтириб, бошлари оған ёққа тумтарақай қоча бошлашди. Бир неча дақиқа ичида Ўрда майдонида, Ўрда девори тагида турган ишчилардан бўлак ҳеч ким қолмади...

Йигирма саккизинчи боб

Умар полвон

Ҳамза намоишдаги нутқида Эргашнинг Қўқонга кириши, Умар полвоннинг сўйилганлиги тўғрисида куйиб-пишиб гапирди. Лекин кўпчилик бу гапга ажабланди-ю, унча эътибор бермади. Чунки бу ҳодисанинг боши-охиридан кўпчилик беҳабар эди. Аслида воқеа бундай бўлган эди.

Ҳамма иш ўша сайлов кунидан кейин бошланиб кетди. «Мухториятчилар» сайловда шармандалари чиққач, ўша куни қилган игво, урйиқитларидан қаноатланмадилар, қаноатланишлари мумкин ҳам эмас эди. Шунинг учун улар Эргашга таяниш, ундан ўз мақсадларига эришиш йўлида қурол сифатида фойдаланиш режасини тузиб, ундан кўмак сўраб бордилар. Эргаш эса, ўз навбатида, шаҳарда содир бўлаётган кундалик воқеалардан ўзининг айғоқчилари воситасида жудаям яхши хабардор эди.

Ўша сайлов куни кечқурун масжиди жоменинг мударрислари Миён

Қудрат ҳазрат, Сатторхон тўра дарсхонасида Туркистон ўлкаси, Бухоро ҳамда Хивадан келган вакиллар иштирокида ўтган «Туркистон муваққат ҳукумат» мажлисида Эргашни амирлашкар қилиш, уни шаҳарга олиб кириш ҳақида қарор қабул қилинганлиги, Сатторхон тўра, Сафохон тўра, Миён Қудрат ҳазрат ва Тошхўжа эшонлардан иборат казозказолар унинг ҳузурига боришга вакил қилинганликларини эшитиб, Эргаш ҳам, бу учрашув тараддудига тушиб кетди. У ҳам «оллога ёқай десанг азонинг, муллога ёқай десанг қозонинг бўлсин» дегандай, зудлик билан Қўқон атрофидаги ўзига қарам барча каллакесар тўдаларни Ҳазратшоҳ подшо мазорига тўплади. Зиёрат мавсуми бўлгани учун Қўқонда барпо бўлган янги «Туркистон ҳукумати» шарафига сайил чақирди. Барча қўрбошилари билан бирга ўзи ҳам мазоргоҳга келиб, Қўқондан ўз ҳузурига келган «Туркистон ҳукумати» вакилларини тантанаю дабдаба билан кутиб олиш тадбирларини кўрди. Унинг шу чоққача бировга тиш ёрмаган машъум мақсади бор эди. Яъни, у амирлашкар мансабига миниб Қўқонга кириб олиш, дастлаб большевикларни тор-мор қилиб, Қўқон Урдасини қўлга киритиш, кейин уларга қўшиб ҳамма мухториятчиларни жазолашни, ниҳоят, ҳокимиятга даъвогарлардан бир йўла қутулиб, ўзини бутун Туркистон хони деб эълон қилишни кўнглига туғиб юрар эди...

Ана, Қўқоннинг атлас қапа гумбир аравасидан эгниларида оқ банорас тўн, бошларида салла, тўртта уламо кўринди. Йўлларга қўйилган навкарлар мазорга зиёратга келган зиёратчиларни ҳайдашиб, аравага йўл очиб беришди. Эргашнинг бир неча отлик йигити араванинг олди-орқасида уни кузатиб келарди. Эргашнинг қўрбошилари: Кичик Эргаш, Эшмат бойвачча, Ислоҳ полвон, Мирзағофир, Мадумар чўли ва пирмуршиди шайх Исмоил билан уламолар уларга пешвоз чиқиб, елкаларини тутиб, аравадан туширишди-да, оёқлари остига солинган пояндоз устидан тўппа-тўғри меҳмонхонага бошлашди. У ерда зиёфат дастурхони уларга мунтазир турар эди.

Вакиллар билан зиёфат устидаги суҳбат узоққа чўзилди. Ушбу суҳбат ичида Эргаш билан уламолар ўртасида ғоят махфий бир режа тузилди. Унга кўра: биринчидан, камбағаллар ҳукумати тан олинмади. Иккинчидан, калтадум мухториятчиларга ҳам барҳам бериш «савоб»лиги таъкидланди. Учунчидан, вакиллар унинг «худонинг ердаги сояси»нинг дуойи жонини қилиб, ҳар бир амру фармонида шикасталик билан қойим туришга қўлларига қуръонни олиб, онд ичдилар. Ниҳоят, Эргаш уламоларининг «ийглаб, қайта-қайта қилган илтижоларидан кейин» хон бўлишга розилик билдирди. Лекин бу ҳали қаттиқ сир эди.

Уламолар пешинни ҳам адо этиб келиб, ўтиришди. Улар бугун беҳад шод ва мамнун эдилар.

Эргашнинг кўнглида бошқа бир туйғу бош кўтарди. У ўзининг душманга шафқатсизлигини уламоларга кўрсатиб қўйгиси келиб қолди. Унинг одамлари орасида айғоқчилик қилиб юрганлардан иккитаси қўлга тушгани ҳақидаги хабар қулоғига чалиниб қолган эди. Дарҳол Қора Қоплонни йўқлатди.

Эгнида калта қизил чопон, оёғида баладд пошнали ағдарма этик, белига дудама таққан, важоҳати совуқ Қора Қоплон кириб таъзим қилди.

— Нима гап, Қора?— деб сўради Эргаш ундан.

— Амрингизни бажо келтирдим, додҳо!

— Олиб кир!

Қора Қоплон таъзим қилиб чиқиб кетди. Унинг орқасидан қараб қолган Эргаш мақтанди:

— Содиқжон бойвачча жудаям танги одам-да. Ўнта бешотар, ўнта от билан шу йигитни хизматимга юборибди.

— Инъом қилинган ҳар бир нарса дини исломга қувват бўлади, додҳо. Ҳай, ҳай, илоҳа бойваччанинг давлатлари бундан ҳам зиёда бўл-гай,— деди Миён Қудрат Эргашнинг кайфиятини қувватлаб. Шу пайт қўллари орқасига чилвир билан боғланган, бўйнига арқон солинган, юз-кўзлари қон, уст-бошлари титилиб кетган икки бандини Қора Қоплон икки навқари билан олиб кирди.

— Таъзим қилларинг, аблаҳлар!— дея ўшқирди у, бандиларга қаҳр билан. Улар бошларини баланд кўтариб, чурқ этмай туравер-дилар.

Чап қўлининг билагига така қилиб пинакка кетган ҳазрат Қора Қоплоннинг овозидан бирдан ҳушёр тортиб сўради:

— Булар ким?

— «Тўртинчи» деган мана шулар бўлади,— деди Қора Қоплон гердайиб. Бандиларнинг аянчли аҳволларини кўриб, ҳазратнинг дами ичига тўшиб кетди. Унинг бу ботиний аҳволини сезган Эргаш лоқайд-лик билан киноя қилди:

— Афт-башараларини пардозлаб ташлабсан-ку, Қора.

— Бу ҳали оз буларга. Гуноҳлари катта, додҳо!

— Тўғри айтасан, Қора, большевойни етти пуштидан етмиш пуш-тигача қамишга ўлчаб қирқамиз ҳали худо хоҳласа.— У бу гапларни ҳоким мутлақларга хос ишонч ва қатъият билан айтди.

Миён Қудрат бандиларга тикилиб туриб, ажабланганидан қичқи-риб юборди:

— Манависини таниб тургандайман. Астағфирулло, астағфирул-ло! Ахир бу Содиқжон бойваччанинг мирзаси-ку! Ҳой, менга қара, сени қандай жин чалди, Олчинбекмисан? Во ажаб!

Эргаш Қора Қоплонга савол назари билан қаради.

— Гапир!

— Бу Олчинбек аблаҳ одам чиқди. Большевойларга пулга соти-либ, диндан юз ўгирди. Кеча Қўқон бозорида бу иккиси айғоқчилик қилиб юрганларида қўлга тушганлар,— деди Қора Қоплон хотиржам-лик билан.

— Бу— Содиқжон бойваччанинг заводида ишлаб ризқини териб юрган рабочик Умар полвон дегани. Аммо имонини «тўртинчи»ларга сотган. Ҳамза деган лаънатининг яқин ошнаси.

— Э, танидим, танидим,— деди шу пайтгача жим ўтирган шайх Исмоил.— Қофир Ҳамза «Мухторият ёки автономия» деган бир масха-ра томошани битиб эди. Ўша томошада Миён Қудрат ҳазратимни тақлид қилиб, бу кишининг қиёфасига кириб эл кўзида масхара қилган худобехабар мана шу Умар полвон бўлади, додҳо!

— Мени масхара қилган бўлсанг, илоҳо рўзи маҳшарда гўрингдан тўнғиз қиёфасида тургайсан, малъун,— деди Миён Қудрат ҳазрат жабр-дийдалардек, синиқ овоз билан. У ўзини атайин мунгли кўрсатаётган эди, дарҳол ўз таъсирини кўрсатди:

— Хўш, нега ҳазратни масхара қилдинг?— дея ўдағайлади Эр-гаш пишқириб. Уртага оғир жимлик чўкди. Умар полвон бошини кўта-риб, Эргашга тикилганича индамай турар эди. Эргаш эса, унинг боши милтиқ қўндоғи билан ёрилиб, юз-кўздан оқиб тушиб, соқол-мўйлови-да қотиб қолган қонга, кўкариб шишиб кетган қовоқларига кўзларини қадаб туриб, Умар полвоннинг кўзларида бирдан яраланган арслон-нинг омонсиз ғазабини кўрди.

Умар полвон Эргашни бошдан-оёқ кўздан кечирар, унинг кўз олдида илгариги ўғрибоши эмас, устида малла чопон, бошида оқ жун салла, эшон қиёфасидаги салобатли бир авлиё гавдаланганидан ичида кулиб, ўйлаб кетди: «Танимаган киши уни ҳазрат эшон деб оёғига йиқи-

лади. Қизиқ, энди бу каллакесар ҳам эшон либосига ўралиб, яна халқ бошига катта қорқолни бошлаб, гуноҳсизларнинг қонларига яна зомин бўлади шекилли. Миён Қудрат ҳазрат, Сатторхон тўра, Исмоил мутаваллилар унинг пинжига кириб олибдилар. Ё тавба! Кечагина «ўғри» номи билан лаънатланиб юрган бир бетайин кимса бирданига шу мартабага чиқиб ўтирса, юртнинг шарият пешволари унга юқунсалар? Во ажаб!»

Бир вақт Миён Қудрат ҳазрат бошини кўтариб томоқ қирди-да, Умар полвонга қаради.

— Гуноҳинг катта экан,— деди у таассуфлангандай. Атрофидагилар унинг оғзига тикилиб қулоқ қоқиб туришар эди. У муғамбирона кўзларини Эргаш томон бир ташлаб олиб, салмоқланиб давом этди.

— Вақтики, ушбу гуноҳингни савоб иш билан ювсанг, бир қошиқ қонингни додҳодан тилаб оламиз. Хўш, нима дейсан?

Яна жимлик чўкди. Умар полвоннинг хаёллари чувалиб кетди. Ҳамма унга тикилиб турар эди. Умар полвон бир фурсат каловланиб турди-да, ўзини йиғиштириб олиб, ҳазратга қаради.

— Нима билан юваман, ҳазратим?— дея сўради у бўғиқ, асабий овозда.

— Ҳамзанинг қони билан!

Умар полвон бу иборани эшитиб, титраб кетди.

Гапга Эргаш аралашди, ҳазратнинг ҳалиги томдан тараша тушгандай гапини қувватлаб тушди.

— Ҳа, Ҳамзанинг калласини кесиб келтирасан. У ўлса битта ош-хўр жомадароз кам. Сен эса, қўрбошим бўласан. Ганжиравонни сенга бераман, сўраб ётасан. Ёйиш-ичишдан каминг бўлмайди. Хоҳлаганингни ўлдириб, хоҳлаганингни тўйдириб, истаган қўнғир сочли таннозлар билан айшингни суриб, беш кунлик бевафо дунёда ўйнаб-қуласан. Бунинг устига Ҳамзанинг калласи учун нақд бир халта олтин бераман.

— Мен икки халта олтин бераман!— деб юборди ҳазрат гайратланиб. Сатторхон тўра ҳам бу савобдан четда қолишни ўзига эп кўрмади. У ҳам Умар полвоннинг тушига кирмаган нарсаларни ваъда қилди.

— Мана, қўлимга қуръон олдим. Бу улуғ зотлар олдида мана шу қуръон билан онт ичаман, дегин,— деди Эргаш унинг кўзларига қаттиқ тикилиб.

Умар полвон ўйланиб қолди, анчадан кейин тилга кирди:

— Қуръон табаррук китоб, уни хор қилиш гуноҳи азим. Шундай эмасми, ҳазратим,— деди у овози титраб. Бу овоздаги изтироб, алам ва ғазабни «олий зотлар» сезмади, албатта. Шунинг учун ҳам ҳазрат Умар полвоннинг қуръон тўғрисидаги сўроғини қуруққина қилиб тасдиқлаб қўя қолди.

— Шундоқ, бўтам, шундоқ.

Полвоннинг алами ичига сиғмай, ғазабидан титраб кетди. У ўзини қўлга олиб, совуқ бир илжайиб қўйди-да, Эргашга қараб дона-дона қилиб деди:

— Бўлмаса, майли, ҳамма гапни айтаман. Фақат битта шартим бор, додҳо.

— Айт шартингни!

— Шундай азиз уламолар ўтирган табаррук хонани битта муртад, вужуди ириб, чириб кетган ит ҳаром қилиб турибди. Шуни калтаклаб ҳайдаб чиқаринг. Сиз, додҳога айтадиган яширин сўзларимни эшитмасин дейман. Узун қулоқ эшигади.

Эргаш бу гапдан жонланиб кетиб, сўради:

— Ким у?

— Мени ҳақ йўлдан оздирган шайтони лаъин!

— Ким?

— Мана бу масхарабоз!— Умар полвон ўтдай чақнаган кўзларини Олчинбекка тикди.

— Умар полвон! Улуғворлик сотма, ярамас, нима деб пинғиллаясай,— дея қичқириб юборди шу дамгача серрайиб турган Олчинбек безовта бўлиб.

— Нима дердим, мунофиқ! Сенинг ҳақиқий башарангни кўряпман...— У бир лаҳза жим қолиб, кўнглидан шу гапларни ўтказди: «Афсус... Кўзим кеч очилди. У ёқда Бабушкин, Степан, Ҳамзахонлар сени Содиқжон бойваччадан зулм кўрган, Эргашнинг қийноғига дучор бўлган инқилобчи зиёли сифатида эслашади... Сенинг оғзи қон бўривача эканингни билишмайди. Устингдаги қўй териси билан ҳали большевиклар сафига ҳам ўтасан, катта мансабларда ҳам ишларсан, кўп зараркунандалик кўрсатарсан... Атанг... Қани энди мўъжиза юз бериб, мана бу балолар қўлидан омон чиқсам...»

Унинг хаёлларини Эргашнинг шанғи овози тарқатиб юборди.

— Ахир буям, тўртинчи-ку!— деди Эргаш тиржайиб. Умар полвон ўзини гўликка солиб, ҳийла ишлатди.

— Мен содда, художўй бир намозхон мусулмон эдим. Мени ҳақ йўлдан оздириб, «тўртинчи»ларга ўтказган, бошимга шундай кулфатларни солган — шу иблис. Агар унинг олдида сизларга большевойларнинг сирру синоатини айтсам, у, бу гапни уларга етказмайдими? Ана унда уйим қуяди-ку, додҳо!

— Нималар деб алжираяпсан, Умар?!— деди жиғи бийрони чиқиб Олчинбек.

— Қора!

— Лаббай, додҳо!

— Олиб чиқ. Соқига топшир!

— Айланай, додҳо!.. Ахир мени...— ҳўнграб йиглаб юборди Олчинбек жаллоднинг номини эшитиб. У ўзини Эргашнинг оёғи остига ташлади. Қора Қоплон навкарларидан биттасига ишора қилган эди, у Олчинбекнинг елкасидан шапла ушлаб ташқарига судраб олиб чиқиб кетди. Буни кузатиб турган Қора Қоплон кайфи учиб «секин торт, аблаҳ!» деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Умар полвон бу ҳодисаларни кузатиб турарди. Қора Қоплоннинг навқарига қилган зардасини эшитиб, асабий истехзо билан «масхарабоз» деб қўйди ичида.

— Мана, шартинг ҳам бажарилди, полвон,— деди Эргаш унга қадалиб.— Гапир энди. Ҳа-я, нега тик турибсан, дастурхонга ўт, нондан е. Қорин ҳам очдир.

— Қани нон?— деб қолди Умар полвон тўсатдан.

— Ия, кўрмаяпсанми. Ана, дастурхонда турибди-ку!

— У қон-ку!

Ҳеч ким бундай гапни кутмаган эди, буни эшитиб бир-бирига қараганча қотиб қолишди. Уламолар «калтак зарбидан мияси айниб қолибди» дегандек бир-бирларининг қудоқларига шивир-шивир қилишди. Эргаш эса, ўтирган жойида бир сапчиб тушди, лаби пириллаб, юзлари кўкариб кетди.

— Нима дединг, «тўртинчи?» Яна бир қайтар, ит?!— деб ўшқирди Умар полвонга қараб бақрайиб.

Умар полвонга энди бари бир бўлганлиги учун совуққонлик билан қоядай савлат тўкиб турарди. Эргашнинг дағдағасига мийиғида кулдида, лоқайдгина жавоб қилди:

— Деганимни дедим-да, «саккизинчи» жаноблар! Ростданам бундоқ зехн солиб қаранглар. Мана бу нарса кабомми? Йўқ, қон! Анави товоқдаги нарса паловми? Йўқ! қон! Нон ҳам қон! Ҳазратим, дастурхондан қўл тортинг. Ҳаммангизнинг оғизларингиз қон. Салла-чопонларингиз ҳам қон-ку! Биласизми ўша кунни жомедаги ур-йиқитда сачра-

ган бўлса керак бу қон. «Савоб»дан қолмай деб ўзингиз ҳам тош отган экансиз-да, ўшанда, тақсир?!

— Ё оллоҳ! Бу иблис нима деб алаҳляпти ўзи?— деб гижиниб кўйди ҳазрат атрофига олазарак бўлиб қараб. Умар полвон тобора қизишиб давом этди. У энди Сатторхон тўрага сочарди заҳрини.

— Сиз, нажосатга харис Сатторхон тўрам, ғазабингиз авжига миниб оллонинг бегуноҳ бандаларини ҳожатхонага ташлатдингиз-а, ўшанда зарбоф тўнингиз булғаниб қолган бўлсаям, ҳамон кийиб юрибсиз. Шу аҳволда худо таолонинг фарзларини қандай адо этияпсиз?!

Сатторхон тўранинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди-да, чидолмай бақириб юборди:

— Додҳо, бизни мунча хор қилдирмасангиз, нега бунга жим қараб турибсиз? Филҳол тилини кесдиринг, қулоғимиз тинсин!

— Жаллод!— дея қичқирди Эргаш.

Соқи жаллод кириб таъзим қилди.

— Бу иблис уламоий киромни ҳақорат қилди. Ҳазратим кўз олдида ўша ҳақорат қилган заҳарли тилини кес!

Соқи Қора Қоплоннинг кўмагида Умар полвонни уриб ерга ағдардида, кўкрагига миниб олди. Бу даҳшатни кўриб, Миён Қудратнинг эсхонаси чиқиб кетди.

— Йўқ-йўқ! Мен одам қонини кўролмайман. Ҳовлига олиб чиқилсин, ҳовлига!

— Олиб чиқ!— деди Эргаш Қора Қоплонга амр қилиб. Умар полвонни уч-тўрт кишилашиб судрашиб ташқарига олиб чиқиб кетишди...

Ҳамза ҳайиги нутқида ана шу машъум воқеани назарда тутган эди.

Йигирма тўққизинчи боб

Хонликка даъвогар

Эргаш Қўқонга кириб, ўз қароргоҳини Қўқонсойнинг бериги бетидаги Бойбўта кўприги олдида, яъни собиқ Шоиноят қўрбошининг маҳкамасига қурган бўлса ҳам, лекин бу «амиралмуслимин» ёки «амир-лашкар»нинг қўшини эски шаҳардаги мадрасаларнинг ҳужраларига, қарвонсаройларга жойлашди. Эргаш қароргоҳининг орқа томони Хўжанд кўчасининг бош қисми, Гиштлик мачит, вокзал, Розенбах кўчаларини, ёғ заводи, Водьяев заводи ва темир йўлни қуролли ишчилар сақлаб турардилар. Урданинг бир тарафидан Эргашнинг хос йигитлари Гишткўприк, армани ҳамда яҳудийлар маҳаллалари оралаб русларнинг шаҳар ибодатхонасигача таҳдид солиб турсалар, бир қисм навкарлари Катта чорсудан тортиб Чалчиқ гузаригача ўзлариники қилиб олишган, Эшмат бойваччанинг каллакесарлари эса, Янги чорсу, Чархидевона ва Шайхилислом гузаригача ўраб, қамраб туришарди. Ислом қўрбошининг йигитлари вокзалнинг орқа томони, Қайнар Найманча, Ҳозёглик қишлоғигача эгаллаб, шаҳарнинг ташқарисидан туриб темир йўлга зарба беришга тайёр турардилар. Хуллас, эски шаҳар билан янги шаҳарни ажратиб турган Қўқонсой икки ҳокимият ўртасида чегарага айланиб қолган бўлиб, иккала шаҳарни бир-бирига туташтирадиган Гишткўприкнинг бир томонида «Шўройи исломия», иккинчи томонида «Мусулмон меҳнаткашлари иттифоқи»нинг қуролли соқчилари турарди. Уламолар тарғиботи ва қутқуси натижасида эски шаҳар Тўқмоқ, Пишпак, Хўжанд, Наманган, Марғилон, Уш, Асака, Жаллолобод ва Андижондан «Шўройи исломия» ҳимоясига оқиб келаётган қа-

ландарлар, дарвишлар, савдогару қиморбоз, каллакесарлар билан тўлиб тошар, ҳар икки тараф ўртасидаги вазият тобора кескинлашиб борарди.

Ишчиларнинг қуролли кучлари ўз заводларида, темирйўлчилар ҳам ўз жойларида, мусулмон меҳнаткашлари иттифоқи аъзолари эса, темирйўлчилар ва завод ишчилари қаноти остида ўз паноҳларига эга эдилар. Лекин «мухториятчилар қўшини» жуда танг аҳволда қолган эди. Қиш қаттиқ бўлгани учун мадрасаларнинг ҳужралари ва саройларда совқотиб, улар орасида тартибсизликлар бошланиб кетган эди. Эски шаҳар аҳолиси бундан безор бўлиб, халқ орасида ўғриларга қарши норозилик тобора кучайиб борди, ҳатто давлатмандларнинг ўзлари ҳам Эргашнинг бу бебоз оч бўриларига тоқат қилолмай қолдилар. Шу тариқа «мухториятчилар» ўртасида парокандалик бошланиб кетди. Мухториятнинг бундан хавотирга тушиб қолган раҳнамоларидан Мустафо Чўқоев ҳамда Тинчибоевлар Эргашни ўз ҳузурларига чақирдилар. Эргаш билан Қўқон Урдасига қилинадиган ҳужум хусусида маслаҳат қилган бўлишиб, ўзлари тайёрлаган ҳужум плагини Эргашга ўқиб эшиттирдилар. Унга кўра, ҳужумда қўмондонлик «ҳукумат» ҳарбий ноziри Меҳди Чанишевга топширилган, режани амалга оширишни у бошқарар эди. Бу Эргашнинг иззат-нафсига тегди. Ахир у ўзини амирлашқар деб ҳисобларди-да! Шунинг учун ҳам у ҳужум қилишни ўзига топширмай, «миллий аскарлар»га топширилиш сабабини ўзича фаҳмлаб, заҳарли тиржайиб қўйди, лекин сир бой бермади, режани «мамнунлик» билан қабул қилди. Аммо ичида уларни «хап саними!» деб яниб қўйди...

Эргаш Мустафо Чўқоев билан Меҳди Чанишевнинг режасини қароргоҳида ўз яқинлари билан мулоҳаза қилиб кўришини айтиб, уларнинг иззат-ҳурматларини жойига қўйиб жўнаб кетди...

* * *

Етгисувда казаклар билан рус қулоқлари ҳам бу пайтда жим ётмасди. Ашхобод — Самарқанд районида эса, казак полклари билан жанглар борарди. Бунинг устига Самарқандда саккиз минг чехословак асирлари бўлиб, уларни саккиз киши қўриқлаб турарди. Қўқон мухторияти бу асирлардан ўз манфаати йўлида фойдаланиб, советларга тазийқ йўлига ўтди.

Қўқон совети эса, қўшин тузиб, гарнизонни ўттиз уч кишига етказди, ишчиларни ҳам қуроллантирди. Сўнгра Тошкентдан аскар ва қурол сўрашни мўлжаллади.

Мухторият Қўқондаги аҳволни яхши биларди. Шунинг учун ҳаракатга ўтиб, қалъа бошлиғи, собиқ офицер Зинченкони қалъани жангсиз топширишга кўндирди. Қалъада озгина одам турар, унга кириб чиқиш бемалол эди.

11 январдан 12 январга ўтар кечаси соат учларда бир тўда номаълум одамлар қалъага келиб, дарвозани тақиллатишди. Соқчи ҳужум бўлишини хаёлига ҳам келтирмай, дарвозани очди-ю, ўша заҳотиёқ ўлдирилди.

Ўқ овозидан қалъадагилар уйғониб кетиб, ҳимояга ўтишди. Аксилинқилобчилар дош беролмай, тум-тарақай қочишди. Қалъа тозаланди.

Ўша куни эрта билан қалъада Қўқон мухторияти ҳукуматининг аъзоси Шоаҳмедов қўлга тушиб қолди. Маълум бўлишича, қалъага ҳужум пайтида у Зинченко билан бирга экан.

Оқ гвардиячилар айни пайтда Бабушкин квартирасига ҳам ҳужум қилган эканлар.

Бабушкиннинг квартирасини биттагина қизил аскар қўриқларди. Душманлар қоровулни ўлдиришади, кейин эса, эшикни бузишга тушишади. Бабушкин бундан гангиб қолмай, хотини иккови улар билан уч соат отишади. Оқгвардиячилар тонг отганда чекинишга мажбур бўлишади. «Эр-хотин каравот тагига яширинган қизчаларини олиб,

кўчага чиқишади. Шу чоқ Потеляхов пахтачилик фирмасининг ишончли вакили Смирнов билан извошда ўтиб қолади. Бабушкин тўппонча ўқталиб, уларни туширади-да, извошда станцияга бориб, Степан Соколовнинг уйда жойлашади.

Оқ гвардиячилар телефон станциясини эгаллаб, Қўқоннинг бошқа шаҳарлар билан алоқасини узиб қўядилар.

Мухториятчилар қалъа, телефон станцияси, Бабушкинни қўлга олиб, Қўқон советини тор-мор этишни режалаштирганди. Шундан кейин эса, буржуазия, чиновниклар ва зиёлилар мададида Скобелев билан Андижонга, шу тариқа бутун Фарғонага чанг солиш ва ниҳоят, Тошкентни олиб, Дутов билан қўшилишни ўйларди. Лекин телеграф симлари узиб ташланган бўлса-да, шаҳарда отишма бошланиши биланок аксилинқилобчилар бош кўтаргани ҳақида дарҳол Тошкент, Скобелев ва Андижонга хабар етиб борди.

Эрта билан станцияга Совет ҳокимиятининг актив тарафдорлари тўпланишиб, вазиятни муҳокама қилишади, ревком тузиб, ҳокимиятни унга топширишади. Ревком составига Бабушкин, Соколов, Месха, Урозбоев, Коновалов, Рилов, Нишон Ризаев, Смирнов, Назир Тўрақулов, Сазанов ва Ҳамза Ҳакимзодалар киритилади.

Ревком аҳволни билмоқ учун Степан Соколов, Нишон Ризаев, Тошбой Урозбоев ва Сазановларни эски шаҳарга юборди. Олдин улар телефон станциясига киришиб, эски шаҳарни узиб, янги шаҳарни улашни буюришди. Буйруқ бажарилди. Кейин бу ерга ўн икки кишилик соқчи қўйилди.

Темирўлчилар тўпланганларидан кейин шаҳар ишчилари ҳам йиғилишди. Бу ерда уларга қурол тарқатилди. Шу тариқа яхшилаб қуролланган ишчилар сони тўрт юз кишига етди.

13 февралда Қўқонга Скобелев билан Андижондан 120 киши мададга келиб қолди. Кўп ўтмай Перовскдан саксон киши етиб келди. Бундан Қўқон гарнизони ўзини анча ўнглаб олди.

17 февралда Қўқондаги Совет ҳокимияти билан мухторият раҳбарларининг расмий музокараси бошланди. Ревком то Тошкент ва Самарқанддан мадад етиб келгунича очиқ тўқнашувга йўл қўймай турди. Музокарада советлар томонидан 27 киши (буларнинг ичида Соколов билан Ҳамза ҳам бор эдилар), мухториятчилардан 24 киши қатнашди.

Бу орада Ўрдага бир неча бор ҳужум қилинди, лекин натижа бермади. Бундан норози бўлган Миён Қудрат, Камол қози, Сатторхон тўра ва шайх Исмоил сингари шарият пешволари Эргашнинг мустақил ҳаракат қилишини талаб қилдилар. Бунда, айниқса кашмирлик дарвиш жонбозлик кўрсатди. Улар мухториятнинг бўштоблиги ва ҳарбий назорат Чанишевнинг «латта»лигидан хуноб эдилар. Шунинг учун ҳам вазиятдан фойдаланиб қолишга уриндилар...

Тўнтариш кўз очиб юмгунча юз берди. Эргаш Чанишевга қўшиб бошқа министрларни ҳам қамоққа олди. Чанишев отрядидаги рус офицерлари ҳам четда қолмади. Мустафо Чўқоев билан ҳукуматнинг баъзи бир аъзолари қочиб қолишди.

Ҳокимият Эргашга ўтган бўлса-да, амалда «уламо» жамиятининг Миён Қудрат ҳазрат, Камол қози, Сатторхон тўра, Исмоил мутавалли каби пешқадамлари қўлларида эди.

Уламолар исёнидан кейин шаҳардаги меҳнат аҳли Советлар томонига бутунлай ўтиб олди.

Бу орада Тошкентдан ҳарбий комиссар Перфильев бошчилигидаги ҳарбий қисмлар ва қуролланган ишчилар етиб келишди. Перфильев Эргаш шайқасини ҳарбий куч билан тугатишга қарор берди.

19 февралда қўмондонлик Эргашга таслим бўлишни таклиф этди. Эргаш эса, буни рад этди, тўғрироғи, бунга уни мажбур қилишганди.

20 февралда эрта билан пиёда аскарлар эски шаҳарга ҳужум бошлашди. Эргашнинг буйруғи билан Қўқон ёндирилди, таланди. Ҳатто соч қўйган, «рум ёқа» кўйлак кийган одамни ҳам «тўртинчи»сан, деб отиб, чопишди. Шаҳар ўт ва қон ичида қолди. Эргашнинг минг-минг йигитлари қуроллари яшириб, тўғри келган томонга қочишди. Эргашнинг ўзи юзга яқин йигити билан ғойиб бўлди.

Қўқон мухториятининг умри шундай тугади. Бироқ у босмачилик ҳаракатини мерос қолдириб кетди. Босмачилик ҳаракатининг кўлами эса мухториятга нисбатан каттароқ эди...

Хўш, Содиқжон бойваччанинг тақдири қандай бўлди?

Ўттизинчи боб

Бўрининг ўлими

Эргашнинг каллакесарлари Қўқонни талаб, вайроғ-валангир қилишди. Қатор расталар, баланд тимлар, катта-катта дўконлар, гиштин бинолар шафқатсиз суратда ёндирилди. Аҳоли эса, тўғри келган тарафга жонини олиб қочди.

Бу қирғинбарот, ўз навбатида, ўз гирдобига бу бой, бу камбағал деб ўтирмай, ҳаммани тортиб, катта таҳлика туғдиргач, Содиқжон бойвачча ҳам вақтни ғанимат билиб, ўзининг шаҳардан ташқаридаги ички-ташқилик ҳовлисига кўчиб кетган эди. У қўшиқчи-раққоса Зулфизарни ҳам ўзи билан олиб кетган, уни оёғига кишан солиб, шу ҳовлида сақларди.

Ҳовли сой бўйидаги баландликда жойлашган бўлиб, орқа томони кетган тўқай — асрлар давомида ҳеч ким дахл қилмаган қамишзор, икки ёни ва олд томони дарахтлар билан ўралган, унча-мунча одам бу хилват даргоҳни осонгина тополмасди. Содиқжон бойвачча илгарилари бу ерга шаҳардаги ҳаётдан безган, у ердаги юмушлар жонига тегиб, юраги сиқилиб кетган пайтлардагина кўнгил ёзиш учун бир-икки ҳафтага чиқиб келар, баъзан ов овлар, кўпинча эса, базми жамшид қуриб, ҳорғинини чиқарарди.

Бугун ҳовли кимсасиз, ютаман дейди. Кеч кириб, атрофга ғирашира қоронғи тушиб қолган. Теварак жимжит. Тун эса, борган сари ўз ҳукмини қарор топтириб борар, онда-сонда чиябўрилар худди йиғлагандек совуқ олиб, киши кўнглига аллақандай ғашлик солар, қамишзордан гоҳ-гоҳ эшитилиб қоладиган одатдан ташқари овозлар, дарахтзордаги сирли шитирлардан одам ваҳимага тушар эди.

Мана, қашқарча пешайвон ошхонада чироқлар ёқилди. Уларнинг мўртгина шуъласи ҳовли сатҳини аранг ёритди. Бу ҳол шундоқ ҳам зил жимликни янада чўнглаштириб юборди. Аҳён-аҳёнда узоқда отилган милтиқларнинг овозлари эшитилиб қолади.

Вақт алламаҳал бўлиб қолганида чакалакзорда битта қора қўрғон томон кела бошлади. Агар бирон кимса унинг олдига бориб, афтига синчиклаб қараш имконига эга бўлса, аъзойи-бадани тахта шотидай қалт-қалт титраб, ит қувган тулкидай нафаси оғзига тиқилиб, бугунги мағлубиятдан пўкони ёрилгудек бўлиб, оёқ учиде битта-битта босиб, шипиллаб келаётган Қора Қоплонни кўрар эди.

У эса, битта дарахтнинг орқасига ўтиб кўздан ғойиб бўлди. Орадан бир муддат ўтди. Лекин у ҳовли томон ўтмади. Осмонга сингиб кетди-ми, ёки ер қаърига кириб ғойиб бўлдими — билиб бўлмасди. Атрофда тун ўзининг барча хусусиятлари билан бутунлай тантана қилар, қилт

этган нарса кўринмасди. Бир маҳал катта дарвоза «ғийқ» этиб, оҳиста очилди. Ичкаридан битта қора чиқиб келиб, у ёқ-бу ёққа диққат билан қулоқ солди. Ҳаммаёқ жимжит. Тун қаърига қанча тикилмасин, кўзига ҳеч нима илғамади чамаси, турган ерида қоққан қоziқдай қотиб қолди. Тўқай томонда эса, шағалаклар машъум овоз чиқариб улишарди. У бу овозлардан жони ҳалқумига келиб, юраги орқасига тортиб кетди. У фикран худога нола қиларди. «Эй худованди карим, мен бечорани нега бунча қаҳрингга олдинг... Сенга нима гуноҳ қилган эдим... Масжид, мадраса солдирдим, закот бердим, етим-есирларнинг бошини силадим...» Лекин у охирги иборани бўштоб қилиб айтди, «етим-есирлар» дилидан ўтаётганда тили тутгилиб қолди. Мол-мулк тўплаш йўлидаги қилмиш-қидирмишлари кўз ўнгида оний муддатга гавдаланиб, уни лол қилиб қўйган эди. Шундай бўлса ҳам, бутун умри давомида чинакам инсоний виждонга қарши ўзида шаклланиб, ўзи учун ҳақиқат бўлиб қолган йўлдан чекинмади, «етим-есирларнинг бошини силадим» дейишга ўзини ҳақли деб билди... Бу йўл унга далда бериб, ҳар хил ваҳималарни ўзидан қувди, анча дадил тортди-да, чакалак томонга қараб паст овозда: «Қора!» деб чақирди.

Қоронғилик қўйнидан ўқ еган оёғини зўр-базўр судраб, эгнида жулдур кийим, бошида эски дўппи Қора Қоплон чиқиб келди. Унинг ранг-бўйига қараб бўлмас, кўзлари ич-ичига ботиб кетган эди.

— Хизмат хўжайин?

— Сенмисан, хумпар? Хайрият, омон экансан. Нах бўлмаса, «тўртинчи»лар қўлига тушаёзгандик. Тўқай жонга ора кирди...

Қора Қоплон оёғининг оғриғидан афти буришиб, тишини тишига қўйиб турарди. Содиқжон бойвачча ўзининг содиқ қулига бошдан-оёқ разм солиб туриб «пиқ» этиб кулиб:

— Уҳа, ғирт «тўртинчи»нинг ўзи бўп қопсан-ку, оббо хумпар-е!— деб юборди.

У ўз овозидан ўзи қўрқиб кетиб, атрофга олазарак бўлиб қараб қўйди-да:— Орқангда дум-пуминг йўқми?— деди хавотирланиб.

— Йўқ, ёлғиз ўзим.

— Ундай бўлса, юр, қашқарчага ўтайлик. Маслаҳатли гап бор,— деди бойвачча уни ичкарига бошлаб.

Улар ичкарига кириб, пешайвонга кўтарилишди. Бойвачча сувсар телпаги билан почапўстинини ечиб, қоziққа илди. Иккаласи хонтахта атрофида рўбарў ўтиришди. Бойвачча бу сафар, одатига хилоф қилиб ўрнидан турди-да, ошхонага кириб битта лаганда буғи чиқиб турган гўшт билан битта хумчани кўтариб чиқди. Буларни ўртага қўйиб, гўштни тўғради-да, иккита чинни косага мусаллас қўйди. Биттасини Қора Қоплоннинг олдига суриб қўйди ва ўзи «йигит ўлмайлик!» дея косани кўтариб, нафас олмай сипқарди. Кейин бир тўғрам гўштни оғзига солди.

Шундан кейин бир оз танаси яйраб, таранг тортилган асаблари бўшашиб, «Хайрият!» деб қўйди. У анча дадилланиб қолган эди. Қора Қоплон эса, ўлгудай очиққанидан овқатдан бош кўтармас, «Яна қуясизми?» дегандай, тама билан эгасига суйкалган итдек хўжайинига ғилтиллаб қараб қўярди.

Содиқжон бойваччанинг фикри-зикри бошқа ёқда, шаҳардан олиб қочиниша улгурган дунёсида эди. У Қора Қоплонга қўйди...

Икковлашиб гўштни пок-покиза қилиб туширишгач, дастурхонга фотиҳа ўқишди. Бойвачча ёмби, жавоҳир, олтин тангалар тўла халталарни ўртага олиб келиб қўйди-да, миқ этмай ўтирган Қора Қоплонга қаради.

— Қани, буларни сандиқчага жойлаб, хуржунларга солайлик,— деди маккорона илжайиб.

Қора Қоплон хўжайинининг айтганини қилар экан, бойвачча уни шошилтирди.

— Бўлдингми, нега бунча имиллайсан?— деди у Қора Қоплоннинг кўзига қаттиқ тикилиб.

— Ҳа, мана, бўлди, хўжайин, айтганингиздай қилиб қўйдим. Анавиларни нима қиламиз?— дея сўради Қора Қоплон, бойваччанинг ёнида турган нарсаларга ишора қилиб.

— Буларни ҳам хуржунларга жойлаб қўй, юзароқ қўй, олишга қулай турсин, ҳар эҳтимолга қарши...— Қора Қоплон иккита қирқма бешотар милтиқ, латта-путталарга ўралган иккитаси маузер, биттаси нагай типидаги тўппончаларни қўлига олиб, ўқдонларини бирма-бир кўздан кечириб, отишга шай қилиб қўйди-да, бойвачча айтгандай қилиб хуржунларга жойлади.

— Хўш, бўлдингми?— деди бойвачча нописандлик билан.

— Тамом, хўжайин, ана шай қилиб қўйдим.

— Энди шаҳардаги гапдан хабар бер?

— «Тўртинчи»лар бизникларни қийратиб ташлашди, бошимизга ёмон кунни солди аблаҳлар.

— Эргаш қочдими?

— Ҳа, Қўқонни ёндириб, қочиб қолди додхоҳингиз.

— Додхоҳ эмиш,— дея ғижиниб тўнғиллади бойвачча энсаси қо-тиб. — У дови юрмаган бир қиморбоз-ку! Раҳмонқул-чи?

— Эргаш додхоҳ Бачқирда, Раҳмонқул қўрбоши Ашавада жон сақлашяпти. Бугун бўлмаса, эртага Чотқолга ўтиб кетишса керак...

— Яна қанақа бинолар ёнибди, билолдингми?

— Улар «Қалит тамға» чит фирмасининг маҳкамаси, улгуржи газ-лама омбори, «Вогоф» чой савдоси, яна сизнинг ҳам омборларингизни йигитларига талатиб, қоқлаб, кейин ёндириб, Қўқоннинг кўзга яқин қизларини, ўғил болаларини отларига ўнгариб чиқиб кетишди.

Додхоҳ бўлса, Зулфизар умидида мени роса излатибди, тополмаган йигитларидан иккитасини, жаҳлига чидолмай, отиб ташлабди...

Содиқжон бойвачча кўз олдига Зулфизарни келтириб, у билан ўтказган маишатларини эслади. Эсладию, Қора Қоплоннинг садоқатига тан берди.

— Бахтимдан айланайки, сандақа содиқ дўстим бор бу дунёда... Ҳа, Қора, давлатимнинг ярмиси сеники!

Қора Қоплон бу гапни эшитиб, ғалати аҳволга тушди. Содиқжон бойваччанинг ярим давлати! У илгари хаёлига яқин келмаган, келиши ҳам мумкин бўлмаган ширин хаёллар билан орзуланди. Ўзини бойвачча билан тенг ҳис қилди. У ўзининг унга садоқатини яна бир бор кўрсатиб қўйгиси келиб, кўнглининг бир чеккасида сақлаб қолган маълумотларини бойваччанинг этагига бира тўласига тўкиб қолди.

— Лекин,— деди у бойваччага сирли қараб,— Эргаш ўз қишлоғи Бачқирдан нари кетгани йўқ, унинг қўрбошиси Эшмат бойвачча Қўқоннинг шундоққина биқинида — Бувайдада, қўрбоши Ойболи Найманда туришибди. Мадаминбек Искобил, Андижон, Наманган томонларни сўрармиш, Эргаш додхоҳ беш кун бўбди, Чуст шаҳрини босиб икки юзта «тўртинчи»ни отиб, чошиб ташлабди.

Бу хабарни эшитган бойвачча тан-жони яйраб бўридек увиллади:

— Ҳа, шундоқ, Эргаш менинг ишонган тоғим, ҳали кўрасан. Мадаминбек билан Эргаш бугун Фарғонани қонга ботиради. Ҳа, сезяпман, еру кўкдан қон ҳиди келяпти. Қон! Қон! Ёнғин! Қон! Қандай яхши-я?! Гапир, Қоплоним тилингдан айланай, азаматим, гапир, яна нималарни билдинг?

Бу мақтовдан қувонган Қора Қоплон яна сайраб кетди:

— Шермуҳаммад Форбувада, Холхўжа Уш, Аравонда булар ҳам-

маси куни кеча Шоҳимардонга кетишган. Катта Олойдан Жонибек қози, Қашқардан Эссертон жаноблари вакил бўлиб келиб, қўрбошиларнинг барчасини Шоҳимардонда бўладиган маслаҳат мажлисига чақирганмишлар. Қўрбошилар Қаломи Шарифни ўртага қўйиб, бедин «тўртинчи» большевойларга қарши газоти акбар эълон қилишганмиш. Сизга ҳам мактуб йўллашибди улар. Зудлик билан Шоҳимардонга борар эмишсиз...

Содиқжон бойвачча бу гапни эшитиб бир ирғиб тушди. Кейин сир бермаслик учун бунга лоқайд қараган кишидай нос кадисидан шокиладор тиқинини шошилмай олди, кафтига носдан солиб, тилининг остига ташлади, тили тагига тушмай оғзига сачраб кетган доначаларни туфлаб ташлади-да, кўзи сузилиб, нос кайфини сурди... Бир муддат кайф қилгач, носни туфлаб ташлаб, оғзини чайди. У хаёлга берилди: «Давлатимни кўмиб ташладим. Бу сирдан огоҳ бўлган икки қўшчини гумдон қилдим... Қора Қоплон... Ҳа... униям чорасини кўриб қўйганман. Уни ўзим билан бирга Қашқарга олиб кетаман, йўлда тузлайман... Заҳар... жазоси бир пиёла шароб... гап тамом...»

— Шундоқ...— деди бошини кўтариб, Қора Қоплонга қараб.— Муштахидларнинг мўътабар сўзларини қулоқларига олган шерпанжа қўрбошилар яна қилич қайрашаяпти... Иншоолло, Туркистонда «Иттиҳоди Ислому» туғи бошимизда яна ҳилпирагай...

Унинг бу гапларида ишонч, қатъият, дабдаба сезилмас, аллақандай умидсизлик бор эди. У қўрбошиларни, хусусан хонликка даъвогар Эргашни тўлқинга тушиб қолган битта чўпдек улоқтириб ташлаган катта кучнинг қудратини тўғри баҳолай олмаслиги мумкин эмасди, бу қудратнинг нима эканлигини ўз кўзи билан кўрган эди. Шунинг учун ҳам Қора Қоплон топиб келган хабардан зоҳиран қувонгандек кўринган бўлса ҳам, ботинан уларга ишонмади — ич-ичидан куйиб, хомуш ўтириши, ҳар иккаласининг гаплари қовушмаётгани аслида ўшандан эди. Унинг ўзига раҳми келиб кетди. Илгариги давру давронидан бир зарб билан айрилиб, бугунги кунда чумолидан ҳам ожиз кимсага айланиб қолганини ақлига сиғдирилмасди у. «Наҳотки куни кеча оёғини аранг судраб юрган, онаси туққанида худо у ёқда турсин, бандаси ҳам беҳабар қолган ипринди-сиприндилар юртга бош бўлиб, менга ўхшаган айтгани айтган, дегани деганларнинг ер-суви, мол-мулки, завод-фабрикаларига эга бўлиб олсалар... Менинг олтин бошим наҳотки имони қуйган, элдан қувилган сарпоёқ Ҳамзанинг оёғи остида депсилса?!»

Бир вақт бойвачча қаддини ростлаб қандайдир қатъият билан пичирлади: «Йўқ, Ҳамза! Сиёсат — бу қимор. Бу гал сен ютдинг, куляпсан. Чунки мен шунча нарсамдан ажраб, бурнимни тортиб кетаверадиганлардан эмасман. Танамда жоним бор экан, мен сенга хундорман!» — Бу гаплар унинг кўнглидан ўтди, лаблари пичирладию, лекин кўнгли эшитди уларни. Кейин у Қора Қоплонга қаради.

— Йўқ, мен Шоҳимардонга боролмайман, — деди қатъий қилиб. — Нега десанг, Эссертон Эргашдан хафа. Эргаш бўлса, ўзинг ҳам биласан, менга қарашли, менинг тузимни кўп ичган одам. Мухторият мағлубиятини инглизлар ҳеч-ҳеч кечиршмайди. Бу — бир бўлса, иккинчидан, Қашмирдан келган меҳмон Эргашни ёқтирмайди. Ҳали кўрасан, Кўршерматни у амирлашқарликка тайин қилади. Кўршерматнинг эса, хотин жўнидан менда қасди бор. Мен учун нажот фақат бегона юртда, билдингми!? Сенга айтаман бу сиримни — бу бевафо, яхшилигингни билмайдиган нонкўр юртдан бош олиб кетамиз. Тўппа-тўғри Қашқарга борамиз. Насиб этса, Эссертонни ўша ерда учратиб, гаплашиб олармиз...

Қора Қоплон ҳайрон бўлди. Бойваччанинг оғзини пойлай-пойлай

унинг номини бир-икки бор эслатиб ўтгани бўлмаса, ўзига тааллуқли бирон илиқ гап эшитмади.

— Мен-чи хўжайин? Ахир, мен сизнинг оёқ-қўлингизман-ку!

— Агар астойдил бел боғлаган бўлсанг, сениям олиб кетаман.

— Сизни ёлғиз юборармидим. Ўзингиз биласиз-ку, менинг кимлигимни. Яна сўраб ўтирибсиз-а, хўжайин. Одамнинг хўрлиги келаркан...

— Раҳмат, ука, энди биз қиёматлик оға-инимиз.

Содиқжон бойвачча, тил учуда Қора Қоплонни ўзига жуда яқин қилиб кўрсатди, унга катта-катта ваъдалар бериб, қўйинини роса пуч ёнғоққа тўлдирди. Бор давлатини узоқ йўлга кўтариб кетиб бўлмаслиги, ишончли жойга эҳтиётлаб қўйганини, уларда унинг ҳам улуши борлигини айтди. Тўртта отни тайёр қилишини буюрди. Тонг отар пайтда «тўртинчи»ларнинг кўзини шамғалат қилиб, тўқайзор ичидан йўлга чиқишлари лозимлигини тайинлади. Бу ҳақда ҳеч кимга, ҳатто хотин-халаж билан бола-чақага ҳам ҳеч нима демасликини уқтирди. Фақат ўзлари билан Зулфизарни бирга олиб кетишларини билдирди.

Қора Қоплон бу ваъдалардан ўзини эриб кетганга солиб ўтирарди. Бирдан Содиқжон бойвачча томдан тараша тушгандек қилиб сўраб қолди:

— Уни ҳаром қилиб қўймаганмисан, Қора?

— Йўғ-э, хўжайин, ҳали ҳам менга ишонмайсизми? Бир оғиз гапингиз билан уни Аҳмадохуннинг қўйнидан суғуриб олиб чиққанамдан бери сизга атаб қоғоздаги қанддек асраб келяпман-ку.

— Баракалла, бу яхшилигингни билмаган одам басир бўлади, иним. Шунчаки бир хаёл билан айтиб юборибман. Мени кечир, ука.

— Ака,— деди Қора ўзини гўлликка солиб,— агар у «кетмайман» деб дод-вой солса-чи?..

— Улдими ундай қилиб. Симу зарни кўргандан кейин... Башарти жуда баланддан келиб, тархашлик қилиб туриб оладиган бўлса баҳридан ўтиб қўя қоламиз-да, шунгайм ташвишми?— деди Содиқжон бойвачча қуруққина қилиб. У «баҳридан ўтиб қўя қоламиз-да, шунгайм ташвишми?» деган иборани шунчалик осон, шунчалик беҳис айтдики, Қоранинг назарида бойвачча учун оламда бундан осон, жўн иш йўқдай туюлиб кетди. Шу пайт бойвачча Қорага амр қилди:— Олиб чиқ бу ёққа уни! Ўзим ётиги билан тушунтириб йўл-йўриққа соламан. Тез бўл.

Қора Қоплон ичидан зил кетиб, бойваччага нисбатан дилида битмас-туганмас нафрат бош кўтарди. Уни хаёлида бўғиб ўлдиргиси келиб кетди. Бу рашкдан эди. Лекин буни сиртига чиқармади, ўрнидан туриб, қоронгилик ичига ўзини олди.

* * *

Атрофига аланг-жалаң қараб турган аёлнинг ёноқлари ичига ботган, кўзлари бежо, ўжар, ундан оққан ёшлар юзини ювиб тушиб, энгагидан маржондай дона-дона бўлиб томиб, кўксига сингиб кетаётгандай. У шу туришида жафокор фалакни қарғар, рўпарасида эса бир эркак тиз чўкиб, «нега йиғлайсиз, ахир. Менинг сизга ишқим тушиб, қулоғингизгача бахтга ботирмоқчиман-ку. Шунинг учун ҳам сизни ўша сассиқ чолнинг қўйнидан озод қилдим. Неча ойдан бери катта хазинадай билиб, эл кўзидан яшириб келаман. Қани, айтингчи, сизни ким хафа қилди? Сизга бирон эркак қўл узатдимиз? Жони нечта унинг?.. Мен сизни яхши кўраман, барча давлатим сизники, сиз мен билан Қашқарга кетасиз» дея ялинарди.

Зулфизар паранг дуррачаси учи билан юз-кўзларини артди-да, ундан юзини ўгирди.

Г — Й-ў-қ, туғилиб ўсган юртимни ташлаб, ҳеч қаёққа кетмайман! — деди шарт кесиб.

— Ҳужарлик қилманг, жонидан, — деди бойвачча иложи борича юмшоқ муомала қилишга уриниб, — мен билан кетасиз! Мен энди фақат сиз билан тирикман. Ахир, ишонинг, менда энди сиздан бўлак ҳеч вақойим қолмади, бор буд-шудимдан, ҳатто бола-чақамдан ҳам мени жудо қилишди. Раҳмингиз келсин менга...

Бойвачча ўзини босишга қанчалик уринмасин, уст-устига ичган майлари бошини қизитиб, қонини кўпиртириб, ҳирсини кўзгаб борарди. У Зулфизарни билагидан шаппа ушлаб, бағрига босди, тикондек мўйловларини унинг сўлғин юзига босди. Лекин Зулфизар эс-ҳушини йиғиб олиб, куч билан унинг оғушидан ўзини қутқарди-да:

— Мен сиздан жирканаман, бойвачча ака. Ҳеч қаёққа кетмайман, менга осилманг, бўлмаса бир бокира жоннинг уволига қоласиз! — деди ҳансираб. Лекин бойвачча мушукдек сапчиб, уни яна ушлаб олди, тўғри келган еридан ўпиб, эзгилаб, кўйлақларини йиртиб ташлади. У шу топда ўзининг нима қилаётганини билмас, ихтиёрини бутунлай ҳирсининг ҳукмига топширган эди. Зулфизар ҳирсдек бойваччага кучи етмаслигига ақли етиб, ҳийла ишлатди, «агар гапларингиз чин бўлса, менга тегманг, қийнамай қўйворинг, сизга айтадиган зарур гапим бор, ахир!» деб уни энгагидан итариб ёлворди. Бу илтижолар таъсир қилдими, ё бўлмаса бирон кимса эшитиб қолишидан кўрқдими, ҳар қалай, бойвачча бир лаҳзада бўшашиб, ўзини йиғиштириб олди. Зулфизар ўрнидан туриб, йиртиқ кўйлаги билан баданининг яланғоч жойларини яширди.

— Жавобингизни кутяпман, — деди бойвачча бетоқатлик билан. Зулфизар унга нисбатан қалбида қайнаб-тошаётган ғазаб-нафратини босиб, атайин мулојимлик билан жавоб берди:

— Сиз ҳам кетманг. Мусофир юртида нима қиласиз... қолинг, илтимос...

Зулфизар «илтимос» деган сўзни жўрттага ялинч билан айтди. Бойваччанинг кўнгли эриб кетгандай бўлди. Қани илгариги ҳузур-ҳаловатлари ўз кўлида бўлса-ю бу малакнинг қули бўлиб, у билан даврон сўрса... Лекин унда энди бунга ҳеч қанақа имконият қолмаганди. У оёқ тираб, унинг «таклифини» рад этишга мажбур эди. Шундай қилди ҳам.

— Йўқ, мен кетмасам бўлмайди.

— Ундай бўлса мен шу ерда қоламан.

— Мен билан кетасиз, йўқ десангиз, гуноҳ ўзингизда бўлади... Таъбингизни кир қиламан.

— Биргина таъбим эмас, ёш умрим, номус-орим кир бўлган. Сиз сабабчи бўлгансиз бунга. Яна қандай чаласи қолган эдики, таъбимни кир қиласиз? — Зулфизар бойваччага тик қараб, бундай бийрон-бийрон жавоб қилаётганига ўзининг ҳам ақли етмасди. Унинг бу аччиқ сўзлари бойваччани ер чизиб қолишга мажбур қилиб қўйди. У умрида ҳеч қачон бундай ҳолатга тушмаганди.

— Ўз гуноҳимни юваман, сизни ҳажга олиб бораман. Икковимиз ҳам гуноҳларимизни бир йўла ювиб, дилхираликдан халос бўлиб қайтамиз. Рози бўлинг бу ердан бирга бош олиб чиқиб кетишимизга, — деди ғўлдираб бойвачча.

— Ғурбатда, мусофир юртида тоза бўлиб юргандан кўра... — деб юборди Зулфизар, бойваччанинг юмшаганидан фойдаланиб. Бу гап бойваччанинг миясидан кириб, товонидан тешиб чиқиб кетгандай таъсир қилди унга.

— Ҳа-ҳа! Пирхонада жонингиз кирибди-да. Битта эр билан қа-ноатланмайман дегин! Маза топиб қопсан-да, қанжиқ! Ҳали шунақами?! Мен балчиқда ётган бир мурдор аёлни ҳалоллаб олиб, савоб учун қўл чўзсам, ҳеч бўлмаганда худодан қайтар деб ўйлагандим. Аммо сен

ифлос балчиққа бўғзингдан ботиб, унинг қўланса исини олиб қолган экансан, фоҳиша!

Бу ҳақоратлар билан бойвачча Зулфизарнинг руҳини яксон қилиб, ғурурини шишадай чил-чил синдирмоқчи, иродасини букиб, «гаҳ!» деса қўлига қўнадиган қилмоқчи эди.

Зулфизар бу оғир ҳақоратлар заҳрини кўтаролмай, бир фурсат каловланиб, жим қолди. Лекин дарҳол ҳушини йиғиб, «энди нима деган одам бўлдинг, ўла!» дегандек тиржайиб турган бойваччанинг хунук башарасига тик қаради.

— Сассиқ балчиқда ётган сассиқ тўнғиз аввал ўзини қутқарса-чи, бировнинг ғамини ейиш ўрнига!— деди кўзларидан ўт чақнаб. Бойвачча энди чидаб туролмади. Оғзига келганини қайтармай бўралаб сўка кетди.— Ғар, шарманда! Номусини сотган бузуқ!— деди.— Мен сенга яна бир яхшилик қилмоқчиман. Беймон кетма, дейман. Қани, калима келтир!— деб унинг қорнига этиги билан гурсиллатиб тепиб юборди, қамчиси билан қулочкашлаб савалади-да, бир лаҳзада уни қора қонига белаб ташлади. Зулфизар унга бақрайиб нафрат билан қараб, миқ этмай ётаверди. Бойвачча ундан кўзини олиб қочди. Бир коса мусалласни бир кўтаришда бўшатди. Бу орада Зулфизар ўрнидан туриб, бор гавдаси билан ўзини қашқарчанинг эшигига урди. Зулфини узилиб қарсиллаб очилган эшик турми билан ағдарилиб Зулфизарни тутиб қолмоқчи бўлиб унга сапчиган бойваччанинг бошига гурсиллаб қулаб тушди. Бойвачча то ўзини ўнглаб олгунича сочлари тўзғиган, ярим яланғоч Зулфизар катта дарвоза томон отилди. Тамбасини олиб ташлаб, ўзини қамишзор қўйғига урди. У тобора ичкарилаб борар экан, бойваччанинг «чавақлаб ташлайман, қочма! Сенга айтяпман, агар жонингдан умидинг бўлса, қочма!» деган бўғиқ ҳайқирғини эшитди. Кейин ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Унинг қулоғига ҳеч нима кирмас, хаёлига ҳеч-нима келмас, олдинга, машъум қўрғондан иложи борица узоқроққа интилар, яхлаб қолган ҳалқоблар, қўлмаклар кечиби, яккачўп кўприклардан учиб ўтиб, олдинга интилар, тўқайдаги ёввойи чўчқа, тулки-шағалларни ҳам писанд қилмай қочиб борарди...

Зулфизар ҳали дарвозани очиб, ўзини ташқарига отганида, эшик орқасидаги бурчакда анчадан бери беркиниб турган бир қора шарпа лип этиб ўзини ичкарига олди. У паранжи ёпинган эди. Шу пайт бойваччанинг бақирган овози эшитилди:

— Қора, қайдасан, ёрдам бер!

Қора Қоплон товуш бермади. У бойваччанинг овозини эшитдимийўқми — номаълум. Лекин қуриллатиб хуррак отиб ётарди. Содиқжон бойвачча бир амал қилиб, эшик тагидан чиқди-да, у ётган уйга ўтди. Қоранинг маст ҳолда ётганини кўриб, ғазаби қайнаб кетди.

— Э, лаънати тўнка! Тур ўрнингдан!

У Қорани бир тепди. У бўлса, бир ижирғандию, лекин бир фурсатдан кейин яна хуррагини отиб ётаверди. Бойвачча унинг устига энгашиб, кифтларидан силкиди.

— Сенга айтаяпман, тур ўрнингдан! Қочиш керак!— Қора худди ўликдек чўзилиб ётар эди. Бойвачча ҳали-бери у ўзига келмаслигига ақли етиб, қашқарчага қайтиб чиқди, чиқдию бирдан кўз олди қорайиб, боши айланиб, кўнгли беҳузур бўлиб кетди. Бирпасда аъзойи баданини совуқ тер босиб, латтадек бўшашиб қолди. Қорнининг ичидан бир нима сиртига қараб отилиб, томоғига келиб тиқилди. У бир-икки ўхчидию, шилқ этиб гиламга йиқилиб тушди. Туриш учун шунча зўр берди, бўлмади, мажоли келмади. У шифтдаги заррин нақшларга узоқ тикилиб ётди, танасидан тобора дармони кетаётганини ҳис қилди, назарида ўзини боши янчилган илондай сезиб, бир-икки тўлғанди — туролмади.

Уни ваҳима босди, кўз олдидан аллақандай пажмурда гавдалар ўта бошлади. Улардан кўзини олиб қочишга уриниб, айвоннинг бурчаги томон ўгирилди, ўгирилдию, кўзи бир жуфт ёниб турган кўзга тушди. «Ажабо, бу нима ўзи ўқдек қадалган? Ё кўпроқ ичиб қўйдимми, ё туш кўряпманми. Бошига камзулини қийрихон қилиб ташлаб олган бу алвасти ким бўлди. Сочларини ёйиб ўқдай қадалади... Ё оллоҳ, ўз па-ноҳингда асра...»

Қулоғига ожизгина овоз чалингандек бўлди.

— Тушинг эмас, ўнгинг. Бу кушхона, бу фаҳшхонага сендан беизн кирганим учун мени маъзур тутасан, бойвачча.

Содиқжон бойвачча ҳеч нарсага тушунмади.

— Кимсан, танимаяпман... Ундан кўра мени турғизиб қўй. Ҳеч туролмаяпман ўрнимдан...

— Энди туролмайсан, хомтама бўлма. Сен ўлаксахўр махлуққа қўл узатаманми. Жим ётиб гапимни эшитавер...

— Кимсан ўзинг?— деди бойвачча кўзлари косасидан чиқиб.

— Арвоҳ.

— Арвоҳ? Ё оллоҳ!

— Оғзингдан ароқ қусиб, оллоҳ дейсан, мунофиқ?

Содиқжон бойваччанинг ақли шошиб қолди. «Арвоҳ? Бу қанақа арвоҳ бўлди? Ёпирай, нега аъзойи баданим сирқирайди, гавдам зил-замбил?»— У овозини чиқариб ўйлар эди.

— Сен кўп қон ичдинг. Айниқса аёлларнинг қонини кўп ичдинг. Кўп йиғлатдинг уларни, бахтларига чанг солиб, уларни хўрладинг. Уша пажмурда дилларнинг арвоҳиман, агар жудаям билгинг келиб турган бўлса, жаллод!— Содиқжон бойвачча бир фурсат жимиб қолди. Унинг хаёлига Қора Қоплон келди. Мушукдай хуррак тортиб, пишиллаб ухлаб ётгани кўзига кўриниб кетди. Наҳотки унинг мусалласи шундоқ кучли чиққан бўлса... Ё атайлаб селова қилиб қўйганмикан... Дарвоқе, бойвачча ўзининг содиқ қули хумчага муштдек наша ташлаб юборганини билмасди.

— Кимсан, ахир?

— Кўп акиллай берма! Қимирлама. Мен... мен ўша савдойи хотинингман!

— Қанақа савдойи?

— Бир вақтлари Шаҳзода деган хотининг бўлган эди. Унутиб юборган экансан-да, дарров-а?

— Шаҳзода?! Айт, менга қандай довинг бор?

— О, сенга довим жуда катта...

— Сен ҳали ўлмаганмидинг? Сувга чўкиб кетган эдинг-ку, ахир?

— Йўқ, сени ташлаб, ёлғиз ўзим чўкиб кетавергим келмади. Яна кўпларнинг ширин ошига оғу солиб, уларни зор-зор қақшатишингни истамадим. Бугун эса, сендан қарзим бор эди, шуни узиб, орани очиқ қилиб кетгани келганман...

— Баракалла, қўлимдан торт, ҳар қанча ўтишганим бўлса, у дунё-бу дунё кечдим. Қўлимдан торт...

— Сен-ку, кечиб юборарсан-а, аммо мен кечмайман-да! Ахир сен золимнинг зулимдан бахти қаро бўлиб, дунёдан қон қақшаб ўтган не-не бегуноҳ жонлар, бўғзи қирқилган мард йигитлар, ор-номуси барбод бўлган маъсумалар, сен дилу жонига азоб бериб, севганини қўйдаё бўғизлаган, муҳаббатидан бир умр жудо қилиб, пировардида ақлидан озган ғариб, бенаво, бебахт шаҳзодалар гуноҳларингдан қайси бирини кечириб кета олсинлар?! Мен мана шулар номидан келдим орани очиқ қилиб кетгани.

Бойвачча бошига оғир бир нарса зарб билан урилгандек «оҳ» деб инграб юборди. Кейин кўзлари ўлган бузоқнинг кўзидай бақрайиб қол-

ди. Орага оғир жимлик чўкди. Бу анча узоқ давом этди. Бойвачча охирида Шаҳзоданинг кўзларида чақнаб турган ўтга дош беролмай, нажот йўлини излаб қолди.

— Ҳой, Қора, қайдасан? Мени бу балодан қутқарсанг-чи!— деди ялиниш билан.

— Қора Қоплон йўқ, қора болта бор. Мана!

У бойваччанинг тепасига бостириб келди-да, болтани кўтарди. Бойвачча унинг вазоҳатидан қўрқиб, кўзини чирт юмди. Қолгани бир лаҳзада бўлиб ўтди. Шаҳзода уч-тўрт марта қарсиллатиб бойваччанинг бўйни аралаш болта солди. У нима қилиб қўйганининг фаҳмига етмас, фақат юрагида узоқ вақтдан бери тўпланиб қолган зардобини бўшатарди. Бир пайт унинг кўзи пешма-пеш туриб чиқаётган болтадаги қонга туриб, кўнгли айниб, болта кўлидан туриб кетди... У бир лаҳза ҳушини йўқотиб, қотиб қолди. Аллақандай куч уни туртиб ташқарига олиб чиқди, дарвоза томон бораркан, бирдан кўнгли бўшашиб, хўнграб йиғлаб юборди.

Қора Қоплоннинг қулоғига қарсиллаган овоз эшитилди. Бу овоз бир неча бор такрорланди, кейин нимадир «тақ» этиб ерга тушди. Бирдан аёл кишининг ўкраб йиғлаган овозини эшитиб, сапчиб ўрнидан турди-да, қашқарча томон югурди. Хўжайинининг боши танасидан ажраб, ёнида юмалиб ётарди. У ўқдай отилиб ташқарига югурди, дарвозага яқинлашиб қолган қора шарпани қувиб етиб, елкасига бир икки бор дудамасини ғарчча-ғарчча ботирди-да, уни йиқитди. Пичоғидаги қонни бамайлихотир артиб, қинига солди, орқасига қайтиб, кечқурун жойлаб қўйган хуржунларни ҳовлига кўтариб чиқди. Оғилхонада беда чайнаб турган иккита эгарлоғлик отни олиб чиқиб, юкларни ортди-да, бирини миниб, бирини етаклаб йўлга тушди. У бойваччага ачинмади, чунки унинг ўлими Қора Қоплон учун айни муддао эди. Буни сўнгги пайтда ўзи ҳам кўнглига тугиб қўйган, фақат пайт пойлаб югарди... Лекин кўз остига олиб юргани Зулфизарга (у Шаҳзодани хаёлига ҳам келтирмади) юраги туздек ачишиб кетди. Бу оний муддатлик ҳолат юраги тошга айланиб кетган Қора Қоплоннинг мижозига ёт туйғу бўлгани учун, қолаверса, узоқ вақтдан бери ўйлаб келаётган режаси бир йўла амалга ошиб, у мақсадига етгани учун ўша ондаёқ ҳеч қандай из қолдирмай ўтиб кетди— у таги ва етовидаги отлару уларга ортилган хуржунлардан бўлак ҳамма нарсани унутиб юборди.

Қора Қоплон қоронги зулмат қўйнига ошиқар, орқа томонидаги уфқда бўзара бошлаган тонг уни шафқатсиз суратда қувиб борарди...

Қашмирдан келган «Мударрис», Миён Қудрат ҳазрат, Камол қози, шайх Исмоил, Сатторхон тўра сингари шарият ҳомийлари, Эргаш, Ислом қўрбоши, Мадумар чўли, Эшмат бойвачча, Нормат понсод яна ўнларча қўрбошилар ўзларини Шоҳимардон мазорига урдилар. Мозорни мустаҳкам қалъага айлантириб, шу ердан туриб кашмирлик «Мударрис»— оқсоқ дарвиш ёрдами билан босмачилик ҳаракатига фотиҳа бердилар. Бутун Фарғонада Совет ҳукуматига қарши газоват эълон қилинди. Юзлаб янги қўрбошилар тайинлаб, уларга янги саруполар, яроқ-аслаҳалар улашдилар, ҳазрат Али мақбараси ёнида ўртага қуръон ва қуролни қўйиб онт ичирдилар. Оҳори тўкилиб попултириғи пайсаиб қолган Эргашни «олий» мансабидан туририб, амирлашкарликка олдин Кўршерматни ва кейинчалик Мадаминбекни қўнқайтирдилар. Фарғона водийсидаги ўнлаб шаҳарлар, минг-минг қишлоқлар ўт-олов, қон-қуш, дод-фиғон ичида қолиб кетди. Зулмат билан ёруғлик, ўлим билан ҳаёт, муҳаббат билан нафрат, нураган замон билан янги навқирон замон ўртасида кескин кураш авж олди. Ҳамза ўз асарлари, шеърлари, оташин сўзлари билан бир қанча вақт ана шу жангларда қатнашди.

Кунларнинг бирида Ҳамза Совет ҳокимияти душманларини аёвсиз

фош этадиган «Мухторият ёки автономия» деган комедиясини чамадонига солиб Ефим Андреевич Бабушкин ва бошқа дўстлари билан хайрлашиб, Степан Соколов билан биргаликда партиянинг янги топшириғини бажариш учун янги жангларга отланиб аввал Тошкентга, Тошкентдан Закаспийга жўнаб кетди.

Учинчи қисм

Ўттиз биринчи боб

Қизил Шарқ поезда

1918 йилнинг июль ойида инглиз жаҳонгирларининг катта кўмаги ва раҳнамолиги билан Закаспийда эсер, меньшевик ҳамда оқ офицерларнинг исёни кўтарилди. Улар Ашхобод, Қизилравот станцияларини босиб олишди. Кушка қалъаси ва Чоржўй шаҳридан бошқа ҳамма ерда Совет ҳокимиятини ағдариб ташлашди. Бухоро амири билан бирлашиб Тошкентда ҳам Совет ҳокимиятини қулатиш мақсадида Шарққа томон юриш бошлашди.

Туркистон Халқ Комиссарлари Советининг қарори билан Оқтепада турган ҳарбий кучлардан олти минг қизил гвардиячи Закаспий фронтига ташланди. Қизил гвардиячилар Чоржўй остоналарида исёнчилар билан жанг қилиб, уларни тор-мор қилди. Қизил қўшиннинг бу ғалабасидан инглиз босқинчилари қаттиқ ғазабланиб, шошилиш суратда чоралар излашди. Уша йилнинг август ойида генерал-майор Маллисон Буюк Британия ҳукумати номидан эсер-меньшевикларнинг Закаспий ҳукумати билан тузилган шартномани имзолади.

Ун иккинчи августда генерал Маллисоннинг мунтазам қўшини Ортиқ станциясини босиб ўтди, Байрамалига кирди. Қизил гвардиячи қўшинлар душманнинг Душак, Армасоат бўсағаси томон қувиб келишарди. Аммо маккор душман ҳийла ишлатди, зўрлик қилди. Ун тўққизинчи Панжоб полки Қаҳқаҳага келди. Бундан ташқари, Закаспий исёнчиларининг кучлари: биринчи Закаспий батальонининг Қизил Арвот дружинаси, Така суворийлари қизил гвардиячиларга қарши ҳужум қилиб, катта зарба беришди. Даҳшатли саҳро, сувсизлик ҳам ёв тарафини олди. Тажан, Думак остида бўлган жангларда инглиз дивизиялари ўта ёвузлик, зўравонлик, хунрезлик қилдилар. Босқинчилар санитар поездлари, шаҳар-қишлоқларни ёндириб, ҳатто кекса, гўдакларни аямай қиличдан ўтказиб, норасида қиз болаларнинг ҳам инсоний шарафини ҳақорат қилиб, ўт-олов билан Тошкентга интилар эдилар. Инглиз жаллодлари Оқчи — Қўйма станциясига яқин жойда йигирма олти Боку комиссарини отиб ўлдиришди. Ун тўрт Ашхобод комиссарини, ҳаётини меҳнатқаш омманинг озодлиги учун бағишлаган Павел Полторацкийни қатл қилишди.

Ҳаддидан ошиб кетган душманнинг бу қилмишлари халқнинг ғазабини қайнатиб, уни оёққа турғизди. Бу муқаддас жангдан шоир Ҳамза Ҳакимзода ҳам четда қолмади, у дўсти Степан Соколов отряди билан Закаспийга — олов, ажал тўфонлари сари жўнаркан, шундай деб ҳайқирди:

Инглиз хоҳ ғайридин ким душман бўлса биза,
Биз бир қадам қўйдирмаймиз ҳаргиз бу ватан уза!
Ол, ишчи, қўлга қуролинг, йўқ эт бу душманларингни!
Мангу яшар ҳур замондир, бос олға!

Бос олға!
Бос олға!

...1919 йил. «Қизил Шарқ» поезди чўл бағрини ёриб ўтиб бормоқда. Ун уч вагондан иборат бўлган бу агитпоездга махсус босмахона, кино кўрсатиш аппаратлари, кўрғазмаларнинг материаллари ортилган. Унда рус ва татар драма труппаларидан ташқари Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий бошчилигидаги ўзбек труппаси ҳам бор. Ҳамза труппаси аъзолари — Муҳиддин Қори Ёқубов, Рустам Исломов, Исҳоқжон Ғозиев, Сиддиқ ҳожи Исломов, Юсуф қизиқ Шакаржонов, Маруся Кузнецова, Раҳимқул Бекмуродов, Зулфизар, Саодат каби биргалай актёрлар очiq платформага жойлашишган, Закаспий фронтига кетишяпти. Одамларнинг юзларида ҳорғинлик сезилмайди. Аксинча, улар тетик, бардам. Ҳатто бир рус йигити шундоққина платформанинг устида гармоннинг шўх куйига оёқларини зарб билан тепиб, рақс тушмоқда. У, қаддибастига аскарний форма жуда ярашган Зулфизарга шўхлик билан муқом қилиб рақсга таклиф қилавергач, бошқа артистлар қийқириб, уни қувватлашди. Зулфизар завқи тошиб, ўрнидан турди. У юзлари лов-лов ёниб, кўзларини бир лаҳза ерга қадаб турди-да, кейин шартта ҳалиги йигитнинг ёнига тушиб ўйнаб кетди. Орқа, олдинги платформада келаятган жангчилар қийқиришиб, уларга далда бериш учун бараварига қарсак чалишга тушишди. Ҳамманинг кайфияти баланд, шамолдай учиб келаятган поездда экани кўпчиликнинг хаёлидан кўтарилиб ҳам кетган эди.

Ҳамза эғнида сур ранг шинель, ғилдиракларнинг бир маромда «тарақа-тарақ, тарақа-тарақ» қилиб садо беришига мос тебраниб келарди. У ўқ-дори яшиги ўстида ўтириб, ён дафтарига нималарнидир ёзар, лаблари пишчираб, қаламини лабига босганича бармоқлари билан ниманидир санарди. Баъзида жимирлаб турган бепоён чўл уфқига тикилиб қоларди-да, кейин яна тиззаси устидаги ён дафтарига энгашарди.

Ўйин тугади. Бирдан кўтарилган қаттиқ кулги Ҳамзанинг хаёлларини учириб юборди. У бошини кўтариб қараганида кулги босилган эди. Кимдир гармонни чалиб, унинг қўшиқларидан бирини бошлаб юборди. Қолганлар эса, унга эргашишди. Бирпасда бу қўшиқ чўлни ларзага келтирди. Унга Зулфизар ҳам жўр бўлди. Унинг майин, қўнғироқдек янгроқ ширали овози Ҳамзанинг диққатини тортди. Назарида, бу қўшиқни кўпчилик эмас, фақат Зулфизар айтаётгандай эди. У бошини кўтарди. Рўпарасида унга тикилиб хаёлчан ўтирган Степан Соколовга кўзи тушди. У ҳам қўшиқни диққат билан тинглар эди. Ҳамза у томон сал сурилиб, ёнма-ён ўтирди. Соколов индамай қўлини Ҳамзанинг елкасига ташлади. Ҳамза кўп жанг кўрган, тадбирли командирнинг қўлини ҳис қилиб, енгил сўлиш олди-да, хуш ёқиб, аллақандай ширин илҳомдан таъсирлангандай унга қараб маъноли жилмайиб, чўлга ишора қилди.

— Қара, Стёпа, қандай дилбар манзара: кунгай қияликлар, хў, қорақўл қўйлари, поёнсиз пахтазорлар, семирган йилқилар, полизларда сой тошидек юмалаб ётган қовун-тарвузлар, боғларда ғарқ пишган олма, анор, қумурсқабел узумлар, жилғаларни тўлдирган ўт-ўланлар, юз дардга даво мусаффо ҳаво... Чаманларда анқиб ётган ифорларни сезяпсанми? Булар ана шу она тупроқ неъматлари, азизим!

— Яйдоқ дашту тақир чўлдан ўзга ҳеч гап йўқ-ку, дўстим,— дея ҳайрат билан Ҳамзага қаради Соколов.— Қаердан кўра қолдинг бундай манзарани?

— Мен буларни кўнгил кўзи билан кўряпман,— деди Ҳамза кўзларини олис-олисларга тикиб.

— Яхши гап... Кўнгил кўзи билан...

Чиндан ҳам мана шу бепоён чўлга боққанида шоирнинг кўнгил кўзига боғлар кўринади. Каттакон, ажойиб боғу бўстонлардан тонг эпкини гуллар атрини таратиб, оҳиста эсади... Унда озод, гўзал, қуд-

ратли одамлар тинчгина меҳнат қилиб яшашади, атрофда уруш ҳам йўқ... Инсон илм-маърифат нури билан яна камолга етади. Миллатлар, мамлакатлар, элатлар ўртасида дўстлик, жонжўралик куч-қудрат топади. Балки бу гаплар Стёпага галати бўлиб туюлар?

— Йўқ,— деди Ҳамза.— Бу ҳам ҳозир чуқур ўйга чўмиб келажакни ўйлаётган кўринади.— Жонжўра орттирмоқнинг ягона йўли жонжўра бўлишдир. Лекин, қалбаки дўст очиқ душмандан ёмон, сен билан бизни худо ана шундай қалбаки дўстлардан асрасин дейди доим менга у! Йиллар ўтади... Ҳаёт таниб бўлмас даражада ўзгариб кетади... Ушанда одамлар бизни эслашади. Оч қолиб, иссиқ-совуқ демай курашганимизни, мана бунақа платформаларда бораётиб боғу бўстонларни, фаровон турмушни орзу қилганимизни хотирлашади...

«Биласанми, Стёпа,— яна дили шивирлади Ҳамзанинг,— биз жанг қилдик, ҳужумга бордик. Ҳар бир спектакль тўғрисида, ҳар бир узилган ўқ ҳақида, ҳар бир одам ҳақида ўйладик. Қарабсанки, кўп ишлар қилиб қўйибмиз... Худди мана шу ҳақда бир асар ёзгим келади, уни мусиқада куйлагим келади, чунки уни одамлар ўқисин, куйини тингласин дейман. Улар бизнинг ғам-қайғуларимизга, қувонч ва шодликларимизга шерик бўлса, келажак мана бунақа платформаларда яратилганлигини эслаб юрсалар дейман...»

Ҳамза овозини чиқармай ўзига-ўзи гапирар, у ўзини платформада эмас, қандайдир катта йиғинда нутқ сўзлаётгандай ҳис қилар эди. Соколов ҳам жим, теварак-атрофдан кўзини узмасди.

«Мен яна бир нарсга тўғрисида кўп ўйлайман,— деди Ҳамза, давом этиб.— Одам боласини истибдод, жабр-зулм кишанидан-ку озод қилдик, қиламиз ҳам. Лекин яна бир даҳшатли кишан бор, кўзга кўринмайди, лекин одамни кемириб ётадиган кишан. У жаҳолат, хурофот, бидъат, айирмачилик, нодонлик. Одамларни мана шу кишандан қутқариш учун бўладиган жанг беаёв, узоқ ҳам қаттиқ бўлади шекилли. Ҳа, Соколовнинг ҳамма гапи рост.— У дўстига жиддий бир қараб қўйдида, яна ўйлаб кетди.— Инқилоб эзилган меҳнаткашларнинг кўзини очди. Улар дунёга, теварак-атрофга бошқача қарай бошлади. Бой ва камбағал, буржуазия ва пролетариат. Бу икки жумла тагида катта, жуда катта синфий манфаат ўзининг бор бўйи билан намоён бўлади. Йил ўн икки ой тиним билмай ишлаб, бойлардан олган қарзини узаман, қиёмат қарздан қутуламан, деб бел буккан кечаги ишчи, батрак, қарол, мардикор энди ўзининг ҳақини таниб қолди.

Улар: «Сенларнинг замонинг ўтди, қонхўрлар! Баданимизга кандай ёпишиб, қонимизни хўп шимирдиларинг. Бас, етар энди!» дейишяпти. Бунда дарҳақиқат шоир Маяковскийнинг ҳам овози бор, уларга далда берапти. Владимир Маяковский синфий душманларнинг шармандасини чиқариб яхши иш қиляпти, лекин улар осонликча жон беришмайди. Ҳақ гапни айтди дўстинг. Ҳали кўп жанг қилишимизга тўғри келади. Жанг эса, қурбонсиз бўлмайди. Шундай!..»

Унинг овозида Маяковскийга меҳр, айни замонда жанговар бир кайфият сезилиб турар эди. Жимлик узоққа чўзилди. Поезд саҳро бағрини ёриб, олдинга интилар, сарғиш қумтепалар, саксовулзорларни орқада қолдириб, ҳарсиллаб-гурсиллаб, манзилга шошар эди. Атроф тинч, саҳро яратилган бўйича гўё қотиб қолгандай. Қомирлаган бирон жонзот кўринмайди. Қуёш эса олтин этакларини бепоён қумлар устидан судраб, қарама-қарши томонга чопади, олис-олислардаги ётоғига ошиқади. Ҳамза Зулфизарга ер остидан қараб қўйди. Кейин Соколовга зимдан кўз югуртирди. Ундан беш-олти ёш катта бўлган дўсти кўзлари нимюмуқ ҳолда ерга қараб ҳорғин ўтирар эди. Ҳамза бу сергайрат одамнинг айни шу ҳолатидан чарчаганини, толиққанини уқди. Унинг сариқмағиздан келган юзидаги чирой ўрнини тундлик эгаллаган,

пешонасидаги ажинлар назарида қуюқлашгандай кўринди. Ҳамза солдатларга, артистларга кўз ташлади. Улар ҳам жим, ҳалиги хушчақчақликдан асар ҳам қолмаган, тобора бостириб келаётган оқшом гўё уларнинг чеҳраларида кундузги хушчақчақ кайфият нуруни сидириб ташлаб, унинг ўрнига ўз кўланкасини солгандай эди. Ҳамза яна Зулфизарга тикилди, лекин кўз ўнгида бошқа қиёфалар, дардли воқеалар, ўзининг кечмиш-кечирмишлари гавдаланди. Оғир ўйларни қувиш мақсадида қўлга танбурни олди, юрагига сиғмади, танбурни аста жойига қўйди-да, қаламини ушлаб, дафтарига тикилиб қолди. Қалам ҳам ўжар отдай юрмай туриб олди. Ҳаммаёқ сарғиш қум барханлари. Саҳродаги бу бир хил манзара киши юрагини қисиб, уни диққинафас қилиб юборади. Шундан бўлса керак, ҳамма пинакка кетган. Ёлғиз Ҳамзагина киприк қоқмай уфқларга тикилиб, хаёл суриб ўтирибди. Ешлик, ўсмирлик йиллари кўз ўнгида жонланди. Туғилиб ўсган Салқашон маҳалласи, Қўқон, Шоҳимардон, шаҳар жомеси, Умар полвон, Зубайда, унинг фожеаси, Миён Қудрат, Содиқжон бойвачча, Фишткўприкдаги дўсти Маҳмуд тарашанинг болохонаси хаёлидан бирма-бир ўтди. Алам, дард, кўз ёши тўла саргузаштлар худди кинолентасидек лип-лип ўтаверди.

Поезд тоғу тошлар орасидан манзил сари ҳамон илгарилар, Ҳамза ҳамон ўтмишдаги хотиротлар, воқеа-ҳодисалар ичида кезарди.

Шундай қилиб, Коммунистик партия ва Совет ҳукуматининг кўрсатмалари билан Туркистонда советларнинг биринчи кунларидаёқ ўзбек театри шакллана бошлади. Партия ва ҳукуматнинг санъат ва театр соҳасидаги дастлабки тадбирлари унга куч-ғайрат бағишлади, у ўзбек театрини яратиш ва унга бошчилик қилиш заруратини ҳис қилди ўзида. Аммо бу вазифани бажариш осон эмас эди. Бундан ташқари, эндигина озод бўлган Туркистонда янги театр учун Россиядаги сингари шароит, тайёр ихтисосли кадрлар ва моддий имкониятлар ҳам йўқ эди. Репертуарлар ҳам инқилобнинг талабига мос суратда янгидан барпо этилиши зарур эди. У ўзининг инқилобдан кейинги театрчилик фаолиятини шундай қийин бир шароитда бошлади.

Туркистон мустамлака бўғовидан қутулиб, 1918 йил апрель ойида РСФСР составида автоном республика деб эълон қилинди ва Туркистон халқлари ўз миллий давлатларини тузиб, бирлаша бошладилар.

Туркистонда шўро республикаси тузилиши Бухоро амирлиги ҳамда Хива хонлигида феодал зулм сиртмоғида азоб чекаётган халқларни ҳам уйғотди.

Қўқон мухторияти тор-мор келтирилгач, Ҳамза тезда Тошкентга келди, сўнгра 1918 йили марказдан тўғри Фарғонага борди.

Фарғонада уни ёшлар қизғин кутиб олдилар. Чунки унинг инқилобдан илгариги маориф, адабиёт, музыка ва театр соҳасидаги босилиб турган асарлари Фарғона ёшлари, халқ санъаткорлари, мусиқачилари ва ашулачилари ўртасида кенг тарқалган эди. Бундан ташқари, у ёшлар ўртасида унинг Марғилонда 1916 йили ташкил қилган муаллимлар тайёрловчи мактабида ўқиган шогирдлари ҳам кўп эди. Мана шулар ёрдамида у тезда труппа тузиб, ишга киришиб кетди. Паранжи, тўртдевор қўйнида қон ютган, Қора Қоплон сингари золимлар оёқ ости қилган Зулфизар ҳам Ҳамзанинг ёрдами билан озодликка чиқиб, санъат қучоғига келди.

Кейинчалик бу труппанинг инқилобий репертуари Туркистон қўшинлари сиёсий бошқармасининг, шахсан ёзувчи Фурмановнинг диққатини ўзига тортди. Бунда ҳам мана шу Степан Соколовнинг қўли бор эди. Шундай қилиб, у 1918 йилнинг кузида труппани Тошкентга чақириб, уни ўз ихтиёрига ўтказди. Бу тадбир натижасида труппа сиёсий ҳамда моддий жиҳатдан мустаҳкам таянчга эга бўлиб қолди. Айниқса,

труппа харажатлари сиёсий бўлим зиммасига ўтгач, унинг имкониятлари кенгайиб, «Улка сиёсий сайёр труппаси» деган номга сазовор бўлди. Кейин унга бутун Туркистонда ҳарбий қисмларга, айти чоқда халққа маданий хизмат қилиш, аҳоли ва ҳарбий қисмлар ўртасида сиёсий ишлар олиб бориш вазифаси юклатилди-ю, иш миқёси кенгайиб кетди.

Ҳамза труппаси Тошкентга келгандан сўнг қилган ишларини эслади, то фронтга жўнатилганга қадар ҳар куни спектакль ва концертлар қўйиб, халқ эътиборини қозонган пайтларини кўз олдига келтирди. Эҳ-ҳе бу орада қанчадан-қанча қийинчиликларни енгишга тўғри келмади?! Бироқ ўша йиллари босмачилик ҳаракати авж олиб, Фарғона водийси ўт-олов ичида қолди. Ҳамма шаҳарларда ҳарбий ҳолат жорий қилинди. Кеч соат олтида кейин кўчаларда театр қўйишга сира имкон қолмади. Бунинг устига Ҳамзанинг асарлари эзлим бойлар, миллатчилар, босмачиларга қарши қаратилган эди. Шу боисдан душманлар унга қарши зуғумни кучайтирди. Эргаш, кейин Мадаминбек труппани тарқатиб юбориш, Ҳамзани эса, тутиб жазолаш ҳаракатига тушди. Лекин Ҳамза шундай оғир дамларда ҳам бўш келмади. У қандай бўлмасин труппани сақлаб қолиш, уни инқилобга хизмат қилдириш учун йўллар излади. Айниқса «Бой ила. хизматчи», «Тухматчилар жазоси», «Заҳарли ҳаёт» Тошкент томошабинларига жуда-жуда манзур бўлган эди. Жамила! Ана, биринчи бўлиб ўзбек қизи Жамиланинг ажойиб, ёрқин тимсолини саҳнада яратган рус гўзали — Мария Кузнецова кўзини юмиб мудра-япти. Ҳамза унга узоқ тикилиб турди. «Ўзбек тилини яхши биледи, биргина тилини эмас, дилини, дард-аламини яхши биледи. Жамила — Маруся... Жамила — бу гўзал деган сўз. Маруся чиндан ҳам гўзал. Санъат ошиғи» деган иборани дилидан ўтказиб қўйди. Марусянинг ёнгинасида Саодат ўтирибди. Аксиньядан жудо қилишгандан кейин бевалик, ёлғизлик азобини чекаётган Ҳамза ёр-дўстларининг маслаҳати ва ёрдами билан Саодат деган ёшгина тул хотинга уйланиб, уни ҳам санъатга олиб кирган эди.

У чуқур бир тин олди-да, ўзига суяниб ухлаб кетаётган дўстига меҳр ва миннатдорчилик туйғулари билан бир лаҳза қараб қолди. Кейин, сиёсий бўлим қарамоғида спектаклларни бепул кўрсатиш имконияти туғилганлиги, бу эса, айти томошабинларга халқни кўплаб жалб этишга имкон берганини, бу тадбир труппанинг инқилобий ғояларни тарғиб қилишдаги ролини ғоят ошириб юборганини ўйлаб мамнун жилмайиб қўйди.

Мана, у яна ўзининг жанговар труппаси ва айрилмас жонажон дўсти Степан Соколов қўшинлари билан биргаликда Закаспий fronti-да ўт, олов оралаб, янги замон учун хизмат қилмоқда.

Поезд ҳансираб, ҳамон илгарилайди. Ҳамза бўлса, хаёл қанотида ўтмишни бирма-бир кезиб чиқди. Шу пайт ухлаб келаётган Степан Соколов Ҳамзага қараб, кўзларини катта-катта очиб қичқириб юборди:

— Қув! Орқаларидан қув уларни!

Ҳамза унинг бу ҳайқириғидан бир чўчиб тушди. Ўзини ўнглаб олиб дўстига қаради, у уйқусираганини сезиб қолди чамаси, қизариб кетди. Ҳамза унинг елкасига қўлини ташлаб кулиб юборди:

— Ҳазилингни қара-я! Утакамни ёрай дединг-ку, энди қизиқ нарсаларни кўраётган эдим-а... аттанг...

— Хўш, нималар ҳақида ўй сураётувдинг, азизим?— дея сўради Соколов жилмайиб.

— Зулфизарнинг ўбдон шўхчанг рақси хаёлимни олис-олисларга олиб кетди,— деди Ҳамза ҳамон хаёл оғушидан тамомила чиқолмай. У Зулфизарга бир лаҳза тикилиб турди-да, давом этди:— Зулфизар... ҳали бу жувон Махастий сингари санъатда ҳақиқатлар яратади. Мен уни қадимги дунёнинг машҳур раққосаси, санъат мухлиси Фиринага ўхша-

тар эдим. У ҳозир ижро этган рақсини оламшумул мусаввирлар кўрганларида эди... Салламно ўқишарди.

Ҳамза бу гапни худди шеър ўқиётгандай ҳаяжонланиб, ўзи гапни айтаётгандай гапирди. Лекин атрофидагиларнинг ҳаммаси эшитиб ўтиришар эди. Ҳамма бирдан Зулфизарга қаради. Зулфизар бу ҳолатдан хижолатда қолиб, юзлари ширмой кулчадай қизариб кетди. У, Ҳамзага ер остидан бир қараб қўйди. Бу билан ўзини ноқулай аҳволга солиб қўйган устозидан ўпкалаганлигини ифодаламоқчи эди. Лекин Ҳамза ўзининг гапини тасдиқлади. Зулфизар ортиқ чидаёлмай эътироз билдирди:

— Бас, Ҳамза ака! Одамни уялтирманг, сиз айтган улуг санъаткорлар қайдаю мен қайда!

— Йўқ, янглишасан, Зулфизар, улар ҳам худди сенга ўхшаган оддий одамлар бўлишган, аммо уларга она табиат мислсиз истеъдод берган, уларнинг бахтлари шундай бўлганки, ана шу истеъдодларини улар юзага чиқара олганлар. Бундай бахтга ҳар хил сабабларга кўра истеъдодлар мушарраф бўла олишмаган. Сенда ҳам ўша санъаткорлардаги истеъдод бор, уни юзага чиқаришга шароит ҳам мавжуд. Ҳа, ҳали сен ҳам улуг санъаткор бўласан. Бунга менинг имоним комил.

— Албатта, албатта...— деди Соколов гапга арадашиб, кейин Ҳамзанинг фикрини қувватлади.— Хўп, деявер, Зулфизар, Ҳамза тўғри айтади.

Зулфизар ҳамон қизариб турар, нима деб эътироз билдиришни билмасди. Бир ёққа қочиб кетай деса, платформада, қочмай деса, бу мақтовлардан хижолат тортар, хуллас ўзини жудаям ноқулай аҳволда ҳис қилар эди. Ҳамза бунга парво қилмай, ўз фикрини тасдиқлаш учун гапни узоқдан айлантиришга киришди.

— Араб тарихчиси Таборий китобларида ёзади,— дея давом этди у дона-дона қилиб.— Ҳозирги Ўзбекистон тупроғида яшаган қадимги халқлар ўзларининг мустақил, бой маданиятларига эга бўлганлар. Рақс, мусиқийнинг неча минг йиллик тарихи бор, Урта Осиёга юнонлар, хитойлар ва сосонийлар ҳамда хунлар қилич ва олов билан келиб, дарё-дарё қон тўкканлар. Уша замонларда Урта Осиёда яшаган халқлар эса босқинчиларнинг ваҳшатиға қарамай, ўз маданият ва санъатларига сайқал берганлар. Ҳатто суғдлар босқинчи юнон ҳукмдорларини ўз юртларидан ҳайдаганлар-у, аммо юнон маданиятини эса эъзозлаганлар, севганлар, жон пардасида сақлаб қолганлар. Хўш, босқинчи сосонийлар музикасининг таъсиричи... бундан ўз-ўзидан аёнки, санъатни маълум бир халқ эмас, балки халқлар ижтимоий, иқтисодий шароит тақозосига кўра биргалашиб ижод қилишган. Аммо бу маданиятларнинг ҳаммасини еттинчи асрда Қутайба, ўн учинчи асрда Чингизхон яксон қилган. Бироқ бунга ҳам қарамай, халқ ичидан шундай қобил фарзандлар етишиб чиққанки, улар мавжуд маданиятларнинг тамоми-ла йўқолиб кетишиға йўл қўйишмаган. Чунончи, Ал-Фаробий — устод Сонийнинг «Музика ҳақида» буюк рисоласи бизгача етиб келган. Яқинда дўстим Айнийдан эшитиб билдим, «Шанойи» деган музика асбобини Абу Али ибн Сино кашф этган экан... Агар яқин тарихимизға қарасак, буни ўзларининг ҳам яхши биласиз, Туркистонда чор ҳукумати сиёсати ва диний урф-одатлар маҳаллий халқ ўртасида музика, концерт, театр барпо этиш у ёқда турсин, ҳатто ўзбек халқ томошабинларини ҳам йўқотишға зўр бериб кураш олиб борганлар...

Ҳамзанинг бу сўзлари одамлар кўнглининг губорини тозалаб, руҳларини энгил қилди. Ҳамма Ҳамзага қаради. Ҳамза пайтдан фойдаланиб, гапни давом эттирди:

— Кўрдингизми, халқ яратган санъат ўз йўлида не-не тўсиқларға дуч келмаган?! Лекин ҳеч қачон тўхтаб қолмаган, аксинча, ҳамшиша

яшаб, давом этиб келаверган. Уни халқ яратгани, ундан маънавий озик олиб келгани учун у ҳамisha зарур. Яъни барҳаётдир.

Сояни тупроққа кўмиб бўлмаганидек, рақс, музика, қўшиқни ҳам жаҳолат ақидаларига кўмиб ташлай олмаганлар. У ҳамма вақт довул-бўронларга бардош бериб, оловларда ёнмай келаверган.

Мана, энди янги давр, янги замон келди. Янги замон билан бирга янги рақс, қўшиқ — умуман янги санъат ҳам туғилмоқда. Бахт учун, янги-янги ёруғ кунлар учун бўлаётган оғир курашларда, ўт ва бўронлар ичида туғилаётган бу санъат заволни, ўлимни билмайди.

— Яшаворинг Ҳамзам,— деди Юсуф қизиқ,— гапингиз нуқул ҳақиқат. Шоир айтган экан:

Қилиб Зухду риёни ишқдин инкор этар зоҳид,
Ани маъзур тутким, эшакка пешмақдин сомон яхши.

Ҳамза беихтиёр қаҳ-қаҳ уриб юборди.

Соколов Ҳамзанинг бу мантиқидан ҳаяжонланиб, ўрнидан туриб кетди. Унинг елкасига бир лаҳза қўлини қўйиб турди-да, «Яша, Шўро!»— ни бошлаб юборди. Унга аввал Қори Ёқубов, сўнг артистлар жўр бўлишди. Қори Ёқубовнинг қудратли овози атрофни ларзага келтиргудай гулдираб янграб кетди. Поезд олдинга қараб, қум саҳролари устидан учиб борар, «Яша, Шўро!» қўшиғини шамол ўз қанотларида олис-олисларга олиб кетарди.

Ниҳоят қўшиқ тугади. Атроф яна жимиб қолди. Ҳар ким ўз ўйи билан банд бўлди. Соколов ҳам жим, у Ҳамзанинг истеъдоди ҳақида, унга имконият яратиб бериш чоралари тўғрисида ўйлаб кетди. Бир фурсатдан сўнг бошини кўтариб, меҳрибон кўзларини Ҳамзага тикди.

— Сен энди бундай дарбадар ҳаётни қўйишинг керак, Ҳамза,— деди у мулоимлик билан. Аввалига Ҳамза дўстининг бу таклифига ҳайрон бўлди, кўнглига ҳар хил андишалар кириб чиқди. Дунёда энг яқин ва азиз одамим шу, деб эътиқод қўйиб юргани Соколовга қаради. Унинг жиддий юзига кўзи тушиб, гапининг охирини кутишга мажбур бўлди.— Шаҳарга қайт,— деди Соколов янада жиддийлик билан.— Фақат ўша ердагина музика, шеър билан жиддий шуғулланишинг, айна чоқда жанг қилишинг мумкин. Энди гапимга тушунгандирсан? Бу — ҳаммамиз учун муҳим... Сен кўрган ўша боғу бўстонларда яшайдиганлар учун ҳам бу катта аҳамиятга эга!..

Ҳамза унинг мақсадига энди тушунган эди. Бироқ у юрт тинчимагунча бир четда томошабин бўлиб ўтиришни ўзига эп кўрмасди. Шундай бўлса ҳам, дўстининг бу таклифига ҳозир очик эътироз билдиргиси келмади.

— Юрт сўл тинчисин, кейин кўрармиз,— деб қўя қолди.

Ўттиз иккинчи боб

Когон

Соколов отрядига тўрт ойдан сўнг Тошкентга қайтишга буйруқ бўлди. Ҳамза труппаси ҳам тўрт ойдан буён сафарда. Ашхобод, Красноводск, Чоржўй, Қизиларвот, Мари шаҳарларида бўлиб, у ердаги ҳарбий қисмларга ва халққа хизмат қилиб, энди Когонга келяпти. 7 ноябрда Қизиларвотда Октябрь инқилобининг икки йиллигини байрам қилишди. Ана шу байрамда Ҳамза труппаси концерт берди. Юсуф-жон қизиқ Шакаржонов, Қори Ёқубов, «Бой ила хизматчи» пьесасида Жамила образини яратиб шуҳрат топган Саодат, раққоса Зулфизарлар

ўзларининг ашула ва рақслари билан қўшин ва меҳнаткаш аҳолини ғалабага руҳлантиришди.

...Когон. Тун. Самонинг тубсиз қаъри қоп-қора. Осмон сатҳига сочилиб ётган йирик-йирик юлдузлар уни ёритиш учун бор нурларини сочсалар ҳам ёритолмасди. Отряд ўз тўдасини олиб қочи кетган қишлоқ бойининг ҳовлисига жойлашди. Эшикларга соқчи қўйилди. Катта эшикдаги соқчи олдида новчадан келган букрироқ бир йигит турарди. Эгнида эски тўн, бошига будёнийча қулоқчинни бостириб кийган, қўлида милтиғи йўқ, лекин найзага ўхшаган бир нарсани кўтариб олган. У — отрядга янгитдан қабул қилинган ихтиёрийлардан эди. Йигит соқчига қишлоқ аҳолисининг қайси бирини отряд турган жойга киритиш мумкин-у, қайси бирини ўтказмаслик кераклигини тушунтириб турарди. Ҳовлининг ярмиси извошлар, яланғочлаб қўйилган отлар билан тирбанд бўлиб кетган. Маҳалла қозонлар қайнаб ётар, ҳар бир қозон олдида икки-уч деҳқон куйманарди. Ҳовлининг тўрига намат, гилам шолчалар тўшалган, дастурхонларда зоғора нонлар. Деҳқонларнинг елиб-югуришларига қараб туриб, катта бир зиёфатга тайёргарлик кўрилатганлигини пайқаб олиш қийин эмасди. Қизил аскарлар ва деҳқонлар уй олдига тўшалган кигизларга жойлашишди. Улар милтиқларини қўлдан қўйишмасди. Қим тиззасига қўйиб олган, ким қўндоғини ерга қўйиб, тик қилиб ушлаб турибди. Ҳамманинг юзи ровонга қараган — у ерда «Бой ила хизматчи» спектакли кўрсатилиши керак эди. Соколов билан Миршаропов қизил аскарларнинг орқа томонида тик туриб томоша қилишди.

«Бой ила хизматчи» пьесасида бош қаҳрамон Ғофир ролини ўша куни артист Қори Ёқубов, Жамила ролини артистка Саодат ижро этинишди.

...Мана, уни иккита полициячи икки қўлидан маҳкам ушлаб, минг-бошининг ҳовлисига олиб кирди. Ғофирнинг бу ҳолатини кўрган томошабинлар бир қалқиб кетди-да, кейин бутун вужуди билан ҳодисани кузата бошлади. Ҳамма жим, агар бирор кимса сал ножўя қимирлаб қўйса ҳам икки кўзи «саҳна»да бўлган ёнидаги одамга малол келар, шунинг учун ҳам ҳалиги одамга «тек ўтир» дегандай бир ўқрайиб қўяр эди.

Қутилмаган пайтда томошабинлар ўртасида бирдан шов-шув кўтарилди. Ҳамма орқасига қаради. «Ўтирилсин! Ўйин бузилмасин!» деган хитоблар эшитилди. Бу ҳолат кўп давом этмади, бир-икки дақиқа ичида одамлар ҳамма нарсани унутиб, «саҳна»га тикилганларича жим бўлиб қолишди.

Бухоро амирининг саройидан бор-йўғи ўн-ўн икки чақиримлар чамаси узоқликдаги ғарби-жанубдан ўтадиган темир йўл станцияси — Когонда, шундоққина амирнинг биқинида кўрсатилмоқда эди бу томоша. Табиийки, бундан амир Олимхон ўзининг хуфиялари орқали хабар топиб, тоқат қилиб туrolмайди. Рост-да! Тожу тахтга, подшолар, амирлар, зодагонлар, бойлар, сайдлар, эшонларга қарши халқнинг нафратини уйғотадиган «ўзбошимчаликлар» Когонда авж олармиш-у, амир бунга оғзини очиб бепарво қараб ўтирармиш?!

«Йўқ! Уша Ҳамза деганини эшитганман. У муртадни ўлдириш савоб. Бошимдан минг олтинни садақа қиламан-у, у ҳам анави Полторацкий сингари Кўқонни қайтиб кўролмай, шу қумлар бағрида қолиб кетади! — дейди амир йўлбарсдай чирпиниб ва бирдан қушбегига ғазаб билан буюради. — Боринг, томошасини тўхтатинг! Ҳайданг, оломонни тарқатинг!»

Қушбеги амирнинг фармони оғзидан чиқиши билан у ерга бостириб борган эди. Новча, қотмадан келган, укки кўз, қоп-қора, эгнида заррин тўн, соқоли кўксига тушган қушбеги бошида олмослар қадалган

телпак, ўн-ўн бешта зобит ва юзга яқин сарбози қуршовида камарига осилган эгри кумуш сопли қиличини этигига шарақ-шуруқ уриб ичкарига кириб, саҳнадаги воқеага ўзи қизиқиб жимиб қолган эди. Одамлар эса томошага берилиб кетганларидан буларга парво қилишмади, саҳнадаги воқеани кузатишда давом этишди. Бу сиртдан қараганда шундай эди...

Гофир айвонда савлат тўкиб ўтирган ҳоким, мингбоши, бой ва бошқа казо-казоларга ғазабнок тикилиб турди-да, ҳокимга мурожаат этди:

— Ҳой, ҳоким! Бу золим мингбошининг калтаклари остида суякларим эзилди, мадорим кетди, шундай бўлса ҳам, икки оғиз гапираман. Қулоқ солинг!

Шу пайт кўчада оломоннинг ғовур-ғувури эшитилди. Айвонда ўтирганлар бир-бирларига қараб олишди. Ҳоким мингбошига: «Нима гап, нима шовқин?» дегандай тикилди. Мингбоши иккиланиб туриб, ғўлдираб жавоб берди:

— Шундай, кўчадаги бекорчи одамлар сизни зиёрат қилгани келган эканлар. Паст одамлар бўлгани учун зиёратингизга киргизмадим.

Гофир, мингбошининг бу мунофиқлигига чидаб туролмай, олдинга юлқиниб чиқди. Ҳокимга қараб туриб, дадил жавоб берди:

— Елғон! Улар менинг дўстларим! Улар — яланғоч чоракорлар! Оч, гадо, бошпанасиз косиблар, булар менга ўхшаган қўл кучи билан қора кун кўрувчи бечоралар! Зулм, солиқ, пора, жузья, муҳрона каби офат-балолар чангалида хонавайрон бўлган кафангадолар! Улар — менинг бошимга тушган тухматга тоқат қилолмаганлар! Золим Солиҳбой, қонхўр мингбошилар томонидан кемирилган, уларнинг темир панжалари билан жафокаш кўкраги йиртилган, инсонлик ҳуқуқини талаб қилгани, номусини талашгани учун оғиз-буруни қонга тўлган мендай ғариб дўстини ҳимоя қилмоққа келганлар булар! Айтинг, буюринг, улар кирсинлар!

Қизил аскарларнинг вужуди гўё қулоққа айланган, улар Гофирнинг бу гапларида ўз қисматларини кўриб, қаттиқ таъсирланиб жим ўтирар, ҳозиргина бўлиб ўтган қонли жанг суронини ҳам унутган эдилар.

Айвондаги казо-казолар эса, безовталаниб, типирчилаб қолишди. Бир-бирларига қараб, ғўлдирашди, хизматкорнинг бу фош қилувчи оташин гапларига дош беролмай, кўзларидан ғазаб ўтлари сочилди. Лекин Гофир тобора авжига чиқар, бойнинг ҳақиқий башарасини очишда давом этар эди.

— Улар сизга арзи-ҳол қилмоқчилар! Бойлардан, мингбошилардан тортган жабру жафо, кулфат-аламлари тўғрисида сизга гапирмоқчилар! Мен энди ўзимни балоларга, ўтларга отдим! Лекин шу нотавонларни, шу бағри қон бечораларни ёқлайман! Мен ҳам бир вақтлар шу шўринг қурғурларни бойнинг дарвозасидан уриб ҳайдаган, қувиб солган эдим. Уларнинг дарду ҳасратларини тушунмаган, сезмаган эдим. Менга у кўз ёшларнинг сирини, у оҳу фарёдларнинг маъноси энди баралла маълум бўлди!

Ташқаридаги оломон ола-ғовур кўтарди, ҳокимнинг ранги оқариб кўзлари олайиб кетди. Солиҳбой юзидан захар ёғилиб, Гофирни худди еб юборгудай бўлиб, ўтиргани жой тополмай қолди. Мингбоши ҳам бир қиличи дастасини ушлаб қўяр, бир ҳокимга илтижо билан кўз ташлар эди. Гофир эса, пайтдан фойдаланиб, уларнинг кирдикорларини баттар очар, кўзига ҳеч нарса кўринмас, ҳатто ҳокимни писанд қилмай, ташқаридагилар эшитсин учун овозини баландлатиб, давом этар эди.

— Кўзим очилди, улар ҳақ экан, — деди кўчадагиларга қўли билан ишора қилиб. — Шуларга раҳм қилинг, шафқат қилинг дейман!

У олдинга интилди-да, бойга нафрат тўла кўзларини қадади. Бой унинг бу қаршига бардош беролмади чамаси, ундан кўзини олиб қочди. Ғофир ҳокимга юзланиб, давом этди:

— Менинг гуноҳим йўқ! Отамнинг бели шу бойнинг хонадонига дол бўлди! Йигитлик кучимнинг қаймоғини бой олди. Мен уни бой қилдим! Энди бу қутурган бой менинг хизматларимнинг эвазига жафо қилмоқда, жафо! Менинг томирларимда қон эмас, ўтлар оқмоқда, ўтлар! Ҳоким тўра! Раҳм қилинг! Наинки дунёда адолат, ҳақиқат деган нарса шунчалар оёқ ости қилинса? Шунчалар букилса! Йўқ, ҳақиқат букилар, лекин синмас. Ахир биз бечоралар нима гуноҳ қилдик? Бу ёруғ дунёга нима учун келдик? Наинки муҳаббат, дўстлик, мурувват, одамгарчилик деган улуг гапларни бозорга олиб чиқсалар, пучак пулга сотсалар! Бу жабр-жафоларнинг охири борми? Мен қон ютган, қон қусган халқ номидан гапираман! Халқ номидан арз қиламан! Ҳақиқат борми сизларда?

Қизил аскарлар ҳаяжонга келишди, ўзаро гувранишди, қўлларидаги қуроолларини маҳкам қисиб, Ғофирга: «Қўрқма, биз бормиз», дегандай тикилар эдилар.

Шу пайт ҳоким ўрнидан сал кўзгалди-да, Ғофирга қаради, парвосизлик билан гап бошлади:

— Хўп!.. Арзингни эшитаман!— деди у ғазабини яширолмаб, кейин ёнидаги офицерга буюрди:— Ҳайданг! Уринг! Кўчада ит ўрмаламасин!

Томошанинг шу ерига келганда, шу вақтгача жим ўтирган қушбеги ўрнидан туриб кетди. Сарбозлар ҳам унга эргшиб, қуроолларини шай қилиб туришди. Томошабинлар, жумладан қизил аскарлар ҳам энди ҳушёр тортиб, сарбозларни, айниқса қушбегини кўриб, бир лаҳза анграйиб туришди-да, эс-хушларини йиғиштириб олиб, қуроолларини маҳкам ушлаганча жанговар ҳолатга келишди. Кучлар нисбати айни пайтда қушбегининг фойдасига эмас эди. Буни қушбеги жуда яхши фаҳмлади. Шунинг учун у сарбозларига амр қилмай, ўзини шарият ҳомийси сифатида кўрсатмоқчи бўлиб, ҳайқирди:

— Бу қандай шайтанат! Бу қандай бидъат!! Ҳоким тўғри қилди! Ҳайданг! Тўхтаг! Томошангни! Шарият набавияга хилоф бу иш. Тўхтаг! Бўлмаса, амирал муслимининг ғазабига дучор бўласизлар!

Сарбозлар ҳужумга тэйёр туришарди.

Қушбегининг бу дағдағасидан жаҳли чиқиб кетган Ҳамза дарҳол саҳна олдига чиқди-да, халққа мурожаат қилди:

— Уртоқлар, бу зўравон қушбегига нима деймиз? Нега у бизни тенгситмайди? Яхши ўйлаб кўринглар, нега бизнинг ишимизга тумшугини суқади амир? Золим амирга уч миллион нуфузга эга Бухоронинг қонини сўриши етмади шекилли, унинг жаллодлари бизнинг каллаларимиздан тена ясаш иштиёқида ўғринча келиб, даҳлсиз тупроғимизда бизга дағдаға қилмоқда. Хўш, қачонгача амирлар, беклар зулмидан қон ютади жафокаш, хонавайрон Бухоро халқи?! Бухоро амири ким? Ўша биз тахтидан ағдариб ташлаган қонхўр Николай подшонинг дўсти, ҳамтовоғи-да! Жамоат, сизларга айтадиган гапим шуки, ҳушёр бўлинглар, қанчадан-қанча ёр-биродарларимизнинг тўкилган қони эвазига қўлга киритган эркимизни мустаҳкамлаш учун қаттиқ туринглар. Шўро яшасин! Йўқолсин истибод!

Оломон жумбишга келиб гулдиради.

— Йўқолсин, амир истибоди!

Қушбеги жаҳлига чидолмай дағ-дағ титрар, юзлари кўкариб кетган эди.

— Ассалотин лиллоҳу фил арз! Олимхон жаноби олийлари— амиримиздир. Амиримизнинг фармони олийлари Туркистондаги барча мўмин-мусулмонлар учун амри вожибдир.

Саҳнага Соколов кўтарилди. Қушбеги уни кўриб, дами ичига тушиб кетди. Лекин нимадир демоқчи бўлиб қимтинарди-ю, айтишга ё фурсат кутар, ё бунга иккиланиб, журъат қилолмасди. Бунни сезиб турган Соколов ўзини оғирликка солиб, салмоқланиб сўради:

— Хўш, жаноби қушбеги! Бир нима демоқчимисиз, бу ерга жуда ҳам бекорга келмагандирсиз, ахир?

Қушбеги худди калаванинг учини энди топиб олган одамдай жонланиб кетди.

— Бу ердагиларнинг кўпчилиги амир фуқаролари. Томошак уларга кўрсатилмасин, жаноб генерал. Мен шуни айтишга вакил қилинганман.

Қушбегининг гапи оҳангида ҳалиги дағдағадан асар ҳам қолмаган, у энди анча паст тушиб қолган эди. Соколов қушбегини руҳан мағлуб қилганлигидан мамнун жилмайиб қўйди-да, истеҳзо билан жавоб берди:

— Биринчидан, мен генерал эмасман, жаноби қушбеги,— деди у салмоқ билан.— Иккинчидан, бу ерда сиз айтган амир фуқароларидан бирон кимса ҳам йўқ. Учинчидан, Когон шаҳри амирники эмас, шўролар ҳукуматники! Шунинг учун сизга маслаҳатим шуки, бизнинг ички ишимизга аралашмасдан, бу шаҳардан зудлик билан чиқиб кетсангиз...

Қушбегининг шаҳардан чиқиб кетишдан бўлак чораси қолмаган эди. У бунни жуда яхши фаҳмлаб турарди. Ниҳоят у сарбозларига қараб, зарда қилди-да, қонсиз, заҳил юзини тескари буриб, этиги билан гурс-гурс босиб йўл бошлади, сарбозлар унга эргашишди. Уларнинг орқасидан оломон ҳар хил истеҳзоли гаплар отиб қолди. Бу аччиқ-аччиқ гаплар қушбегининг қулоғи остида то у аркка етгунича янграб турди.

Аслини олганда томошабинларнинг аксарияти амирдан қочиб ўтган Бухоро фуқаролари эди. Қушбеги кетгач, томоша яна қизиди.

...Парда очилиши билан саҳнада йиртиқ чопон кийган, офтобда қорайиб кетмон чопаётган чол кўринди. Унинг юзлари жазирама иссиқ-да куйиб, буришиб кетган. Оғир меҳнат белини дол қилган. Юзидан куйишиб тер оқарди, у ҳориган бўлишига қарамай, ишни сусайтирмай, бор кучини сарф этиб кетмон урарди...

Бу чол ролини ҳам Қори Ёқубов ўйнади. Бир маҳал унинг олдига бой (Ҳамза) кириб келди. Чолнинг ишини салмоқлаш учун у ёқдан бу ёққа разм солган бўлди. Ишнинг унумидан қаноатланмади шекилли, чолга зуғум қила кетди. Бу ҳам етмагандай уни қамчилай бошлади. Чол қамчи зарбига бардош беролмай юзтубан йиқилди. Бой чиқиб кетмади. Бир фурсат чолнинг тепасида туриб қолди. Шу пайт саҳна томондан Ҳамзанинг «Биз ишчимиз» музикасининг садолари эшитила бошлади ва бора-бора авж нуқтасига чиқди. Ерда юзтубан ётган чол (Қори Ёқубов) аста-секин бошини кўтара бошлади. Унинг кўзларида ғазаб ўти чақнар, юзларидан рўпарасида безрайиб турган бойга нафрат ёғиларди.

Қори Ёқубов халққа қараб, музикага жўр бўлган ҳолда ашулани бошлади:

Биз ишчимиз, меҳнатчимиз,
Биз ҳам инсон ўғлимиз.
Уйлашайлик, бизлар на деб
Золим бойлар қулимиз!

Бизнинг кучнинг орқасида
Бой бўлганлар беорлар.
Меҳру шафқатнинг ўрнига
Оёқ бирла тепарлар.

Томошабин жим. Пашша ғинғилласа эшитилади. Ҳамманинг кўзи чолда. Унга ҳамдард бўлгиси, уни юпатгиси келади. Бойга эса, еб

юборгудай ғазаб билан ўкраяди. «Чол» ҳамон куйлайди. Овозида борган сари шахдамлик, қаҳрамонлик, ғазаб оҳанглари кучайиб, саҳна олдига чиқиб келиб халққа нидо қилади:

Ҳар балога биз тўғримиз,
Қон чулғаган бошимиз.
Замон келди, кўтарайлик
Оёқ остидан бошимиз!

Бизнинг замон, хизматчилар,
Майдонга чиқ, ишчилар!
Бу кун эркинг олар кундир,
Кўзинг оч, меҳнатчилар!

Бизнинг бахтга қуёш чиққан
Кундир бу кун, унутма!
Битсин бойлик! Ғариб бўлган
Кунларингни унутма!

Бу кичик лавҳа томошабинда жуда катта таассурот қолдирди. Парда ёпилганда ҳам улар ҳозир кўрган манзаралари таъсирида ўтирар эдилар. Бир маҳал ўзларига келишди. Қимдир «ноинсоф, золим» бойни ўхшатиб сўкди. Қимдир «чолни» ўзича юпатар эди. Аслини олганда, бу манзара шу ерда ўтирганлардан аксариятининг бошидан кечган эди. Шу сабабли томошабинлар деҳқоннинг илгариги қисматига ачиниб, чуқур уҳ тортиб қўйишди...

Парда очилганда чилдирманинг гижбанги ҳамма ёқни тутиб кетди. Унинг қалбларни жунбишга келтирувчи садоси ҳозир кўрсатилган икки лавҳа таассуротидан оғир кайфиятда ўтирган одамларни ўзига келтирди. Уларнинг юзларида жонланиш аксланди. Кўзлари яна саҳна томон йўналди.

Чилдирмачи шўх куйни чертарди. Унинг оҳангига Зулфизар худди капалакдай чаққон ҳаракат қилиб, бутун вужудини титратар, чиройли қўлларини илондай тўлғонтирар, қошу кўзларини учириб, нималарнидир ифодалар, ғунча лаблари гоҳ нимкулги билан билинар-билинемас очилар, гоҳо эса, қош-қовоғи бирдан уйилиб, ҳозиргина гулдай очилиб турган юзлари тундлашиб, лаблари нимадандир норози бўлгандай буришар эди.

Зулфизар ажиб ҳаракатлари билан бир лаҳзада томошабини сеҳрлаб ташлади. У рақсини тугатиб, маҳлиё бўлиб ўтирган томошабинга салом қилиши билан бирдан ҳамма ёқни гулдиратиб қарсақлар кўтарилди. Раққоса салом қила-қила ичкарига кириб кетди. Навбат ашулага — Қори Ёқубовга берилди. У бу қўлбола саҳнага чиқиб, ҳовлининг қоронғилигига бир дақиқа жим тикилиб қолди. Кўзлари билан одамларни сузиб чиқди. Сўнг ўзининг ҳайбатли йўғон овози билан атрофни гумбирлатиб ашулани бошлаб юборди:

Яша, Шўро, яша, Шўро!
Сен яшайдиган замон.
Ишчи ўғли, шухратингдан
Балқисин рўйи жаҳон!

Ҳаммаёқ сув куйгандек жимжит. Жангчиларнинг юзлари жиддий тус олган, қошлари чимирилган, хонанданинг момагулдиракдай ҳайбатли, денгиз тўлқинидай қудратли овозига маҳлиё бўлиб қолишган эди. Қимлардир ўринларидан туриб кетишди. Қори Ёқубов қўшиқ бандларини алоҳида урғу билан куйларди:

Чор ҳукумат вақтидаги
Қуллингинни ўйласанг,

Шодлигинг мангу туганмас,
Қанча ўйнаб куйласанг.
Яша, Шўро, яша, Шўро!

Қўшиқнинг ҳар бир зарби душман устига ёғилаётган даҳшатли бомбадай таъсир қолдириб, ҳовлини ларзага келтирар эди. Бутун жангчилар оёққа турган, барча айтарди бу қўшиқни. Қўшиқ тугади. Томошабинлар бир лаҳза жим туришди-да, кейин ҳар қаердан турли хитоблар янгради:

— Яшавор-э! Мана буни айтса бўлади ашула деб!

— Юрагингни жўштириб юборади-я! Тўқиган одам ўлмасин, айтган ҳам!

— Зап ашула тўқибди азамат!

Пешайвон ойнасига туширилган парда орқасидан Ҳамза чиқиб келди-да, томоша тугаганлигини эълон қилди. Яна гулдурос қарсақлар янгради. Ҳамза Соколов билан Миршароповнинг олдига борди. Одамлар аста-секин ўз юмушларига тарқалиша бошлади.

Ўттиз учинчи боб

Ёнғиндан кучли

Соколов отряди Ҳамза труппаси билан яна ўт-олов ичида қолган Фарғона томон йўл олди. Соколов отряди Фарғонада қолди. Ҳамза эса, у ерда очилган биринчи совет мактабида она тили ва адабиётдан дарс берар, шогирдларига инқилобий қўшиқларни ўргатарди. Шаҳарда очилган янги усулдаги мактабларга Бешбола, Қўчқорчи, Чимқишлоқ, Янгисой, Чекшўра, Аввал, Қаптархона ва бошқа қишлоқлардан ҳам ўқувчилар келавришди. Ҳамза бу биринчи совет мактабида қадрдон ҳаммаслаклари: математик Қори Ниёзий, география ва француз тили муаллими Ойшахоним, араб тили муаллими Дадамат домла, пешқадам ўқитувчи ва бақувват муҳаррир Холмуҳаммад Охундийлар билан бир қанча вақт хизмат қилди. «Фарғона фожеаси» пундасини ёзиб ўзи она ролида ўйнаб томошабинларни қон йиғлатди. Труппаси билан Андижон, Наманган шаҳарларига бот-бот гастролга бориб турди.

Содиқжон бойваччанинг беҳисоб олтинларини олиб Шоҳимардонга қочган Қора Қоплон Фарғона музофоти ревкомининг раис ўринбосари «коммунист» Олчинбек Назирийнинг маслаҳатига кўра шайх Исмоилдан қўрбошиликка ёрлик олиб, Қоплонбек деган ном чиқарди. Жами олти-етти юз киши чамасида тўда тўплаб, Шоҳимардон атрофидаги тоғу даралар орасини, Сўх даштини от туёқларининг дупури билан безовта қилиб, изғиб қолди.

Қоплонбек қизил аскарларга рўпара бўлиб, юзма-юз жанг қилишга юрак бегламай, бир жойда муқим туролмас, ҳали у жойда, ҳали бу жойда пайдо бўлар, Уҳна, Ҳайдаркон, Тошбулоқ, Шували, Томоша, Қорақўл, Сарик уй дараларида санқир, оралаган қишлоқларини чигиртқадай шип-шийдам қилиб кетар эди.

Бир куни Шоҳимардон қишлоғига Қорадевон орқали Томоша томондан Фарғона шаҳрида турган Степан Соколов полкидан қирқ саккиз аскардан иборат кичик бир отряд тушиб келди. Соколовнинг ўринбосари Григорий Михайлов, Еттинчи Туркистон отлиқ бригадасининг штаб взводи командири сибирлик Николай Иванович Каплин ўзбек тилини ажабтовур билишаркан. Отряд асосан рус йигитларидан иборат бўлиб, ораларида Абдували Маматқулов, Қосим Мирсалимов деган

Ўзбек ва татар аскарлар ҳам бор эди. Қизил аскарни ўзининг яқин дўсти, нажоткори деб билган қишлоқ меҳнаткашлари. Соколов отрядини меҳру муҳаббат билан кутиб олишди.

Хусусан ёш ўсмирлар, болалар қизил аскарларнинг отларини, ғалати эгар-жабдуқлари, йигитлар тақиб олган қилич, милтиқ, ўқлаган қўл пулемётларини қизиқиб томоша қилар, бир-бири билан тортишиб «Сен нари тур, мен кўраман!»— деб талашар эди.

Қизил аскарлар ҳам ҳеч кимни хафа қилмай, барчага бирдай яхши муомала қилишар эди. Бу орада халқ жуда кўп тўпланди. Қалин оломон ичида душманлар ҳам оз эмас эди. Аммо бу ичи қора ғаламислар билан ҳеч кимнинг иши йўқ, ҳамма ўзи билан овора эди. Халқ тўлқини оқиб келавериб одамлар тепалик, дарахт, томларгача чиқиб кетишди. Ана шунда отряд командири Соколов бир неча жангчи билан баландликка чиқиб, кўпчиликка қарата ваъз айтди.

Бу — Шўро ҳукумати ва унинг нималиги тўғрисида халққа қарата Шоҳимардонда айтилган биринчи ҳақ сўз эди. У Шўро ҳукуматининг ғалла ҳақидаги янги сиёсатини тушунтириб берди. Катта ер эгалари ва бойлар яширган ортиқча ғаллаларни давлатга топширишга чақирди, қишлоқнинг батрак, камбағалларидан эса, отрядга яқиндан ёрдам беришларини илтимос қилди.

Отряд Шоҳимардонда тунаб қолди. Тун бўйи батрак камбағаллар ёрдамида уч-тўрт юз пуд ғалла тўпланди, буларни эллик-олтмишта от-эшакка юклатиб, ўн-ўн беш кишига уловларни ҳайдатиб, саҳар мардонда Водилга йўл олди.

Ўша куни кечаси, аксига олиб, тинмай қор ёққан, тоғларни булут қоплаган, йигирма-ўттиз қадам наридаги нарсани кўз илгамасди. Муз аралаш оқаётган дарё сувининг шовуллаши эшитиларди, холос. Ҳамма ёқ сув сепгандай жимжит...

Отряд ғалла ортилган эшаклар билан Эллик пайсаки, деб аталган катта тош олдидаги кўприкка яқинлашганида Соколов билан Михайлов қор устида ҳар томонга тарқалиб кетган беҳисоб от изларини кўриб қолишди. Излар янги. Уларни ғалвирдан элангандай гупиллатиб ёғаётган қор босиб улгурмаган эди. Соколовнинг миясидан «Тузоқ!» деган фикр чақмоқдек ялт этиб ўтди-ю, бирдан: «Назад!» деб команда берди. Кейин маълум бўлишича, шайх Исмоил бир парча қоғозга хат битиб Ғиёсхўжани Қоплонбек қўрбошига югуртирган. Соколов отрядининг қирқ саккиз аскардангина иборат эканини ўша хатдан билган Қоплонбек уни тоғлар орасида янчиб ташлаш мақсадида, Эллик пайсаки тош билан Қисик доволари оралиғида етти юзга яқин йигити билан пистирмада ётган экан. Лекин қўрбоши отряднинг бирдан от бошини орқага бурганини кўриб, одамларига «от!» деб қичқирди.

Қора Қоплон ҳайқириб, қисик чағир кўзлари ёниб, тепаликка от чоптириб чиқди. Унинг эғнида Содиқжон бойваччанинг кўк мовут чакмони, бошида қора қундуз чақмоқ телпак, оёғида ағдарма этик, ёнида маузер. Йигитларига «от!», «қўйма!» деб ҳайқириб амр қилди.

Пешоналарини шойи белбоғ билан танғиб олган, ғазабдан юзлари буришиб кетган юзлаб босмачилар оч бўридай улишиб, қўлларини фотиҳага очишди-да, «О-м-и-н, оллоҳу акбар!» деб ўкиришди. Бу овоз тоғдан тоққа урилиб, атрофни момақалди роқдай ларзага келтирди. Бунга юзларча милтиқдан бирваракайига чиққан пақ-пуқ овозлари қўшилиб тоғу тошни титратиб юборди. Босмачилар худди кўпкари чопган чавандозлар сингари қий-чув билан қизил аскарлар устига чигиртка сингари ёпирилишди. Лекин Соколов одамлари уларни яқин келтириб пулемётларидан ўққа тутишди. Босмачилардан ўнларча одам ер тишлади. Қишлоқ бир лаҳзада жанг майдонига айланиб қолди.

Юрак олдириб қўйган халқ кўзга яқин ўғил-қизи, ёш келини, ши-

рин тонг уйқусида тамшаниб, жажжи қўллари билан она кўкрагини қидириб тимирскиланаётган эмизикли гўдакларигача ортмоқлашиб, ярим яланғоч, кўзлари аланг-жаланг, йиғи-сиғи билан ўқ ёмғири остида тоғ-адирларга қоча бошлади.

Кейинги икки кундан буён тинмай ёғаётган қор тоғу тош, дов-дарахт, тому ҳовлиларни кўмиб юборгудек бўраларди. Шоҳимардонда ҳеч қачон бунақанги қалин қор ёққанини ҳатто кексалар ҳам эслай олишмайди. Қишлоқ ичида дов-дарахт, буталар қалин қор тагида худди оғир юк кўтарган одам сингари букчайиб қолган. Фақат баджаҳл, серзарда Шоҳимардон сойигина музларни ҳам тешиб, парчалаб, шовқин солиб оқади.

Соколов отрядининг тўриқ, саман, човкар, оқ, кўк, қорабайир отлари ғазабдан сувлиқларини чайнаб, жиловини юлқиб эгаларига гўё «ихтиёримга қўйиб бер, мен сени ўлимдан қутқараман» дегандай қишлоқ ичига ташланарди, кимларнинг оти ўққа учиб, пиёда қолган, кимлар йиқилиб, отлари тўда ичида у ёқдан-бу ёққа чопади, кимлар бундай қалин қорда қаёққа яшириниб жон сақлашини билмай уввос солиб йиғлайди, дармонсиз, касалманд кексалар, нимжон болалар, қизалоқлар қорга ботиб, тишлари тишларига тегмай дир-дир титрашар афт-башаралари кўкариб катталарга илтижо қилиб, «Акажон! Онажон!» «Кўлимдан тортинг!» деб йиғлашар эди. Қаерда тош, тоғ панаси бўлса, ўзларини ўша ерга уриб, ногаҳоний ўқдан жонларини олиб қочишга интилишарди. Совуқда музлаб қолган болалари устида оналар ёқаларини йиртиб, «худое босмачига ўлим берсин!» деб дод солар, ўлган болаларини қўлларига кўтариб олишиб, телбалардек зир югуришар эди.

Шаланг қирлари босмачиларга тўлиб кетган. Отрядни икки томондан ўраб, ҳалқага олиб, тобора қисиб келар, Соколов, Михайлов, Каплин ва қирқ бешта жангчи йигитлар етти юзта босмачи ҳужумига бардош бериб, улар билан мардларча олиша-олиша қишлоқда ўзига қулай ва мустаҳкам ерни мўлжаллаб чекинарди.

Ниҳоят, Соколов отряди тепага чиқиб, мақбара биносига жойлашиб, уни мустаҳкам қўрғонга айлантирди. Шаланг қирлари уларга кафтдагидек яққол кўриниб турарди. Энди душман отрядга яқин бориш у ёқда турсин, қишлоқ ичига ҳам киролмай қолди.

Бутун шум ниятлари пучга чиққан қўрбошига шайх Исмоил, Фиёсхўжа, Бузрукхўжа сингари сотқинлар ёрдамга келишди. Уйларни, отхоналарни тешиб Қора Қоплон одамларига йўл очиб беришди.

Шундан кейингина қизиллар отрядини қўрбоши жуда яқиндан қуршаб мақбара ташқарисини эгаллаб олди. Босмачилар билан соколовчиларни фақат мазор биносининг девори бир-биридан ажратиб турар эди. Аҳоли тоғ-тошга қочиб кетган. Бир неча маҳалла одамлари Жиндикўл тоғи орқасига қапа тикиб олишган. Босмачилар қишлоқда, отряд мазор ичида, икки ўртадаги отишма узлуксиз давом этди...

Мақбара пишиқ ғиштдан мустаҳкам қилиб қурилган бўлиб, деворларининг баландлиги йигирма, йигирма беш газ, ўртадаги гумбаз (усти тунука билан ёпилган) қирқ газлар чамаси келарди. Унга тўрт томонидан қўш тавақали оғир дарвозалар ўрнатилган бўлиб, буларни унча-мунча куч билан очиб ёки бузиб бўлмасди. Бинонинг тўрт томонидан босмачилар унинг девори тагига кела олар, ҳатто шоти қўйиб девор устига ҳам чиқиб олар эдилар. Бино ичидаги қизил аскарлар эса, фақат тўрт дарвоза тирқишидан душманни ўққа тутиши мумкин эди, холос. Қизил аскарлар қўрғон ичидаги узун айвонга боғланган отларини отиб ташлашди, айвон от ўликларига тўлди.

Айвон орқаси кенг дарахтзор майдон эди, майдонда катта мачит, мачит атрофидаги қатор ҳужраларга босмачилар жойлашиб олишди.

Қоплонбек эса, шайх Исмоилнинг шундоққина мачит ёнидаги уйига қўниб, унинг махсус ишратгоҳ меҳмонхонасини эгаллади, йигитларига ўша ишратгоҳдан туриб ҳар хил фармойишлар бериб турди.

Соколов отряди кириб олган «Муқаддас» бинонинг ичи кенг ва баланд бўлиб, ўртадаги қуруқ ерга безаклар билан ишланган катта сағана қурилган, уни «сағанапўш» деб аталган кичкина тахта уй билан ажратиб қўйилган эди. Мана шу сағанапўшда жуда катта мол-дунё сақланар, унинг калити шайх Исмоилнинг қўлида турарди. Бу сирдан фақат икки киши огоҳ: бири шайх Исмоил, яна бири Олчинбек Назирий... У ерга ҳатто калондимоғ шайхлар ҳам йўлатилмас, улардан ҳам сир тутилар, «Бу уйда осмондан тушган қуръон бор», деб уларни чалғитиб келинар эди.

Соколов бу сирли даргоҳдан яширилган мол-дунё, зеб-зийнат, беҳисоб кийим-кечакдан ташқари, беш юздан зиёд ўн бир отар милтиқ, яшиқ-яшиқ ўқ-дори, пулемёт, ҳатто ўн яшиқ чамасида қўл бомба ҳам топиб олди. Булар орасида сандиқларга жойланган қимматбаҳо моллар, қуйма олтин-кумушлар, ноёб тошлар, босмачилар ҳаракатига оид ҳужжатлар ҳам бор эди, 1918 йилдан буён бутун Фарғона аҳолисини босиб, талаб, шаҳар-қишлоқларни ёндириб, халқни қон қақшатиб тўпланган туганмас бир хазина эди бу ер.

Соколов буларни кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолди. Отряд эса ҳам ажабланиди, ҳам ўзида йўқ қувониб кетди. «Мана энди жанг қилиш мумкин!»

Соколовчилар Мақбара ичига кириб олганини кўрган Қўқон мухториятининг корчалонларидан бири миён Қудратнинг ҳамтовоқлари шайх Исмоил Сайидхон ўғли, Бузрукхўжа Маматхонхўжа ўғли ва бошқалар оёғи куйган товукдай питиллашиб, ўзларини қўярга жой топмай қолишди.

Уларнинг бундай ғазабланиб, жазавага тушишларининг асли сабаби — тўрт йил давомида сир сақлаб келган қилмишларининг усти очилиб, беҳисоб хазина, хусусан ғоят махфий ҳужжатлар ҳукумат қўлига тушгудек бўлса, ўз аҳволларига маймунлар йиғлаши турган гаплигига кўзлари етганида эди. Яна шуниси ҳам борки, Шоҳимардон мозори — Шўро душманларининг қурол-яроғ сақлайдиган яширин аслаҳахонаси, бегуноҳ халқнинг дарё-дарё бўлиб оққан қонига зомин шайхларнинг Шўро ҳукуматига қарши фитна ўчоғи сифатида ер билан яқсон қилинарди. Улар қадрларига эмас, қоринларига йиғлашарди. Бордию, қамалда қолган қирқ саккиз жангчи ўз ихтиёрига тасодифан ўтиб қолган қуроллардан фойдаланиб қамалчиларни енгиб чиқса, ёки ёрдам келгунча босмачилар сиқувига бардош беролса-чи... Қоплонбек айниқса шайхлар, шундай бўлиши муқаррарлигини билишган, бутун хавфлари ҳам шундан бўлган, улар учун, наинки, улар, уларнинг ниқобли раҳнаمولари учун ҳам ҳалокат деган гап бўлар, шу туфайли бу жангда нима қилиб бўлсада, қизил аскарларни маҳв этишни бирдан-бир мақсад қилиб олишган, бошқача ҳукм чиқаришлари мумкин ҳам эмас эди. Яъни, қирқ саккиз нафар қизил аскар билан Қора Қоплон галаси ўртасида бу жанг одатдаги тегиб қочар оддий тўқнашувлардан бўлмай, кутилмаганда ҳаёт-мамот жангига айланиб қолган. Унинг натижаси ё бу мудҳиш сирни очиб, шариат, дин, ислом ҳомийларини оддий халқ кўзи олдида иккинчи бор бош кўтармайдиган қилиб шармандасини чиқарар, ёинки уни яна сирлигича ёпиб, Шўро ҳукумати ашаддий душманларининг ёпиқлик қозонини ёпиқлигича қолдирар эди. Буни соколовчилар ҳам тушунишарди. Қўлларига тушган қурол-аслаҳа, мол-ашё ва ҳужжатларни кўриб, қандай бўлмасин, ёрдам етиб келгунча қаршилик кўрсатишга, охириги томчи қонлари қолгунча жанг қилишга қарор беришди.

Қизил аскарлар босмачиларнинг ҳали у, ҳали бу дарвозада пайдо бўлиб, қўққисдан қилган ҳамлаларини жон-жаҳдлари билан қайтариб туришди. Кечга қадар тинмади бу жанг.

Қишлоққа қоронғи тушгандан кейин ҳам ўқ овозлари тинмади. Баъзан атрофни ларзага келтириб қўл бомба портлар, босмачилардан бир нечаси ўққа учиб йиқилар, ярадорлари жароҳатларининг алам-аччигига чидолмай дод-фарёд кўтарар, қай бирлари оғизга олиб бўлмайдиған сўзлар билан сўқинишар эди. Отишма тўхтади дегунча дарага ваҳимали жимлик чўқар, баъзан уни узоқ-яқинда улишган қашқирларнинг машъум овози бузарди. Лекин бу жимлик узоқ давом этмасди. Яна қасир-қусур ўқ овозлари янграб, одамларнинг дод-войи, қашқирларнинг улишини босиб кетар, кейин кимдир «их!» деб ер тишлаб қолар, кимдир ёш боладай бўзлаб онасини чақирар, яна кимдир худодан нажот тиларди.

Уша кунни эрталабдан, яъни қуршовнинг бир кунни ўтгач, ҳар хил узунқулоқ гаплар тарқалди: «Ҳазрат Али — шери худо бу кеча каромат кўрсатармишлар. Эртага эрталабгача мазор ёрилиб, унинг ичидаги ғайридинларни ер ютар эмиш».

Шайхларнинг бу мақрига ишонган босмачилар яна ҳаракатга келишди. Умрларида тоат-ибодат нималигини билмаган босмачилар (уларнинг кўпчилиги ғирт саводсиз, алданган, жоҳил, йўлдан адашган оддий меҳнаткашлардан иборат эди) таҳорат олиб, шайх Исмоилга иқтидо қилиб, эшонларга қўшилиб намоз ўқидилар ва мўъжиза юз бериб қизил аскарларни ер ютишини кутиб, кечаси билан мишжа қоқмай чиқдилар. Шайхларнинг бу найранглари қайтага Қўрбошининг йигитларидан кўпининг бошига етди. Улар кўнгилларида, ер бизни ҳам қизилларга қўшиб ютиб юбормасин, деб дарвозага яқинлашишга юрак бетламай, узоқдан кузатиб, хавотирланиб ётишганида қизил аскарлар ичкаридан чиқиб, уларга тўсатдан ҳамла қилишди, кейин мақбара ичига шовқин-суронсиз кириб кетдилар. Бу ҳол тун бўйи икки бор такрорланди.

Тонг отди. Кечаси билан юрак ҳовучлаб чиққан босмачиларнинг кўзи ташқаридан яққол кўринадиган қилиб девор устига қўйилган танасиз бошга тушди. У қўрбоши Қора Қоплоннинг энг ишонган ёрдамчиси Қўлдош понсоннинг калласи эди. У тилини тишлаганича кўзлари бақрайган ҳолда қотиб қолган эди. Буни кўрган қамалчиларни ваҳима босди. Мақбарадагиларни осонликча таслим қилолмасликларига энди ишониб, тарвузлари қўлтиқларидан тушди.

Иккинчи кун ҳам биринчи кундагидек аёвсиз жанг билан ўтди, қамалчиларнинг барча зўр беришлари беҳуда кетди, ҳар сафарги ҳамлаларида ўзлари тутдай тўкилишар, ҳеч иш чиқара олмай, орқаларига чекинишар эди.

Қамалнинг учинчи кунда ҳам ўзгариш бўлмади ҳисоб. Афтидан, босмачилар узил-кесил ҳужумга ўтишга юрак олдириб қўйган эди чамаси, икки-уч бор кўтарилган сийрак қасира-қусур овозлардан бўлак ҳеч нарса эшитилмади.

Халқ аскарларнинг ўқ-дорисидан кўнгли тўқ бўлса ҳам, озиқ-овқат, сувдан қийналишларини ўйлаб, ташвишланарди. Қолаверса, ҳануз ёрдам етиб келмаётганидан ҳайрон эди.

Бу орада қишлоқдан тоғларга бола-чақаларини олиб чиқиб кетган қочоқларнинг аҳволлари ҳам тобора танглашиб борди. Қор қалин, совуқ ҳаддан ташқари забтига олди... Бундай совуқда айниқса ёш болалар, қари-қартанларга жабр бўлди. Қишлоқда отишма ҳамон босилмас, бу ёқда эса, халқ уйдан олиб чиққан бор нарсани еб битириш олдида эди. Бу ҳам етмагандек гўдаклар, қари-қартанлар, зўрға юрган касаллар орасида ўлим бошланди. Уликларни қабристонга олиб бориш-

нинг иложи йўқ, тошлар орасига кўмишга мажбур бўлишди... Бу кулфатларнинг барчаси қўшилиб, халқнинг сабр косасини тўлдирди. Исҳоқ ота, Мебува ота, Абулқосим ота, Аҳмад ота сингари беш-олтита кексалар тўпланиб маслаҳат қилишди, қўрбоши олдига чиқиб, бу беҳуда урушни тўхтатиб, қамални бекор қилиб, кетишни сўрашга қарор беришди.

Кексалар қўрбошининг ҳузурига чиқиб, «минг-минглаб лашкар тўплаб иш кўриб, қанчадан-қанча гуноҳсиз қонлар тўкилишига зомин бўлган Мадамин, Алиёр, Кўршерматлар оқибатда нима бўлишди-ю, сиз нима қила олар эдингиз. Буларни йўқ қилганингиз билан улар сизни омон кўярмиди? Шўро билан ўйнашиш хато. Унда куч кўп. Бу ёғини ҳам қўйиб турайлик, тоғу тошга чиқиб кетган халқни ўйланг. Улар бундай совуқ, очлик оқибатида пайдо бўлаётган дардга чалиниб қирилишга юз тутди. Шуларга раҳмингиз келсин, яна ёш гўдакларнинг уволига қолиб юрманг деймиз. Халқнинг қарғишидан қўрқинг, йигитларингизнинг заволига қолманг. Улганни қайта тирилтириб бўлмайди. Инсофга келиб, яхшиси, тангилик қилинг-у, Ердон томонга кетинг, тиррик қолганларнинг ота-оналарига, бола-чақаларига раҳмингиз келсин. Кўпчиликнинг дуойибадига қолманг деймиз. Биз анавиларни ими-жимиди Водилга кузатиб қўямиз. Шу билан ҳамма тинчийди» деб арз қилишган эди, қўрбоши Қоплонбек олдиниға тутақиб кетди, лекин бир оз ўйланиб туриб бўшашди.

Бироқ шайх Исмоилга ўхшаганлар битаёзган ишнинг пачавасини чиқаришди. «Агар Қоплонбек шунча йигити билан қирқ-элликта душманни маҳв этолмаса, унда унинг «Ислом ҳомийси» деган номи нима бўлади» деб қарияларни қитмирликда айблаб қувлаб солишди.

Қариялар ҳам жим ётишмади. Халқнинг аҳволи шунчалик танглашган эдики, буни кўра била туриб, улар жим ётишолмасди.

Улар эсли-ҳушли одамлардан уч-тўрттасини Водилга юбориб, у ердагиларга хабар етказиб, отряд чақиршига қарор беришди. Бутун умид келадиган ўша отряддан эди. У ерга Пайқовоқ маҳалласидан Аҳмад ота, Чуқур кўчадан Қурбон оталар оғзаки хабар билан жўнатилди. Лекин улар Лангардан ўтолмай қайтиб келишди...

Қизилларга ёрдам келмади, қарияларнинг барча ҳаракатлари зое кетди. Лекин, қамалдагилар ўзларининг мардликлари билан қочқинлар оғзига тушиб кетишди. Улар ҳақидаги гаплар дарадан дарага, тоғдан тоққа ўтди. Энг муҳими, Водилга ҳам етиб борган бўлса ажабмас.

Уч кеча-уч кундуз жон-жаҳди билан уринган бўлса ҳам, Қора Қоплон бир иш чиқара олмади. Қамалдагилар ҳеч қандай куч, ҳийла-найрангга бўш келишмади. Аксинча, бир зарбага икки-уч зарба билан жавоб бериб туришди. Охири бўлмагач, Қора Қоплон шайхлар билан маслаҳатлашиб, ичкарига Мадамин Шомат ўғли деган деҳқонга ўзларидан бир одамни қўшиб улар орқали хат киритишди. Хатда шундай сўзлар ёзилган экан:

«Қизил аскарлар командирига!

Биз сизларга шафқат қиламиз, агар қуроқларингизни ташлаб таслим бўлсангиз, барчангизнинг гуноҳингиздан ўтамиз, сизларга зиён-заҳмат етказмай, шайх Исмоил бошлиқ эл раҳнамолари Қадамжодан ўтказиб қўйишади. Бўлмаса, биттангизни ҳам қолдирмай қириб ташлаймиз».

Степан Соколов хатда айтилган мунофиқона сўзлар, дўқ-пўписаларни қизил аскар Абдували Маматуллаевга ўқиттириб, диққат билан эшитиб, жавоб хат ёздирди-да, Мадамин отанинг қўлига топширди. Бу хатни Соколов айтиб туриб, Қосим Мирсалимов ўзбек тилига ағдариб ёзган эди. Элчилар хатни олиб чиқиб келишаётганда босмачилардан биттаси Мадамин отани отиб ярадор қилди, уни уч-тўрт босмачи суяб,

Қоплонбек олдига олиб кирди, кейин хатни у ердагилардан биттасига ўқиттириб эшитди. Хат шундай сўзлар билан бошланарди.

«Қоплонбек! Биз Шўролар ҳукуматининг қонуний армияси ваколати билан сизга мурожаат қиламиз, бинобарин сизни ва сиз бизга ёзиб киритган ултиматумни тан олмаймиз. Қуролсиз халқни талаб, беғуноҳ кишиларнинг қонини бекорга тўкиб келаётганингиз, юртнинг ҳаловатини бузиб, қилиб келаётган барча ваҳшийликларингиз, оддий меҳнатқашдан чиққан йигитларнинг онгини заҳарлаб, тўдангизга турли найранглар билан қўшиб олиб, уларни кўз кўрмаган жиноятларни содир қилишга мажбур қилаётганингиз учун халқ, Шўро ҳукумати олдига жавоб беришингизга кўп вақт қолгани йўқ.

Бизга «таслим бўл» дебсиз. Биз эса, сиз босқинчи ваҳший тўдага қарши охириги томчи қонимиз қолгунча жанг қилишга қарор бердик. Чунки бизнинг суянчиғимиз бор, қизил қўшин бор, халқ бор. Бинобарин, бизга мадад етиб келишидан кўнглимиз тўқ. Қуршовда биз эмас, сиз қолгансиз. Шуни алоҳида таъкидлайманки, қишлоқда юз берган бутун тартибсизликлар учун, тоғ-тошга бош олиб чиқиб кетган одамларнинг, хусусан гўдакларнинг ҳалокати учун жавобгарлик фақат сизнинг гарданингизга тушади. Бунга сиздан ҳеч ким соқит қилолмайди. Ҳали кеч эмас. Босмачиликнинг қисматини кўз олдингизга келтиринг-у, ўзингиз таслим бўлинг! Ана шундай қилсангиз, гуноҳингизни бир оз енгиллатган бўласиз. Шу гапларни чуқур мулоҳаза қилиб кўрарсиз деб, командир Степан Соколов.

Жавобни ўқитиб эшитган Қоплонбек ўйлашиб қолди. Уч кунда анча-мунча одамларидан ажралганига қарамай, бирон натижа чиқара олмагани, Турди понсоннинг юзга яқин йигити билан қочгани, уни Ёрдондан қайтариб келингани кўз олдидан ўтди. Уч кундан буён дараксиз кетган Соколов отрядини излаб чиққан қизил аскарларнинг орқа томондан сездирмай келиб, таппа босиб қолишини кўз олдига келтирди-да, тўдасига қуршовни ташлаб кетишга буйруқ берди.

Лекин Қоплонбекнинг ниятини сезиб қолган шайх Исмоил бошлиқ казо-казолар кўлларини кўксига қўйиб, унинг йўлини тўсишди. Ранг-қути ўчган шайхлар қўрбошига: «Бу ердан бизнинг ўликларимизни отларингиз туёғида топтаб, сўнгра чиқиб кетасиз, бек, бўлмаса орқага сизга йўл йўқ,— деб йиғи-сиғи қилишди.— Агар булар омон қолса, мақбара ичидаги қуроллар, мол-дунё, хусусан ҳаммамизга тегишли махфий ҳужжатлар ҳукумат қўлига тушади. Унда сиз, бизни қўллаб-қувватлаб келаётган валинеъматларимизга нима деб жавоб берасиз?! Агар иш ҳозир сиз ўйлаганингизча бўлса, улар сизни ҳеч қачон кечирмайди. Шуни унутманг!» деб қўрқитишди. «Бошқа илож бўлмаса, тагин нима дейсизлар?» дейди Қоплонбек қовоқ тумшугини осилтириб.

«Шариати набавия сизга фатво беради. Ўзингиз бошида туриб, мазорга ўт қўйиб куйдиринг. Ичидаги нарсалар билан ҳаммаси кулга айланиб кетсин», деб маслаҳат беришади унга шайхлар кўзларини бақрайитириб.

Қоплонбек «мазорга ўт қўйиб, куйдиринг» иборасини эшитиб, ўзига ишонмай бир лаҳза довдираб қолади-да, «мазорга ўт қўйинг!.. Йўўқ, йигитлар бунга кўнишмайди. Муқаддас мазорга қайси мусулмон ўт қўйган, биз шундай қиламиз?! Мен бу гуноҳи азим ишни бўйнимга ололмайман» дея кескин эътироз билдиради. Шунда шайхлар юзсизлик қилиб, «сиз бу ишга қўл урмайсиз, гуноҳдан ҳам холи бўласиз. Бунга ўзимиз ўз қўлимиз билан қиламиз, фақат кетиб қолмай, бу пайтда бизни қўриқлаб турсангиз, бас», дея ялинишади.

Қўрбоши бу шартга кўнади.

Мақбара биносини, унинг ичидаги қизил аскарларни дарров ёндириб юборишнинг ўзи бўлмас, пишиқ қилинган бинонинг жуда баланд

тунука қопланган гумбазу арча, чинор, қайрағочлардан ишланган эшик-даричаларининг ўт олиши анча қийин эди. Шунинг учун бир тўда қутурган шайху қаландарлар босмачилар ҳимояси остида қишлоқда уйма-уй изғишиб эгаси вақтинча ташлаб кетган уйлардаги ўтин, похол, лампамоё қолмай, ҳатто эшикларигача бузиб олиб чиқиб, мақбара атрофига тўплашди. Шайхларнинг ўзлари бир вақтлар мозор атрофига ўрнатиб, от думи, ҳайвон шохлари, калла суяклари осиб қўйган туғ ёғочлари ҳам қолмай, барчасини саржин қалагандай қалашди. Илгари зиёратчиларга кўзларини сурттириб, ўптириб, уларнинг пулларини шилиб олишга хизмат қилиб келган «Ҳазрат Алининг бу туғлари» энди қизил аскарларни тириклай ёндириб юбориш учун тутантириқ бўлиши керак эди...

Шундай қилиб, қуршовнинг тўртинчи куни тўп отарда бутун тайёргарлик ишлари тугайди. Мақбара атрофи, айниқса гумбаз худди ўтин, хашак ичида қолгандек бўлади. Йиғилган барча лампамоё бу улкан ғарамга ҳеч аямай сепилади. Ўт қўйиш учун бино устига чиққанларнинг барчаси ўққа учиб бирма-бир тушаверади. Соколов лочинлари шайхларнинг худди телбалардек кўзлари косасидан чиқиб, босмачиларга далда бераётганликларини эшитиб, уларнинг бутун жазаваларини дарвоза тирқишидан кўриб турарди, бу машўм ҳаракатнинг оқибати нима билан тугашини билсалар ҳам, биронтасининг қўли титрамайди, мўлжалга тўғри келган душманни арслондек ҳайқаришиб қула-таверишади.

Ҳамма нарса тахт қилинганига бир соатча бўлганига қарамай, гугурт чақишга ҳеч ким журъат қилолмасди. Ҳатто босмачиларнинг ҳам бунга қўли бормас эди. Босмачилардан биттаси ўзини тамом унутиб Қора Қоплонга қараб бақирди, йиғлаб дод солди: «Ахир бу гуноҳи азим-ку, хўжайин! Йўқ, йўқ, йўл қўйманг! Қимки гугурт чақса отаман, отаман!— У, бешотарини шарақлатиб ўқталган эди, Қора Қоплон маузерини ёғоч қинидан шарт суғирди-ю, уни қоқ пешонасини мўлжаллаб тепкини босиб юборди. Босмачи йигит тил тортмай жойида қотди. Яна ҳамма жим бўлиб қолди. Охири шайх Исмоил билан Бузрукхўжа ғарам олдига биқиниб бориб, нималарнидир пичирлаб юзига фотиҳа тортиб мозорга икки томондан ўт қўйди.

Лампамоё сепилган похол, ўтинлар ловуллаб ёна бошлади. Ҳайбатли мозор биноси тобора авж олиб бораётган даҳшатли аланга ва тутун ичида қолиб кетди. Қизил аскарлар эса, ҳамон отишда давом этардилар.

Бу кўрқинчли манзара узоқ-узоқлардан ҳам яққол кўриниб турарди.

Вақт намози асрга борганда ўт гумбаз орқали бино ичига уриб, аланга энди дарвозалар устидан чиқа бошлади. Ёлқин борган сайин авж олар, гумбаз устида буралиб-буралиб осмонга сапчир, теваракни ёри-тарди.

Олов ҳароратининг шиддатига қизил аскарлар бардош беришолмайди. Улар қочиб чиқади, деб ташқарида милтиқ ўқталиб ётган босмачиларнинг қулоғига ичкаридан қудратли қўшиқ садоси келиб урилди, улар байналминал айтардилар. Унинг орқасидан «Яша, Шўро!»ни куйлашди. Бу қўшиқнинг сўзларини теварак-атрофдаги халқ аниқ эшитди. Унинг садолари ҳатто осмони фалакка бўй чўзган чўққиларгача эшитилди. Тоғлар ҳам «Яша, Шўро!» деди, баҳайбат қоя тошлар, ўқ етмас чўққилар, даралар, кўлу дарёлар ҳам, «Яша, Шўро!» деди. Эркалар, аёллар, болалар ҳам «Яша, Шўро!» деб куйлашди.

Саксон баҳорни кўрган Мебува ота чидаб туролмай, хўнграб йиғлаб юборди, беҳуш бўлиб, «шилқ» этиб йиқилди. У қанча ётди билмай-

ди. Бир вақт кўзини очиб, ўзига келди, осмон-фалакка кўтарилган алангадан кўзини узмай нималарнидир деб дуо қилди.

Қизил аскарларнинг ўтга, унинг даҳшатли ҳароратига, сўнгги дамлардаги ташналик азобига бардош бериб жангни давом эттиришлари, бирортаси ҳам номардлик қилиб, ташқарига қочиб чиқмаётгани, муқаррар бўлиб қолган ўлимнинг хунук башарасига мардонавор тик боқиб туришларини кўриб, мазор атрофида томоша қилиб турган бир қанча босмачилар бу шафқатсизлик олдида тили лол бўлиб, бошини эгиб қолди. Улардан кимдир аламига чидолмай, сал наридан юзини девор қилиб ўтиб кетаётган шайх Исмоилга қарата тишини ғижирлатиб:

— Энди кабоб қилиб ейсиз, тақсир, ўтни умид-ла ўз қўлингиз билан ёқдингиз-ку, ахир!— деди ғазаб билан.

Бу аччиқ кинояни эшитиб, атрофдагилар бир қалқиб тушди, ким шайхларни боплаб сўкди, ким ўзича гудраниб унга ёвқараш қилди. Босмачи тўдасига адашиб кириб қолган йигитларнинг эса, ўзлари қилиб юрган ишларидан пушаймон бўлиб, кўзлари жиққа ёшга тўлди. Ана шу кўзлари жиққа ёшга тўлганлардан бири шайх Исмоилнинг садоқатли қароли Шодмонхўжа эди. Шодмонхўжа ҳақида ҳали анча гаплар ёзилади.

Шайх йигитларнинг авзойи бузилганини сезиб қолиб, қоронғилик қўйнига ўзини уриб қолди.

Қизил аскарларнинг бу матонати, мислсиз мардлиги ҳар қандай тошюракни ҳам ларзага келтириб юборар эди.

Вақт хуфтонларга борганида ўт яна авж олиб, мақбара дарвозаларини ҳам ўрташга тушди. Атрофни жижинак, латта ҳидлари қоплади. Гумбаз эса атрофдаги тоғлардан худди улкан чўғ ўтовидек, қип-қизил бўлиб кўрина бошлади. Унинг ичида халқ фарзандлари тириклайин ёнар эдилар. Шуниси алам қилардики, уларга ҳеч ким ёрдам беролмасди.

Бу манзарани Шоҳимардон атрофидаги Қуйинди, Сандал, Шаланг, Бўкан, Бомбир тоғларидан кўриб турган қишлоқ аҳли ҳаяжонга келиб, душманни лаънатлаб, дуойибад қилди. Қизил аскарларга қарата: «Алвидо, азизлар! Биз сизларни асло унутмаймиз, биз сизлар учун қасос оламиз!..» дея, тоғлардан пастга қаратиб катта-катта тошларни бирин-кетин қулата бошладилар. Бу тошлар ўз йўлларида тош кўчкиси ҳосил қилиб, тоғу тошни, бутун Шоҳимардонни ларзага келтириб юборди, четдан қараган киши буни кўриб: «Қаттиқ зилзила бўлиб тоғ кўчди», деган хаёлга бориши турган гап эди. Аслида эса, у қишлоқни тарк этиб, тоғларда вақтинча қочиб ётган меҳнаткаш халқ бу билан ўз кўз олдида тириклайин ёниб ҳалок бўлаётган инқилоб фарзандларига нисбатан хайрихоҳликларини, тан берганликларини изҳор этаётганлигини қаёқдан ҳам билсин?!

Тун яримлаган пайтда жимиб қолган мазор биноси ичидан бирдан қўл пулемёти, милтиқлар яна тилга кириб, «улар энди куйиб битишди» деган хаёл билан хотиржам бўла бошлаган душман устига ўқ сели ёғиб қолди. Босмачилар саросимага тушиб, пароканда бўлиб турганларида, ўт ичидан худди қафасдан чиққан шердек отилиб етти киши чиқди-да, душман устига ташланди. Дуч келганини отиб қулатиб, босмачилар ҳалқасини ёриб ўтди. Улардан биттаси ҳалок бўлди, қолган олтитаси мақбаранинг кунчиқиш томонидаги ўпирилиб ётган қабрлар ичига жойлашиб олди. Қабристон атрофидаги майдонда галалашиб юрган босмачиларни қўл пулемётдан ўққа тутиб, тутдек тўка бошладди. Қутилмаган бу зарбадан ваҳимага тушган босмачилар ўлик-тирикликларига ҳам қарамай, тартибсиз суратда дуч келган томонга қочиб, тарқаб кетдилар, бирдан атрофга оғир жимлик чўкди...

Мазор ҳам ёнарди. Алламаҳалга бориб гумбаз ичидан бирин-кетин

қаттиқ гумбурлаш эшитилди, кейин гумбаз босиб тушди. Яна жимлик атрофни ўз ҳукмига олди. Бу ҳол тонг қоронғисига қадар давом этди. Тонг палласида Фарғона томондан от туёқларининг дупури, пулемётнинг узиб-узиб тириллаши эшитилди. Мозор тарафдан уларга қарши ҳеч қандай жавоб бўлмагач, қишлоқ аҳли яширинган жойларидан аста-секин тушиб кела бошлади, баъзилар уй-уйига, баъзилар мозор атрофига йўл олишди. Деҳқонлар тирик қолган олти аскарни беҳуш ҳолда чўкиб кетган қабрлар ичидан топиб олдилар. Мозорнинг Ердонота тарафидаги майдонда босмачилардан анча-мунчаси ер тишлаб ётарди. Афтидан, Қоплонбек қўрбоши йигитлари мурдасини йиғиштириб, кетишга улгуролмаган эди.

Мозорнинг қолган-қутган жойлари ҳамон ёнарди. Уни ёндирганлар аллақачон ғойиб бўлишган, бу машъум ишнинг бошида турган шайх Исмоил, Бузрукхўжа ҳам ном-нишонсиз йўқолишган, бешинчи куни эрталаб янги келган қизил аскарлар қизил байроқларини ҳилпиратиб, тошларда ҳануз буқиб, қайтишга юрак бетламай ётган одамларни: «энди хавотир олмай, уй-уйларингизга қайтаверинглар» дегандай чақирдилар. Бутун қишлоқ халқи мозор атрофига интилди.

Қизил аскарлар бошчилигида қишлоқ халқи мақбара билан бирга куйиб кетган қаҳрамонлар ҳокини йиғиштириб олиб мозор ёнига дафн қилди. Уларнинг хотираси ҳурмати юзасидан бутун қуроллардан бир варакайига уч бор ўқ узиб, салют берилди...

Босмачилар ҳимоясида мозорга ўт қўйишда шахсан иштирок этган икки-уч мунофиқ ҳеч нарса кўрмагандек халққа араллашиб, ўзларини сездирмай юришган экан, ўз оғизларидан илиниб, қўлга тушишди ва ўша жойнинг ўзида инқилоб номи билан дарҳол отиб ташланди. Қора Қоплоннинг ўзи ҳам зим бўлиб кетди. Дўсти Степан Соколовни қидириб отряд билан биргаликда Шоҳимардонга келган Ҳамза бу даҳшатли фожиани кўриб тошдек қотди-қолди. У секин-секин юриб бориб энгиллари йиртилиб, кўзлари ичига тортиб, юзи қора тупроққа айланиб кетган Степан Соколовга яқинлашди. Унинг олдида тиз чўкди... Забардаст қўлларини юзига босди. Степан қандайдир бир илиқ нарсани ҳис қилди. Ҳамзанинг бўйнига қонсиз зайф қўлларини ташлади. Ҳамза авайлаб, беҳол, бемажол Соколовнинг белидан кучиб олди. Иккиси аста-аста олдинга қадам ташлади. Бу икки дўст 1926-28 йилларга, минг-минг йиллардан бери кишан ва паранжида қон қусган Шарқ хотин-қизларининг озодлиги учун зolim муштумзўрларни синф сифатида тугатиб колхоз тузиш учун олиб борилган энг қаттиқ, энг шиддатли курашлар даврига шу тарзда бир-бирига ҳамдам, ҳамдард бўлиб ўт-оловларни босиб ўтиб кириб келишди.

(Давоми келгуси сонда.)

Омон Матжон

ШАҲЗОДАНИНГ ҚИЗҚИҶИЗИ

Дунёнинг чегараси

Океан деймиз,
Денгиз,
Дарё,
Кўл,
Ҳовуз,
Томчи,
Зарра...

Йигирма ёшида тахтга ўтирди шаҳзода.
Қайсарликда отасидан ҳам ўткирди
шаҳзода.

«Менман» деди шаҳзода,
«Мен!» деди шаҳзода,
Қутурди шаҳзода!
Кекса донишмандни чорлаб,
Икки кўзи чўғдек порлаб
«Бир умр тахтнинг остонасини яладинг,
Отамга наф бермадинг, таладинг,
Илминг билан қани, нимага ярадинг!»
деди.

«Қани, бир-икки-уч!
Олдимга туш!
Чегарасини кўрсат оламнинг,
Қилмаганини қилай отамнинг!
Дунёни забт этиш бўлди муродим,
Ололмасам, бошқа қўяман отим!»

«Болам», деди донишманд...
«Ақл ўргатманг, айтманг панд!»
«Болам...»
«Гапни қил кам...»

«Қийин, қилиб бўлмас иш бу, уннаманг...»
«Кўрсат... ё дор!»

Кетишди.
Юртнинг четига етишди.
Салтанат чети айлана девор,
Булар етган жойда қўшдарвоза бор.
«Бу — дунёнинг четимас!»
«Тўғри... Ҳув, карвонга бир солинг назар!
Бир қатор кирмоқда, бир қатор чиқар!»
«Кўр эмасман! Бу доим шундай!»
«Истаган туяни тўхтатинг, шошинг,
Сўнгра устидаги сандиқни очинг!»

Нима бўйсунмайди шоҳнинг амрига
Туя тўхтатилди. Сандиқ очилди...
Во ажаб бу не сир!!
Сандиқ ичида
Ғалати манзара, ғалати ҳолат!
Худди ташқарининг ўзи —
Салтанат,
Девор,
Қўшдарвоза,
Икки саф карвон,
Бир киришмоқдир,
бири чиқмоқда!
Ва ҳар бир туяда
Шундай сандиқ!

«Бу не гап!!»
«Истаган туяни тўхтатинг, шошинг,
Сўнгра устидаги сандиқни очинг!»

¹ Давоми. Боши журналнинг 8-сониди.

Нима бўйсунмайди шоҳнинг амрига!
 Бу туя ҳам тўхтади,
 Сандиқ очилди...
 Во ажаб, бу не сир!
 Сандиқ ичида
 Ғалати манзара, ғалати ҳолат!
 Худди ташқарининг ўзи!
 Салтанат,
 Девор,
 Қўшдарвоза,
 Икки саф карвон,
 Бири кирмоқда-ю
 чиқмоқда бири!
 Ва ҳар бир туяда, шундай
 қўшсандиқ!

«Бу не гап!!»
 Шаҳзода ҳайратда бир оз.
 «Яна бир туяни
 Тўхтатинг,
 Ва ундаги сандиқни очинг!
 Кейин йўл оламиз яна нарига!»
 Нима бўйсунмайди шоҳнинг амрига!
 Туя тўхтатилди,
 Сандиқ очилди...

Во ажаб бу не сир!!
 Сандиқ ичида
 Ғалати манзара, ғалати ҳолат!
 Худди аввалгиларнинг ўзи!
 Салтанат,
 Девор,
 Қўшдарвоза,
 Икки саф карвон,
 Бири кирмоқда-ю, чиқмоқда бири!
 Шаҳзода бу сафар индамай,
 Шитоб,

Яна сандиқ очди,
 Сандиқ ичида, яна сандиқ чиқди,
 Яна ўша ҳол.
 Шаҳзода уни ҳам тўхтатди дарҳол...
 Ва тинмай шундай
 Сандиқлар ичига кираверди у,
 Яна сирлар сари юраверди у!

Қирқта сандиққача тушганда,
 Аста,
 «Бўлди...» деди.
 «Чексиз экан чамаси!!
 Чарчадим...
 Бир дам олай!»

«Кўзгуга бир қаранг, шоҳим, кўзгуга...»
 «Кўзгуга!!. Воҳ...»
 Бирдан сесканиб кетди шаҳзода.
 Кўзгуда забардаст шаҳзода эмас,
 Соч-соқоли оқарган мўйсафид кўринди...

«Ё фалак! Бу не ҳол! Жаллод!
 Фирибгар, жодугар, сен мени алдаб,
 Қаритиб қўйибсан кунимдан бурун!»

«Йўқ, йўқ! Узингизда гуноҳ, шоҳим.
 Уруш, босқинчилик илми ила маст,
 Қирқ сандиқ очдингиз,
 Ва бунинг учун
 Қирқ йил сарф этдингиз, ўзингиз билмай.
 Бугун олтмишдасиз!
 Ва билдингизки,
 Дунё забт этмоқ мумкин эмас ҳеч,
 Бундай мақсад ила яшаш зўр гуноҳ!»

Дарё ҳақида митти афсона

Одамлар Амударёдан сўрашди:

— Шунчалик маҳобат билан, эркин кўлам олиб оқишинг
 бизни ҳайратга солади. Қойил! Шаҳдингнинг қудратли овози
 бутун Хоразмга эшитилиб турибди! Офарин!

Дарё вазмин тўлғанди:

— Меники эмас! Бу — менга қўшилган ирмоқларнинг
 овозлари.

Жимлик.

Одамлар яна лутф қилишди:

— Сен уларни бирлаштириб турмаганингда, қаерга етар
 эди ирмоқчаларнинг шаҳди?! Сенга офарин!

— Уф, — қийналиб тўлғанди дарё. — Жуда ёққан бўлсам,
 менга тақлид қила қол! Фақат мақтама...

Ҳотамтойнинг укаси

Ҳотамтойнинг укаси ҳам йиғиб бойлик,
 Қилмоқ бўлди элу юртга ҳотамтойлик.

Акасидек тўрт эшикли уй қурдирди,
 Ҳар эшикка бир лагандан пул қўйдирди.

Утган-кетган, эҳтиёжманд олиб ўтсин,
 Истаганча есин-ичсин, қониб ўтсин.

Узи четда пойлаб турди, не бўлар ҳол,
 Бир вақт уйга чол кирди — денг
 оппоқ соқол.

Бир эшикдан кириб бор-йўқ пулни олди,
 Иккинчи уй лагани ҳам бўшаб қолди.

Тўрт уйдаги пулни ортиб елкасига,
 Жўнайверди чол боқмасдан орқасига.

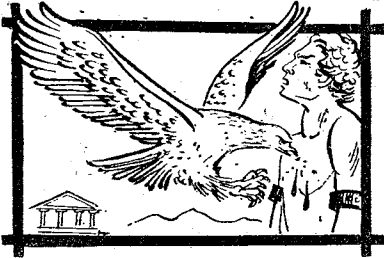

Ва ҳамманинг тушди эсига,
Чўпон сирли қараб кетгани.
Кўзида ўт, бир муҳим гапни
Айта олмай, нолон кетгани.

Еришгандай эди кўк бир оз,
Қандай нур бу, ким билар сирин!!
Гарчи ярим тун-ку, одамлар
Танидилар қараб бир-бирин!

...Уйингга ёт назар тушмасин —
Ғазабига минди тангрилар!
Ул шаккокни келтириб шитоб,
Занг қояга михлаб танғдилар.

«Мангу шундай турсин, дедилар,
Шунга лойиқ бунинг бузғуни.

Ва ҳар кеча чўқилаб чиқсин
Юрагини зулмат қузғуни!»

Мақсад аён: ўчирмоқ қалбдан
Ногоҳ порлай бошлаган ўтни.
Токи орзу этмасин одам
Бу илоҳий ҳаётни, қутни!

Лекин чўпон ул сирли кеча
Ташлаганда ялт этган нигоҳ,
Пок юрак ва сезгир дўстлари,
Олий нурдан бўлмишди огоҳ.

Шу-шу элда тарқалибди тез:
«Меҳр кўзда», деган ибора.
Ва туғибди ишқни, дўстликни
Кўзлардаги ўша шарора.

Ва шу боис маҳкум ўғлонни
Кўролибди эл ердан аён.
Шу назардан ботирнинг қалби
Бутун чиқар бўлибди ҳар тонг.

Кўҳна гап бу!
Лекин бугун ҳам
Минглаб асил ўғлонлар бандда.
Қалблар ёнар! Ва қузғунлар ҳам
Қилмайдилар ўз ишин қанда!

Икки доғ

Муҳаббатда

имиллаш ва ғафлат
не-не кўнгилсизликларга дучор этади!

Икки юракнинг аниқ ва ҳамоҳанг бир-бирига интилишидан
Висол

туғилади.
Ҳам шошқалоқ, ҳам ғофил бўлсангиз,
ишқда ё ном-нишонсиз йўқолиб кетасиз,
ё дунёга масҳараи жаҳон бўласиз!

Висол оқшомини
интизор кутмоқда эдим.

Қуёш

жиғимга тегадиган даражада
суст кетмоқда эди ўз ётоғига.
Ишқи йўқ-да, ишқи йўқ!
Вақтни қандай ўтказаман кечгача?!

«Ётиб қолгунча отиб қол!»
Лекин на фурсатни, на қуёшни отиб бўлади!
Демак, ихтиёримда фақат ётиш бор!

Оҳ...

Роҳат...

Кўзим илина бошлайди...

Хурсандман!
Қуёш, имиллайвер!

Висол — ширин туш, хаёл!

Воҳ! Нима бу?!

Уй ичи қоп-қоронғи!

Наҳот, ухлаб қолган бўлсам! Наҳот, шарманда бўлдим?!

Тезроқ!!!

Отилиб

эшикдан чиқарқанман...

пешонамни шундоқ...

ОЙГА

уриб олсам бўладими?!

ОЙГА!

Кўзларимдан учкунлар потраб кетди!
Осмон юлдузларга тўлди бирдан!

Хайрият!

Оқшом эртақлардагидек кечди!
Анча бўлган бу гапларга!
Лекин энди тўлин ойни кўриб қолсам,

ўша

кумуш тун келади ҳаёлимга!
Ушанда бошимни уриб олганим учун
ойдан узр сўрамаганимга изза бўламан!
Пешонасидаги ДОҒ
ҳалиям кетмапти шўрликнинг!

Меникям кетмаган!

Ёр танлаш

«Қизил гул» байрами. Ясан-тусан оломон. Уйин-кулги баравж. Қўчқор уришлари. Ҳуққабозлар. Созанда труппаларининг тараф-тараф айтишувлари. Йигитлар ўзларига ёр танлайдилар. Одат бўйича бошларига ҳар бири ўзларича бир нима кўтариб чиққан қизлардан кўзлари узилмайди уларнинг. Шу нарсалар гўё қизларнинг ақли, зукколиги, дидан хабар берган.

Бир йигит, неча наврўз
Юрмай ҳеч ови-дови,
Сайилга кебди бугун
Онаси-ла иккови.
Сайилмисан сайил бу,
Ўз гулингни танла, уз,
Ана, бошда кўзаси —
Келмоқда бир оймқиз.
Йигит одат бўйича
Унга луқма ташлапти.
«Айт, кўзангда не бор!» деб,
Билагидан ушлапти.

Шундай жавоб дебди қиз:
«Кўза — ризқ-рўз нишони.
Қозон-ўчоқ, уй-рўзгор,
Дилнинг тилак-армони...»
Она мойдек эрипти:
«Айни биз боп, шуни ол!»
Ўғил-чи ғудранипти:
«Менга керакмас қарол...»
Ўҳ-хў! Анави, кимди!!
Юришга боқ, юришга!
Бошидаги чамбари
Тўла олтин-кумушга.
Йигит одат бўйича
Қув бир савол ташлапти.
«Бой экансан!» деб қизнинг
Билагидан ушлапти.
Мағрур кулипти жонон:
«Йигит, баланд жойданмиз!
Нақ қирқ туя сепим бор,
Ердан эмас, бйданмиз!»
Она мойдек эрипти:
«Ўғлим! Бахт бу! Шуни ол!»
«Қўйинг! Тиллолик уйда
Ухлолмайсан бемалол...»

Она жеркиб ўғлини
Яна юришса бир оз,
Рўпарадан келармиш
Хўп ясанган бир таннози

Фаранг рўмол қошинда!
Этиклари амиркон!
Бошга қўйган савати
Гўё упа-атир, кон!
Йигит энди бу қизга
Пичинг савол ташлапти:
«Бошингдаги не ҳикмат!»,
Деб белидан ушлапти.
Тўсатдан ёт бир тилда:
«Бу — зўр сават!» дебди қиз.
«Кетдик! Чет тилда сўйлаш —
Маданият!» дебди қиз.
Она бир оз жим туриб
Дебди: «Ёкса, ол майли...
Маданиятли бўлайин
Шу келиним туфайли!»
«Қўйинг, ойи, ҳеч қачон
Ўз тилимини сотмайман!
Она деган сўзни ҳам
Бошқа тилда айтмайман!»
«Қайсарлигинг қурсин!» дер,
Тоқати тоқ онанинг.
«Сендай фарзандлар қилар
Бағрини доғ онанинг!»

Сайил-да! Қиз кўп! Ана,
Ғоз келар бир дўндиқча.
Бошидаям ул-булмас —
Чоғроққина сандиқча.
Сандиқчаки, лиқ тўлган
Турли-туман мевага.
Йигит киноя қилар:
«Бозоргами, нимага!!»
Қиз уялиб турибди,
Юзга тортибди парда.
«Мева — насл дейишар
Қадимдан ўзбекларда...»
Она мойдек эрипти:
«Келиним бўл!» дебди шод.
«Уйим болага тўлсин,
Бахтли яшанг умрбод!»
«Нима бўпти — дер ўғил.

Ҳар бир гапга учасиз!
Ахир ҳамма аёл ҳам
Она бўлар шубҳасиз!»

Жиғибийрон денг она,
«Пешонангдан кўр, болам.
Бўлди! Тўйдим, чарчадим!
Энди ўзинг юр, болам!
Сайилга бир қара, ҳой,
Минг қиз келар йўлингдан!
Биттасига эр бўлиш
Наҳот, келмас кўлингдан!»
Аммо йигит бу асно
Қизларнинг орасидан
Кимнидир кўриб қопти
Кўз узмай қорасидан!
Бу ранг-баранг чаманда —
Кўзга тушган ким у, хўш!!
Ҳеч нарса йўқ бошида,
Тағин икки қўли бўш...
Она кўриб ул қизни,
Дебди: «Қилма наззора!
Кўряпсанку, у бир зор...»

Ноумид бир бечора...»
Лекин йигит ўйланмай,
Қизга етиб олибди.
Икки оғиз сўз айтиб,
Кўнглига қўл солибди:
«Одатларни, наврўзни
Наҳот, унут қилибсан!!
Бошинггаям ҳеч нарса
Кўтармасдан келибсан!!»

Рост! Қизик-да! Атрофга
Одам тўлиб кетибди.
Қиз эса бир тин олиб,
Шундай жавоб этибди:
«Йигит! Қўтлуғ бу айём
Эзгү сўзлар сўзланар!
Орзу-армон айтилиб,
Олис йўллар кўзланар!
Мухаббатим қозонмоқ
Насиб этса гар кимга,
Мен бир умр ўшани
Кўтаргайман бошимга!»

Амударё изтироби

Амударё — безовта илҳом,
Безовта руҳ, безовта дунё.
Ҳар томчиси ойдан томган нур,
Ҳар бир мавжи — қуёшдан зиё.

Тўзон-тўзон барханлараро
Ўзин ташлаб бор бўйи билан,
Гоҳи туриб, гоҳи йиқилиб,
Гоҳ пиёда, гоҳ саёз, аранг.

Оқиб ётар Аму — минг исм,
Оқиб ётар минг-минг замона.
Оқиб ётар гўё изтироб,
Оқиб ётар гўё афсона.

...Бахти қаро бўлди кампирнинг,
Ёнар-куяр ёлғиз қизига:
Бой Итолғи уни хуш кўриб,
Олаётир зўрлаб ўзига.

Итолғи бой ошган етмишдан,
Қиз-чи ахир энди ўн бешда.
Кампир ёлғиз. Етим шеши бор —
«Борса келмас» даштида ишда.

Қизи «қулоқ қийди» ўшанга,
Кун-тун кутар фақат ўшани.
Унга хабар кетди-ку, лекин
Ҳанузгача йўқдир нишони.

Бу ёқда-чи, Итолғи бойнинг
Одамлари ҳар кун тиндирмай
«Тўй — бугун!» деб келаверишар,
Кампир муҳлат чўзади атай.

Бир ўйлови бор-да кампирнинг,
Нетсин, гулдай сўлмоқда қизи.
Тонг палласи мана, ниҳоят,
Эшитилди оёқ овози.

Йигит келди. Кампир ҳам, қиз ҳам,
Уни гапдан эдилар оғох.

Лекин шу дам бошқа томондан
Тўёқ саси келди баногоҳ.

Икки ёшни шоштириб момо,
Оқ фотиҳа берди-ю тезроқ.
«Қизим, ўша айтган гапимни,
Деди, эсдан чиқарма, зинҳор!»

Яъни кампир қизига берди
Бир ғалати дори-кимийё.
Унинг ярмин ичса агар қиз,
Оқа бошлар мисоли дарё.

Икков кетди. Кампир хотиржам,
Уйга кириб ётаркан, шу он,
Яқин келди отлар дупури —
Итолғидан келди оломон.

Кампир чиқди рози суратда:
«Майли, тўйни бошланглар! деди.
Куёвтўра обкетсин қизни,
Бориб кўнглин хушланглар!» деди.

Пешин чоғи Итолғи тўра —
Қўлда — қирғий итолғи қуши,
Савлат тўкиб келдилар, аммо
Келин йўқ-ку! Учди эс-ҳуши.

«Қочиргансан!» Бой тишин қайраб
Қилич сермар — қулар шўрлик жон.
Лоф эмас, нақ бир тош жойгача
Отилади шахид қизил қон.

Не мўъжиза! Қон теккан жойлар.
Дўнар қизил жингил ўрмонга.
Итолғи бой шошиб қушини
«Топ, изла!» деб солар осмонга.

Қиз ва йигит бу замон шитоб
Анча жойда борар эдилар.
Итолғи қуш қувишин эслаб
Тез-тез ортга қарар эдилар.

Бирдан... кўкда қора бир нуқта
Суза бошлар уларга томон.
Бу уша қуш! Эй, худо! Шошиб
Отдан ерга тушарлар шу он.

Ҳаприқади қизнинг юраги,
Кўрмай ўтсин, кўрмай ўтсин қуш!
Қўли титрар — чайқалар дори,
Ваҳимадан чалажон, беҳуш.

«Ичдим!» дейди қиз ва дорининг
Сипқоради ярмини шошқин.
Қолганини йигитга бериб,
Айланади дарёга тошқин.

Йигит ҳайрон. Кўкда итолғи
Чарх уради тополмай қизни.
Янги дарё узра хўп туриб,
Ортга буриб кетади изни.

Йигит ҳайрон. Қўлида дори,
Гувиллайди пойида дарё.
Йигит ҳайрон. Қўлида дори,
Не қилишни билмайди, аммо.

Ҳа, билмайди! Чунки қиз шошиб,
Зарур гапни чиқарди эсдан:
Қуш даф бўлгач, қолган дорини
Сувга сепиш шарт эди тездан!

Доридаги ҳикмат шу эди,
Шўрлик кампир эслатган гап шу!
Қиз шошганди. Энди йигит лол,
Пойига бош урар лойқа сув!

Дарё шўрлик тилга кирмоқчи,
Уша сирни айтмоқчи янглиғ,

Узин ташлар ҳар ёнга энди,
Қирғоқлари қилади танглик.

Йигит турар буткул ноилож,
Кимга айтсин, ахир зорини!!
Бирдан: «Мен ҳам дарё бўлай!» деб,
Сипқорди-ку қолган дорини!

Ичди! Тамом! Ва лекин йигит
Дарё эмас, дўнди қумлоққа!
Фарёд солиб қола берди сув
Бош урганча қумлоқ қирғоққа!

Хоразмга ким келса бугун
Шу эртани эслар бир қараб.
Бир ён тўқай! Бир ёнда дарё
Оқар қумлараро ярқираб.

Мана, тинди қайғули қўшиқ,
Лекин дарё тинмайди ҳеч он.
Амударё — мангу муҳаббат,
Амударё — абадий ҳижрон.

Оллоқулихоннинг чойи

Бу дунёда ўз билганин ҳар ким этиб,
Алқиссаким, сўз навбати бизга этиб,
Оллоқулихон замонин таъриф этиб,
Яъни донғи дасти етти юртга кетиб,
Ҳивоқ тахти манглайига унинг битиб,
Айтай даврон сурганини, келди жойи.

Оллоқулихон меъмори замон бўлди,
Даврида кўп минор, гумбаз, айвон бўлди.
Лекин сўнграқ юртда очлик хоқон бўлди,
Номи кетган бойлар қоқ устихон бўлди,
Элчиларнинг емиши сув, қоқ нон бўлди,
Шу тахлитда кечди халқнинг йили — ойи.

Уша кунлар юз бермиш денг, иш боибрат:
Чинмочинга савдо учун этган ҳижрат,
Катта қарвон қайтиб келмиш чекиб меҳнат,
Қарвонбоши дилга тугиб бир хуш ният,
Хуржунида зар қоғозда сирли неъмат —
Хон олдига келиб бошин қилмиш қуйи.
«Шукур, омон қайтиб келдик,
хоним, Чиндан,

Қабул этинг, бул ғаройиб совға мандан!
Бир мисқоли қиммат экан минг олтиндан,
Номи кўк чой, қайнатилар сув олдиндан,
Сўнг идишда — ўт устида берилгач дам,
Буни ичар у ёқларда юртнинг бойи!»

Совға деган, айтинг-айтинг,

кимга ёқмас,
Опти-ю хон: «Афсус, дебди, ейимликмас!
Майли, ичсак, хосияти не ўлғай, баст!»
Қарвонбоши хўп мақтабди чойни, хуллас:
«Ҳазми таом учун ҳеч зот бунга
тенгмас...»
«Ҳазми таом!!» Бузилмиш-ку хон авзойи...

«Жаллод! дебди, дорга тортинг
буни зинҳор!
Бунда улус битта увоқ нонга-ку зор,
Бу келтирмиш ҳазми таом чойин бисёр!
Шундай қилиб, савғот боис қурилиб дор,
Бемаврид иш етказибди кони озор,
Бунга мисол Оллоқулихоннинг чойи.

Давроншоҳнинг сурати

Эртақларда кўп қадим
Замонлар эсланади.
Кўп қизиқ воқеалар,
Мақонлар эсланади.

Ва лекин баридан ҳам
Олдин Журжон томонда
Шоҳ Даврон ўтган номдор —
Ҳам доврўқда, ҳам донгда.

У шундай зўр бўлса ҳам
Гоҳо ўйга толаркан
«Ўткинчи-да, деб, дунё!»,
Минг хаёлга бораркан.

Аммо зерикмас экан:
Ёнда доим аъёнлар —
Иш буюрсанг мечалу
Ғап берсанг нуқтадонлар!

Бир кун и улар ҳамсўз
Шоҳ, қошига кебдилар.
Ялтоқланиб, буқланиб
Шундай бир сўз дебдилар.

«Шоҳим, жарчиларни тез
Элу юртни кездиринг.
Рассомларни чақиринг,
Расмингизни чиздиринг!

Аяшмасин, бўёқ, зар,
Тер тўкишсин фидо жон.
Акс этсин унда сизнинг
Савлат, давлат, мангу шон!

То энди дўсту душман
Суйиб эъзоласинлар,
Тавобда бўлсин унга
Асрлару насллар».

Зум ўтмай, шу хусусда
Етибди элга фармон.
Бироқ қоча берибди
Россомман деган ҳар жон.

Боис, вужуди шоҳнинг
Гўё қуруқ қоратол,
Бир кўзи юмуқ кўру
Бир оёғи калта-дол.

Ким чизар шундай зотни,
Қайси устаси фаранг!
Қандай ифода этар
Қандай санъат, қандай ранг!!

Аммо эски нақл бор:
Тўпдан чиқар туман ғап!
Бир чет жойда уч рассом
Яшар экан ранг сайлаб.

Усмоқчилаб, биттасин
«Дангалчи», дер юрт-эли.
Қони қайноқроқ экан,
Чўрт кесар экан феъли.

Иккинчиси — Сайқалчи,
Гултаъб, зариф ҳам зукко.
Кўп нохуш ҳолатни ҳам
Чизар экан жобажо.

Учинчисин эл, қизиқ,
«Пайсалчи», деб атаркан.
Чунки ҳар бир ишни у
Кўп ўйланиб этаркан.

Шундай қилиб Дангалчи
Отланибди дадил, дов.
Биров оқ йул, деб қобди,
Қобди афсус деб биров.

Келиб «Шоҳим,— дебди у.
Сиз одилсиз, мен ҳам мард!»
Ва чизибди шоҳ расмин
Қўшмай-олмай битта гард!

Шоҳ суратга боқиб жим,
«Қойил, дебди, боплабсан!
Қиёфам — ўзим, лекин
Сал... руҳимни топмабсан!

Юртни бошқаруримда,
Сочганим чоғ захримни
Авзойим шундай! Аммо
Қайга қўйдинг меҳримни!!

Ахир ҳали бор юртни
Ўлдирганим йўқ-ку, айт,
Бирон ёрим-дўстимга
Зулм этдимми бирон пайт...

Расмингдан мақсад, билдим,
Жиркантирмоқ авомни!
Дор кутади сенингдай —
Фикри бузуқ рассомни!»

...Дангалчининг ўлганин
Айтиб бўлмай ҳам жарчи,
Саройга назокат-ла
Етиб кебди Сайқалчи!

Шоҳ расмин у минг алвон
Бўёқларга қорибди.
Расмда шоҳ — ёш ўғлон,
Отда адл турибди!

Яъни, «андак» нуқсонлар
Топибдилар тез барҳам.
Ўттиз икки мучали
Кўринибди, соғ, ўктам!

Шоҳ қаҳқаҳа урибди:
«Қойил, дебди боплабсан!
Бунда руҳим бор! Лекин
Суратимни топмабсан!

Бунда қани, жаҳонга
Ларза солган шер юрак!!
Бу бир кулинч, юпқа лаб —
Сузик кўзли ҳезалак!

Бунинг кўрса гар ёлвар:
«Шуям шоҳми!!» демасми,
Мени ёш ва ғўр билиб,
Қўшин тортиб келмасми!!»

Жаҳл билан шўрликнинг
Бошин обди Давроншоҳ,
Бошқа рассом топинг деб,
Заҳрин собди, Давроншоҳ!

Шошиб шунда жарчилар —
Пайсалчига келсалар,
«Муҳим гап бор, дебди у,—
Жиндак сабр қилсалар!

Ҳали тугал этай жам
Ул зотга хос рангларни,
Уқий-англай ул қилган
Савашларни-жангларни!»

Фурсат ўтиб, шоҳ уни
Келтиринглар, дебди тез,
У пайсалга солармиш:
«Рангларга мос топай ҳис...»

Шундай қилиб, охири
Муҳлатлар ҳам битибди!
Келиб шоҳ ўтрисида
У мўйқалам тутибди.

Ғазна узра бўй чўзмишди бот,
Ҳайбатли ва кўрқинчли сарой.
Бундай шиддат, бундай маҳобат
Бағдодда ҳам йўқдир ҳойнаҳой!
Ичкараси ваҳм бир дунё,
Ун иккита эшиги бордир.
Уртада тахт... Ғазабнок сиймо...
Теграсида ўн икки қандил...
Ғазаб сочар Ғазнавий султон,
Аъёнларин тергайди бир-бир.
Сарой аҳли уни бирон он
Овутмоққа излайди тadbир.
Совуқ чуғлар ўйнар кўзида —
Дўзах қуши очгандай бола;
Қарашидан тупроқ юзига
Ёғиб турар кулфат ва нола.
На зиёфат, на чопғу — базм
Ёқа олди кўнглига чироқ,
Чаплангандай нурсиз бир расм,
Хира эди бу кўшк, бу равоқ.

Аста чиза бошлабди,
Рангларга руҳ берибди.
Ҳар бир чизғи олиб жон,
Ҳар бир бўёқ эрибди.

Сурат битиб, ниҳоят,
Кўрсатилса шоҳга, оҳ,
Қаттиқ таъсир қилибди —
Узоқ қараб қобди шоҳ!

Расмда шоҳ — сайёдмиш —
Ов завқига чўмилган!
Қўлларида таранг ёй —
Кўр кўзи чирт юмилган!

Чўлоқ оёғини-чи,
Бир харсангга тираб соз,
Шай турармиш отишга —
Кўкда учиб борар ғоз...

Мамнун бўбди Давроншоҳ!
«Қойил, дебди, бошлабсан!
Сахтим — дадил! Рухни-да
Ғоят тетик сақлабсан!»

Шунда сарой аҳли ҳам,
Енгил нафас олибди.
Сурат — баҳона, барча
Шоҳни мақтаб қолибди.

Рассом эса, бир четда
Хаёл суриб турар бот:
«Шоҳ, суратин чизсанг, шарт —
Пайсал, фикр, эҳтиёт!»

Ун учинчи эшик

Ҳоритганми уни сафарлар,
Қутуртдими балки шонлари!!
Ё қалбига даҳшат қуярлар
Хуросонда тўккан қонлари!!
Ё ғазабга солурми бу дам
Тиз букмасдан турган Ҳиндистон!
Унда кезса гўдак устида —
Рақс этгувчи бир шивасимон!
Ҳайрон этар бизни минг-минг йил
Табиатда ажиб бир савдо:
Қайси бир иш мушкулдан-мушкул,
Ечмоқ уни соддадан-содда.
Фақат, баттол вазири Ҳасан
Зап биларди Султон феълени.
Бир кори ҳол сезиб, хусусан,
Келиб қолди боғлаб белини.
Суяр эди вазирин Султон,
Содиқлиги, қувлиги учун,
Ва ҳозир ҳам... кўргани замон
Ариб кетди бошидан тутун.

«Давлатпаноҳ!» — бош эгди вазир.
 Кўзларида маккор бир зиё.
 «Амрингизга келдим мунтазир,
 Мунтазирдир унга бор дунё!»
 «Гапир!» «Қуллуқ! Минг-минг қулингиз
 Ҳукмингизга зору интизор.
 Биттасини синаб кўрингиз,
 Эмиш, унинг қизиқ нақли бор!
 Гап шундаки...» — Ҳасан бўкланиб,
 Ғазнавийга шипшитади гап
 Ва тунд Султон бирдан тикланиб,
 Қаҳ-қаҳ урар мастларга ўхшаб:
 «Хўш, хўш! Қани, олиб келинсин!
 Узим уни қиламан сўроқ!
 Ёлғон чикса гаплари лекин,
 Синдирурман бошида таёқ!
 Базўр тутган ўлжасини ҳам
 Уйнаб емоқ одат мушукка.
 Шоҳларнинг ҳам кўнгли, ё эгам,
 Мойил экан шундай «кўшиққа!»
 Яқинларин тўплади Султон,
 Берунини кута бошлади.
 Тадбирини қилдию аён,
 Кула-кула кўзин ёшлади:
 «Эмиш, ўша хоразмлик зот
 Уқир эмиш кўзлардан маъно!
 Уқир эмиш хаёлни ҳам бот,
 Айтар эмиш янглишмай асло!»
 Уйлаб боқсанг, баъзан кишига
 Ҳайрат солар ўтмишда бир ҳол.
 Ҳукмдорлар ҳамма ишига
 Аҳмоқларга очдирдилар фол:
 Йиғилганлар пол ва фархунда
 Ғазнавийнинг топқирлигига.
 Қолган ишлар баҳоси бунда
 Турмас эди ярим мирига...
 Кутардилар улар ҳам сармаст,
 Топилди деб масхара, эрмак.
 Нодон қулга гўё эрк эмас,
 Хўжасининг шодлиги керак!
 ...Тугаб борар Султоннинг сабри,
 Учқунланар кўзлари беҳис.
 Ниҳоят, ул «Хоразм фахри»
 Ғазнавийга келди юзма-юз.
 Ана турар у — тоза хилқат,
 Кўзларида кўкдай тубсизлик,
 Чехрасида порлар бешафқат
 Қатъий сабот, мужассам ўзлик:
 «Султонларга биздан не даркор,
 Тинч қўярми ахир бу золим!
 Дил хушлаши учун ҳукмдор
 Энди керак бўптими олим?!»
 Сукунатдан қўрқарди аммо
 Ғазнавийнинг қаттол юраги, —
 Қаҳ-қаҳ урди ваҳмини гўё
 Кулку билан бекитган каби:
 «Эшитдимки, сен бир сеҳргар,
 Уқирмишсан, кўзлардан маъни.
 Биз не хаёл сурсак-да агар,
 Топармишсан янглишмай ани...»
 Теграсига назар солди у,
 Аъёнлари қотгандилар лол,
 Турардилар кўксига гўлу —
 Бўрон кутган япроқлар мисол.
 «Эй, сеҳргар! Қани, яқин кел!» —
 Ер депсиниб ҳайқирди Султон.
 Титраб кетди ўн икки қандил,
 Титраб кетди ўн икки айвон...
 «Хўш!» — деб яна турди ўрнидан.
 Нени хаёл этишини айт!

Эшикларнинг қайси биридан
 Ҳозир чиқиб кетишини айт!
 Ва шу лаҳза тўқнашди бирров
 Икки сиймо — икки хил нигоҳ.
 Тўқнашгандай сув билан олов,
 Тўқнашгандай ўлқон билан тоғ.
 Балки осмон бўлгандир талаш,
 Тўқнашгандир унда тун ва тонг.
 Шу ўтлуғ зум, шу оловқараш
 Лекин мангу этади давом...
 ...Ғазна узра буй чўзмишди бот
 Ҳайбатли ва қўрқинчли сарой.
 Бундай шиддат, бундай маҳобат
 Бағдодда ҳам йўқдир ҳойнаҳой.
 Ичкарисиси ваҳм бир дунё,
 Ун иккита эшиги бордир.

Уртада тахт... Ғазабнок сиймо...
 Теграсида ўн икки қандил...
 «Қоғоз; қалам!» деб Абу Райҳон,
 Неларнидир ёзар мук тушиб,
 Теграсида аъёнлар, султон...
 Теграсида ўн икки эшик...
 Сал ўтмаёқ, ёзганини у
 Ғазнавийга узатди сипо.
 Султон эса хатни олди-ю,
 Жимжит туриб қолди бир асно.
 Аъёнлар ҳам ҳайрон: «Бир нави
 Келармикин жавоблари мос!»
 Уқимади хатни Ғазнавий,
 Заҳарханда илжайди холос.
 «Хўш, топдим де!» Бирдан қўзғалиб,
 Навкарларин чорлади тезкор.
 Ва ўн икки эшик ҳам қолиб,
 Йўл очдирди буздириб девор!
 Голиб назар, девкор юриш-ла,
 Шу «эшик»дан чиқиб кетди у.
 Тез қайтди-ю, хатни ўқишга —
 Вазирига фармон этди у!
 Не бўлди деб, хўш, ундан кейин,
 Утирмайлик, дўстларим, қайтиб.
 Ул хатда не ёзилганлигин,
 Мушоҳидлар кетганлар айтиб:
 «Кимнинг агар бор тахти-тожи,
 Куч-қудрати доғи устувор, —
 Қай томонга юз бурса — ҳаждир.
 Қай томонга шахд этса — йўл бор!»
 ...Ғазна узра буй чўзганди бот
 Ҳайбатли ва қўрқинчли сарой.
 Бундай шиддат, бундай маҳобат,
 Бағдодда ҳам йўқдир ҳойнаҳой.
 Ичкарисиси ваҳм бир дунё,
 Энди ўн уч эшиги бордир.
 Уртада тахт... Ғазабнок сиймо...
 Теграсида ўн икки қандил...

Ёнги

Порлаб кетди самовот бирдан,
 Чайқалгандай бўлди хув минор.
 Қарғаларни отди бағридан
 Тун қаърига асрлик чинор.
 Ҳар уй буржин тиг каби қайраб,
 Ҳар деворни байроқ этиб чўғ,
 Қўрқув-вахшат кўлкасин ҳайдаб,
 Чор тарафга бир нур чопди шўх,
 Йўлакларда бошланди ғовур:
 «Ҳой, масжидга ўт кетипти, юр!»

Мадраса ҳам уйғонди шабкўр,
 Ҳалқумига тикилиб оят.
 Салла ичра кўмилган бегўр
 Узликлар ҳам уйғонган шоёр!
 Ут ичида қолган масжидга
 Кимдир чопди... Ким қочди чўчиб...
 Кимдир кирди хаёлан ўтга,
 Кимдир турди лабида учқун...
 Паноҳингда асра, ё расул,
 «Ҳой, масжидга ўт кетипти, юр!»

Жим турарди келган оломон,
 Ҳайрон боқиб ўтнинг зўрига.
 Боролмасди ҳеч ким ул томон
 Ва кетмасди ҳеч ким нарига...
 Қуршар эди олов минорни,
 Пештоқларни яларди ёли.
 Отасини чаққан илонни
 Бўғаётган ўғил мисоли.
 Имом йиғлаб келди: «Астағфур...»
 «Ҳой, масжидга ўт кетипти, юр!»

Ут ичида гўё бу маҳал
 Ёнар эди ўзи ҳам оллоҳ!
 Масжид ёнар, имом юғурар:
 «Китоблар ҳам ёниб кетди, оҳ...»
 «А! Китоблар! Китобмиш! Қандай!!»
 Йиғилганлар қолди хангу манг.
 Бирдан кимдир: «Ўзбекмисан, ҳай-й!»
 Нима қилиб турибсан ҳамманг!...»
 Ва бошланди: «Учир, ҳо, ўчир!»
 Юр, масжидга ўт кетипти! Юр!»

Калта минор фарёди

Биттагина эди орзуси устанинг:
 Оддийгина минор курсал
 Юксак бўлса —
 Булутлар сўйкалиб ўтадиган!
 Рангин бўлса —
 кўклам
 шунга қараб
 ўйланиб қоладиган!
 Ҳар бир пиллапоёсида
 умри эсига тушса кишининг!
 Салобатли бўлса —
 қараганда
 Кўнгли ўсса одамларнинг!
 Хуллас,
 Уста хонга ёлвориб борди.
 «Бу — салтанатингизнинг кўрки бўлмай!»
 «Авлодларга сизни эслатиб турмай!»

Ишлар бошланиб кетди.
 Минора —
 кичкина одамнинг катта орзуси.
 Бироқ ҳукмдор
 қўли етган жойдан эмас,
 оёғи етган жойдан ахтаради
 ўз шухратини!
 Яна уруш! Яна ҳарб!

«Бари бир тиклайман!»
 Қариндош-уруғини чорлади.
 Бир газ.
 Дўст-ёр, эл-юртни айтди кўмакка,
 Мақсадини тушунтирди.
 Яна бир газ...
 «Бари бир тиклайман!»
 Ҳеч илинжи қолмаган эди энди.
 «Тилаңчилик қиламан... тиклайман!»
 Яна бир газ кўтарилди минора!
 Яримга етди,
 ЯРИМ МИНОР бўлди!
 «Бари бир тик...»

Бироқ шу пайт пастдан
 дағал буйруқ эшитилди.
 «Ҳей, йиғиштир! Аскар керак хонга!»

Орқасига қарай-қарай кетди уста!
 Қоқила-қоқила кетди уста!
 Йиғлай-йиғлай кетди уста!
 Орзусининг ярмини олиб кетди уста!
 Ярмини минор тахлит қолдириб кетди уста!
 Қаёққалигини айтмай кетди уста!
 Шу кетганча, қайтмай кетди уста!

Бироқ хондек шафқатсиз эмас-ку Табиат!
 Замондек шафқатсиз эмас-ку Табиат!
 У қудратли шамолларини ишга солиб,
 дунё бўйлаб оқув булутларни йиғди —
 яшинлар билан михлади Ярим минорга!
 Табиат тонгдан-шомгача қуёшнинг
 бор нурини
 тўна бошлади Ярим минор устига...
 Кун ботгандан тонг отгунга қадар
 Сонсиз юлдузларни қадади
 Ярим минор устига...
 Лекин... ҳамон Яримлигича
 қолаверди минора!
 Яримлигича қолаверди кичкина одамнинг
 катта орзуси.

Бугун Хивага минг-минглаб кишилар
 келади
 дунёнинг ҳар ёғидан!
 ЯРИМ МИНОР! ЯРИМ ОРЗУ!
 Тобора кўпроқ,
 кўпроқ келмоқда одамлар!
 Уни кўрганларнинг ўз Ярим
 минори пайдо бўлади энди!

Тошкент — Хоразм — 1978—1979 йиллар.

Суннатулла Анорбоев

САЙДИ

РОМАН

Тўртинчи боб

Самолётлардан ташланган бомбалар юракка ларза солиб, чийилларди. Жалолхон пайтида ўзини хандаққа отган экан. Уртоқлари устига босиб тушган ҳам эдиларки, юқорида гум-гум портлашлар бошланди. Ер дам-бадам силкинар; усти-бошларига тупроқ қўйилар; қаердадир аллақандай от даҳшатли кишнар; кимдир дод соларди. Чамаси ҳамма нарса ёнарди: дарахтлару сулипоя, ўт-ўланлар ҳам. Ўликлару тириклар, ҳатто тупроқ ҳам. Бурқсиётган тутундан кишининг нафаси қайтар, чанг-тўзондан эса кўз очиб бўлмасди.

Бу аросат бор-йўғи бир неча минут давом этган эса-да, Жалолхонга жуда узоқ чўзилгандай туюлди.

Бомбардимончи самолётларнинг овози тинган заҳоти буйруқ эшитилди:

— Жангга!

Жалолхон юқори кўтарилди. Ҳаммаёқ айқаш-уйқаш бўлиб кетибди. Улар ўт очиш майдонини тозалаб, замбаракни қайта ўрнатаётганларида:

— Младший сержант, сенга нима бўлди?— деб сўраб қолди тўп командири чап юзига ишора қилиб.

¹ Давоми. Боши журналнинг 8-сонига.

Шундагина Жалолхон боши гарангсиб, қулоғидан қон оқаётганини пайқади. Унга ўртоқлари биринчи медицина ёрдами кўрсатишди. Йўқ, у қафтида ўз қонини кўрганида кўрқмади. Қулоғидан қон оқса нима қилибди? Тирик-ку, энг муҳими шу эмасми? Ана, кўп қизиқчи йигит эди, ерга ётди-ю, аммо ўрнидан турмади...

— Танкка қарши!..

Сержант Медвиднинг командаси хаёлини бўлди. Тўп стволини ҳаракатлантирувчи барабанини у ёққа-бу ёққа буриб, янги мўлжални қидирар экан, ичида оптик прицелнинг чил-чил синмаганига суюнди.

— Қани яқинлашавер!— дея хириллади узоқда танк қораси кўринганда.

Немис пиедаларининг танклар ҳимояси остида қилган иккинчи ҳужуми ҳам қайтарилди. Учинчи ҳужуми ҳам... Ҳар сафар танклар орқага чекиниши ҳамон кўкда «юнкерс»лар пайдо бўлади. Бутун кун шу зайлда ўтди. Фақат қоронғи тушгандагина немислар жим бўлиб қолишди.

Одамлар ҳолдан тойган, қурбонлар кўп. Орқадан снаряд яшиклари ортилган аравани қалдиратиб етиб келган Марди:

— Бормисан, жўро?— деди. У чамаси Жалолхоннинг тирик қолганига ишонмаётгандай эди.

Марди бир кунда шунчалик ўзгариб, тундлашиб кетибди. Чуқур тушган, тун зулматидай қоп-қора кўзларида ваҳима. Ёлғиз угина аллақандай сирдан огоҳ кишидай теварагига боқиб шивирлади:

— Жўро, биласанми, немислар нега жим бўлиб қолишди?

Тўп лафетида ўтирган Жалолхон диққат билан қулоқ солди. Жимжитлик. Ҳатто тинчлик вақтидагидай қаердадир қурбақа қуриллайди. Мардининг отлари шиқирлатиб сувлигини чайнайди. Ҳали яқинда теваракни босган куйик алаф ҳиди ҳам ҳавога кўтарилиб кетган. Ажабланарли бир ҳол. У саволомуз Мардига боқди.

— Улар бизни айланиб...

— Йў-гей?

— Шундоқ, жўро. Энди немис орқамизга...

Мардининг сўзи оғзида қолди. «Отбой!» деган команда эшитилди. Жалолхон лафетадан сакраб туриб, расчётдагилар билан бирга тўпни йиғиштиришга киришди. Марди яна ниманидир айтмоқчи шекилли атрофида ўралашиб бир оз турди-да, от-аравасига қараб кетди.

Тўпларни қўш ғилдиракли шатакка тиркаб, отларга қамчи босишди.

Артиллерия полки қон тўкилиб, муқаддаслашган жанг майдонини ташлаб кетди. Шаҳарга элтадиган катта йўлдан эмас, отларни қийнаб, ўнқир-чўнқир дала йўлидан юришди. Чакалакзор, ўрмон оралаб сўқмоқлардан ўтишди.

— Жўро!— деб чақириб қолди орқада арава ҳайдаб келаётган Марди. Уйқусираб батареядан қолиб кетмаслик учуноқ тўп стволдан ушлаб бораётган Жалолхон четга чиқди. Орқадаги арава у билан тенг-лашганда сакраб чиқиб олди. Марди сурилиб, ёнидан жой берди.

— Ана, айтмабмидим?— деди.

Жалолхон унинг нимага шама қилаётганини дарҳол фаҳмлади. Ажабо, мудрофаа чизигини немислар ён томондан ёриб ўтиб, орқадаги шаҳарни эгаллаганини Марди қаёқдан била қолди экан?

— Киев, Минск, Смоленск...— Марди аллақандай умидсизлик билан қўл силтади.— Ленинградни бомбардимон қилопти.

Унинг бу гапи Жалолхонни баттар ажаблантирди.

— Нима деб алжираяпсан?

— Жўро, ўзинг младший сержант, ўткир наводчик бўлсанг ҳам кўп дўлвор экансан.

Жалолхоннинг жаҳли чиқди. Уни тирсагидан юлқиб:

— Қайси ғаламусдан эшитдинг бунақа сассиқ гапларни?— дея ўшқирди.

— Қўй-э, жўро!— Марди унинг чангалидан бамайлихотир қўлини бўшатди-да, тескари қаради.— Нега сассиқ бўлар экан? Бунни фақат сен эшитмансан. Ахир рация бор. Телефон бор. Штаб бор. Кўпчиликнинг бғзини қопқоқлай олмайсан!

Жалолхон тиззалари орасидаги карабинга суянганича хомуш бўлиб қолди. Ҳадемай тонг отади. Кун чиқиш томонга чекинишмоқда. Урмон ортида қандайдир аҳоли пункти ёнмоқда. Проекторлар осмонни қайчилар ва шу томондан портлашлар эшитиларди.

— Қачон қайтасиз, деб хат ёзибди. Энди қайтиш қаёқда!— деб ўқсиниб қўйди Марди.

Марди унга ўхшаб оилалик эди. Шунинг учун ҳам батареядагилар уларни «кексалар» деб аташарди.

— Келинни олдига лоп этиб кириб борасан бир кунмас бир кун. Кўкрак тўла орден...

Марди хомуш бош чайқади.

— Йў-ўқ, жўро, бу урушдан соғ чиқиш қийин. Гитлер қанақа техника билан бостириб келопти, биласанми? Оврупо мамлакатларининг ҳаммасининг техникаси ўз қўлида жамланган-а! У имонсиз ҳаммамизни ўлдиради. Ўлдиради!..

Жалолхон шошиб қолди. Шу пайт Марди бошини кўтариб орқа олдига кўз ташлади. У ҳансираб:

— Жўро,— деди қулоғи тагида,— от бошини секин четга бурайми?

— Нимага?

— Самарқанд кун чиқишда. Сен битта отга, мен биттасига минамиз-у, ҳайтто-хуйт...

— Эсингни едингми, Марди?— Жалолхон беихтиёр атрофга аланглади.— Қасамёд қилгансан-а!

Мардининг икки кўзи оқ отнинг сағрисида, пиқ-пиқ йиғларди.

— Суягимиз бу ёқларда қолиб кетади, жўро. Бир бор кўрсам армоним йўқ... бир бор!

«Бир, бор...» Жалолхоннинг юраги жиз этди. Қўлида тишланган патир, кўча эшик олдида хайрлашган Сайлихон кўз ўнгига келди Оҳ, қани энди бир бор кўриш насиб этса! Ҳозиргина бирга қочишга ундаган одамга қарши кўзгалган газабини ичига ютди.

— Айт-чи, Совет ҳокимиятидан бирор ёмонлик кўрдингми?— Қўлида тизгин, орқасида осиглиқ карабин икки букилиб, мунғайганча ҳиқ-ҳиқ йиғлаётган Марди бош чайқади.— Аслида сенмас, мен айтишим керак эди қочайлик, деб.

— Қочайлик, демадим-ку, жўро? Нега энди сен?..

— Чунки хафа бўлган жойим бор Совет ҳокимиятидан!

Марди ҳиқиллашдан тўхтаб, Жалолхонга ер остидан боқди.

— Кел, тамакидан ол,— Жалолхон уҳ тортиб қўйиб кўкрагини чангаллади.

— Билмайсанми? Чакиш ман этилган.

Дарвоқе, кечаси гугурт йилт этса етти чақирим наридан ҳам кўринади.

— Мол-мулкингни мусодара қилдими?

— Пролетарда мулк нима қилсин? Тракторчи эдим!

— Унда нимага?..

— Орқада қолиб кетмайлик. Отингни тезла.

Марди тизгинни силтаб қамчин билан отларнинг сағрисига туширди.

— Учини чиқардингми, охиригача айтгин-да, жўро?

— Илгарилари у-бу нарсанинг фаҳмига етавермас эканман...— Жалолхон аламзадалик билан мийиғида кулди.

Тасавурида трактор, шудгор қилинаётган дала, шоҳариқ ёқасидаги каллакланган тутлар намоён бўлди. Жалолхон бир хўрсиниб қўйди. Бари ёдида. Шаҳар томондан саман отлиқ суворий келаверди. Новча киши. Бошида шапка, тўқ кўк милиция кийимида. Танимаслиги мумкин эмас. Бутун Марғилон танийди. Водилдан чиққан Шермуҳаммад қўрбошининг бир кўзини кўр қилиб, Қўршерматга айлантирган ўша «Норқўзи мелийса». Яқин келиб қамчинини кўтарди. Жалолхон тракторни тўхтатиб салом берди. Алик олмадиям. Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ:

— Қани оёғингни кўтар-чи!— деди қийғирнинг кўзидай кўзини унга қадаб.

Жалолхон ҳайрон. Оёғини кўтарди.

— Эшакнинг туёғига қоқиладиган тақага ўхшаркан этигингдаги нағал!

— Менинг бу юришимга бошқаси чидамайди,— жавоб қилди Жалолхон Эсонбоевга.

— Ҳа! Оёқ олишинг чакки-да, сен боланинг!

— Нима деганингиз бу, мелийса тоға?

— Нима деганимни борган жойингда биласан. Қани олдимга туш!

Шу воқеа Жалолхоннинг хаёл кўзгусидан бир-бир ўтди. Ҳар қалай ёш эди-да, ўшанда.

— ...Эсонбоев тиллага ун айирбош қиладиган «Торгсин» омборининг орқасида нам тупроққа тушган этик изини кўрибди. Из қувиб анча жойгача борибди. Лекин катта кўчага етганида йўқотиб қўйибди. Кейин бозор оғзида ўтирадиган ямоқчига учрабди. Қараса унинг дўконида худди шу қидирган нағали турган эмиш. «Шу кунларда ким қоқтирди бундан?»,— деб сўрабди. Чунки, тупроқда янги нағалнинг аниқ изи қолган экан. Ямоқчи айтиб берибди. Эсонбоев ўйлаб қараса, этигига яқинда нағал қоқтирганлардан биттаси кекса киши, бошқаси муаллим экан. «Уларнинг қўлидан бундақа иш келмайди. Ҳамма бало, манави учинчиси Жалол тракторчидан... Сабаби у ичади, чекади. Топганини кўчада сарфлаб улфатчилик қилади. Бир-икки марта муштлашиб мелийсага ҳам тушган. Кучини қаерга сиғдиришни билмай юрган айни бўз болалик чоғи»,— дебди-ю, тўғри от суриб тепамга бостириб борибди. Кейин, бўйнингга оласанми, йўқми, деб... Бу ёғини айтмай қўя қолай.

— Тўхта, жўро, сени ўғирликда айблашдим?

— Ҳа-да! Оёқ остидан чиқиб қолса-я, қуруқ туҳмат! Бу ўттиз учинчи, қаҳатчилик йилдаги гап. Саҳар палласи ишга кетяпгандим. «Торгсин»нинг омбори тешилган. Ҳар куни шу кўчадан ўтаман. Ёмғирда намиқиб қулапти-да, деб ўйладим. Икки-уч марта, қоровул, деб чақирдим. Ҳеч ким жавоб беравермагач жиливордим. Тўғриси, этагимга фалокат илашмасайди, деб чўчидим. Хомлик ўтди мендан.

Терговни Гиззатуллин деган терговчи олиб борди. «Ҳа, босмоч, қўлга тушдингми!»— деб бақирди денг. Мен босмачилик қилмаганман, десам, «Манави томтешарлигинг босмачиликдан камми?»— дейди. Мен «Торгсин»нинг омборини тешиб, уч ярим тонна унни ўмарган эмишман! Йўқ, десам, этигим изи тушган ганч қўймани пеш қилади. «Из сеникимми?» дейди. Меники, дейман. «Демак сен тешгансан. Қайсарлик қилмай бўйнингга олгин-да, тавба қил. Гуноҳинг енгиллашади»,— дейди. Қилмаган ўғирликни қилдим, дейманми? Жоним ҳалқумимга келди. Гиззатуллин бўлса, иршайиб туриб: «Ҳа, босмоч, мана сенинг ҳақиқий башаранг»,— дейди.

Мени 1932 йил, 7 август қонунига асосан ўлим жазоси кутарди.

Йўқ, суд ўн йилга кесди. Бахтимга ҳақиқий ўғрилар арзимаган бир тасодиф билан қўлга тушиб қолмаганларида эҳтимол мен ҳозиргача жазо муддатини ўтаб, қайсиям бир лагерда ётган бўлармидим.

— Бекордан бекорга сизни азобга солганлар жазосини тортгандир?

— Қаёқда!— Жалолхон ғазабдан титрарди.— Гиззатуллин ҳалиям бор. Салобатидан ит ҳуркади. Қайтганимдан кейин бордим олди-га. Ассаломалайкўм, ўртоқ Гиззатуллин, дедим. Бегуноҳ бир одамга ўлим жазоси берилишини сўрадингиз-а? Отиб юборишса нима бўларди, дедим. Пинагини бузмайди, номард! «Ничево-ничево! Ҳақиқатнинг тагига етганимизча баъзан қурбонлар ҳам берилади»,— дейди. Анавини қаранг! Мен бекордан-бекорга ўлиб кетаверсам ничево эмиш! Ҳақиқатнинг тагигамас, жуда кўп бегуноҳларнинг тагига етган у! Гиппа бўғиб ташламоқчи эдим-ку, яна ўша Норқўзи мелийса қаёқдандир пайдо бўлиб, «Жонингга жабр қилма, бола!»— деб бақириб, илигимдан ушлаб қолди. Бўлмаса... ҳа-ҳ! Мана, хизмат қилиб юрибман. Юрагимда ала-мим бор, лекин хизмат қилиб юрибман...

Жанг қилаяпман! Нима учун? Қим учун?— Жалолхон аравадан ерга сакраб тушди-ю, ёнма-ён кета бошлади.— Миянгни озгина ишлат, ўйла, лекин-чи, ошна, ўлганда ҳам йигитчасига ўла билиш керак. Ҳезалакчалишлик қилиб қочишни хаёлингга ҳам келтирма, орқангдан ўқ ейсан. Кейин сенинг иснодинг бутун қавму қариндошингга, ҳатто миллатингга ҳам тегади. Буни бир ўйлаб кўрдингми?!

Марди қочмади. Жалолхон унинг кўз ёши қилганини ҳам бошқа кўрмади. Чекиниш даврида полкдаги дўстлари қандай уқубатларга дуч келган бўлса у ҳам барини бошидан кечирди. Тишини тишига қўйиб чидади. Жалолхон кейинча оғир дамларда ҳам унинг ваҳимага тушганини кўрмади. Назарида Мардининг афти-ангори ўрик дарахти пўстлоғидай қотиб, тўрлаб кетганди. Атрофида миналар портлаб, ўқлар шув-шув ўтиб турганида ҳам худди гунг одамдай снаряд тўла оғир яшиқларни орқалаб келаверар эди. У ўзини аямас, лекин отларини авайларди. От-аравани панада қолдириб, ўт очиш майдонига қадар оралиқ ялангликми ёки узоқ писанд қилмай яшиқни даст кўтариб келаверар эди.

— Сал эгилсанг нима қилади?— деб айтишга мажбур бўлди бир сафар Жалолхон.

Марди қовоғини очмай унга зил қараб қўйди. Орқасига қайтиб кетаётганида қадамини сал секинлатди-да:

— Раҳмат,— деди.

Нимага раҳмат? Энкай деганигами? Самимийми ёки қўрсликми? Бу раҳмат ҳў ўша, арава устидаги гап-сўз учундир? Балки чақмасайди, деб чўчиб юргандир? Тентак!.. Жалолхоннинг пешонаси тиришди. Агар унга ишонмаганида ошкор этиш ҳам гапми, ёқасидан бўғиб, тўппа-тўғри особотделга судраб борган бўларди.

Шу чекинишда улар дам бўлиб оқадиган чоғроқ бир дарёга келиб тўхташди. Старая Осколь деб аталаркан. Пиёда қисмлар ва артиллерия полки шарқий қирғоқдаги янги мудофаа чизигига ўрнашаётган эди. Эски ёғоч кўприкдан оғир ҳарбий-анжом ортган от-аравалар, тўплар, қисмлар ўтаётганда немис штурмчи самолётлари пайдо бўлди. Улар ўққа тута бошлади.

Жалолхонларнинг тўпи кўприкка етиб улгурмаган эди. Сержант Медвидь қатъий бир қарорга келолмай шошиб қолди. У гир айланиб югурарди. Айни шу пайт отларнинг тумшуғи тагида қамчи кўтарган бир офицер пайдо бўлиб:

— Қаёққа?— дея ўдағайлади.

У самолётлар ҳужумидан паноҳ қидириб бир-икки бомба ўйган

чуқурларга ётиб чиққан чоғи, бутун эгни-боши, ҳатто афти-башарасига гача лой эди. Жалолхон уни таниди. Батарей командирлари старший лейтенант Бедров. У уруш бошидаёқ суюкли туркман отидан айрилган эса-да, қамчисини қўлидан қўймасди.

— Черковга ҳайда!— дея бақирди комбат чап томонда тепалик устидаги оқ иморатни қамчиси билан кўрсатиб ва ўзи отлар олдига тушиб қуюндай учиб кетди.

Тўпни тўғри черков ичига судраб киришди. Кун ботишга қараган деразани бузиб тешик очишди. Узоқда паст-баландликлардан ўтган дала йўли тизимчадек кўриниб турарди. Ҳали атроф-теваракни яхшироқ кузатиб отиш нуқталарини қоғозга туширишга улгуришмаган ҳам эдики, йўлда мотоцикл кўринди. У муқаррар душман разведкаси. Уни ўққа тутиб бўлмайдди, чунки пистирмани фош қилиб қўяди. Ана, мотоцикл жилғада кўздан ғойиб бўлди. Энди мотоцикл кўринмаса-да моторнинг тариллагани черков ёнидан кесиб ўтган чуқур йўл томонидан эшитиларди. Ҳамманинг қулоғи ўша шовқинда-ку, кўзи Бедровда. Мотоцикл бу ерга ҳадемай келиб қолиши мумкин. Нима қилиш керак? Мотоциклдагилар пайқаб қолишса, тамом, орқаларига қайтадилар-да, изма-из келаётган асосий кучларига хабар етказадилар.

Қия очик черков эшиги олдида ташқарига тикилганча турган Бедров тўп командири сержант Медвидь билан чопганча чиқиб кетди.

Расчётдагилар командирларининг индамай ғойиб бўлганига ҳайрон эди. Жалолхон кута бошлади. Бошқа тўпчилар ҳам эшикка қараб-қараб қўйишарди. Дарҳақиқат, черковнинг биқинида граната портлади. Кетидан автомат тариллади. Дам ўтмай эшик оғзида Медвидь пайдо бўлди. Ҳаяжондан сарғиш кўзлари пирпирар эди. Қўлида карабинидан ташқари яна иккита немис автомати ҳам бор. Гитлерчилардан ўлжа олинган ёғоч қўндоқсиз автоматлар қўлдан қўлга ўтди. Ҳамма хурсанд.

— Эгаларини жўнатдингларми?

— Ҳа, жўнатдик.

— Нариги дунёга-я?

— Ҳа-да!..

— Старший лейтенант қани?— сўраб қолди тўпчилардан бири Бедровни эслаб.

— Тирик!— дея дўриллади Медвидь — нариги қирғоққа ўтиб кетди.

Медвидь бошқа ҳеч нима демай, черков ичидаги «Уз ҳўжалиги»ни кўздан кечира бошлади. Отлар турган ертўлага ҳам тушиб чиқди. Панароқ жойга қўйилган қўш ғилдиракли шатак арава қутисидаги снарядларни ҳам ташитди. Беўхшов новча, товуши ҳам йўғон, от жағли, танимаган одамга сўхтаси совуқдай кўринадиган сержант аслида феъли юмшоқ, оғир йигит эди. У минорадаги қўнғироқхонага чиқиш учун айланма ғиштин зинапоёга оёқ қўйганида юқоридаги кузатувчи:

— Урмон четида танклар!— деб қолди.

Медвидь кетига қайтди. Тўпхонага айлантирилган бузуқ дераза ёнига чопиб бораётиб команда берди:

— Жангга!

Расчётдагилар ҳар бири ўз ўрнини эгаллади. Ҳамманинг диққат-эътибори кунботишдаги ўрмондан чиқиб, шу томонга келаётган танкларда. Жалолхоннинг қўллари тўпни мўлжалга тўғриловчи қўш барабанда, кўзи оптик прицелда.

— Бир, икки, уч, тўрт...— дея пичирлади у.

Танкларнинг кети узилмасди. Юрагига ваҳима тушди: ёлғиз тўп билан-а?! Худди шу фикр тўп командирини ҳам ташвишга солаётган кўринади. Сержант Медвидь бетоқат бўлиб черков эшиги томон чопди. Дам ўтмай орқадан унинг осойишта товуши эшитилди:

— Хлопцы! Ғам еманглар, биз ҳақимизда ўйлайдиганлар бор!

Дарвоқе, аини шу пайт ташқаридан от-араванинг тақир-туқури эшитилди-ю, черков эшиги олдида батарея командири кўринди. Унинг лўппи юзлари қизарган, мовий кўзларида эса одатдан ташқари бир жиддият зуҳур этарди. Бедров билан изма-из алоқачи телефон симини чувалатганча ичкари кириб келди.

— Сержант,— Бедровнинг овози қиз боланикидай майин эди,— снарядларни ташиб олиб аравани кетига қайтаринглар. Тез кетсин!

Батареядагилар зинҳор унинг сўзини икки қилишмасди. Бедровни айрим дағал чаласавод командирларга ўхшамагани, одоби, маданияти учун дағал эъозлашарди. Шу бир йиллик уруш давомида у махфий маррадан туриб тўпга тутишда моҳир мерган сифатида наинки полкда, дивизияда шуҳрат қозонган, у ҳақда армия газетасида мақола ҳам босилган эди. Мана, бугун у бир тўпни пистирмага қўйиб, уч тўпни дарё ортидаги чакалакзорга яширди. Ўзи телефон олдига ўрнашиб олди.

— Омадингни берсин, комбат,— дея ичида тилак тилади Жалолхон. У оптик прицелдан кўзини узмай паст-баланд дала йўлидан гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай дарё бўйига яқинлашаётган танкларни кузатаётганида таниш бир товуш диққатини бўлди:

— Бормисан, жўро!

Бошини кўтарса Марди. Орқасида оғир снаряд яшиги. У, ўша кечаси йўлда ўрталарида гап қочгандан бери сўзлашмас эди.

— Ўзинг қалайсан?— деди Жалолхон.

— Тупроқдан ташқари... юрибмиз аста-секин.

Жалолхон сакраб туриб, унга ёрдамга шошилди. Мардининг гарданига қирраси ботган оғир яшикни даст кўтарди-ю, бурчакка қўйди.

Медвидь «тез жўна» деб қисташига қарамай Марди тўп ғилдирагини тутганча андак туриб қолди. Унинг ранги ўчгандай эди. Ҳали «жўро» деганида, тили яқин ҳамюрт эмасми, дили ўйнаб кетган Жалолхон яна бир нима демоқчи шекилли, деб оғзига тикилди. Аммо Марди билинар-билинмас қўл силтади. Черков эшигига етганида кетига қайрилиб, ўша тундлик билан яна:

— Жўро,— деди,— менинг адресим Самарқанд область, Панжоб қишлоғи...

Унинг авзойидан ажабланган Жалолхон кетидан қараганча қолди. Салдан кейин от-араванинг тақир-туқури эшитилди.

— Хлопцы!— Медвидининг товуши дўриллади.

Ҳамма ҳушёр тортиб, буйруқ кутарди. Юқоридан телефонда батареяга мўлжални белгилаб бераётган Бедровнинг тиниқ, қиз болаларникидай майин овози эшитиларди. Бир вақт айланма ғиштин зинапояда старший лейтенантнинг ўзи ҳам кўринди.

— Наводчик!— у бевосита Жалолхонга мурожаат этди.— Душман танки сизга аниқ кўринадиган энг яқин ва қулай жой қаер?

— Анави, ёлғиз дарахт, ўртоқ старший лейтенант.

Жалолхон йўлнинг у бетидеги қорайиб турган эманга ишора қилди. Эманга қадар оралиқ кўпи билан уч юз метр. Танклар ундан ўтса бу ердан кўринмайди. Тикка кесилган жар бағридан бориб, бир зумда кечувга етади. Шу билан чекиниш йўли кесилади.

Старший лейтенант турган жойида чўнқайиб, бузиб ташланган деразадан дала йўлини синчковлик билан кузатгач:

— Команда берилишини кутмай колонна олдидаги танкни ўша ерда ёндиринг!— дея буюрди-ю, жавобни ҳам кутмай қайта кўнғироқхонага кириб кетди.

— Хўп бўлади, ўртоқ старший лейтенант!— Жалолхон честь берди.

Танк колоннаси тобора яқинлашарди. Ана, жилгадан тепаликка кўтарилди. Энди қия ёнбағирлик бўйлаб кечувга тушиб кела бошлади.

Оптик прицелдаги қўшув аломати, бинобарин тўп оғзи ёлғиз эман ёнидан ўтган йўлнинг қоқ ўртасига қаратилган. Колонна олдидаги биринчи танкнинг у ерга етишига юз метрча қолди. Жалолхон прицелдан кўзини узмай оралиқни ўлчарди:

— Саксон... етмиш...— У вужудидаги титроқни босишга уриниб, ўзича пичирларди.

Олдиндаги танк йўл ёқасидаги якка эмандан анча нарида қўққисдан тўхтади-ю, ўт очди. Снаряд портлади. Расчётдагилардан кимдир «худога шукур» деб қўйди. Жалолхон ҳам немисларнинг пистирмани пайқамганидан кўнгли таскин топди. Бироқ танкдагиларнинг диққатини чалғитиб, уларнинг ўқиға ўз кўксини тутиб берган ким бўлди экан? Жалолхон узоқлашаётган тарақ-туруқни бехосдан эшитиб қолиб, юраги музлаб кетди. Бу от туёқларининг дупури, филдиракларнинг тақир-туруки эди. Марди... Танк яна тўпдан ўқ узди. Снаряд кечув томонда портлади. Аммо айна шу пайт тарақ-туруқ билан бирга:

— Ҳа-а, чу-у-у-у, Рахшонларим!!!— деган ҳайқирӣқ эшитилди.

Жалолхоннинг юраги ўйнаб кетди. Бу шубҳасиз Мардининг нидоси. Марди қийқириб, мазах қилиб, гўё ажал билан бекинмачоқ ўйнаётгандай эди. Колонна бошида келаётган қорақуртдай хач тамғали танк нишаб йўлда тўхтаб-тўхтаб ўқ узарди.

Расчётдагилардан кимдир «эх» деб бақириб юборди. Жалолхон бир зумгина оптик прицелдан кўзини узиб, орқага қаради. Очиқ қолган черков эшигидан пастдаги бузуқ кўприккача бўлган оралиқ аниқ кўринар эди. Аммо у томонда энди на Марди, на унинг от-араваси кўринади.

— Чўкиб кетди,— деди ўкиниб ўқловчи Бойко.

Жалолхон яна бир бор ўша томонга боқди. Сув бети сокин эди, кўрғошиндай қорамтир, оғир... «Икки киши эдик Ўзбекистондан»,— деган фикр келди миясига...

— Нега ўт очмайсиз?— кўнғироқхонадан Бедровнинг асабий овози эшитилди.

— Ут оч!— дея дўриллади Медвидь.

Жалолхон оптик прицелнинг кесишган чизиқларини колонна олдидаги танкка тўғрилар экан, душман ўзига панд берганини алам билан ҳис этди.

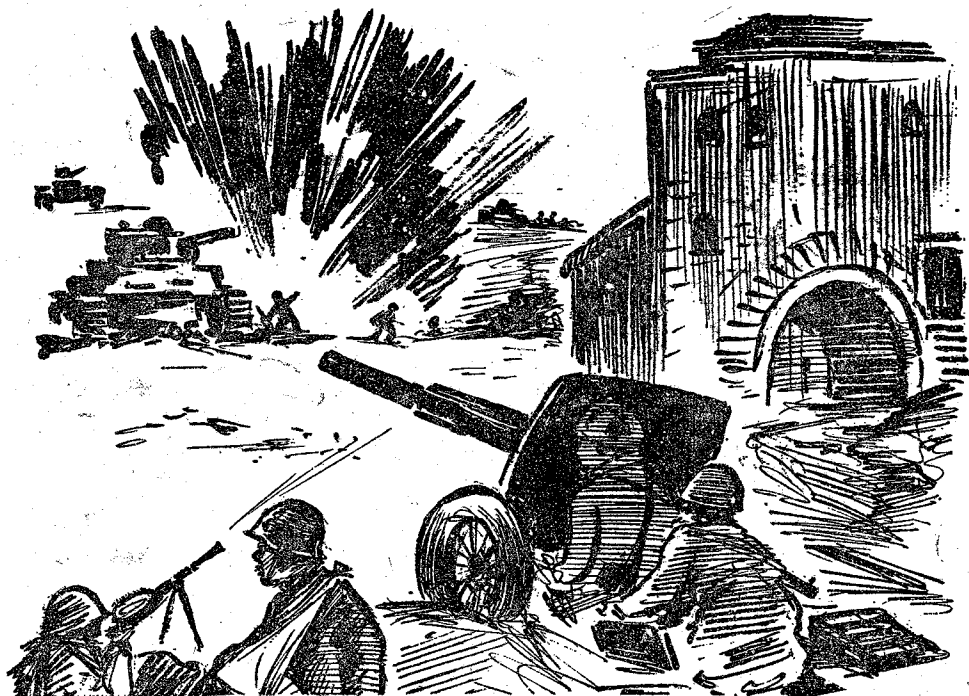
Мана, ниҳоят шитоб билан келаётган танк салгина ўннга бурилди-ю, хач тамғали биқинини тўпга тўғри тутиб берди. Жалолхон сапчиб туриб, тепки чилвирини тортиб қўйиб юборди. Шу заҳоти тўп гумбураб, бир депсиниб тушди. Кўз юмиб очгунча ҳам ўтмай пастдаги биринчи танк устида чақмоқ чаққандай бўлди.

— Марди!!!— дея қичқирди Жалолхон!

У Мардининг чўкиб кетганига, энди ҳеч қачон тирик кўра олмаслигига ишонгиси келмасди. Дарё сокин эди. Балки у кўприкдан ўтгандир? Афсонавий Рустамнинг Рахшонига нисбат бериб эркалатадиган отлари билан тўқайга кириб яширингандир?

Жалолхон оптик прицелга қайта ёпишганида бошқа биттаси тутаётган танкни ёнлаб ўтаётган эди. Жалолхон уни ҳам битта снаряд билан ўрнидан қимирлатмай қўйди. Устидаги қопқоғи очилганда ундан танкчилар билан бир вақтда тутун, аланга ловиллаганини кўрган Жалолхон яна «Марди!» дея дод солди. У нега бақираётганини ўзи ҳам билмасди.

Пастда аросат бошланди: черков устидан ҳуштак чалиб ўтаётган снарядлар қасир-қусур ёрила бошлади. Жалолхон уларни овозидан танийди: ўз батареяларидаги тўплардан отилган йигирма уч килолик оғир фугас снарядлар. Бу шубҳасиз юқоридаги кўнғироқхонада ўтирган старший лейтенантнинг иши.

Жилгадан қирга кўтарилган бир танк пастдаги аҳволни кўрди шекилли, орқага қайрила бошлади. Медвидь буни биринчи бўлиб найқади.

— Наводчик! Қир бошидаги танкка қарата...— дея команда берди.— Прицел йигирма!— Фугас снаряд билан ўт оч!

Юқоридаги кўнғироқхонадан ҳам комбатнинг «Ўт оч!» деган командаси эшитилди. Жалолхон отган снаряд тегмади. Узоқдаги танк қир ортига ўтиб яширинишга улгурди. Жалолхон доғда қолди. Қалбида ашаддий овчиларга хос бир жазава жўш урарди. «Хап сеними?» деб қўйди у.

— Долби!

— Аяма!— дея бақиршади қизишган тўпчилар.

Пастда қуюқ тутун, тўзон ичида қолган танклар бу ёқдан қараганда чўнг кўнғизларга ўхшаб кўринади. Баъзилари гангиб қолгандай гир айланади. Уқтин-ўқтин ўқчиётгандай дуч келган томонга қарата ўқ узади. Ана, энг четки танкни ўт олди. Шу билан ўртада қолганларига йўл тўсилди.

— Урра!— дея каскасини осмонга отди ўқловчи Бойко.

У бевақт қувонган экан, бино зириллаб кетди. Шифтдан шовиллаб ганч тўкилди. Нимадир гурсиллаб қулади.

— Кўнғироқ!— деди кимдир.

Айланма гиштин зинапояда алоқачи кўринди. У старший лейтенантни қўлтигидан қучоқлаганча юқоридан тушиб қеларди. Бедровнинг оёғи ерда, этигининг пошнаси зинадан зинага урилиб тақилларди.

Залворли кўнғироқ старший лейтенантнинг устига босиб тушибди.

— Нима қилай?— алоқачи бир қўли билан каскасини кўтариброқ қўйиб, Медвиддан буйруқ кутарди.

— Алоқа... Йўқ, мен ўзим! Сен комбатни орқалаб кўприкка чоп,— Медвид шундай деди-ю, қўнғироқхонага интилди.

Энди черковга келиб тушаётган снарядларнинг сони кўпайган эди. Чамаси, душман тўпга тутаётган пистирма қаердалигини сезиб қолганга ўхшайди. Гоҳо портлашлар орасида сержант Медвиднинг дўриллаган товуши эшитилиб қолади. У энди старший лейтенантнинг ўрнида батареяга команда берар эди.

Қулоқлар алақачон батанг битган. Черковнинг қалин ғиштин деворининг кўп ери ўпирилиб ҳам тушган. Тўпчилар бунга эътибор ҳам қилишмайди. Жалолхон тўп ўқланиб, қулфи ёпилиши ҳамон ўзини орқага ташлайди-да, тепки чилвирини шартта тортади.

— Откат нормально!— дея чийиллайди ўқловчи Бойко. У озгин, новча йигит. «Нормально» деб бақирганида кекирдаги чўзилиб томирлари ўйнаб кетади.

Жалолхон гоҳ оптик прицелга, гоҳ визирли найга тикилиб, тутун, ўт, чанг-тўзон ичидан қаршилик кўрсатаётган танкларни қидиради. Черков шифтдан кўчган ганч парчалари каскаларга тасир-тусир урилади. Жалолхоннинг ёноғидан қон оқмоқда. Буни у пайқамас, пайқаса ҳам эламасди. Ойна парчаси тилганми ёки ғишт қирраси урилганми, билмайди. Бир вақт кўз олдида ўт чақнагандай бўлди. Аини шу аснода тўпнинг чап ғилдираги пилдираб кетди. Узи бўлса кўкрагидан мушт егандай чалқанчасига қулади. Узоқ ётмади шекилли. Кўзини очса жимжимадор меҳроб кўринди. Қўл-оёғини қимирлатса қимирлади. Демак бутун! «Энди нима қилдик?»— дея ўйланиб қолди Жалолхон ёнбошлаб қолган тўпга тикилиб. Расчётдагиларнинг кўзи унда эди.

— Уртоқ сержант!— деб чақирди.

Аммо сержант Медвиддан жавоб бўлмади. Бу унинг юрагига ғу-ғула солди. Жалолхон чопганча зинапоядан кўтарила бошлади. У минорага чиқмасданоқ тўп командирини кўрди. Сержант қўнғироқхона деворига суянганча ўтирарди. У гўё каскасини кўзигача тушириб, пинакка кетгандай эди.

— Уртоқ сержант!

Сержантдан садо чиқмагач, Жалолхон унинг каскасини аста кўтарди. Шунда Медвиднинг бақрайганча қотиб қолган сарғиш кўзларига назари тушди-ю, чўчиб шартта қўлини тортди. Каска яна Медвиднинг юзини тўсди. Минора қаттиқ зарбадан бир силкинди.

Жалолхон трубкани кўтарди. Жимжитлик. Алоқа йўқ. Қаердадир сим узилганди.

— Младший сержант!— пастдан кимнингдир бетоқат бўлиб чақиргани эшитилди.

Жалолхон пастга тушганида тўпчилар эшик атрофида бекиниб туришарди. Қўллариди карабинлар, граната. Ташқарига ўгринча қараб-қараб қўйишарди. Ёлғиз ғилдиракли тўп тирсагига суянган ярадор солдатдай жойида жимгина турар, гўё унга «бор, боравер», дея таъна билан боқаётгандай эди. «Қўнғироқхонада Медвидь...»— дея эслади Жалолхон юраги узилгундек бўлиб... Ҳарбий хизматни бирга бошлаган эди. Жангга бирга кирди, бирга чекинди. Барча огирликларни бирга тортишди.

— Младший сержант,— дея имлаб чақирди эшик ортида ўзига маҳтал бўлиб турганлар.

Тўпнинг пўлат қалқонига суюғлиқ карабинни олиб, уларнинг ёнига борди.

— Сержант Медвидь...— деди-ю, у ёғини айтолмади. Лекин айт-маси ҳам кўзларидан маълум, улар билишган.

— Ураб олишяпти,— деди Бойко ташқарига қараб қўйиб.

Дарвоқе, Жалолхон кўнғироқхонада эканидаёқ черковга яқинлашаётган автоматчиларни кўрган эди.

Черков ичини лаҳзада тутун босди. Ертўладаги отларнинг ҳуркиб пишқиргани, ер тепиниб типирчилаётгани эшитилмоқда. От-уловга қаровчи аскар ўққа учибди. Жониворларга ёрдам беришнинг иложи йўқ. Эшикдан чиқиб ертўлага етгунингча тирик қолишинг амри маҳол. Ичкаридан эса йўл йўқ. Уқловчи Бойко отларнинг аянчли кишнашига тоб беролмай ўзини ташқарига отганди, шу заҳоти йиқилди. Уни ичкарига тортиб олишди. Йўғон сонини ўқ тешиб ўтибди. Тиббий ёрдам кўрса тишди.

Черковнинг томи ёниб шифтининг у ер-бу ери ўпирилиб туша бошлади. Немис автоматчилари ҳозир черков яқинидаги боғда. Уша ердан эшик, деразаларни ўққа тутишмоқда.

— Русь сдавайс!— деган бақирӣқ эшитилди.

— Граната!— дея буюрди Жалолхон ва биринчи бўлиб ўзини эшикка урди.

Бешинчи боб

У эшикдан чиққанида ҳали туман тарқамаган эди. Бу ердан чинор учи кўриниб турар, ўз улувворлиги билан Сайлихоннинг кўнглига осойишталик бағишларди. Ҳамма нарса жой-жойида турибди, дегандай бўларди муқаддас тупроққа йўғон, қорувли томирлари билан мустаҳкам тирмашиб. У кўринмасди. Атрофда ҳаёт, тириклик садолари: қорсиз тўнг ер оёқ остида қисирлайди, уй мўриларидан тутун бурқсийди, гувала девор ортида кучукча гингшийди... Йўлларда одамлар. Бири ишга шошади, бошқаси бозорга. Ен томонда гийқиллаб эшик очилди-ю, серсоқол саллалик киши кўринди. Сайлихон қадамини тезлатди.

— Ҳе-ей, қизим!— дея чақирди мўйсафид.— Саватингиздаги нима, нонми?

— Йў-ўқ, ота, найча,— мулойимлик билан жавоб қайтарди Сайлихон. Юки оғир. Бир қўли толса, бошқа қўлига олади. Совқотган ёноқларини ишқаб-ишқаб қўяди-да, бўш панжасини қўлтиғига тикиб иситади. Бир вақтлар камбағалларнинг бошини бириктирган ва арзини тинглайдиган идорага айлантирилган, шу-шу «Дом деҳқон» аталиб кетган Меҳтарнинг мачитига етганида туман тарқагандай бўлди. Муюлишда андак нафас ростлаш учун тўхтаб, корзинка саватни ерга қўйди. Болалар ётгач хўроз иккинчи бор қичқиргунча тайёрлагани шу. Кўпдан бери кунлари мана шундай ўтади: кундузи тароқлаш дўқони устида мукка тушиб атласга танда тайёрлайди. Кечасига калава олиб кетади-да, чарх товлаб, найчаларга ўрайди. Эрталаб эса ишхонага олиб келиб топширади. Кўпчилик аёллар шундай қилади. Иложи қанча? Ишчи қўллар оз — уруш.

У чап томонга беихтиёр қараб хўрсинди. Музлаган ҳовуз лабидаги каттакон чинор тагида ташландиқ чорпоя қиров босиб ётарди. Илгарилари у ҳатто совуқ пайтларда ҳам йигит-яланглар билан гавжум бўларди. Жалолхонни ахир шу ерда учратмаганми? Қўланкадай эргашиб бориб, оқтеракка етганида отини атаб чақирганди... Ҳали-ҳали овози қулоғи тагида.

Сайлихон беихтиёр энтикди. Оқтерак энди йўқ. Саратонда қўққисдан қуриди... У шитоб билан корзинка саватни кўтарди. Кейинги пайтларда ҳамма нарсани кўнглига оладиган, иримчи бўлиб қолган. Ахир дарахт ҳам бирдай турмайди: илдинини қурт кемиради, бўронда синади, қўпорилади...

Аслида у уйдан юраги ёришиб чиққан эди. Куни кеча Жалолхондан хат олди. Қайнотасидан тортиб барча қавм-қариндошларга кўпдан-кўп дуои саломдан кейин Сталинград жангида қатнашганини, немис, италян ва ҳоказо бошқа фашист қўшинларини қуршаб олишда иштирок этганини ёзибди. Хатининг охирида қўмондонлик биринчи даражали «Ватан уруши» ордени билан мукофотлаганини гап орасида қистириб ўтибди. Лекин қандай хизматлари учун эканини айтмабди. Шунга қарамай қувонганидан кўз ёши қилиб олди, болалари эса уйни бошларига кўтариб, бозор қилишди. Унга Жалолхоннинг ўзи керак. Эшикдан соғ-омон кириб келса, бундан ортиқ мукофот йўқ. Э-ҳе, гоҳ у маҳаллада, гоҳ бу маҳаллада аза! Бечора хотинларнинг йиғи-сигисини эшитавериб безиллаб қолган.

Сайлихон катта кўчадан кесиб ўтаётганида ҳамкасбларига дуч келди. Улар ҳам туни билан чарх йиғириб тайёрлаган найчаларини кўтариб олишган: биттасида тўрва халта, бошқасида сават ёки челақ. Қаромат чевар ёстиқ жилдига солиб, бошига қўйиб олган. Юкининг оғирлигига қарамай оғзи кулоғида:

— Уғилларимдан хат олдим!— деди у Сайлихонни кўриши ҳаммон.— Икковидан ҳам бир кунда келса-я!

Аёллар Қаромат чеварни ўртага олишди. Унинг қувончига шерик бўлишиб, дилдорлик қила кетишди.

— Пўшт-пўшт!— деди кимдир.

Эшак аравада сомон ортиб бозорга келаётган кекса деҳқон экан. Орқада гўзапоя юклаган яна бошқаси келмоқда. Яна елкаларида хуржун, орқаларида қоп, телпак кийган, салла ўраган тунд кишилар. Улар тирикчилик гамида бозорга шошмоқдалар.

Қорхонадаги ишни енгил деб бўлмайди. Шунга қарамай Сайлихон дарвозадан ичкари кирганида кўнгли яйраб кетади. Бу ерда ҳамиша дастгоҳларнинг шиддаткор шақир-шуқурига қўшилиб, ёш-яланларнинг кулгиси эшитилади. Улар ҳатто кўзларида ёш билан ҳам ҳазиллаша олишади. Шунақа тоифа бу ўсмирлар. Шубҳасиз, уруш бошланган илк дамларда бутун «Ривожия» муңғайиб қолган эди. Одам боласи ҳамма нарсага кўникар экан. Ишга келганлар ҳовлида бир-бирини кутиб туради-да, қучоқлаша кетишади: соғинишиб қолишади. Кўнгил кўнгилдан сув ичади, деганлари шудир-да?

Кўпчиликнинг юрагида дарди бор: унисининг отаси урушда, буни-сининг ёри. Бир-бирларига суяниб қолишган. Тўпланганлар орасида Сайлихоннинг синглиси йўқ: отаси ётиб қолмаганмикан?! Найчаларини топшираётганида қабул қилувчи нималар деганини ҳам англамади. Устахонада уни кимдир кутаётгандай ичкарига шошилди. Дарвоқе илгарилари кутарди... Гоҳ у бурчакдан, гоҳ бу бурчакдан икки кўз зимдан тикилиб кутиб оларди. Кейинча бу кўзлар дадиллашди. Улар ички ҳислар тугёнидан парпираб, дангал боқадиган бўлди. Бу устахона бошлигининг техника бўйича ўринбосари чапанинамо йигит Жалолхоннинг бодомқовоқ қийиқ кўзлари. Шу кўзлар уни кўчаларда ҳам таъқиб этар эди. Бир сафар ишдан қайтганида кетидан келаётганини сезиб қолди-ю, таъзирини бериб қўймоқчи бўлди. Нега эргашади? Муюлишда қайрилибоқ ўзини дарахт панасига олди. У ҳовлиққанча ўтиб бораётганида шартта йўлини тўсди.

— Янги ҳунарингиз муборак!

Жалолхон шошганидан тили калимага келмай қолди.

— Қўрганлар нима дейди?

Ўзини босиб олган Жалолхон гапга оғиз очди:

— Кечирасиз-ку, Сайлихон, лекин ҳозирги пайтда кўчада ёмон одамлар кўпайган...

— Тўғри. Кўчада оёғи биланмас, оғзи билан юрадиганлар кўпайган...

— Шунинг учун ҳам ундайларнинг оғзига,— Жалолхон гурзидай муштини тугди,— бошлаб тушириш учун юриппан.

— Қайинжон, қўйинг, айб бўлади.

— Жўра полвон тириклигида янгам эдингиз... жуда ҳурматим баланд эди. Ҳавасим келарди. Умри қисқа экан, раҳматлик, оламдан ўтиб кетди. Аммо лекин яна анави пўримдақаларнинг қўлига тушиб қолсангиз борми, унда ё уни бир ёқлик қиламан ё ўзимни! Бир марта адашиб, хўп доғда қолганман, мен сизга айтсам...

Ушанда Сайлихон ҳанг-манг бўлиб қолганди.

Манави танда солинган гўпчакдай новвойни тортиб турган пўлат пружиналар ҳам Жалолхон қўллари билан дўконларга ўрнатилган. Илгари унинг ўрнида танда таранг тортилсин учун отнинг калласидай тош осифлик турарди.

Жалолхон у-буни баҳона қилиб, тепасига кўп келарди. Бир сафар устахона холироқ вақтда айтишга мажбур бўлди:

— Ахир одамлар нима деб ўйлашади? Уят эмасми?..

Жалолхон дангалчи йигит бўлгани билан уятчан экан. Қизариб: «Ошди-қўшди дўконини механизациялаштиришнинг чораси йўқмикан, деб бош қотириб юрибман. Меҳнатларингнинг оғирлигини кўриб, сизлардан ҳам кўра кўпроқ мен қийналиб кетяпман»,— деди. Ушанда шунчаки йўли учун айтди-қўйди-да, деб ўйлаганди. Йўқ, ундай эмас экан. Буни унинг эшигига келин бўлиб тушганининг эртасига билиб қолди. Ҳовлидан ўтиб бораётиб, очиқ қолган омборхонага кўзи тушди. У ерда каттакон металл чарх, яна аллақандай ускуналар турарди. Бир қарашдаёқ буларнинг нимага кераклигини пайқайди. Бироқ Жалолхон бошлаган ишини охирига етказолмади. Қизил Армия сафига чақирилди. Кечаги хатида ҳам шу ускуналарни суриштирибди. Бари жой-жойида, урушдан қайтса охирига етказар, деб асраятти. Баъзан Жалолхон омборхонада ўша ускуналари тепасида ғимирсиб юргандай туюлади унга.

Сайлихон чўнқайиб тарақлаш дўконининг пўлат пружинасини силади. Жалолхоннинг қўллари теккан бунга.

У бошини кўтарганида бошқалар ҳам ўз дўконлари теварагида уймалашардилар. Бироқ Соттихон кўринмасди. Синглиси кейинги пайтда одамови бўлиб қолди. Одатда азондан келибоқ ўзини дастгоҳга уради. Ундан сўз эшитиш қийин. Ишдан кейин ҳам ҳеч кимга қўшилмайди. Лип этади-ю, ғойиб бўлади қолади. Нимага кечикди экан? Сайлихон алағда бўлиб, дам-бадам ҳовли томонга кўз югуртиради. Шу зайлда тигга тола ташлар, гулини гулига тўғрилар, узилганларини уларди. Оғзида сув пуркаб, оҳорлар, тайёр тандани эса новвойга картон қўйиб ўрар — қўли тинмас, хаёли жойида эмасди. Илгари буни олти киши бажарарди. Ҳатто олтита эркак. Чунки тарақлаш илгари асосан эркаклар иши саналарди. Энди олти кишининг ишини икки киши қилади. Бугунга келиб, мана дўкон тепасида ёлғиз ўзи қолди...

У тушликка чиққанида Соттихоннинг ишга келмаганининг боисига тушунгандай бўлди. Катта қозонда пиширилган умочга навбат кутиб, анча туриб қолди. Шунда ундан орқароқдаги икки аврбандчининг сўзлари баногоҳ қулоғига чалинди.

— Уста, Тошпўлат аканикига фотиҳага бормадингизми?— деб сўради улардан бири иккинчисидан.

— Нимага?— деди бошқаси ташвишга тушиб.

— Эшитмадингизми?

Сайлихон сергак тортди. Унинг бутун диққати орқадаги аврбандчиларда эди. Чунки Тошпўлат ота унинг дадасининг яқин дўсти.

...Ўғлидан қорахат келганмиш-ку?

Сайлихоннинг юраги музлаб кетди. Ўғли?! Қайси ўғли? Наҳотки Миралим?..

— Ё, раббий!— орқароқда умочга навбат кутиб турган уста ўзича пичирлаб дуо ўқиди.

«Оҳ, шўрлик Миралим. Вой бечора Миралим! Қиз боладай муло-йим, бирам уятчан йигит эдики!»— Сайлихон ич-ичидан куйиниб, боши-ни сарак-сарак қилди. Кастрюлга қуйдириб олган умочи томоғидан ўт-мади. Шу куни кечгача хаёли Миралим билан Тошпўлат отада бўлди. «Жуда мункиллаб қолганди, ҳоли нима кечди экан бечоранинг?».

Дадасининг айтишига қараганда Соттихон туғилганда иккала ипаккаш — бофанда дўст қон-қариндош бўлиб чатишиб кетишни орзу қилиб, Миралимга Соттихоннинг қулоғини тишлатишган экан. Бу за-монда ким ҳам бешиккерттига риоя қиларди дейсан? Бироқ Миралим билан Соттихоннинг қулоғига ота-оналари бажо этган шу расм-русум қуйилиб қолган эканми ёки юлдузлари юлдузларига тўғри келганми, «Ривожия»да иноқлашганларидан хабари бор. Агар Соттихонни анави суюқ Султон Муродов айнитмаганида яхшигина юрган эди.

Сайлихон ишдан кейин бир қўлида кастрюль, бошқасида корзинка-сават тўла қалава билан найча: йўлда бораётиб шу ҳақда ўйларди. Қўнглининг бир чеккасида Миралимнинг ҳалокатига синглиси қадами-ни чакки босгани сабаб бўлмаганмикан, деган шубҳа. Қимдир салом берди шу чоғ. Сайлихон бир сесканиб тушди. Қаршисида Маҳамадшер турарди. Бундан ўн йил аввалги кийимида: бошида чарм шапка, эғнида чарм камзул, ҳарбийча гимнастёрка, галифе шим. Оёғини кериб: «Ил-гари қандай бўлсам, шундайман кўриб қўй!» деяётгандай эди.

— Сўрашишга ҳам арзитмадинг-а?

Сайлихон ёнлаб ўтаётганида Маҳамадшер шаппа қўлидан ушлади. Шунда кастрюлкадаги умоч чаллиниб кетди. Маҳамадшер қаердадир мойлатиб, чўткалатган, ҳозир овқат юқи бўлган этигига қараб қўйди. Лабида истеҳзо, қисилган кўзида адоват:

— Эшитдим жавобингни. Лекин тузимни ичиб, тузлиғимга тупур-дингни, билиб қўй, бу кувингдан баттар бўласан!

— Кўпчилик нима бўлса, биз ҳам шу!

Маҳамадшернинг бармоқлари қисқичдай билагига ботиб борарди. Сайлихон юлқинди.

— Қўйворинг!

Маҳамадшер ёқасига чанг солди. Рўмолини тортқилаб, у қулоғи-бу қулоғини чўзгилади.

— Қани?— дея хириллади кўкариб.

Сайлихон кўрқиб кетди. Ўзини орқага ташлаб:

— Нима?!— деди ҳеч нарсага тушунмай.

— Чимилдиқда ўтирганингда бўйинингга, яна билакларингга, бар-моқларингга, қулоқларингга тақиб қўйганларим?— Қават-қават мар-варидлар, тилла безаклар?..

Сайлихон бўғилиб бораётганини ҳис этди. Шунда ҳам қўлидан кастрюлкани қўймай:

— Ҳой, ким бор!— дея олди аранг.

Яқин жойда эшик тарақлади. Дам ўтмай оёғига биров ёпишди... жон-жаҳди билан «Соня хола!» дея чийиллади. Бу биринчи бўлиб ёр-дамга етиб келган Настянинг товуши эди. Айни шу чоғда Ганишер Маҳамадшерга қор юмалоқлаб отди. У ўзини ўнглаб олгунича Сайли-хон билан Настя ҳовлига қочишга, Ганишер эса ичкаридан эшик илга-гини солишга улгурган эди.

Энкайиб ердан шапкасини олаётганида кимнингдир «Пўрим-ку» деганини эшитиб, Маҳамадшер ўзини қоронғиликка урди. Пана жойда

андак нафасини ростлади. Ҳалигина Сайлихон ғойиб бўлган эшикдан кўзини узмай тишини ғижирлатди: «Тўксанг торози палласини тўлдирадиган зеб-зийнатлар-а!» Қамоқда ётганида: «Чиққаннимда қаддимни тиклаб олишимга яраб қолади»,— деб умид қилганди. Афсуски, лагердан қайтса оғзидан гуллаб қўйиб, бошига не-не кулфатлар солган бу бевафо эрга тегиб кетибди. Фақат ўша қимматбаҳо буюмлар илинжида оғиз солган эди. Ҳарна мулк-ку, қоғоз пулнинг қадри йўқ пайтда! Давлатовларга шерик бўлиш учун пай тўлаш керак. Қурбинг келмаса тегагингни териб юра берасан...

Сайлихон эшикдан кираверишга қандай чўнқайган бўлса шундай ўтирарди. Болалари атрофида парвона. Битгаси чўмичда сув берса, бошқаси сочиқ билан тер босган юз-кўзини артарди.

— Ким у?— деди Ғанишер.

— Қора соқол кўрқитдими сизни?— дея сўроққа тутди Настя.

Ёш болалар тилида номи «Қора соқол»га айланиб кетган бу одам кўпинча бозорда санқиб юрар эди. Баъзилар уни: «Уруш вақтида ота-ийн жинни бўлганлардан»— дейишади.

— А? Айта қолинг «Қора соқолми?»

Сайлихон бош чайқади-да, ҳимоячиларини бағрига босди.

Сандал тўрида ётган Яков уйғониб, талпанлаганча келди-ю, Сайлихоннинг ёқасига қўл солди. Эммаса-да, қўмсайди шекилли... Сайлихон аста ўрнидан турди. Деразадан кўча эшик томонга назар ташлади.

— Кўрқманг, ҳеч ким киролмайди!— деди Ғанишер.

Сайлихоннинг меҳри товланиб, ўглининг бошини силади. Яхшиям бахтига шулар бор. Жонига аро кирди. У мўри томонга бораётганида Настя йўлини тўсди.

— Мен ўзим! Соня хола, сиз ўтириб дам олинг.

Настя катта қиз бўлиб қолди. Уй ишларини деярли қўлидан олди.

Бола бола экан-да, ташқаридаги хатар лаҳзада эсларидан чиқди. Ичларига иссиқ овқат кириши билан уйқу элитди. Сайлихон ҳам чироқни ўчириб ўрнига ётди-ю, лекин кўз юммади. Бир нима шитир этса-ёқ бошини кўтариб, деразадан ҳовлига қарайди. Ундан кўча эшикка тикилади. Гирайлана ёндевор қўшнилари. Шунга қарамай хавотири босилмади. «Бало бўлди, бу тақинчоқлар!» Сайлихон тахмондаги катта сандиқ томонга беихтиёр кўз қирини ташлади. Унинг қайсидир бурчагида жимжимадор қутича бор. Қўлига олмаганига кўп бўлди. Кўнглига сиғмайди. Безанадиган замонми ҳозир? Охирги марта қутичани Жалолхон армия хизматига кетганида қўлига олган. Бармоқларидаги тилла узукларини, қулоғидаги сирғалари, бўйнидаги марварид тизимларини ечиб қутичага солган-у, катта сандиқдаги бисоти тагига ташлаган.

Дилига қувонч эмас, нукул ташвишу маломат келтиради бу тақинчоқлар! «Келин, булар сизникими?»— деб сўрагани бир вақт Эсонбоев қутичани очиб. Ушанда Гиззатуллин деган терговчи кўққисдан иккита милиционер билан келиб, Маҳамадшернинг уйида тинтув ўтказган эди. Тинтув бозордан харид қилинган иккитагина оби нондан бошланганди. Эсида, лоҳас бўлиб бешиқда ётган Ғанишерни ечиб, бундай қараса, ҳамма ёғига иссиқлик тошиб кетибди. Нима қилишини билмай боши қотиб турганида қўшниси Каромат чевар кириб қолди.

— Қийнаб қўйибсиз-ку, бола бечорани, келин?— деди тепасига энгашиб.— Туғилган заҳоти шўр сувга шундоқ шўнғитиб олиш керак эди, бу Ғанишер полвонни. Ҳалиям кеч эмас. Сув исита қолинг.

Улар илиққина шўр сув тайёрлашди. Каромат чевар «бисмилло» деб энгини шимариб, чақалоқни қўлига олди. Чирқиратиб шўр сувда чўмилтирди. Кейин артиб, оқ чойшабга ўраётганида ўчоқдан қизил кесак топиб келди-да, талқонлаб Ғанишернинг бичилган жойларига сепди.

— Яна бир-икки бор шундай қилинса, этига эт қўшилиб, семириб кетади,— деди ва Сайлихондан сўради.— Айланай, Эсонбоюп поччангиз сизни кеча бозорда кўрган эмишлар. У ёқларда нима қилиб юргандингиз?

— Қаёқдан кўра қолибдилар, поччам?

— Қўлингизда оппоқ сўлқилдоқ нонлар эмиш. Арпа ўроғи энди бошланди. Қайроқи бугдой янчилик бозорга нон бўлиб чиқишига камида бир ой бор, деб поччангиз ҳайрон.

Сайлихон ялт этиб Каромат чеварга боқди-ю, Норқўзи аканинг сезгирлигига ҳайрон қолди. Ҳа-я, ҳеч ўйламаган экан: янги бугдойнинг буромадга қўшилиб, ош-нон бўлишига ҳали вақт эрта-ку! У харид қилган нон арпа унидан эмас, ҳақиқатан оппоқ сўлқилдоқ нон. Лалми-қайроқидан ҳам бундай нон ёпиш амри маҳол. Бироқ...

— Поччам ҳайрон бўлмасинлар, чевар ая, бозордан одам жонидан бўлак ҳамма нарса топилади,— деб кулимсиради у.— Дадамнинг тоби йўқ. Кўргани қуруқ бориш яхши эмас. Бозорга қайрила қолувдим. Лекигин-чи, чевар ая, кўриб кўзингиз ўйнайди. Ҳамма нарса бор. Майизу ёнгоқ, жийдаю ўрик... Шукур қаҳатчилик орқада қолди. Ёз фэйзли бошланди... Вой, эсим қурсин! Тутимиз пишган-а, чевар ая!— у тут териб келиш учун ўрнидан тураётганида Каромат чевар этагидан ушлаб қолди.

— Қўйинг, айланай, бизникидаям бор. Ниҳоят фарқи сизники оқ экан, бизники қора тут,— деди шохларда дурдай тизилган, офтобни шимириб шира бойлаган тут доналарига тикилиб.— Мана, тут пишиғига ҳам етдик. Энди ўлмаймиз. Бай-бай-бай, бултурги йилни энди кўргилик қилмасин, бандасига!

Сайлихон Каромат чеварнинг унамаганига қарамай қўлига ликопча олиб ўрнидан кўзгалди. Айвондан тушишга ҳали улгурмаган ҳам эдики Маҳамадшернинг овози эшитилди. У дарвоза олдида ким биландир қаттиқ-қаттиқ гаплашаётган эди.

Каромат чевар пиёлани тўнкарди-ю, дастурхонга фотиҳа қилди. Чамаси, у Маҳамадшернинг ёқтирмаслигини сезар эди.

— Урталарингда чақиртиканак бўлиб нима қилдим?— деб ҳазилга буриб, уйига чиқиб кетди.

Сува олдида тўхтаб, этигини латта билан артаётган Маҳамадшер Сайлихон ёнидан ўтаётганида:

— Жуда-серқатнов бўлиб қолибдими, қўшингиз?— дея кесатди.

Каромат чеварнинг Ганишерга табиблик қилганини айтишга тўғри келди:

— ...Чевар ая бировга фақат яхшилик қилади. Ёмонлиги йўқ. Сиз бўлсангиз нуқул ҳадиксирайсиз-а.

Маҳамадшер ювиниб бўлиб артинаётганида Сайлихонга тевалаб қараб:

— Сенинг кўп нарсага ақлинг етмайди. Одамларнинг афти-ангоридан яқиндаги қаҳатчиликнинг нуқси ҳали кетмаган, билиб қўй!— дедида, сочиқни унинг елкасига ташлаб, айвонга кўтарилди. Мириқиб ухлатган ўғлининг тепасига борди.— Бундай пайтда етти ёт у ёқда турсин, қариндошингга ҳам ишонма. Шундайми Ганишер? Уша сенга яхши кўринган Эсонбоев мелийсанинг хотини кулиб боққани билан ичидан қиринди ўтиб, нимага буларнинг уйи ғара-шара, бизники қуп-қуруқ, нимага булар тўқ-ку, бизнинг косамиз оқармайди, нимага булар ясан-тусан-ку, бизнинг эгнимизга янги қўйлак битмайди, деб ҳасад қиляпгандир? Ёки илондай авраб, ичингга кириб олиб, бутун сир-асрорингни хатлаб юргандир?

— Вой, анови кишини қаранглар! Ая ўқимаган-ку?

— У ўқимаган бўлса эри Эсонбоев ўқиган! Билиб қўй. Маҳаллада битта ғаламис одам бўлса — у ҳам мана шу Эсонбоев!

Ен қўшниларини Маҳамадшернинг ёмон кўришига тушунолмай ҳайрон эди. Каромат чевар шу ҳовлига кириб келса, аксинча дили яйраб кетади. Очиқ-ёруғ хотин-да, чевар ая. У киши чиқиб кетиши билан чарақлаб турган ҳовлига гўё зулмат чўкди; шўх, чақ-чақ товушлар сўниб, ўрнини дилгир сукунат эгаллади.

Сайлихон жумада эрининг рухсати билан отасини кўргани отланди. Ҳовлида қайнотасига учраб, қаёққа кетаётганини айтган эди, у киши оқ фотиҳа берди:

— ...Бундан ортиқ савоб иш бўладими, келин? Бора қолинг. Қудамга дуо денг!

Бахтига дадаси бошини кўтарибди. Олиб борган совға-саломини ўртага қўйиб, чой ичаётганларида:

— Ўзинг ёпдингми, қизим?— деб сўради оби нонни тавоб қилгундек ушлаб кўриб.

Бозордан олганини айтганида:

— Қаранг-а!— деб қўйди.— Тиллага айирбош қилинадиган сенка уннинг нони бозорга чиққан бўлса, бу тўқчилик аломати!

Сайлихон бетоб отасининг синиққан чеҳрасига табассум қалққанини кўриб, қувонди. Гапларини жон қулоғи билан тинглаётганида миясига йилт этган бир фикр келди-ю, беихтиёр ўйланиб қолди. Кўз ўнгига бозор намоеън бўлди. Бир томонда резавор — сабзи-пиёз, бошқа растада ҳўлу қуруқ мевалар. (Богбонларга балли-е! Шу пайтгача олма, анорни асрашибди-я!) Шулардан оз-оз харид қилиб турганида «Нон керакмасми янга?» деб қолди орқадан кимдир.

Бундай қайрилса, бозор девори қулаган жойда бир ўспирин турган экан. Сайлихонга чиндан ҳам нон керак. Ўсмир у ёқ-бу ёққа кўз югуртиргач, девор панасидаги халтасидан иккита нон олиб берди. Бу сафар ҳам Сайлихон шу ерни мўлжаллаб келса ўша ўсмир девор раҳига кўкрагини қўйиб, мижозларини кутаётган экан. Фақат бу сафар у нонни девор орқасидаги тор кўчадан, бир ҳовлига кириб олиб чиқди.

Отасининг орғидан эшитмаганига қадар Сайлихон бу ноннинг «тиллага айирбош қилинадиган» унданми ёки оддий буғдой ундан ёпилганми, фаҳмига бормаган экан. У беихтиёр Каромат чеварнинг сўзини эслади. Ўсмоқчилаб суриштиришига қараганда гапининг тагида гап борга ўхшайди. Норкўзи почча қўлидаги «копоқ, сўлқилдоқ» нонларга диққат этган экан, демак бир нимани бўлса керак?

Юрагига гулгула тушди. Уйига қайтиб келибоқ ўғлини «табиб буви»сига кўрсатиш баҳонасида қўшнисиникига чиқди. Каромат чевар Ганишернинг бичилган човига яна илгаригидай туркана муолижа қила туриб:

— Яхши бўлиб қолибди,— деди.

Сайлихон:

— Чевар ая, дадамни кўргани бораяпганимда бугун ҳам бозор айландим. Поччам кўрмаптиларми мободо?— деб тегишди.

— Йў-ўқ, келин пошша, кўрмадим!— деган овоз эшитилди ичкаридан.

Сайлихон лабини тишлаб, ерга қаради.

— Поччангиз,— дея шивирлади Каромат чевар.— Навбатчиликдан тонг палласи қайтиб, ухлаб ётгандилар.

— Келин!— деб чақирди ичкаридан Эсонбоев.— Уша нонвой болани танитайсизми?

— Қамайсизми?— деди Сайлихон саволга савол билан жавоб қилиб.

— Йў-ге! Сенка ун нонвойди қўлига қандай тушдийкин, суриштирардик. Эҳтимол анави тракторчи бола...

Сайлихон ялт этиб, дераза томонга боқди.

— Тирикми?

— Ҳозирча тирик... Аммо лекин отилиб кетиши ҳам мумкин.

Сайлихоннинг эти сесканди. У баридан хабардор эди: «Торгсин» омборининг орқаси тешилиб, жуда кўп ун ўғирланганидан тортиб, раҳматлик Жўра полвоннинг ўртоғи тракторчи Жалолхон айбдор саналиб қўлга олинганини Маҳамадшердан эшитганди. У Жалолхонга қаттиқ куйиниб, бошини сарак-сарак қилди. «Ашулани хўп айтар эди. Дард-ҳасрати кимнингдир қулоғига этиб боришини истагандай авжини шундай баланд олардики! Наҳотки унинг овозини ўчиришса?!»

— Бола фақир-эй!— деб қўйди Каромат чевар Сайлихонга ҳамдардлик билдиргандай.

— У ўғирламагандир,— деди Сайлихон.

— Сиз қаёқдан биласиз?— деразадан қошлари туташ, тор пешонасида қат-қат ажин, от жағлик киши мўраллади. Бу Эсонбоев эди.

— Оёғини тираб туриб олганмиш-ку, терговда мен олмадим деб? У ўғирлик қиладиган йигитмас... ҳалол. Раҳматлик Жўра полвоннинг ош-наси эди-да!

Эсонбоев мийғида кулди.

— Биз-ку, тушунишимиз мумкин. Лекин,— унинг бароқ қошлари чимирилди,— суд айбланувчи Жалол Жўра полвоннинг ошласими, ош-наси эмасми ишонмайди. Унга далил, исбот керак.

Сайлихон жим бўлиб қолди. Унинг икки кўзи оёқ-қўлларини ўйнатиб ётган ўғлида, аммо хаёли бошқа ёқда эди. У қўққисдан сўраб қолди:

— Новвой бола сотиб юрган нон ўғирланган ундан ёпилганмикан, деб тахмин қиляпсизми?

Эсонбоев Сайлихонга бир қараб қўйди. Бу билан у: «Миянга балли», демоқчи эди.

— Ҳа, ҳозирча фақат тахмин,— Эсонбоев бурнини жийриб, андак сукут сақлаб турди-да, кейин қўшиб қўйди:— унни аввал топиш керак, текшириш керак...

— Кейин қўйиб юборишармикан?— Сайлихон Жалолхоннинг тақдири худди Эсонбоевга боғлиқдай дераза томонга талпинди.

— Ҳе, келин!— Эсонбоев унинг соддалигидан кулди.— Бегуноҳ, одамни қамоқда сақлайдиган замон эмас ҳозир. Қим ўша нон сотган новвой бола?

— Қимлигини қаёқдан билай, почча, лекин кўрсам танийман. Ҳа, айтгандай бозор деворининг раҳнаси бор-ку, а-ашатдаги биринчи эшик... Баланд сўрилик ҳовли.

Деразада Эсонбоевнинг от жағли чўзинчоқ юзи кўринмай қолди. Бир оздан кейин у ичкаридан ўзининг одатдаги кўк милиция кийимида дароздай бўлиб чиқиб келди. Эшикка етганида кетига қайрилиб тайинлади:

— Келин,— деди товушини пасайтириб.— Бу гаплар ўртамизда қолсин. Билишмагани тузук.

Сайлихон бош иради. Эсонбоев кетгач у ҳам бу ерда узоқ қолмади. Негадир кўнгли алағда бўлаверди. Уйига шошилди. Боласини белаб одатдаги уй ишлари билан машғул бўлиб юрганида хато қилмадимми, деган ўй унга тинчлик бермади. Қайнотасига тушлик ҳозирлаганида ҳам, боласининг чойшабларини юваётганида ҳам дарвоза томонга беихтиёр қараб қоларди. У ниманидир кутар, лекин нимани кутаётганини ўзи ҳам билмасди.

Сайлихоннинг кутгани эртасига рўй берди: Маҳамадшер ишдан хуфтон пайтида келди-ю, ечинмасданоқ дадаси истиқомат қиладиган тўрдаги меҳмонхона томонга қайрилди. Унинг хатти-ҳаракатларида

қандайдир фаромушлик. Буни Сайлихон, қоронғи тушган бўлишига қарамай, у кўчадан кирган заҳоти пайқаганиди. Кўп ўтмай катта уйнинг деразасидан Маҳамадшер кўринди. У қаршида ўтирарди. Усиз ҳам рангларроқ юзи девордай оқариб кетган, кўзлари бежо эди.

Ота-бола шивирлашиб узоқ ўтириб қолишганига овқатларини ўша ерга олиб кириб берди.

Шу кунни ётиб-ётгандай бўлмади. Пешинга яқин Қаромат чевар кирди.

— Ғанишер полвон қалай?

Беш фарзандни катта қилганига қарамай ўзини ёш жувонлардай олиб юрадиган бу қадди-қомати ихчам, серзавқ хотинга қараб, Ғанишер фақат баҳона, бошқа бир гап топиб кирганини Сайлихон киприкларни сурмали шахло кўзларига бир боқишда сизди.

Айвонга чиқиб кўрпачага чўккалаши ҳамон Қаромат чевар шошиб сўради:

— Эшитдингизми?

— Нимани?— деди Сайлихон.

— Ҳали ҳеч гапдан хабарингиз йўқми?

Сайлихон бош чайқади.

— Уврайим қора қўлга тушибди!— дея шипшиди Қаромат чевар. Сайлихон беихтиёр: «Ҳа-а, шундоқми?»— деди. Аммо Уврайим қора ким, нимага қўлга тушади — билмас эди.

— Вой, манави келинни қаранглар!— дея кулди Қаромат чевар.— Уврайим қорани-я? Билмайсизми? Қўйинг-э! Бутун Марғилонга отти қашқасидай таниқли қиморбоз. Эшигингизга неча марта арава ҳайдаб...

— Арава ҳайдаб?!— Сайлихоннинг эсига туша қолди: тўйдан олдин дарвозаларига қопда ун орқалаб келган қоп-қора киши.— Анави аравакаш-а?

— Ҳи-и, топдингиз! Уша-чи, от-аравасини Асаканинг Чўнтагида ютиб олган экан.

— Тавба-я?

— У шунақа ўзи! Дам қарабсиз от-арава устида — карвон. Дам қарабсиз бўйни ҳам — яёв. Ютса унга етар одам йўқ. Ютқизса пилдир-пис. Уврайим қорага теккан келинди ҳам шўри қуриган. «Қиморга бой берганмиш», деган гап тарқаган шаҳарда.

— Ундай хотинпурушларнинг қўлга тушиб, тухуми қуриганиям тузук экан.

— Поччангиз сиздан бирам миннатдорки!

«Қайси хизматим ёқиб қолибди поччамга?»— Сайлихон ҳайрон бўлди.

— Узингизни гўлликка солманг, айланай!— Қаромат чевар унинг тиззасига аста шапатилади.— Эсонбоюп поччангиз ўша сиз айтган эшикка кириб борса, новвой оппоқ нонларди тандирдан узиб турган экан. Кўриб-ла нон ушатибди. Эсонбоюп поччангиз қўлини ҳам текизмапти. Бунақа нарсдан ҳазар қилади. Ота-бола новвойни олдига солиб, омборига кирса, икки қоп ун! Биттаси тикма, бошқаси ярим. Узи нон таҳланган саватти қўлтиқлаб, ота-бола новвойга қопларни орқалатиб мелийсахонага ҳайдаб келибди. Новвой, жон ширин, бир дўқдаёқ унни кимдан олганини айтиб берибди.

— Ким экан?— дея шошиб сўради Сайлихон.

— Ким бўларди! Эрингизди аравакаши-да!

Кун иссиқ бўлишига қарамай Сайлихоннинг эти жунжикиб кетди. — Ундан чиқди «Торгсин»ни омборини Уврайим қора тешган экан-да?

— Бўлмаса-чи! Уни Полосондан тутишганмиш. Новвойнинг уйини

мелийса босганини эшитиб-ла қочган экан, номард! Эсонбоюп поччангизди айтишича яна анча-мунча лағмон-монтипуруш охунлар ҳам қўлга олинганмиш.

Қаромат чеварнинг топиб келган бу янгилгини ҳуши оғғудай анграйиб эшитган Сайлихон туриб-туриб, ўзича: «Юрагим сезган эди-я!»— деб қўйди.

— Нимани гапиряписиз, айланай?— қизиқсинди Қаромат чевар.

— Жалолхон бечорага жоним ачийди. Қаранг, қуруқ тухмат билан... Озод қилишармикан уни?

— Эсонбоюп поччангизни айтмайсизми? «Ноҳақликни кўрсам туким тикка бўлиб кетади»,— дейди. Жалолхон узоққа этап қилинганмиш.

— Этап?— шивирлади Сайлихон. Унга бу сўз мавҳум, аини пайтда ваҳимали ҳам эди.

— Манави ўғриларнинг суди бир ёқлик бўлгандан кейин унинг иши бузилиб қайтади, деярти поччангиз.

Сайлихон Жалолхоннинг тақдири Эсонбоевга боғлиқдай унинг ҳақиға дуо қилди.

Маҳамадшер ўша куни уйга кеч қайтди. Ранги ўчган, кайфияти бузуқ эди. Буни дадаси Сайфиддин махсум пайқаб:

— Тобингиз йўқми, ўғлим?— деб муруват кўрсатди.

— Ҳа, йўқ-қ...— Маҳамадшер ўгирилиб дадасига рўбарў ўтирди.— Узингиз билган эски ғалва. Текшир-текшир. Терговчи чақиртирган экан. Анави Жалол чапанини қўлга туширганида терговни жадал олиб борганди. Бу сафар бўшашиб қолибди. «Еса-да, емаса-да, қашқирнинг оғзи-бурни қон» зайлида иш кўролмаимиз, ўртоқ мудир»,— дейди.

Гиззатуллин татар бригадасидан чиққан. Тилмочлик қилиб юриб партия, адлия соҳасига ўтган. «Қим айтади сизни босмачиларнинг додини берган командир деб, қўлга тушган айбдорнингки, бўйнига айбини қўёлмасангиз»,— деб тегишдим.

— Ҳа-а, мақташ керак, ўғлим. Мақтов худога ҳам ёқибди.

Уртадаги ҳангома Маҳамадшернинг ҳоврини кўтаргандай эди. У ерга қараб бош ирғаб қўйди.

Сайлихон эртадан кечгача гивир-гивир, тинмайди. Бунинг устига Ганишер ҳам кўкрагидан сўриб тургандан кейин тинкаси қурийди. Боши ёстиққа тегар-тегмас мудроқ босади. Шунга қарамай уйқуси сергак. Дарвоза тақиллаган заҳоти қўл чўзиб, токчадаги чироқни баландлатди. Шунда тепасида турган эрига назари тушиб, қўрқиб кетди. Уни ҳеч қачон бу аҳволда кўрмаганди. Негадир рангида қон қолмаган, деворга тушган кўланкаси тобора чўзилиб бораётгандай эди.

— Чиқайми?— деб сўради.

Маҳамадшернинг бутун диққати дарвоза томондаги дупурда бўлганидан индамади. Сайлихон бошига рўмолини ёпганида у тўхтатди. Қозикда осиглиқ турган кителени олиб елкасига ёпинди-да, чиқиб кетди. Дарвозахона томондан гўнғир-гўнғир товуш эшитилар эди. Лаҳзадан кейин ҳовлида қандайдир одамлар пайдо бўлди. Улар орасида қўшнилари Норқўзи ака ҳам бор. Ҳали ой чиқмаган, тун қоронғи эса-да, Сайлихон уни бўйидан таниди. (Шаҳарда милиционер Эсонбоевдан новча киши йўқдиров. У ўз бўйидан уяладими сал энкайиброқ юради.) Сайлихон даҳлиздан ўтиб, айвонга чиққанида:

— Айбга буюрмайсиз, келин, хизматчилик!— деди.

Сайлихон тунги меҳмонларга кўрпача солиш хаёлида айвон тўридаги тахмонга қараб юрди. Аммо Эсонбоев тўхтатди.

— Ташвишланманг, келин.

— Прокурор санкцияси билан тинтув этарга келдик уйингизни,— дея ган қўшди унинг ёнидаги ўрта бўй, кителлик киши.

Сайлихон, дафъатан, унинг нима деганини англай олмади. Тинтув?! Умуман у дарвоза ҳалқаси тақиллаганидаёқ оёқ-қўли бўшашиб кетганди. У бешикни қучоқлаганча бошидаги гижим рўмолининг учи билан юзини тўсиброқ ўтирарди. «Тинтув этарга» — қулоғи тагида шу икки оғиз сўз... Сайлихон бу одамни илгари кўрмаган бўлса-да, дарҳол таниди: эри тилга олган Гиззатуллин деган терговчи.

Тахмондаги кўрпа-тўшаклар йиқилганини, катта сандиқ жиринглаб очилганини сезиб турарди.

— Бу зеб-зийнатлар сизникими?

Сайлихон ўзи билан ўзи овора эди. Савол иккинчи бор такрорлангандагина бошини кўтарди. Эсонбоевнинг қўлидаги қутичага кўзи тушди. Ҳа-ҳа, ундаги нарсалар, албатта уники. Ярим ой нусха бир жуфт тилла сирға, ёқут, зумрад кўзли узуклар, марварид...

— Уртоқ Эсонбоев, билиб туриб сўрайсиз-а, — гапга аралашди Маҳамадшер. — Келингизнинг отасиникидан тақиб келган сепларида. Шундайми? — у Сайлихонга ўгирилди. — Тилинг борми?

Эрининг қулиб туриб жон олар бундай сўзидан баттар довираб қолган Сайлихон қўрқа-писа бош ирғади. Тинтув ўтказаетганлар ичкаридан айвонга чиқшиди. Фонус ёруғида омборхонаю ўчоқ бошини ёритиб, найзадай учли темир таёқлари билан девору оёқ-ости — ҳамма ёқни дук-дук уришар, ўйишарди.

Сайлихоннинг назарида улар ҳеч нарса топишолмади. Нарсаларни хатлаётган ўша ҳарбийча кийимдаги киши дарвозахона томонга қараб кетаётганида ҳовли тўридаги меҳмонхона томондан қайнотасининг йўталгани эшитилди. Ҳарбийча кийинган киши тўхтаб қолди.

— Қасалманд отам, ўртоқ Гиззатуллин, — дея тушунтирди Маҳамадшер. — Қарт киши. Жуда қарт.

— Қарт бўлса-да, безовта қилабиз энди. Вазифамиз шундай, — Гиззатуллин деганлари узр сўрагандай қўлларини ёзди-да, ҳовли тўрига қараб юрди.

Сайлихоннинг ичидан турган титроқ ҳамон тинмасди. Бу орада меҳмонхонада чироқ ёқилди. «Нима қилишар экан?» деган бир қизиқиш билан Сайлихон оёғига кавушини илиб, айвондан пастга тушди. Тут тагида тўхтаб, меҳмонхона томонга мўралади. Деразадан бари кўришиб турибди. Қайнотасини безовта қилишиб, ўрнидан турғазишди. Узун оқ иштон, оқ кўйлақда... Кўрпа-тўшагини ҳам бир бурчакка тўдалаб қўйишди. Сандак ўтхонаси устига ёпилган тахталарни олишди-ю, ковлашга тушишди.

— Уртоқлар! — Маҳамадшернинг овози эшитилди. — Қичкиналимда ҳам шу сандал сандал эди. Бузишнинг нима кераги бор-а?

Қулоқ солишмади. Бузишди. Биттаси темир таёғи билан гиштни кўчираб, бошқаси четроққа тахлар эди.

— Уртоқ Гиззатуллин, отамга бир нима бўлса сиз жавоб берасиз! Қаранг, зўрға турибди!

Дераза рахига суйанган ўша Гиззатуллин деганлари уй тўрига ўгирилиб!

— Бобой, ётинг. Кўрпа солиб ётаберинг, — дея ғамхўрлик қилган бўлди. — Ковлангиз, ковлангиз!

Улар сандал кўрхонасини бузаётганларида қайнотасининг инқиллагани эшитилди.

— Айтмабмидим? — деди Гиззатуллиннинг рўпарасида турган Маҳамадшер. — Муродингизга етдингиз!

Қайнотасининг қабзияти бор эди. У киши қорнини чангаллаб ётиб қолган бўлса керак. Ҳамма Сайфиддин махсум билан овора бўлаётганида, сандал ўпирилиб тушди. Ичидаги милиционер кўринмай қолди.

— Ия! Йиқилдингизми? — деди тепасига биринчи бўлиб етиб кел-

ган Маҳамадшер.— Айтувдим-ку, жуда қадимдан қолган. Бирор жойингиз лат емадими ишқилиб? Келинг, қўлингизни беринг.

Аммо сандал қўрхонаси ўпирилиб, ўрага тушиб кетган милиционер қўлини бермади. Салдан кейин унинг шапкаси кўринди-ю, Эсонбоевга аллақандай бир хумчани узатди. У олиб бориб, девор тагидаги хонтахтага ағдарди. Шунда Сайлихоннинг назарида меҳмонхона ичи чақмоқ чаққандай ялт-юлт этди. Сап-сарик тилла тангалар, шода-шода дурмарваридлар, қимматбаҳо асил тошлар билан безатилган тумор, тилла-қошлар хонтахта устига шалдираб тўкилди.

Тут орқасида турган Сайлихоннинг кўзи қамашди. Қайнотасининг инқиллагани ҳам эшитилмай қолди. Чамаси, у киши ҳам касалини унутгандай эди.

— Сандал кичкиналигимда ҳам бор эди. Бу хазина худо билади, бобомиздан қолганми!— Маҳамадшер ажаблангандай елка қисди.— У киши бу ёғи Қашғар, у ёғи Варшавагача қатнаган эканлар. Илгари савдо-тижорат тилла билан юритилган. Шундаймасми?

Гизатуллин хонтахта четига ўтириб, шериклари ёрдамида ўрадан топилган хазинани хатлар экан, Маҳамадшернинг гапига бош ирғаб:

— Барини-да, текширамыз. Может быть, бобонгиздан қолган хазинадир. Ёки бирорта икки оёқли каламуш буларни тўппа-тўғри «Торгсин»дан ташиб келтиргандир,— у атрофидагиларга қараб илжайди.— Ўврайим қора бор-йўғи ўн икки қоп ун олдим, дейди. Сиз бўлсангиз, омборда қирқ қоп ун бор эди, дейсиз. У ундай дейди, сиз бундай дейсиз! Сабабини энди пайқагандайман. Қоп-қоп оқ унни хурмачага тикиб юборибсиз, бит? Ай-ай, бик кўз бўямачи экансиз!

Сайлихон икки қўли билан тутга ёпишганча турарди. Кўзи Маҳамадшерда. Неча марта кулини олган, ўт солган ўша сандалга. Тагида шунча жавоҳирот ётгани етти ухлаб тушига ҳам кирмаган. Сайлихон бир нарсани фаҳмлай бошлагандай, меҳмонхонага қараб туриб кўзи очилгандай эди. Бундан чиқди...

Фонус ялт-юлт этди-да, ичкаридагилар ҳовлига чиқишди. Олдинда ўша папкалик Гизатуллин деганлари. Уртада Эсонбоев. Қўлида оғзи қийиқча билан бойланган хурмача. Урага тушиб кетган гўлабирдай ёш милиционер билан Маҳамадшер ёнма-ён келарди.

Сайлихон нима қилишини билмай тутга ёпишганча тураверди. Улар Сайлихонни кўрдими, йўқми, ўтиб кетишди. Дарвоза очилиб ёпилди. Оёқ дупури тинди. Маҳамадшер қайтмади. Уни бирга олиб кетишганини юраги сезса-да, кутди. Йўқ, қайтмади. Ҳовли тўридаги чорхари катта уй жимжит — юракка ваҳима солувчи зўлмат босган. Бир оздан кейин унғурдай қоп-қора дераза оғзида узун оқ шарпа пайдо бўлди. Бу қайнотаси Сайфиддин махсум эди. У аҳён-аҳёнда увлагандай ғалати бир товуш чиқариб қўярди.

Сайлихон тутни паналаб, секин-секин кетига, ўғлининг ёнига қайтди. Шу кечаси мижжа қоқмади. Умида биринчи бор мустақил равишда турмуш ҳақида ўйлади, ўзи ва боласининг эртанги куни тўғрисида бош қотиришга мажбур бўлди. Ҳозиргача унинг тўғрисида ҳожаси ўйлар, ҳожаси ғамхўрлик қиларди. Озиқ-овқат, кийим-кечак билан таъминларди. Бунинг эвазига уй-рўзгорга қарарди. Қўллари қосов, сочи супурги эди... Энди, юраги сезяпти, Маҳамадшернинг қайтиши қийин.

Сайлихон Ғанишернинг йиғисидан ҳушёр тортиб, бундай қараса кун ёйилиб қолибди. Боласини тинчитди-ю, апил-тапил йиғиштирилди. Меҳмонхона томондан қайнотасининг одатдаги қироати эшитилавермаганига ётиб қолганмикан, деб ташвиш тортди. Аксинча. Нонушта кўтариб кирса, у киши аллақачон тунги тинтув изларини йўқотиб, сандал ўрнини бекитишга ҳам улгурган экан.

Шу куни қайнотаси биринчи бор қуръон тиловат қилмади. Икки

кўзи эшикда бўлди. Сайлихоннинг раҳми келади. Қариган чоғида валломатидан айрилиб... Бунинг устига касалманд. Қаттиқ сўзи йўқ эди. Бир кечадаёқ ўзини олдириб қўйди.

У дарвоза тиқ этса, бас, чопиб бориб қарайди. Кун ботишга яқин косада ош, устига нон бостириб, қайнотасининг қўлига тугунча тутқазди. Эртасига ҳам, индинига ҳам шундай қилди. Бир куни қайнотаси:

— Неварамни кўтариб борсангиз, менинг қари, касалмандлигимни айтсангиз, зора инobatга олишса?— деб қолди.

Отланиб жўнади. Уни терговчи Гиззатуллин қабул қилди. «Худоё дунё тургунча туринг. Қўйиб юборинг эримни!»— деб ялинди.

— Э-эх, бечора хотин!!— дея илжаяди Гиззатуллин.— Эрингиз давлат мулкини ўғирлаган... Тушунинг, босмачидан-да, баттар у!

— Йўқ, ундоқ деманг... Эрим ўғримас. Қайнотам касал, раҳмингиз келсин. Бўшата қолинг.

— Эй, қўй кибин!— дея қўл силтади Гиззатуллин.— Туринг ўрнигиздан!— у тўқ этказиб курси қўйиб берди.— Утиринг.

Сайлихон қўрқа-писа туриб ўтирди.

— Ҳақиқат қилинглр. Бировнинг касофатига эрим жабр тортмасин,— дея яна ёлборишга тушди.

— Ҳақиқат керакми? Хўп,— деди Гиззатуллин.— Ҳақиқат сизнинг тўғри сўзлашингизга боғлиқ. Қани, айтинг-чи, «Торгсин»нинг аравакаши Уврайим қора эрингизнинг олдига қарз сўраб борганидан хабар дормисиз?

Сайлихон бош ирғади:

— От-аравасини гаровга қўйиб, минг сўм ютқазган экан...

— Бердимми?

— Ҳа...

— Яна нима тўғрисида сўзлашишди? Эрингиз ақлли одам. Насиҳат қилгандир?

— Насиҳат қилдилар.

— Хўш-хўш?

— Йигит моли ерда. Уни эплаган одам териб олади. Эпложмаганлар сизга ўхшаб сочади, дедилар.

— Яна? Яна нималар деди?

Сайлихон эслолмади.

— Эрингиз учун фойда, гуноҳи енгиллашади. Балки бирор иш топширгандир?

— Иш буюрдилар.

— Хўш, қандай?

— «Торгсин»нинг қоровули терлама бўлиб, касалхонада ётганди. Маҳамадшер Уврайим қорадан йўл-йўлакай дўконга кўз ташлаб ўтинини илтимос қилди. «Омборнинг орқа томони кенг майдон. Худо кўрсатмасин бирор эринмаган ўғри икки кетмон урса том тешилади»,— деди. Уйда ўтириб ҳам кўнгли тинчимади.

— Икки кетмон урса тешилади, дедими?

Гиззатуллин ўридан туриб кетди. Папирос тутатиб у ёққа-бу ёққа юрди. Столга қайта ўтириб, ёзаётган нарсасини давом эттирди. Тугатгач овоз чиқариб ўқиди-да, тўғрими, деб сўради.

Сайлихон бош ирғади: айтиб берганларини оқизмай-томизмай қорозга туширибди.

— Тагига имзо чекинг.

Сайлихон паранжи ичида ўтириб қимтинди. Гиззатуллин бунни ўзича оёқ тираяпти, деб тушунди шекилли, тушунтирди:

— Ҳақиқат қилинглр, дедингиз-ку? Булар ҳақиқатни очиш учун керак.

— Қўл қўйишни билмайман-да,— деди Сайлихон хижолатомузлик билан.

— Майли-майли, бармоқ боссангиз-да, бўлади.

Гиззатуллин бетакаллуфлик билан унинг қўлидан тутиб, бош бармоғига сиёҳ суртди. Сайлихон бармоқ босаётиб:

— Энди бўшатасизми?— дея яна сўради. Қўлидаги Ганишери қорни очдими ёки паранжи ичида димиқдими йиғи бошлади.

Гиззатуллин бир четга қараб ўзича гудранди.

— Эй, қўй кибин, бечора!

Бу сўзни иккинчи бор такрорлаши. У бир парча қоғозга нималарнидир ёзди-да, Сайлихоннинг олдига қўйди.

— Мана сизга рухсат қоғози. Бугун кечқурун Сайфиддинов билан учрашсангиз бўлади.

Тайинланган вақтда Сайлихон шаҳар турмасига борди. Кўрсатишди. Уша ўз кийимида. Фақат соч-соқоли ўсиб, серрайиб қолибди. Эсанса қотдими ёки оч эканми, ер остидан ёв қараш қилиб, тузуккина сўрашмадиям, ош билан бўлиб кетди.

— Тилингнинг бўшлиги бошимизга етди,— деди лаб-лунжини арта туриб.

— Вой, тилимга нима қилибди?— деди Сайлихон.

— Ит вафо, хотин жафо!— тўнғиллади Маҳамадшер.— Мен бўлмасам уй ичинг билан қирилиб кетардинг!

— Шунчалик ҳам тамагир бўладими эркак киши?— чимирилди.

— ...Тузимни ичиб, тузлигимга тупурдинг-а, имонсиз!

Сайлихон зил кетди. Шунда ҳам тилини тийиб фақат:

— Нима ёмонлик кўрдингиз мендан?— деди.

Маҳамадшер нарироқда турган соқчига кўз қирини ташлаб қўйиб:

— Нима ёмонлик кўрдинг эмиш!— дея кесатди.— Новвойнинг уйини Эсонбоевга ким кўрсатди? Терговчига нималарни валдирадинг?

Сайлихон эсанкираб қолди: «терговчига нимани айтибди?! Фақат ҳақиқат қилинг, деди. Тўғри гапни айтди. Новвойнинг уйини кўрсатган бўлса кўрсатгандир. Бироқ Маҳамадшерга нима дахли бор бунинг».

Шу чоғ навбатчи учрашув вақти тугаганини эълон қилди.

Маҳамадшер соқчининг олдига тушиб кетаётганида «хап сеними» дегандек қараб қўйди. Бутун учрашув давомида ўғлини ақалли бир марта ҳам қўлига олмади.

Бу учрашувдан Сайлихон пушаймон еди. Қўлида боласи-ю, бўшаган коса тугилган тугун, паранжи ичида хомуш қайтаётиб, беихтиёр бир воқеа кўз ўнгига келди: тақинчоқларини кўтариб «Торгсин»га борганида навбати ундан олдинроқ келган кекса киши бир жуфт кумуш чўлпи билан тиллақош ўтказиб, эвазига ярим халтагина ун олганида ариқ лабига ўтириб ҳўнг-ҳўнг йиғлаган эди. Кампиридан қолган ёдгорлик экан сенка унга алмаштирганлари!..

Уйда ёлғиз қолганида ҳам ўзига келолмади. Асаби безиллар. Йиғлагиси келар, аммо йиғлай олмас эди. Бошига қўққисдан тушган зарбадан довдираб, нима қилишини билолмай қолганди. Хосхоналаридаги тоқчалар орасида осиглик Маҳамадшернинг сурати ҳам дам-бадам: «Новвойнинг уйини Эсонбоевга ким кўрсатди?»— дея сиқикқа олаётган эди.

«Маҳамадшер улар қўлга тушганига суюнмай, тавба, куюняпти. Бундан чиқди ўзи ҳам шерик экан-да! Девор тешган ўғриларга-я?! Вой шўрим!..» Сайлихон бошини чангаллаганча ўтириб қолди. У ўзининг шўрига шўрва тўкилганини қанчалик оғир бўлмасин ўйлай-ўйлай охири тан олди. Бундан чиқди Маҳамадшер билан эртаю кеч тоат-ибодат қилувчи уламо отаси кўпчилик бошига тушган офатдан, бутун-бутун

оилалар ёстигини қуритган очлик ва терламадан зар тўплаш учун фойдаланган эканлар-да?

Сайлихоннинг нафратдан нафаси текилаёзди. Маҳамадшернинг сурати осиглиқ бу девор, бу уй-жой кўзига ёмон кўришиб кетди. У ортиқ бу ғурбатхонада қололмаслигини ҳис эта бошлади. Уғлини қўлига олди-ю, уйдан чиқди-кетди. Икки кундан кейин отаси, айниқса Анзират холанинг норозилигига, қайнотасининг панд-насихатларига қарамай тегишли нарсаларини ажратиб олиб кўчди. Баъзи кўшнилари унинг бу ишига хайрихоҳлик билдирса, баъзилар маъқулламади. Дадаси иккиланди. Анзират хола бўлса: «Яхши кунда ошини еб, ёмон кунда бошини ейиш экан-да? Эрингни кут!»— деб кўп жавради. Кўнмади.

Сайлихоннинг юраги дук-дук урарди. Ҳадиксираб яна бошини кўтарди. Ҳовлида оппоқ қор, Сайлихон тирсагига таянганча тикилиб қолди.

— Даф бўлгандир?— дея пичирлади.— Лекин узоқ йиллик қамоқ ҳам ақлини киритолмапти.

Газ сув дўкониди дуч келганида Маҳамадшер аянчли туюлганди. Сибирдан яқинда қайтган пайти эди. Бу сафар у бўрига ўхшаб кўринди. Сайлихоннинг эти жунжикди. У кўрпага ўраниб ётиб олди.

Дарҳақиқат, Маҳамадшер билагидан шаппа ушлаганида, бўйни, қулоқларига ёпишиб тақинчоқларини талаб қилганида унинг чақчайган тарғил кўзлари шафқатсиз эди. Тишлари-чи, тишлари?! «Уша еб тўйсин, тақинчоқларни бериб қутула қолсамикан?»— Сайлихон кечаси билан ўйлаб чиқди.

Олтинчи боб

Икки тоқча оралигида осиглик турган Жалолхоннинг соатига боқди. Унинг чиқиллаётгани ётган жойидан ҳам эшитилади.

Ҳар куни тонгда Сайлихон бу соатни қўлига олади. Қулоқ солади. Кўрпа тагидан мўралаётган Ғанишер:

— Юряптими?— деб сўрайди.

— Юряпти!— дейди Сайлихон.

Ғанишер одатдаги бу савол-жавобдан кейин:

— Менгаям...— дея илтижо қилади.

Сайлихон қулоғига тутади. Ғанишер соатнинг чиқиллашидан ҳайратлангандай кўзини бақрайтириб анчагача қулоқ солади. Кейин ўрнидан сакраб туриб, кийина бошлайди.

Соатнинг бир маромда шиддат билан «чиқ-чиқ»лаб юриши уйдаги катта-кичик — ҳаммани қувонтиради. Сайлихон уни эгасига қиёс қилади. Мурватини бураб, жойига қайта осиб қўяди.

— Буванглардан бирров бориб хабар олиб келсам қўрқмайсизларми?— деб сўради у болаларидан кечки пайт.

Ҳали овқатларини ичиб тутатмаган болалар бош чайқашди.

Сайлихон Хўжаэгаз маҳалласига етиб келганида теваракни совуқ зулмат босган пайт эди. Дарвозалари одатдагидай очиқ. Сув сепгандай ҳаммаёқ жимжит. Илгари, оналари тириклигида бутун ҳовли тўлиб турарди. Кечаси ҳам ўчоқда ўт ўчмасди. Дадаси ярим чораклик қозонда пилла қайнатар, ёғоч чўпса билан учини илинтириб олиб, калава қилаётган бўларди. Қўрга кўмилган қора қумғон вақирлар, тошиб тўкилар, базиллар эди. Ичкаридан эса шақир-шақир, ғийт-ғийт ётган шовқин эшитиларди: онаси калавани чархга олиб, мошпарага ўраётган бўларди. Узи ҳам отаси билан онаси ўртасида мокидай қатнаб, уларнинг айтганини бажо-келтирар, ўчоққа ўт ташлар, чой дамлар, нос қо-

воқларини топиб берар, тайёр калавани олиб келар, ийкни янгилар — то уйқу енгиб юмалаб қолмагунича бир дам жим туриш йўқ эди. Хонадонларида фақат кичкина Соттихонгина ишламас, тарғил мушукчаси билан ўйнашиб қувлашгани қувлашган эди. Оналари оламдан ўтгандан кейин, чамаси, у билан бирга хонадонларидан файз ҳам кетди.

Уни ҳеч ким кутиб олмади. Ҳовли ҳувиллаб ётарди. Нима бўлган буларга? Ғалати бир ҳис юрагига ваҳима солди. Сайлихон ҳовлиқиб айвонга чиқди-да, эшикни очиб юборди. Токчада милтирабгина турган чироққа назари тушиб:

— Хайрият-эй,— деб қўйди аста.

Ҳовлига қараган ёлғиз деразага бўз пашшахонани йкки қаватлаб тутишибди. Совуқни ҳарна тўсади. Соттихон сандал четида ухлаб ётарди. Ўзини олдириб қўйибди. Касал эмасмикин?

Сайлихон ҳадиксираб калишини ханикка апил-тапил ечди-ю, синг-лиснинг тепасига борди.

Соттихоннинг қовоқлари қизарган. Қоп-қора киприклари намиққан. Ёноғи кўз ёшидан ҳўл, бош қўйган ёстиғи ҳам нам эди. Қўлида эса бир кийим атлас... Миралим армияга кетар чоғида совға қилган атласи. Ўзи яратган янги нусхадан. Ундаги қора замзама кўкда парвоз этган лайлак қанотидай самовий ранг тўлқинни шип-шип кесиб ўтади. Бигиздек чўзинчоқ тумшуғи, орқага шиддат-ла ташланган бир жуфт оёғи саратон қуёшидай ловиллайди... Соттихон бу атласни тўйга асраганди.

Чеҳрасига ушалмаган орзуси инган синг-лисига ўйчан боқаркан Сайлихон беихтиёр хўрсинди.

Соттихон чўчиб ўйғонди: Шунда қўлидаги атласнинг тахи бузилди-ю, нимқоронғи уй ичида гўё ранглар оқими тўлқин отгандай бўлди.

— Дадам қанилар?

— Ҳали қайтганлари йўқ,— деди Соттихон. Унинг овози ҳам чеҳраси каби синиққан эди.

Сайлихон қаёқдан, нега деб суриштириб ўтирмади. Демак, дадаси ошнасиникида экан-да, ҳали. Тошпўлат ота, аврбандчи усталардан эшитишига қараганда, Миралимга аза очган. Дадаси, ўша ерда бечоранинг дардига ҳамдард, ҳассакашлик қилиб, ёнида ўтирган бўлса керак. Бироқ қандай қайтади шу қоронғида? Бунинг устига ер тийғаноқ?

— Қоламан демаганмидилар?

Соттихон сандал қўрхонасидан чойнакни олаётиб бош чайқади.

Опа-сингил ҳали бир пиёладан чой ичиб улгуришмаган ҳам эдики, дарвоза ғийқиллаб очилди. Зулфини шиқирлади. Сайлихон ўрнидан қўзғалди. Дадаси. Ана, дарвозахона тагидан ўтаётиб, меъман, дегандай томоқ қириб йўталиб ҳам қўйди.

Сайлихон остонага дадасининг таёғи тақ этиб текканидаёқ туриб, қарши олиш учун ҳозирланди.

— Она қизим, сенмисан?— деди уста Умар ичкарига кираётиб.

— Ассалом...

— Исингдан билувдим келганингни,— деди дадаси у билан кўришаётиб.— Бу Сайли, дедим. Одам одамга ғанимат, бу кунда. Мана Тошпўлат ҳам кетди... алдаб...— Уста Умар ҳиқичоқ тутгандай ғалати товуш чиқарди. Сайлихон ажабланди: «Тошпўлат отанинг алдамчилик одати йўқ эди-ку?» Уста Умар қийиқчасининг учини кўзига босиб, гапида давом этди:— Тошпўлат мендан ёшроқ эди.

У тик ёқа камзули устидан кийган қора лас чопонини ечиб Соттихонга берди-да, тўрга ўтди.

— Кенжасини кўп яхши кўрарди,— уста Умар куйиниб, бошини сарак-сарак қилди.

Пойгакда ўтирган Соттихоннинг лаби учди. У кўз ёшини бошқаларга кўрсатмаслик учун тескари ўгирилди-ю, чой дамлаш баҳонасида туриб кетди.

«Виждон азоби...» деган фикр ўтди Сайлихоннинг хаёлидан. Миралим рўбарў келиб қолганида ўзини қўярга жой тополмай қоларди. Шундай ажойиб йигит Соттихонни яхши кўрарди. У муҳаббатини изҳор этишга жасорати етдими, сўз топа олдими — бунисини билмайди, аммо яхши кўриши мулоим, қуралай кўзларидан аён эди. Синглисичи? Чин юракдан севганмиди уни? Қайдам. Ёки бешиккертти одати билан ҳисоблашиб, ота-она раъйига бўйсунармиди? Ҳар қалай Миралимга ҳурмати борлигидан хабардор.

Соттихон тан олган бўлажак куёвига қараганда анча очиқ-ёруғ, шўх, тили бурро бўлгани учун ҳам Миралим ҳақида гап қўзғалганда ҳо-ҳо, ҳи-ҳиҳ-ҳилаб кулиб енгарди. Миралим армияга чақирилганда кўз ёшини тия олмай унга хабар қилган ҳам шу Соттихоннинг ўзи эмасмиди? Кейин орадан вақт ўтди. Хавф-хатарга тўла, суронли кунлар, ойлар, ҳатто йиллар ўтди. Ҳаяжонли, шиддатли дамлар. Шу орада қўлида тори билан уфқда Султон Муродов намоеён бўлди. Буниси Миралимнинг бутунлай акси. У туйғуларини изҳор этишга Миралимдай қийналмайди. Оғзидан муҳаббат ҳақидаги сўзлар тасбеҳ доналаридай тизилиб тушаверади. У Соттихоннинг ёшлик эҳтиросидан хира тортган нигоҳига эрта тонг палласи атиргул шохига кўниб, тўлиб-тўлиб сайраган булбулга ўхшаб кўринган бўлиши эҳтимолдан холи эмасди. Қалбида қайноқ ҳислар ана шундай жўш уриб турганида қўққисдан алданганини билиб қолади. Миралимнинг ҳалокати тўғрисидаги қорахат бошига калтак устига калтак бўлиб тушади. Майли, йиглайверсин. Зора виждон азоби кўз ёши билан ювилса.

— ...Тошпўлат минан келишиб қўйгандик,— уста Умар ўтириб туриб ўзича сўзланди.— Аввал мени ерга бериб, кетимдан у бориши керак эди.

Сайлихон дадасининг филт-филт ёш тўла хира нигоҳига қараб туриб ажабланди: киши қариганда тақдирга тан бериб, ўлимни бамай-лихотир кутадиган бўлиб қолармикан? Сайлихонга беихтиёр касалхона, тор, қоронғи хонадаги сим қаравот ва унда узала ётган Ольганинг жасади кўриниб кетди-ю, бир сесканиб тушди. Дадаси эса ўлимни писанд этмай эски ошнаси билан ҳазиллашгандай ҳазил-мутойиба билан гапирарди. Бироқ, бу хусусият ёшга қарамаса керак? Мана, онасининг туғишган синглиси шу уйда опасининг қўлида катта бўлган, тўйини ҳам поччаси билан опаси қилиб узатган Анзират хола ундай эмас. Бирам жони ширинки, у кишининг! Йўқ эса ёши олтмишдан ошган опаси касал ётганида ақалли рози-ризалик сўрагани ҳам келмади-да! Нима, этагига ёпишиб гўрга судрармиди? Қаранг, бир қориндан талашиб тушган опа-сингил-ку, феъли-атвори бошқа-бошқа.

— Раҳматлик Тошпўлат...

Сайлихоннинг юраги шув этди.

— Нима?! Тошпўлат ота-я?! Раҳматлик бўлдимми?!

Уста Умар бош ирғади.

— Қорахат олиб кетди.

— Бечора-ей!— Сайлихон қаттиқ ачинди.— Мен бўлсам...

— ...Раҳматликнинг қўли гул, дили баҳор эди,— деб қўйди уста Умар Соттихон қайта дамлаб келган чойдан бир ҳўплаб.

Сайлихон дадаси бу ерда ўтиргани билан хаёли у ёқда — азали уйда, балки ошнаси билан бирга эканини пайқади.

— Тошпўлат амакинг яратган янги нусхани билсанг керак?— қўққисдан сўраб қолди уста Умар. Сайлихон бош чайқади: «Вой шўрлигей!»

— Ким биринчи бўлиб кийганидан ҳам хабаринг йўқми?

Хомуш ўтирган Сайлихон аста:

— Йўқ,— деди.

— ...Анзират холанг кийган!

Анзират холаси онасига қараганда бўйдор, чиройли жувон эди. Қариган чоғида ҳам упа-элигини канда қилмайди. Буниси ҳам бир нав-ку, кишига эгнидаги кийимига қараб муомала қиладиган димоғдор хотин бўлиб қолган.

Янги нусха атласни биринчи бўлиб Анзират хола кийган бўлса кийгандир. Ажабланарли жойи йўқ. Ўзининг айтишига қараганда, уларнинг пичоғи ҳамниша мой устида турармиш. Эри Маҳамадшернинг амакиси. Қадимда Марғилон косибларига ипак тарқатиб, уларнинг тайёр маҳсулотларини бозорга чиқарадиган катта савдогарнинг гумаштаси бўлган. Ҳозир ҳам бола-чақаси билан савдо-сотик ишида.

Шу холаси қорли-қировли кунлар бошланмасдан олдинроқ беҳосдан эшикдан кириб келди. Настя билан Яшага ёқтирмайгина қараб, эгнига бир нима юкишидан қўрққандай кўрпачага қимтинибгина ўтирди-да: «Худо азиз яратган бандаси, ҳар қачон ҳам азиз...»— дея гап бошлади. Сибирда қамоқда юганида ҳам Маҳамадшер нон тарқатадиган бўлганмиш. Қайтиб келгач яна эски касби — савдо. Одамлар очликдан тиришган пайтлари унинг уйида егани олдида, емагани ортида, чунки худо унинг зуваласини бошда ортиқ яратган эмиш.

Холасига гап қайтариб, тушунтиришга ҳаракат қилиш бефойда. Ичида рижинса-да, тишини тишига қўйди. Гапни айлантириб келиб, Маҳамадшер билан яраш, деб насихат қила бошлаганида охири чидамади:

— Туфлаган гупугини қайта оғзига оладими киши?— деди.

Анзират хола сапчиб тушди. Ўрнидан турибоқ қозикдан банорас паранжисини юлиб олди. Тикка турганича уй ичига такаббуруна кўз югуртириб:

— Таги паст Жалол чапанига тегиб нима орттирдинг, жиян? Шу эски тос, йиртиқ полосми?— деб бурнини жийирди.

— Кўп нарса орттирдим,— деди тик боқиб.

— Қани?— Анзират гир айланиб саволомуз боқди.— Уйинг шипшийдон-ку? Ё кўмганмисан?

— Нима қиламан кўмиб? Кўкрагимда асрасам ҳам бўлаверади,— дея жавоб қилди.

— Нима экан у?— холанинг кўзи ўйнаб ўсмалик энлик қоши керилди.— Тилла туморми?

— Паст кетдингиз!— деди.

— Дурми? Ё... ёки қимматбаҳо асил тошми?

— Бари бир тополмайсиз.

— Айтсанг-чи?— деб қистади қизиқиши тобора орта борган хола.

— Мен сизга айтсам... Унинг меҳригиёси... Жалолхоннинг буғдой нони бўлмаса ҳам, буғдой сўзи бор.

Ўсал бўлган Анзират хола қўл силтади.

— Буғдой сўз қорин тўйдирмайди, шиширади! Мен сенга яхшиликни раво кўргандим. Боланг билан анави етимчаларингни қорни тўйсин, дегандим! Қачонгача бир бурда нон топармиканман деб кўча-кўйда сакиллаб юрасан? Ҳалиям бўлса Маҳамадшер билан яраш. Катта уйнинг бекаси бўлиб, жонинг роҳатда, етти қават кўрпача тагингда тўрда ўтирасан.

— Сиз тушунмайсиз, хола. Меҳнат қилиб топган нондан ширин нарса йўқ оламда.

— Анзират холага бу гапи қаттиқ таъсир қилди шекилли жаҳл билан уйдан чиқиб кетди. Айвондан тушаётиб тўнғиллади:

— Менга деса меҳнатти тагида эзилиб, чириб кетмайсанми!

У жаврай-жаврай ҳовлида паранжисини ёпинди-ю, кўча эшикка етганида:

— Маҳамадшердай йигитга хотин-уруғи қуриб қолмаган Марғилонда! Ж-жа ўзингизни азиз қилдингиз!— дея кесатди виқор билан боқиб.— Пулинг бўлса, чангалда шўрва. Қайним-чи, ҳей! Хоҳласа онаси ўлмаган қизни олади! Фақат ўрталарингда бола бор. Шунга бир оз андиша қилади. Яна ўйлаб кўр, жиян. Сенга бағир босиб, ачинганимдан келгандим...

Холасининг кибр-ҳаволи афтига қараб туриб алам қилди унга. Ачинганларидан келган эмишлар! Вой, нега остин-устин бўлиб кетмайди бу замини замон! Ахир биледи-ку, бошим очиқ эмаслигини? Нима, мазах қилишмоқчимиз булар?

— Ачинмай кўя қолинг!— деди эшикни ланг очиб.

Анзираг хола оғзидан бол томиб: «таги-зоти кўрган» деб мақтаган ўша Маҳамадшер куни кеча яна бир бор ўзининг кимлигини кўрсатди!

— ...Тошпўлат минан биз бир кўрпада катта бўлганмиз,— уста Умар оёғи сандал ичида, биқинига қўш болишни тортиб ёнбошлаганича гоҳо сукутга чўмар, кейин қўққисдан яна гап бошлаб қоларди.— Ҳовлиларимиз ўртасидаги дуволдан туйнук очгандик. Туй-маърака уларникими, бизникими, фарқи йўқ, иккала ҳовлида бўларди. Қозон-ўчоқ бизникига қурилса, таванхона уларникида; хотин-халаж уларникида йиғилса, эркаклар бизникига тўпланишарди. Тўйимиз ҳам, азамиз ҳам ўртада эди...

Сайлихон қулоқ солар экан, ҳайрати тобора орта борди. Дадасига бир нима бўлдимиз? Тошпўлат отанинг ҳавлиси қаёқда-ю, ўзлариники қаёқда!

— Қандай қилиб улар бизга ён қўшни бўлсин? Шаҳар ташқари-сида, ҳу-ув, Тошлоқ йўлида-кў, ҳовлилари?

— Қаваққайроғочдаги эски жойимизни билмасмидинг? Айтгандай, у вақтда сен жуда кичкина эдинг. От-от, чоп-чоп кўпайган нотинч замонда катта бувингнинг ҳовлисига кўчиб ўтганмиз. Нима бўлсам бирга бўлайлик, деб катта бувинг ҳеч қўймади. Лекин Хўжагазга кўчиб келсак ҳам Тошпўлат иккимизнинг дўстлигимиз бояги-боягидай эди. Бизникига артель деган гапни топиб келган ҳам Тошпўлат амакинг. Артелиг нимаси, деб сўрасам, «Бирлашган, ўзади. Бирлашмаган тўзади. Артели мазмуни шу»,— деди.

Кейин у аврбандчилар, бўёқчилар, тўқувчилар, кудунгчиларни йиғди. Мен ипак қозончилар, давракашлар, ишқорчи косибларни тўладим.

Шаҳар маҳкамаси бозор бошидаги гумбазлик мачит-мадрасани корхона қилиб берди. Биз ипак қайнатувчилар, бўёқчилар қозони минан, тоқовачию тўқувчилар дўкони минан, давракашлар дев чархи минан келиб артелга қўшилдик. Сарф-харажат ҳам, фойда ҳам ўртада. Ҳар қалай, номимиз бутун бўла бошлади. Аммо лекин артелга кириш олдида танг аҳволга тушиб қолгандим. Улик кўмиш мусулмончиликда ўзи бўлмайди. Бувангдан кейин катта бувингни ҳам ерга бердик. Худойи фотиҳа дегандай обрў талашиб, бор-будимиздан айрилганмиз. Ҳатто бир қозон, чорак қозон пилла сотиб олиб қайнатишга етгудек дастмоя ҳам қолмаган. Шунда Тошпўлат амакинг жонимга оро кириб йўл кўрсатган.

Кўпчилик бир муштан урса ўлдирар, бир бурдадан берса тўйдирар экан, қаранг. Артелда ёмон ишламадим. Кундузи корхонада пилла қайнатиб тортаман, кечаси чарх товлайман. Қайси ишни лозим то-

пиб беришса, барини қилиб кетавердим. Тўрт йил давракашлик ҳам қилдим.

Бизнинг давримизда давра қўқонараванинг ғилдирагидай келарди. Оғир. Биласан-а?— уста Умар Сайлихонга қараб қўйди.— Билагада кучи борлар айлантларди. Бошқалар иккитадан ипак қўйса, мен бештадан қўярдим. Тезроқ битказсам, дердим. Аммо лекин шоша-шоша кўр бўлишимга оз қолдим,— уста Умар хомуш қош қоқди.— Бировлар кўзининг нурини ипак кесган, дейди. Бировлар зах, қоронғи жойда кўп ўтиргансан, дейди. Қайдам, йўқса Тошпўлат амакинг қоронғида мендан кам ишламаган. Лекин умрининг охиригача кўзининг нури кесилмади...

Сайлихон отасининг одатини яхши билади. Аксари, гап кўз нурига келиб тақалганда у киши қаттиқ ўқиб, сукутга чўмади. Кейин кечгача ҳеч ким билан гаплашмай, қоғозини солиб юради. Сайлихон чалғитиш учуноқ сўради:

— Уртоғингизнинг янги нусхаси чиройликмиди?

— Чиройлик ҳам гапми! Кўчабузар атлас эди!— Уста Умар атлас билан бирга ёшлиги ҳам эсига тушдими тўлқинланиб, ёнбошлаб ётган одам туриб ўтирди.— Худди Хосиятхонди ўзига ўхшарди!

— Ким экан у?— Соттихон қизиқсинди.

Уста Умар қизларидан истиҳола қилдими, андак довдираб қолди.

— Ҳа-а, ўша-да...

— Айта қолинг, ким?— дадасида зоҳир бўлган шу ҳолат, шу кайфиятдан андак кўнгли кўтарилган Сайлихон тегишди.— Ёки ўртада сир бормиди?

— Қўй-э, унақа сўзингни!— Уста Умар ёлғондакам пўписа қилди.— Хосиятхон ўзимиздақа косиб, камбағал кудунгчининг қизи эди. Нотавон бир бечора. Илон йили отаси икки пуд жўхориға айирбош қилган экан. Эри ҳозирам бор. Бурнидан тортсанг йиқилгудек қари баққол. Танийсан. Тим тагида ёймачилик қилади. Хосиятхонди Ленин билан кўришган фаол опа бор эди-ку, ўша қутқарган. Паранжисини ташлатиб, бизни артелга жойлаган ҳам ўша опа. Кейин ўқишга юборди. Ҳозир Тошкентда ишляяпганмиш.

— Энди атласни айтинг.

— Қайси атлас?— уста Умар қошини чимирди.

— Кўчабузар-чи!— Сайлихон эсига солди.— Ҳалиги ўртоғингиз яратган янги нусха.

— Ҳа, уми! Тошпўлат раҳматлик чизган, укаси тўқиган эди. Бир тўп атласни иккови артель идорасига кўтариб киришди. Энди нима десам экан? Шотикапага ўхшатсамми... Ухшаб кетадиган томони ҳам бор. Лекин бошқача турлик атлас. Сарик, зангор... қорага қараганда қизил гули сал ортиқроқ. Шўх атлас. Яхшилаб кудунглагандан кейин айниқса очилиб кетган денг. Ҳамманинг кўзи ўшанда.

«Уста акалар, бу янги нусхага қандай от қўйсақ маъқул?»— деб сўради бошлиғимиз Дадабой фирқа.

Шу гапнинг устида Хосиятхон ҳам бор эди.

«Қўлингиз дард кўрмасин, уста ака. Қийганлар дармонда, киймаганлар армонда. Хўн ғалати атлас яратибсиз»,— деб алқади.

— Бундай разм солиб қарасам уста Тошпўлатнинг янги нусхаси Хосиятхонга ўхшаб кетар экан. Йўл-йўл гуллари тўпигага тушган толим-толим сочларига, майда қизил тароғи қирмизи юзига, тим қора гули шахло кўзига... Атлас, мен сенга айтсам, Хосиятхондақа сипо, бамисоли жилмайиб турибди-да! Ҳозир бўлганларнинг кўпининг кўнглига шу фикр келган экан, қаранг ҳаммамиз бирдан: «Хосиятхон атлас» бўла қолсин! деб чувиллашиворибмиз.

Тақлифимиз Дадабой фирқага маъқул тушди. Фақат Хосиятхон

уялганидан қочиб кетди. Шу гапдан кейин орадан ўн-ўн беш кун ўтар-ўтмас ўзингнинг Анзират холанг «хосиятхон атлас»дан кўйлак кийиб келди. Ё, бафармони худо! Номи қўйилган одам кийишга қурби етмас-ю, уйда ўтирган хотин дарровдайла эгнига ярқиратиб илиб олса!

«Олғирларга худо мадаккор эканми?» Сайлихон ичидан ажабланди. Яна банорас паранжида эшигидан кеккайиб кириб, кеккайиб чиқиб кетган Анзират хола ва одамларнинг кўзи учуноқ комиссар форма бўлиб юрадиган Маҳамадшернинг башараси кўз ўнгига келди-ю, таъби хира тортди. «Юришибди!— деб қўйди ичида гижиниб.— Қачонгача юришаркин?»

У ўрнидан турди. Дадаси одатдагидай қизининг ётиб қолмаслигини билса ҳам:

— Қўрқмайсанми?— деб қўйди.

Соттихон кўчагача кузатиб чиқди. Сайлихон у билан елка силаб хайрлашар экан ичида, сабр-қаноат берсин, деб қўйди. У синглисини, айрилиқ дарди, виждон азоби қийнаётганини сезаяпти. Ҳозир қоронғи. Соттихоннинг афти-ангори яхши кўринмайди, шунга қарамай кўзида чексиз мунг чўкиб ётганини билиб турибди.

Миралимдан келган қорахат, Тошпўлаг ота хонадони бошига тушган фожиа ўта таъсирчан Соттихон чеҳрасига гўё тамға босди. Илгарилари ўйин-кулгини яхши кўрадиган қиз одамови, индамас бўлиб қолди. Ишга келганда ҳам ерга қараб келади, кетганда ҳам. Сайлихон унинг соғлиғидан хавотир олиб, хаёлини бўлишга уриниб кўрди. Ёз кунларидан бирида ишдан кейин, судрагундек бўлиб митингга олиб борди. Шаҳар майдонида тумонат одам. Қўлларда қизил байроқ. «Немис-фашист газандаларига ўлим!» деб ёзилган алвонлар, Ватан уруши қаҳрамонларининг портретлари.

— Ҳамшаҳарлар!— деб сўз бошлади митингни очган Ижроқўм ота. У Курск-Орел атрофида қўшинларимиз катта ғалабага эришганларини, энг яхши техника билан қуролланган немис-фашист қўшинларининг қутуриб қилган ҳамласини қайтарибгина қолмай катта талафот етказиб ҳужумга ўтгани, босқинчилар асоратидан юзлаб шаҳар, қишлоқлар озод этилганлиги ҳақида ҳаяжон билан гапирди.

Пиллакашлик корхонасида ишловчи кекса уста музокарага чиқиб:

— Бешта... ўрта қўлдай бешта!..— деб панжасини кўрсатди. Шунда унинг соқоли товуши каби титраб кетди.— Азаматимни юбордим. Уларни Сталинга, қолаверса, худога топширдим... Ўтган куни кенжасидан хат олдим. Сиз эшган ипакдан тўқилган парашютларда осмондан сакраб душманни қуршаб олишимизга қўл келди, депти хатида. Мен тайёрлаган ипак душманни энгишга ёрдам берадиган бўлса, туни-куни ишлаганим бўлсин корхонадан чиқмай!..

«Биз тўқияпган атласлар-чи?»— дея савол берди Сайлихон ўзига ўзи. Аммо у Ватан мудофааси учун атласнинг қанчалик аҳамияти борлигини тасаввур эта олмади. «Хонатлас киядиганнинг бағри бутун бўлиши керак. Қанча йилга чўзилган уруш даврида бағри бутун киши қолдимми?» Аммо шу заҳоти ички бир товуш «бор, бор», дея эътироз билдирди. Кўз ўнгига яна ўша Анзират хола намён бўлди.

— Худо олсин,— дея пичирлади Сайлихон.— У кишининг бағри бутун бўлмаса, кимники бутун бўлсин?

Ўйлаб қараса, унинг тўртта ўғли, учта қизи бари қаноти остида. Эрлари ҳали-бери қарийдиган эмас, дикиллаб юрибди. Савдо-сотик ота мерос. Икки ўғлини уйлантириб, икки қизини чиқарган. Катта ўғли қайсидир идоранинг каттакони, иккинчиси институтда. Брони бор эмиш. Учинчиси ҳарбий хизматга чақирилган-у, лекин ҳарбий комиссарликнинг ўзида хатчи. Кўчама-кўча юриб повестка ёки қорахат тар-

қатади. Кенжаси отасининг ёнида. Чўт қоқади. Хонатласни Анзират хола киймай ким кийсин?

— ...Халқда тома-тома кўл бўлур, деган нақл бор,— деди Минбарда пайдо бўлиб қолган Каромат чевар.— Менинг, мен билан бирга «Ривожия»дагиларнинг ишлаб чиқаряпган маҳсулотимиз давлат хазинасига қўшиляпган томчи...— Каромат чевар айтмоқчи бўлган сўзини тополмай қолдим, қайдам, йиғилганлар орасидан ҳомий қидиргандай атрофга боқди. Сайлихон билан кўзлари тўқнашганда нафасини ростлаб жилмайиб қўйди.

«Томчи...» Узица пичирлади Сайлихон минбарда фақат юзи кўринаётган Каромат чеварга тикилганча. Негадир хаёлига сумалак келди... Томларидаги гарновда қиш кунлари қотиб қоладиган биллурдай тиниқ сумалак. Унинг бўғин-бўғин найзадай учидан чак-чак томчи томарди.

— ...Биз ипаккаш аёллар қўшинларимизнинг Сталинградда эришган ғалабасида бир қувонган бўлсак, Курск яқинида фашистларни роса дўппослаганларини эшитиб икки қувондик,— Каромат чевар Сайлихонга гапим тўғрими дегандай қараб қўйди.— Нимага деганда ўша жанглар фашизмнинг умрини икки баҳя қисқартди. Фронтдаги болаларимиз ёки эркақларимиз минан дийдор кўришиш дамларини яқинлаштирди...

Сайлихоннинг эти жимирлашиб кетди. «Вой, аяси тушмагур-эй!— деб қўйди ичида.— Кошкийди тезроқ Жалолхон билан дийдор кўришсак».

Жалолхон феъли дарёдай, Фанишерга ота бўлмаса ҳам туғишган отадан аъло эди. Уктамжонни топиб, она-бола олқишини олиш ниятида юрди. Кўп болажонлик эди у. Аммо армияга чақирилганда пинҳоний бир дард чеҳрасига кўланқа ташлаб ўтгани Сайлихоннинг кўз ўнгиде шундай турибди. Дунёга келиб ўзидан бир зурриёт қолдирмаганига ўксинганди.

«Уксинма,— дея пичирлади Сайлихон юраги узилгудек бўлиб.— Фақат эсон-омон қайт. Ёшмиз-ку, ҳали?..»

Атрофда қарсак гулдиради. Сайлихон ҳам чапак чалди. Каромат чевардан кейин олдинроқда турганлардан кимдир сўз сўради. Бармоқлари тўмтоқ, тирноқсиз бу кўл Сайлихонга танишдай туюлди. Салдан кейин жужунча китель-шим, жужунчадан фуражка кийган, кўкраги ичига ботганроқ бир киши минбарда пайдо бўлди.

— Бечора-ей!!— деб қўйди бир кампир.

Сайлихон аёлнинг кимга ачинаётганини пайқаб, истехзо билан кулди. Танимаганлар ушук урган панжаларини кўриб урушдан қайтган майиблардан, деб ўйлашлари аён эди. Бу ўша, тирноқларида шон-шараф майдонида эмас, шармандали қилмиши учун айрилган, табиатнинг ўзи, Сибирь совуғи жазолаган Маҳамадшер эди.

— Уртоқлар! Жонажон Совет Армиямиз...— дея майиб қўлини паҳса қилиб, нутқ сўйлай кетди у.

Опаси билан ёнма-ён турган Соттихон, кўрдингизми, дегандай аста туртиб қўйди.

— Ё тавбангдан кетай!— ёқасини ушлади Сайлихон.— Нимага сўз беришди-я, унга?!

Нотаниш бир аёл орқага ўгирилиб пичинг қилди:

— Хоҳласангиз сизга ҳам сўз беришади.

Сайлихон бир қараб қўйди-ку, индамади. Маҳамадшер эса минбардан туриб қаҳрамон Совет Армиясига ўзининг чексиз эътиқоди, оламшумул ғалабаларидан юрагида фахрланиш ҳисси тўлиб-тошгани ҳақида томоғи қирилгудек барала, қофияли сўзлардан териб-териб

Расмларни А. ХОЛИҚОВ чизган.

жар соларди. Шу пайт у кўкрак чўнтагидан кафтдай келадиган соатини суғурди.

Сайлихон тилла занжирда саланглаб, кишиларнинг кўзларини қамаштиргудек ярақлаб турган қопқоқлик бу тилла соатни илгари кўп кўрган. Маҳамадшер уни кўпчилик олдида чўнтагидан суғуриб кўз-кўз қилишни ва тилла қопқоғини чиқ этказиб очиб, «Марғилонда бирдан-бир тўғри юрадиган соат» қанча бўлганини айтишни ўзи учун шараф деб билади.

— Менга ёдгорлик бўлмиш ушбу қимматли буюмни Ватан мудофааси фондига топшираман. Тилла соатим ҳисобига ясалган милтиқдан отилган ўқ душман кўксига қадалса, ўзимни бахтиёр санардим.

Ундан тилла соатни қабул қилиб олган Ижроқўм ота ҳамманинг кўзи олдида қўлини маҳкам сиқди. Маҳамадшер, шубҳасиз, бу ишда ташаббус кўрсатди.

Соқоли кўксига тушган бир мўйсафид минбарга яқинлашиб, бегидаги ўрама белбоғи қатидан бир даста пул чиқариб берди.

— Тўйга асрагандим. Уғлим ёвни енгиб, эсон-омон қайтса пул топиладиган нарса,— деди.

— Ҳа-ай болам, чўлини топширсам йўқ демайсизларми?— кекса аёлнинг овози эшитилди оломон ичидан.— Тангалари кумушдан.

— Ҳимматингиз,— деди минбарда турган Ижроқўм ота.— Йўқ дермидик сизга!

Минбарни лаҳзада аёллар ўраб олди. Бирни билгузугини, бошқаси узугини топширарди. Сайлихон беихтиёр қулоғини пайпаслади. Маҳамадшер ҳамон минбарда, теваракка голибона боқиб турарди. Ҳа, уни Ижроқўм ота халқ кўрсин деб, ўз ёнида олиб қолган эди.

Сайлихон шу топда Маҳамадшерни ер ёрилиб, ютмаганига ҳайрон эди. Сохта! Сохта! Тили бошқа, дили бошқа, дея дод соларди Сайлихоннинг қалби бу пайт. Ахир жўмардлик қилиб тилла соатини топширган шу қўли билан куни кеча аянч кисавурдай жонига чанг солмаганмиди қоронғи кўчада? Аллақандай ялтироқ тақинчоқ одамдан азиз экан-да, унга?

— Турқинг қурсин илоё, иккиюзламачи!— дея қарғади митингдан қайтаётганларида Сайлихон.

Ёнма-ён кетаётган Каромат чевар эшитиб қолиб, унга боқди.

— Кимни қарғаяпсиз?— деди ажабланиб.— Опа-ука икковларингни ҳам жа-а созларинг паст?

Сайлихон гапириб берганида Каромат чевар:

— Йўғ-эй?— деди. Ишонмади, яна кўзида бир нима йилт этгандай бўлди.

Сайлихон оғиз жуфтлаган жойида қўл силтади. Чунки бари бир ишонмайди. Маҳамадшер илгари ёмон бўлса бўлгандир. Ҳозир софдил эканини кўпчилик олдида исботлади-ку. Тўхмат қилиш яхши эмас, деяётгандай эди Каромат чеварнинг кўз қарашлари. Тўғри, қуруқ гапга ким ишонади? Маҳамадшер Ватан мудофаасига ахир қимматли ёдгорлик тилла соатини аямади! У ватанпарвар бўлмай, ким ватанпарвар экан? Митингга иштирок этганларнинг кўпи шундай фикрда бўлиши ўз-ўзидан маълим.

Эсонбоев бундан мустасно эди. У ҳам хизмат жўнидан митингга қатнашган. Бинобарин Маҳамадшернинг нутқию ташаббусидан хабардор. Унинг тўғрисида Сайлихон айтган гаплар ҳам қулоғига етиб келган эди.

«Лагердан «мусулмон» бўлиб қайтадиганлардан эмас,— деб кўнглидан ўтказди Эсонбоев.— Мол аччиғи — жон аччиғи. Сўзиям, ўзиям қалбаки». У шаҳар кўчаларини айланишга чиққан суворий патруллар

олдида бораётиб от бошини бир оз тортди. Назарида тун қўйнида ҳамма нарса — томлар ҳам, дарахтлар ҳам мудрарди. Девор ортида қорайиб кўринган анави баланд сўри Жалолхонники. У ерда иккови қамти ўтириб, қўлидан чой ичган эди бир вақтлар узр сўраб келганида. Ҳа, «холис хизмат» қилган эди Жалолхонга. Эсига тушганида ҳали-ҳали хижолатдан пешонасига тер тепчийди. Лекин кейинча кинкудуратни кўнглидан чиқариб ташлаши учун қўлидан келганича яхшилигини аямади. Жалолхон танти йигит. Унинг кек сақламаслигига ишонди. Лекин анави Маҳаммад пўримга эҳтиёт бўлиш керак. У дуч келганинда илжайиб салом беради. Митингларда суҳандонлик қилади. Ватан деб, кўкрагига ҳам уради. Аммо қўйнида тош, ҳар эҳтимолга қарши тош асрайди. Шунинг учун ҳам эҳтиётдан кўз-қулоқ бўлиб турган маъқул.

Эсонбоев патруликдан бўшаб, гузардан ўтаётганида самоварчи кўриб қолди.

— Ҳормасинлар! Камнамолар кейинги пайтларда?— дея узоқдан туриб гинахонлик қилди.

— Хизматчилик.

— Укситмасинлар, қўлимиздан бир пиёла чой ичиб кетсинлар!

— Раҳмат. Аччиқтош ташлаганмилар дейман хумнинг тагига?

— Ҳа, энди... сиздақа шинавандаларни кўнглини олиш учун тиришиб-тортишиб ётибмиз-да!

— Боқижон борми?

— У кўксов истёғфога чиққанига анча бўлган, Норқўзи ака.

— Э, аттанг!

— Ҳа, суҳбати хумор қилдими? Зарур бўлса топтирамиз.

— Бир кўнгил тортиб қолувди-да, хайр майли, керакмас.

Эсонбоев тунги навбатчиликдан бўшаб, уйига қайтаётганида кўпинча чойхонада тўхтар, тонг белги бермасданоқ гузарга тўпланган уч-тўртта кексалар билан қўл олиб сўрашарди. Даврага қўшилиб, махсус дамлаб келинган бир чойнак аччиқ чойни улар билан баҳам кўргачгина уйига кетар эди. Бу сафар ундай қилмади. Тўғриси кўнглига сиғмади. Қашандалар тилида «Боқижон» деб ардоқланадиган чилимни сўраганининг боиси ҳам юрак ғашлигидан эди.

Бугун тунда, шериги билан шаҳар айланганида аллақандай шарпага дуч келди. Шубҳаланиб, «Бу ёққа чиқ» деб буюрса шарпа ўзини қоронғига уриб, шатир-шутур қоча бошлади. Ортидан от қўйганларида, ўша номаълум шахс девор оша ғойиб бўлди. Шаҳар милициясининг бошлиғи бу воқеа ҳақидаги докладини эшита туриб: «Қариб қолибсиз, старшина»,— деди. Начальникнинг танбеҳи қаддини ҳамиша ғоз тутиб юришга ўрганган Эсонбоевни букиб ташлади. Кўршерматни Водилда босган, қонхўр Холхўжани Қашқар довоига қувиб бориб, кўчки тагида ҳалокатга учраганининг гувоҳи бўлган, Совет ҳокимиятига хизмати синган чекистга мийиғида кулиб туриб шундай деди-я! Лекин тан олиш керак, ўзида ҳам айб бор. Тўриқ шарпадан ҳуркиб, ўйноқлаб кетди. То жиловини тортиб, ўзини ўнглагунича номаълум шахс қочиб улгурди.

Ким билди дейсан уни! Балки ўғри, йўлтўсардир кечаси овга чиққан ёки қочоқдир қоронғида инини ўзгартираётган. Қўлдан чиқди! Эсонбоев беихтиёр муштини қисди. У чорраҳани кесиб ўтиб, ён кўчага қайрилган ҳам эдики, муолишдаги озиқ-овқат магазинидан аёл кишининг шанғиллаган овози эшитилди. Руҳан эзилган, жисмонан чарчаган бўлса-да, Эсонбоев бепарво ўтиб кетолмади. Озиқ-овқат магазинига яқинлашиб ичкарига бош суқди. Прилавканинг у томонида магазин мудури Маҳаммадшер, бу томонида жиккаккина бир кампир турар эди.

Эсонбоев ичкари кирмади. Кутилмаганда оёқ остидан чиқиб қолган бу можаронинг боисини зимдан туриб англашга қарор қилди.

Юраги улоқчи отдай типирчилади. Прилавканинг у томонидаги Маҳамадшер кампирдан дўқ-пўписа билан қутулмоқчи бўлди. Кампир эса бўш келмас:

— Сиздан бўлак ким қирқиб оларди, вой?— дея у қаёққа жилса шу ёққа юриб рўбарў бўларди.— Етимчаларнинг ҳақини егани уялмай-сизми?

— Кучала еган жойингизга бориб тиришинг, йўқолинг!— дея кекирдагини чўзиб ўшқирди Маҳамадшер.— Невараларингиздан бирортаси билмай қирқиб қўйгандир. Бўйра тагини, токчаларни қидиринг бориб!

Эсонбоев баҳсинг сабабини тушунгандай бўлди: чамаси, кампир отаси фронтда ҳалок бўлган учта набиралари учун карточка билан нондан ташқари яна ҳар ойда қанд-қурс, мой ва бошқа озуқа моллари ҳам олиб турган. Кейинги ойда эса карточкалари қирқилиб қолгани туфайли шу оладиганларидан бенасиб бўлган.

«Ким билиб ўтирибди қирқиб олиб қолганини. Эгри таёқ синса синадики, тўғриланмайди. Ҳа-ҳ, нафсингга ўт тушкур!» ичида сўкинди Эсонбоев.

Маҳамадшер муштипар кампирни беобрў қилиб ҳайдай бошлаганида у чидаб туролмади.

— Ҳа-а, эгри таёқ!!— деб ҳайқириб ичкарига отилди-ю, биқинидаги тўппонча қинига қўл уриб, ғазаб билан буюрди:— Туш олдимга!

Маҳамадшер довдираб қолди. У кетига чекинди-да, қулт этказиб ютинди. Шаҳардаги ёшу қари барчага отнинг қашқасидай таниқлик бу шоп мўйлов «Норқўзи мелийса»ни бошқалардан ҳам Маҳамадшер кўпроқ биларди. «Яхшилик чиқмайди буңдан. Йўқ, ўзи ҳам емайди, бошқага ҳам едирмайди. Шунақа бир...»— у ичида сўкинди-да, иложини топиб қутулиш учуноқ хушомадомиз илжайди. Эсонбоев эса баттар туюқди:

— Тез!!

Прилавка мушт зарбидан қарсиллаганда Маҳамадшер бир сакраб тушди. Қариганига қарамай қадди ғоздай бу милиционернинг гурзидай мушти қулоқ-чаккасига тушиши мумкинлигиданоқ қўрқиб, дўконни ёпди! Эсонбоев шундагина кампирни эслади. Кетига қараса ғойиб бўлибди.

Маҳамадшерни оёгини ерга тегизмай ҳайдаб бориб, милиция идорасидаги ертўлага қамади-ю, бошлиқ ҳузурига кириб доклад қилди. Маҳамадшернинг эски шубҳали қилмишлари тўғрисида ҳам гап орасида қистириб ўтди.

Капитан Эсонбоевнинг елкасидан келиб-келмайдиган, сочи кирпитикандай, ғўч, буғдой ранг йигит эди. У киприк қоқмай, жимгина туриб, сўзини охиригача тинглагач секингина сўради.

— Бўлдингизми?

— Худди шундай, ўртоқ капитан!— Эсонбоев этигининг товонини товонига тақ этказиб уриб қўйди.

— Ҳозироқ чиқиб қамаган одамингизни бўшатинг-да, ўрнига ўзингиз кириб ўтиринг!

— Хўп бўлади!— Эсонбоев шошиб қолиб честь берди.

У кетига шахдам қайрилиб кетаётганида сочи кирпитикандай капитан тўхтатди:

— Митингда унинг оташин ватанпарварлик нутқини эшитиб, мудофаа фондида олтин соат топшириб ташаббускор бўлганини кўрганлар сизнинг бу эртагингизга ишонадими?

— Тили бошқа, дили бошқа!— дея жавоб қилди Эсонбоев.

— Далил? Далилингиз борми?

— Бизди хотин ёлгон гапирмайди... Унга Сайлихон ўз оғзиминан айтибди.

— Оғзиминанмиш!— капитан четга қараб кесатди.— Бу далил бўлмайди. Боринг, узр сўранг-да, бўшатиб юборинг.

Ҳарбий интизом, сўзини икки қилиб бўлмайди. Эсонбоев чиқиб, бошлиқнинг буюрганини қилди. Аммо узр сўрамади. Уша унсурдан-а?! Калласини узганда ҳам узр сўрамайди. Аксинча:

— Ҳей, номард!— деди остонада тўхтатиб.— Сайлихон фронтовикни хотини-я? Зигирча зиён етказсанг мабодо, ботмон қилиб тўлайсан. Кулоғингга болдоқ қилиб тақиб ол бу сўзимни!

Эсонбоев ертўлага ўзи тушди. Ғира-шира бурчакка бориб чўнқайди.

— Тавба!— унинг товуши асабий титрарди.— Узр сўра эмиш! Зараркунандадан-а?! У мисоли мевали дарахт томирига тушган бузоқбоши-ку? Хирмоннинг қоқ ўртасида тешиб чиққан каламуш. Қари-қартангнинг насибасидан уриб қолиб бойиётган юлғичдан-а?!— Эсонбоевнинг кўзига олам ертўладай тор ва қоронғи тортиб кетди.

У ўзи билан ўзи олишиб, бу ерда қанча ўтирганини ҳам билмайди. Фақат эшик очилиб қайта ёпилгандагина хаёли чалғиди. Бошини кўтарса, аллақандай кўланка рўпарасида қаққайиб турибди.

— Ҳ-ҳа!— дея энкайиб кўзига беҳаёлларча тикилди қаршисидаги.— Милиция участкасида милиционернинг қамалганини биринчи кўришим. Менга ўхшаган эркин қушни пи-р-р, қўлдан чиқардингми?

Эсонбоев бу қандай «эркин қуш» экан, дегандай ер остидан қараб қўйди. Йўқ, рўпарасида турган пар-патлик, учар қушдан кўра кўпроқ ботқоқдан чиққан сув айғирига ўхшаброқ кетадиган бир нусха эди. Шунинг учун ҳам ундан ҳазар қилгандай юзини тескари ўгирди.

— Иссиқ юртда қишлаш учун Сибирдан келгандим. Лекин ўзбекларнинг меҳмондўстлигига қойил эмасман, қария! Тутиб карцерга тиқишди.

— Бекорга тутишмагандир?

— Ҳ-ҳе! Қаровсиз қолган нарсани ҳар ким ҳам олади-да!

— Қадимги вақтда бир марта ўғирлик қилган кишининг бир қўлини кесишган,— дея тўнғиллади Эсонбоев.

— Унақа осиелик ваҳшийлик даври ўтиб кетган, начальник! Ҳозир йўлдан озган кишини қайта тарбиялашади.

Эсонбоев ертўла ичи ғира-шира бўлишига қарамай унинг кўзида қилич дамидай ялт этган нафратни аниқ кўра олди. Маҳамадшер ҳам ертўладан бўшаётганда худди шундай бўри қараш қилган эди. Уйлаб кўрса фарқи кам экан. Фақат бу нусха одамларнинг киссасига сездирмайгина қўл солади. У харидорни бақрайтириб туриб ўз қўлидан олади. Яна тағин олқиш ҳам эшитади.

Эсонбоев ҳамсуҳбатига қўрс жавоб қилди. Келиб-келиб умри текинхўрликда ўтган мана шу нусха билан бирга ўтиргани унга алам қилди:

— Фақат афтинга десам ақлингга ҳам қадоқ тушган экан.

— Қамчисидан қон томган жандармларни кўрганмисан, начальник? Сен асл жандармбоп...

— Ним-ма?!

Эсонбоев ҳар бир туки тикандай тикка-тикка бўлиб, ўзини туголмай қолди. Қўлини сермаб юборган экан рўпарасида чўнқайиб ўтирган ҳамсуҳбати тўпдай юмалаб эшикка бориб урилди.

Эсонбоев сапчиб турди-ю, хезланиб тепасига бостириб борди.

— Ҳали мен сен унсурга жандарм бўлдимми? Шўролар ҳукумати учун қон тўккан одам-а?!

У ўрмалаб бораётган газандани янчиб ташлашга ҳозирлангандай бир вазҳақат билан оёғини кўтарганида шарақлаб эшик очилди-ю, фонус ёруғи кўзини қамаштирди.

— Ҳай-ҳай!— деган ҳайқирӣқ уни шахтидан қайтарди.

Бу ўз рафиқаси Каромат чеварнинг товуши эди.

— Старшина Эсонбоев! Бизда жиноятчини калтаклаш тақиқланади!— дея танбеҳ берди фонус тутган киши. Эсонбоев унинг овозидан капитан эканини таниди.

— Ҳақоратини эшитганингизда сиз ҳам...

— Бас!—начальник Эсонбоевнинг сўзини бўлди.— Шу ердаям Каромат янга жонингизга оро кирди. Боринг, уйингизда дам олинг.

Еттинчи боб

К уз фасли эса-да, кун тафти қайтмаган қайноқ эди. Бошида пилотка, эғнида узун шинел, орқасида сафар халтаси бор бир солдат Ковакқайрағоч маҳалласига қайрилди. Кўкариброқ турган чўзинчоқ юзи, чуқур тушган маъсум кўзи госпиталдан яқинда чиққанидан далолат берарди. Обмотка ва қўпол солдат ботинкали оёғини судраб босишига қараганда вокзалдан то бу ёққача пиёда юра-юра ҳолдан тойганини бир боқишда билса бўларди.

У боғ кўчанинг охиридаги қўрғончага етиб тўхтади. Дарвозага урилган кишанқулфга назари тушганда усиз ҳам ранглар юзининг қони қочди. Пешонасидан бодраб совуқ тер чиқди. Дарвозанинг кесакисига суяниб секингина ерга ўтирди. Ҳаво етишмаётгандай оғзини очди ва нимадир деб шивирлади.

Бу пайт солдатнинг бутун вужуди қулоққа айланган эди. Ичкари ёки ташқаридан бирор таниш сас эшитилиши, шарпа кўринишини жимгина ўтириб кузатди. Афсуски, эски дарвозанинг тешик-тирқишларидан гувиллаб эсаётган шабада ичкарида на тирик, на ўлик жон борлигидан хабар берарди.

Солдат бир хўрсиниб қўйиб, ўрнидан тураётганида қаердадир эшик очилди. Аммо боғ кўчада ҳеч ким кўринмади. У бир-бир босиб қўрғончанинг орқасига ўтди. Томорқаларини олабўта босибди. Қачонлардир бу ерга мош, маккажўхори экишарди. Нарироқда каллакланган тут қаторлари ортида пахтазор. Эгат ораларида теримчилар кўринадди.

Солдат кафтини кўзига соябон қилиб:

— Биз-зи э-шикдагилар а-шеттамасмикин?— дея дудуқлана-дудуқлана пахтазордагиларга тикилди.

Кўнглига келган шу фикрданми унинг чеҳраси бир оз очилгандай, ҳатто ёноқларига қон югургандай бўлди. Ҳали барглари ям-яшил тут новдасига илиниб ипакдай ҳилпираётган мезонга назари тушганда эса кулимсиради ҳам.

У тут қаторларига яқин бориб қолганида орқадан кимдир чақиргандай бўлди. Солдат қайрилиб қаради. Аммо ҳеч ким кўринмади. Ажабланди. Унга шундай туюлгандир? Аммо «Миралим» деб отини атаб кимнингдир чақирганини ўз қулоғи билан эшитди-ку? Онаси раҳматлик отини аташ камлик қиладигандай бино қўйиб: «Бўйгинангдан қоқиндиқ Миралимжон», дея эркаларди меҳри товланиб кетганда. Уғил кўрмай-кўрмай юриб, тилаб олган экан ўзи. Соғлиғи ночор эди онасининг. Упка касали билан оламдан ўтди, урушдан олдинроқ. Кекса кишига ёлғизлик қийин. Ётарди бор, турари. Ўзи бош бўлиб отасини

бир есир аёлга уйлантириб қўйганди. Лекин на отаси кўринади, на ўгай онаси. Қаёқда экан улар?

Миралим девор ёқалаб бораётиб тагидан зах тортиб ўпирилган тешик ёнида тўхтаб, ичкарига кўз ташлади. Ҳовли кўпдан одам боласининг қадами етган жойга ўхшамайди. Дилида йилтиллаб турган умид чироғи гўё ўпирилган омбордан эсан совуқ шамолдан лип этдию ўчди. Аммо кимдир уни чақираётгандай эди. Миралим юраги ўйнаб, қуруқ олабўта, бурганни шатир-шутур босиб, пахса девор тешигидан эмаклаб ҳовлига кирди. Теваракка аланглаб, ўзи учун энг мўътабар ва азиз кишисини қидирди. Ичкарида эса учган зор йўқ эди. Тўрдаги — ўртаси қўш устунли айвон, икки четда икки хона — иморат ҳувиллаб ётарди. Чапдаги деразанинг бир кўзи синганга ўхшайди, хитой қоғоз ёпиштириғлиқ. У ер устахоналари эди. Дўкон ҳозир ҳам қуруғлиқ турган бўлса ажабмас.

Миралим яқин борди. Деразанинг муздай ойнасига манглайи текканда ресканди. Ичкарида дарҳақиқат дўкон қуруғлиқ турарди. Кўз очиб кўргани болаликдан таниш манзара. Эшикдан кирганида чўккалаб дўкон устига энгашган дадаси: «Лувит бўғишни биласизми, ўғлим?» — деб савол берганди. Шу-шу дадаси билан доим бирга бўлди. Устахоналарида ҳам, артелда ҳам. Унинг биринчи устози дадаси. Дадасининг қўлтиғига кириб, шу дўконда аврбандчилик касбини ўргана бошлаганида балки беш ёки олти ёшда эди.

Деразадан чекиниб айвонга кўтарилди. Дармонсизликданми нафас олиши тезлашиб, устунга суянди. Бошидан бир қарич юқорида гулмих. Унга назари тушганда болаликдаги ошнасини учратгандай тўлқинланди. Худди шу гулмихда оғзи бурилган бўз халта осиглиқ турарди. Ичида сузмаси билан. Онаси қатиқ қуярди. Мана бу ерга эса чак-чак зардоб томарди. Бўз халтадаги сузма бирам хуштаъм эдики! Шўртаккина. Уйда онаси йўғида устунга тирмашиб чиқарди-да, бир қўлини сузмалик халтага тикарди.

У бир-бир босиб, айвон тўридаги тахмон ёнига бориб қайтаётганида пилоткасига нимадир урилганини ҳис этди. Юқорига қўлини чўзганида йўғон симга тегди. Илмоқ экан. Хаёлига беланчак келди. Ҳалқа-ҳалқа қилиб ранг-баранг бўялган ёғоч беланчак шу илмоқда осиглиқ турарди, аста чайқалиб. Қап-катталигида ҳам беланчакда ётарди оёғини осилтириб. Бари тушдай. Яқин-яқинда ҳам ўргилиб эркалатадиган онаси бор эди. Онасидан айрилди. Йигит бўлди. Урушга кетди. Ва ниҳоят қайтди. Ярим жон, майиб... йигирма бир ёшида сочи қордай оқариб, эрта қариб.

Миралим теваракка ҳорғин кўз ташлади. Унг томондаги уй эшигида япалоқ қулф осиглиқ турарди. Уни бир энлик чанг босган. Бундан чиқди, яқин ўртада ҳеч кимнинг қўли тегмабди-да, бу қулфга? Ҳали дарвоза олдида ўтирганида кўнглига келган ёмон хаёл яна бошида қовоқаридай гўнғиллай бошлади.

— Йўғ-эй! — қўл силтади у.

Кимнингдир «Миралим» деганини аниқ эшитди. Овоз келган томонга боққанида қора чопонлик кекса кишига назари тушди. Шавқи кудунг-ку, дадасининг улфатларидан! Хурсанд бўлганидан Миралимнинг вужуди жимирлашиб кетди.

— Ас-с-салому алай-кум!

— Ваалайкум ассалом.

Миралим шошиб қолди. Айвонда туриб қўл берди-да, кейин ҳузурига туша бошлади.

«Қариб қолипти», — деди ичида ҳасса таяниб турган Шавқи кудунгга бир қараб қўйиб.

Дадасининг ҳазил-ҳузул билан айтган гапларига қараганда Шав-

қи кудунг кудунгчилигидан ҳам кўра кўпроқ ошхўрлиги билан машхур эди.

Ипаккаш, бофандаларга якшанба, пайшанба кунлари ошхўрлик қилиш азалдан расм. Шундай пайтлар улфатлар ким кўп ейишга гаров ўйнашар экан. Ютқазган киши ошга тушади. Гаровда кўпинча, мана шу Шавқи кудунг ютар экан. Сопол лаган тўла паловни бир ўзи паққос тушириб, туриб кетаверар экан. Ҳа, худди мана шу ҳасса таянган қари, озгин киши!

— Узингмисан?!— деб қўйди у оппоқ оқарган қошини кўтариб-кўтариб қўйиб.

— У-ўзим б-б-бўлмай арвоҳим-ми?— Миралим кулимсиради.

— Ҳа, энди...— У бошдан-оёқ яна бир бор тикилди-да, тўғрисиини айтишга истиҳола қилдими киприкларини пирпиратганча ерга қаради.— Янганг орқангдан кўриб қолибди. Тошпўлат аканинг дарвозаси ёнида бир солдат турибди. Қаранг-чи, деб қолди. То калитти топиб чиққунимча йўқсан...

— Дадам қ-қаёқда?

Шавқи кудунг ўзини эшитмаганга солиб, гапини давом эттирди:

— Энди қайтмоқчи бўлиб турганимда дарвоза тирқишидан шарпанг кўринди.

— Б-бу уйдагилар?

Шавқи кудунг кўзини олиб қочди. Миралим у қараган томонга боқиб, ҳовли этагида тўкилиб турган омбор, молхона ва бостирмага назари тушди-ю, барига тушунди. Кўнгли вайрон бўлиб: «Отам тирик бўлса, ҳовли-жой қаровсиз қолармиди?»— деди ичида.

— Иложинг қанча, ўғлим. Баримиз омонатмиз бу дунёда. Қудратингдан ўргулай, оллонинг даргоҳи кенг. Бировлар қорахатти кўрибла омонатини топширяпти, оламдан ўтди деб, қорахат келганлар эса, ўз оёғи минан эшикдан кириб келишяпти.

Шавқи кудунгнинг сўзларига ўзгача эътибор билан қулоқ солиб турган Миралимнинг ранги ўчди.

— У-ун-дан чиқди... Ун-н-дан чиқ-ди...— дея пичирлади у гезарган лаблари пир-пир учиб.

Шавқи кудунг қора жундан эшилган арғамчидай узун бўш қўлини белига ташлаб, кўчага қараб йўл олди. Дарвоза олдида тўхтаб Миралимни юр дея қистади.

— Суҳбатти давоми биззи эшикда бўлсин-а? Янгангнинг сабри чидамай кўчага танда қўйяпгандир ҳойнаҳой. Она экан, ўғлини суриш-тирмоқчи.

Шавқи кудунг билан рафиқаси дастурхон устида Миралимга отаси тўғрисида кўп ачиниб гапириб беришди. Угай онасини, қизи Тошлоққа кўчириб олиб кетибди. «Уйни шип-шийдон қилиб...»— деб қаради биттаси. «Тўрт деворни ҳам сотарди харидор топса»,— деди бошқаси.

Уларни эшитиб ўтирган Миралимнинг пешонаси тиришди. Угай онаси уйдагиларни ташлаб кетадими ёки сотиб-совурадими ўз иши. Отаси бўлмагандан кейин у кишидан қолган қақир-қуқурнинг кимга кераги бор?

У ўрнидан турди. Дарвозанинг калитини ҳам олмади. Ташлаб кетди. Унинг юраги дилига яқин одамларни қўмсаб талпинарди.

Пешинга яқин у «Ривожия» дарвозасидан ичкарига кириб борди. Тез юрганиданми ёки камқувватликданми терлаб-пишиб кетганди.

Гир айлана пехлардан чопиб чиққанлар лаҳзада ҳовлини тўлдирди. Таниган, танимаган ҳам уни бағрига босарди, баъзилар қувонч, кўз ёшини тиёлмай унинг юзларига суйкаса, баъзилар ўлдига чиққан одамнинг қаршиларида турганидан ҳайратланиб, атрофида ўра-

лашарди. Сайлихон шулар орасида эди. Унинг хаёли даврада жавди-раб турган Миралимдан эҳтимол қон кечиб, балки қон ютиб қаерлардадир юрган Жалолхон томон учарди. Миралимга nasib этган бу кун унга ҳам буюрармикин, дея юраги орзиқар эди.

«Ривожия»да ишлаган йигитлардан урушга кетиб биринчи қайтган киши Миралим. Бунчалик иззат-икром ва эътибор ҳам шу боисдан: Оғир контузия — асаб қасаллигидан даволаниб, баданидаги яраларини яматиб госпиталдан яқинда чиққан йигит қаттиқ ҳаяжонланганидан одамларнинг сўроқларига узук-юлуқ жавоб қилар, гоҳида бош ирғаб қўяқоларди. Унинг пирпираб турган намчил кўзлари қўним билмас, бир чеҳрадан бошқага сузиб ўтарди. Сайлихон бун пайқади-ю, беихтиёр теваракка кўз югуртирди. Бироқ одамлар орасида синглисини кўрмай, қаёққа гумдон бўлди экан, деб чимирилди.

Соттихон якка ўзи сўппайиб устахонада қолган эди. Аччиқ тил, таънали боқишлардан қочиб, таниш-билишлари томонидан ўраб олинган Миралимни дераза ёнида туриб зимдан кузатмоқда эди. Унинг қути ўчган, катта-катта кўзлари қуп-қуруқ, фақат қоп-қора киприкларидан майсага инган шудрингдай реза-реза ёш йилтиллерди.

Сайлихон кирганида Соттихон дераза ёнида турган экан. Индамади. Индаб нима ҳам дер эди? Суюнчи сўрайдими? Синглисининг ичига кириб чиқмаса-да, бу пайт унинг руҳан қийналаётганини сезяпти. Аммо ёнгиналаридан ўтган икки жувоннинг Соттихон томонга кинояли нигоҳ ташлаб, бир-бирига им қоққани Сайлихонга оғир ботди. У синглисидан қанчалик дилозорлик кўрган бўлмасин она товуқ жўжаларини қаноти остига яшириб хавфдан асрагандай гавдаси билан бегона кўзлардан тўсди-ю, дастгоҳга етаклади.

Шу кунни Соттихон ҳеч қаерда ушланмай, таниш-билишлардан четлаб, уйга одатдагидан эрта қайтди. Дарвозалари очиқ турганини пайқамасди, ёпиш эсига ҳам келмасди. Орқадан биров қувлагандай даҳлизга отилиб кирди. Туфлисини ечаётганда меҳмонхонада дадасидан бўлак яна кимдир борлигини ички бир туйғу билан ҳис этди ва ихтиёрсиз равишда қаради. Қия очиқ эшикдан икки кўз унга қадалиб турган экан. Парпираб... гўё қўшалоқ қуёшдай, Миралим... Юзи лов этди. Бир силкинди-ю, ҳимоса қидиргандай қўл кўтарди. Секингина кетига қайтмоқчи эди, дадаси чақириб қолди.

— Сотти, танимадингми?

Дадасининг дўстона товуши довдираб қолган Соттихонни гўё ҳушига келтирди. У ўзини ўнглаб олиш учуноқ:

— Таниди-им, — деди меҳмонхонага кираётиб.

Гимнастёркада, бош яланг ўтирган Миралим ўрнидан пешвоз турди.

Юрагида эски ҳадик қандай кўришишни билмай қисилиб-қимтишиб кириб келган Соттихонга Миралимнинг ўзи мадад берди: биринчи бўлиб қўл узатди ва оламда энг бахтиёр одамдай жилмайди. Миралимнинг кайфияти Соттихоннинг дийдасини балқитиб юборди.

— Хайрият, эсон-омон экансиз... — дея пичирлади.

Аммо отаси учун таъзия билдириш шу дамда ўрнликми ё ноўрин, билломай дадасига қаради. Кўзлари ёшланиб турибди. Демак... ҳа, болаликдан бирга ўсган дўстидан айрилганига дадаси худди етимчадай бўлиб қолди. Деярли ҳар кунни жойнамоз устида ёки дастурхон атрофида албатта дўстига алоқадор бирор воқеани эслайди, ё кулади ёки кўзига ёш олади.

Чойнинг ичилмай совуб қолганига қараганда улар анчадан бери ҳангомаланиб ўтирганга ўхшайди.

Соттихон чойни янгиллаб кириш баҳонасида ўчоқ бошига чиқди. У ўзини енгил ҳис этди. Елкасидан тоғ қулагандай эди. У қўлида чой-

нак борлигини унутиб, ёш боладай айвондан пастга сакради. Ичи чи-роқ ёққандай ёруғ. Олам чароғон, Миралим тирик. Эшикларидан ўзи кириб келди. Нафрат эмас, муҳаббат чақнаб турибди нигоҳида, муҳаббат!

Юраги қушдай патирларди. Ҳовлини гир айланиб ўйин тушгиси, қўшиқ айтгиси келарди. Соттихон кўпдан хонадонларини тарк этган хурсандчиликдан андак боши айланганини ҳис этиб, кафтининг орқасини пешонасига қўйди.

— Вой худойим-эй!— деди энтикиб.

Қандай таом тайёрласа экан? Ахир ажалнинг оғзидан қутулиб чиққан бу азиз меҳмонни қуруқ қайтариш уят-ку! Яхшиям куни кеча дадасининг бозор қилгани. Мойнасини қўлларига топширган эди-да.

Соттихон енгини шимариб ишга киришди. Учоққа ўт ёқди. Ёғ қизигунча сабзи-пиёз тўғраб ҳам улгурди. Паловни дамлаб бўлгач, ичкарига чой кўтариб кирганида Миралим дудуқлана-дудуқлана ўлмаган одамни ўлдига чиқариб қорахат йўллашларининг боисини тушунтираётган эди.

— Сталинграддан к-кун, ботишда Д-дон дашти...

Миралимнинг кўз ўнгида паст-баланд Дон дашти. Қуршовдаги Паулос армиясини қутқариш учун Сталинградга шошилаётган мото-механикалашган немис қўшинларининг йўлини у ўз қисми билан худди Дон даштида тўсган эди.

— Т-т-туни билан...

Миралим кечалари траншея ковлаб, землянка қурганлари, сапёрлар олдинда эмаклаб юриб мина кўмиб, бутун-бутун миналашган ихота майдонлари ҳосил қилганларини қийнала-қийнала ҳикоя қилиб берди.

Унинг айтишига қараганда ўша Дон даштида тонг палласи ер-кўк ларзага келган. Ҳатто қор ҳам ёнган. Сон-саноқсиз душман танклари ўт-қўрғошин пуркаб, тикка бостириб кела бошлаган. Танклар ортида эса автоматчилар. «Пиёдаларга қарши ўт оч!»— дея команда беради рота командири. Милтиқлар шақиллайди, Пулемётлар тариллайди. Миномётлару тўплар гумбурлайди. Кимдир инграйди. Кимдир гурсиллаб қулайди. Қулоқлар шовқин-сурондан битган. Ҳаммаёқни тутун босган. Тутундан томоқ кичишади. Кўз қанчалик ачишмасин қаршингдаги ёвга шиғаб тикиласан. Бармоғинг эса тепкида. Ана шу аросатда гўё вулқон отилгандай кучли ҳаво тўлқини уни оқолдан узди-ю, орқадаги землянкага улоқтирди. У, ҳушига келганида қоп-қоронғи зулматда ётганини пайқади. Қўли қаёқда, оёғи қаёқда билмайди. Умуман қўл-оёғи бутунми? Ҳеч нарсани сезмайди. Гарданигача тупроқ босган. Юз-кўзини бошидаги каска тўсган. Худди бир гўр. Бўғилиб боряпти. Ҳалқуми чийиллайди. Ҳаво етишмайди, ҳаво! Ҳаво!!

У иккинчи бор кўзини очганида ўзини оппоқ кийинган кишилар орасида кўрди. Бу ердан уруш наъраси эшитилмас эди. Сокин. Деразадан қуёш кулиб боқарди. Қиш ўтиб баҳор бошлангандай эди чамаси.

Миралимнинг ротаси жанг билан олдинга илгарилаб кетади. Орқадан келаётган ўликларни дафн этиб, қурол-анжомларни тўпловчи махсус команда уни пайқаб қолиб, землянка тагидан ковлаб олади-ю, санчастрга юборади. Тириклайин гўрга кўмилган Миралим ана шундай тасодиф орқасида омон қолади. Бир йилдан кўпроқ госпиталма-госпиталь кўчиб юриб даволанади. Землянка харилари эзган, синдирган суяклари, яралари битади. Фалаж бўлган оёқ-қўлига жон киради. Тили қийналиб бўлса-да, калимага келади...

Миралим тили тутулиб дудуқданганида ундан ҳам кўра кўпроқ пойгакдаги Соттихон қийналиб кетарди. Кўринишда бамайлихотир

кўзини дастурхон четидаги чойнакдан узмагани билан аслида Соттихоннинг қалб кўзи тўрдаги Миралимда эди. Қани энди тили тутилганда пешанасига бодраб чиққан азоб терларини рўмолчаси билан арта олса, титраётган қўлини аста силаб, руҳига осойишталик бахш этса. Қани энди, қулоғига майингина шивирлаб тинчлан, тинчлан, дея олса. Боши кўксиди, гоҳида аста чайқалиб, жимгина қулоқ солаётган уста Умар Миралимга далда берди:

— Агар сен ҳам отангнинг ёшига етсанг дўппингни осмонга отасан, ўғлим. Кўп хафа бўлаверма. Уста Тошпўлат ёмон яшамади. Узоқ умр кўрди. Энди ўгай онанг...— Уста Умар сукутга чўмиб кўзини юмди-да, бош чайқаб қўйди,— аслида унга ҳам осон бўлмади. Отанг оламдан ўтгандан кейин қўрғончага қамалиб ёлғиз ўзи қолди. Ёш бўлса эканки ишлаб ўз кунини ўзи кўрса. Ёши анча жойда, замон оғир, нима қилсин? Қизи ҳалиям мард экан. «Тиригинг ҳам ўзимга, ўлигинг ҳам», деганмиш. Ушанга раҳмат. Угай онанг чолидан қолган бор битотни аравага ортиб кетган бўлса сатқан сар. Парво қилма. Тирик қайтибсан-ку, шунисига шукур қил.

Миралим ота қадрдонининг панд-насиҳатларига қулоқ солар экан, ўзича мийиғида кулди. Яқинда бир ота қадрдони ошхўрлиги билан машҳур бўлган Шавқи кудунг шу фикрни бошқачароқ йўсинда айтиб насиҳат қилган эди. «Соқолингнинг оқидан айланай, отахонлар,— дея кўнглидан кечирди у,— ҳамма гапларинг ҳақ. Бош омон бўлса дўппи топилади!»

Ҳақиқатан ҳам у ҳеч нимага парво қилмади. Эртаси куни ўрганган жойи «Ривожия»га ишга жойлашиб, уйига қайтаётганида анча беридан Шавқи кудунгнинг бўраб сўкаётганини эшитди. Ҳовлисига етганида бобонинг нимадан жаҳли чиққанига бир боқишда тушунди. Ҳовлида юрган ўгай онаси Шавқи кудунгга даф бериб овозининг борича шанғилларди:

— Ҳовли-жой меники! Чолимдан теккан мерос. Бузаманми-йўқми ё гўримга орқалаб кетаманми, менинг ишим!

У юқоридан соврилаётган тупроққа ҳам парво қилмай тоқиларни терарди. Том тепасида эса ғўлабирдан келган паст бўйли бир киши. Кўёви бўлса керак, серсоқол, афт-ангорига тегирмон тўзғоғидай чанг ўтирган. Кетмон билан том тепасини очяпти. Хари, сарровлар билан тупроқ шопирилиб тушарди-да, атрофни тўзон босарди.

Миралим дарвоза олдида ранги ўчганча туриб қолди. Йўлда, уйнинг у ёқ-бу ёғини тузатишни режадеб келаётган эди. Том тепасидаги киши шошиб-пишиб кетмон урарди. Тупроқ шопирилларди. Миралим кўкка боқиб оғзини карнайдай очди. Угай онаси эса унинг шу ерда, жуда яқин жойда турганини пайқамас ёки умуман кўришни истамас, чанг-тўзонда пилдираб ёғочларни тортқиларди.

Ҳаво етишмасди Миралимга. Отасининг кўзи кўрган иморатни-я? Не-не умидлар билан тикланган уй-жойни-я? Ахир у эмас, отаси тиклаган!— Миралим том тепасидаги бузувчига газаб билан тикилди. Бу-ку, бир ожиза кампир. У эркак киши. Иморатни кўтариб, эпақага келтириш қанчалик машаққат эканини билса керак? Биров тиклаган томни бузишга қандай қўли борди?!

Миралим ғижиниб, ўша одамга энди бақришга шайланганида унинг ўнг сонига чарм тасмалар билан чандиб бойланган ёғоч оёғига назари тушди-ю, кўнгли суст кетди.

Беихтиёр ўз оёқ-қўлларига назар ташлади. Шукур, бутун... Бир ўлиб, қайта тирилди. Умрининг бу ёғи фойдага қолди. Боши омон-ку, дўппи топилади... Лаби қимирлар, кўзи маъюс кулимсирарди. Ҳали яқинда ҳолдан тойиб, қайишиб бораётган тиззаларида қаёқдандир

қудрат пайдо бўлганини ҳис қилди. Ҳузига орқа ўгириб, ҳовлидагилар билан ҳамон уришаётган Шавқи кудунгга яқинлашди. Енгидан тортиб:

— М-майли. Ш-ш-шулар тўйсин!— деди.

Том тепасидаги киши ер остидан бир қараб қўйиб, кетмон сопига кўкрак берганча туриб қолди.

Миралим ҳовлидан чиқиб кетаётганда қаттиқ дудуқланиб: «Парво қилманг»,— деди-да, кулди. Унинг кулгиси Шавқи кудунгга бемаъни туюлди шекилли, баттар тутақди.

— Ҳе, қанақа пронтовиксан ўз ҳақингни ҳимоя қилолмайдиган?..

Ота уйи бузилиб, бошпанасиз қолганидан бери Миралим катта йўл юзидаги чойхонада ётиб юрарди. Госпиталдан теккан юк халтаси ёстиқ, шинели кўрпа вазифасини ўтайди. Тагида эса чойхонанинг шолчаси. Ҳечқиси йўқ. Фронтда зах ер вақти келганда пар тўшак тотиб кетарди.

У чорпоёга энди ўтирган ҳам эдики, кўчанинг у бетидан Соттихон ўтиб қолди. Миралимнинг юраги ҳаприқиб, қафасдаги каптардай тирпирчилади. Ички бир туйғу тур, кетидан бор, дея буюрди. Лекин у негадир ўзини устун панасига олди.

— Кетди,— дея пичирлади у икки кўзини ҳамон йўлдан узмай.

Хаёл кўзгусида жамалак соч, қизил чит қўйлақлик, дўмбоққина қизалоқ пайдо бўлди. Дадасига эргашиб, уста Умар амакисиникига борганда доим елвизак визиллаб эсадиган салқин дарвозахонада шу жамалак соч қизча билан ялпоқ тош отиб «лаббай» ўйнашарди. Соттихон тортиниб турмас, ўғил болалар билан баб-баравар ошиқ отиб, ёнроқ ўйнашарди. «Бешикдалигимда сен менинг қулоғимни тишлаганмишсан. Тишининг ўрни йўқ-ку?»— деб қулоғини силаган эди бир сафар. Нима деяётганини ўзи тушунмаса керак. Кейинча Соттихонни «Ривожия»нинг ҳовлисида учратди. Қиз бола шайтон бўлади, дейишади. Бир-икки йил ичида шу қадар ўзгариб кетибдики! Новдадай денг бўйи. Майдалаб ўрилган сочлари толим-толим. Ушанда кўприкдан туриб зимдан тикилганини сизди шекилли Соттихон қия боқиб жилмайди-ю, ишхонасига чопганча кириб кетди.

Тўғриси, шу тўқнашувдан кейин ўзини анча дадил тутадиган бўлди. Уртадан парда кўтарилгандай эди чамаси. Йўлни тўсиб саломлашиш, ҳол-аҳвол сўраш, ишхона дарвозасидан қараб ўтишлар бошланди. Армияга чақирилганда эса Соттихон вокзалга чиқди. Четроқда пинҳон туриб қўл силкитгани, киприкларидаги қатра-қатра ёш ҳеч эсидан чиқмайди. Тиззадан лой кечиб окопларда юрганида ҳам Соттихоннинг шу қиёфаси ҳамиша хаёлида эди. Сталинград жангининг тақдири узил-кесил ҳал бўлган ўша Мишково сойи ёқасида землянкага тириклайин кўмилганида ҳушидан кетгунга қадар ҳам хаёлида шу кўзлар эди. Ҳарбий хизматга яроқсиз санаб госпиталдан уйига жўнатганларида ҳам шу кўзлар... Бироқ энди у кўзлар назарида унга эмас, четга боқарди. Дарвоқе, бу майиб, тили дудуқ, яримжон вужуд кимга ҳам керак? Поезд филдиракларининг тақа-тақ, тақа-тақ этган оҳангига мос, бу маъюс ўй миясига болта билан тўқ-тўқ ургандай туюларди. Шунинг учун ҳам унинг кўзига ташланаверишни ўзига эп билмайди. Кимга, нимага керак? Соттихон ҳам чет-четда қочиб юради. Шуниси маъқулдир бир жиҳатдан? У йўғида нималар бўлиб ўтган бу ёқда, юрагида нима гап бор — ким билади дейсиз. Қизиқмади. Уни тинч қўйгани яхши. Маскани ҳозир говур-гувор чойхона. Кўнглининг ҳоврини иш кўтаради. Бироқ юрагининг тубида бир чўғ аланга олади-ю, тинчини бузади. Тасавурида яна ўша минг бир рангда товланувчи мушаклар — тантанавор салют ловиллайди. Шу улугвор манзара кў-

ланкасида унинг маъсум қиёфаси... Буларнинг барини ипакка кўчирса, янги нусха атласни «Салют» деб атаса-чи?

Миралимнинг вужудида безовта титроқ, юрагида эса ширин бир ҳаприқиш, тасаввур кўзгусида эса атласда ифодаланган ранг-баранг юлдузлар фаввораси ёнарди.

У шошиб чўнтагидан ён дафтари билан қаламини олди. Қўли ҳаяжонда қалтирарди. Қалам итоат этмас, чизиқлар тўғри тушмас, чап-лашиб кетар, ўчирар, тоза вараққа қайта чиза бошлар эди. Аллақачон кун ботган. Қоронғи тушди. Чойхонанинг хира электр чироғи ҳам қизарди. Миралим эса ҳамон чизарди.

Эрталаб аврбанд устахонасига кириб келганлар Миралимни иш устида кўрдилар.

Саккизинчи боб

Уста Умар кун ботганда чорраҳадаги чойхонада тўсатдан пайдо бўлди. Шунинг учун ҳам тўсатданки, таниган одамлар у кўзи ожизлашгандан бери кечки пайт чойхонага чиқишу кўпчиликка қўшилиш одатини тарк этганини яхши билишарди.

Яқинда ишдан қайтиб, тўрдаги чорпояда ўтирган Миралим, уни кўрди-ю, ноқулай аҳволда қолгандай ҳис этди ўзини. Ўрнидан чаққон туриб, пешвоз борди.

— Ас-салому алайкум!

— Ия, Миралиммисиз?— уста Умар ажаблангандай бўлди.

Маҳалласига анча чап бу чойхонага унинг қўққисдан ташриф буюриши бежиз эмаслигини Миралим пайқаган эди. Шунгами уста Умарнинг: «Сизни бу ерда учратаман деб ўйламагандим»,— деган гапига ишонмади.

Аслида уста Умар Миралимнинг шу ерда ётиб юришини билар эди. Қичиги айтмагани билан катта қизидан эшитган: Миралимнинг бошпанасиз қолганига ачиниб, уйга олиб кетинг, деб очикдан-очик айтмаса ҳам шунга яқин имо-ишора қилган эди. Уста Умар эса андишага борди. Эшигида бўйи етган қизи ўтирибди. Миралимни бошлаб келса, маҳалладаги оғзига кучи етмаганлар гап-сўз тарқатмасмикин? У бир неча кун ўйлашиб юрди. Дарвоза таги салқингина. Уша ерга бўйра, кўрпача ташлаб ёнбошлаганида ногаҳон уста Тошпўлат ўтиб қолди кўчадан. Ҳа, ўзининг жонажон ошнаси. Бироқ салом-алик йўқ, қайрилиб қарамади ҳам. Ҳайрон бўлди. Ўрнидан апил-тапил тураётди: «Тошпўлат!»— дея қичқирди кетидан. Ўз товушига ўзи уйғониб кетди. Туши экан. Лекин кечгача ўзига келолмай юрди. «Раҳматликнинг арвоҳи мендан хафа экан-да»,— деган фикрга келди-да, Соттихон ишдан қайтиши биланоқ бу ёққа қараб йўл олди.

— Миралимбой,— дея салмоқлаб сўз бошлади уста Умар.— Отангиз битта майиз топса, биз билан бўлишиб еган. Шундай кишининг ўғли чойхонада ётиб юрса... биз нима деган одам бўлдик?

Миралимнинг чўзинчоқ, рангпар юзига қон тепди. Устанинг ўзига қадалган нигоҳига тоб беролмай қулт этиб ютинди-ю, ерга қаради.

— Юринг,— уста Умар гап-сўзга ўрин қолдирмай эшикка йўл олди.

Хижолатдан довдираб қолган Миралим устанинг ортидан икки қадам босар-босмас тўхтади. Иккиланди. Кейин кетига қайтиб, чорпоядаги шинелини қўлига олди. Чап елкасига ҳарбийча юк халтасини осди. Чойхонадан чиқаётганида қўш самовар ортидан ҳар бир ҳаракатини зимдан кузатаётган кекса кишига уятчанлик билан боқиб жилмайди. Самоварчи уни маъқуллагандай бош ирғаб қўйди.

— Тошпўлатнинг чироғини ким ёқади?— деди уста Умар кўчага чиққанларида.

— Т-том теп-пасини ёпмоқчиман,— жавоб берди Миралим. Аслда бу фикр ҳозиргача хаёлига келмаган, ҳатто ўша кундан бери ҳовлиларига қадам ҳам босмаган эди.

— Балли. Дам оладиган куни-а? Шавқи кудунгга айтсам маҳалани йиғади...

Миралим бўйни хам. Катта йўлда устанинг қадамига қараб измарди.

— То битгунча меникида турасиз...

«Соттихон қандай қараркин? Жимирлаб бораётган пешонасини дам-бадам ишқаб, ўзича ўйланарди Миралим.

У, чамаси, ёмон қарши олмади. Миралим уста билан ғира-шира дарвозахона тагидан ўтиб, ҳовли саҳнига чиққанида Соттихон супурги тутганича айвонда турган экан. Кўлини кўксига қўйиб одоб билан салом берди. Аммо қош қарайганда Миралимнинг бундай ташриф буюриши уни қувонтирдими ёки хафа қилдими чеҳрасидан билиб бўлмасди.

Миралим уста Умарнинг иродасига бўйсуниб Соттихонлар ҳовлисига келишга келди-ку, бироқ кечани янги жойда иккиланишлар, хаёллар қуршови остида тўлганиб ўтказди. Фақат саҳар пайти кўзи илинган экан қандайдир шовқиндан уйғониб кетди. Кўзини очса, ҳовли ўртасидаги тут шоҳида бир жуфт мусича патиллашиб ўйнашар эди.

Ишхонада тушликдан қайтаётганида Сайлихон дуч келди. Дадасининг галини ерда қолдирмай уйларига борганидан мамнун эканини билдирди. Миралим қулоғининг учигача қизариб кетди.

— Дадам сизни ўз ўғлидай кўради,— деди Сайлихон.

Аксига Миралим баттар дудуқланди:

— О-о-от-там деганман менам,— деди у кейинги сўзи бўғизида қолишидан қўрққандай шошиб.

Жалолхон ҳам: «Отам деганман сизни»,— деб қўярди хурсанд бўлган пайтларида. Сайлихоннинг эти жимирларди. «Нуқул қиз! Уғил туғиб бермадинг», деб онам бечоранинг кўзини очирмасдингиз. Мана сизга ўғил. Қайтага битта фарзандингиз иккита бўлди-ку!»— деб дадасига тегишарди.

Миралим яна ниманидир айтмоқчи бўлиб оғиз очди. Йўқ, унинг қўйналишига бамайлихотир қараб туролмайди. Сайлихон хайрлаша қолди.

Унда Миралим билан учрашишга мойиллик уйғотган бошқа сабаб ҳам бор эди. Жалолхондан хат олди. Қувонч косаси лиммо-лим, гўё кўпириб тошиб борарди. Эри бирваракайига қўш орден олибди. Қамтарлик қилиб индамай юрган экан-да! Унинг дудоқларида табасум, қуралай кўзлари қувончдан парпирарди. Дуч келган таниш-билишларга: «Ҳой! Биласизларми менинг Жалолхоним ким?..» дея жар солгиси келарди. Миралимни учратганида эса унга ортиқ ҳеч нарса деёлмади: Хайрлашаётганида Жалолхондан хат келганини шунчаки айтди. Миралим ҳам урушда қатнашган. Қатнашганда оламшумул Сталинград жангининг иштирокчиси. Шу жангда майиб бўлган. Уни қисмадигилар ўлдига чиқарган, тақдирлаш ҳеч кимнинг эсига ҳам келмаган. Сайлихон шуларни ўйлаб, Жалолхоннинг қўш орден олганини Миралимга айтиб суюнчи сўрамай қўя қолди. Уксинмасин, деди. Аммо тароқчилар, тоқавачилар, давракашлару найчакаш чархчилар ва тўкувчи қиз-жувонларга қадар Сайлихонга фронтдан келган хат мазмунидан хабардор эдилар. Конвертда Жалолхоннинг қаламда ёзилган дуои саломидан ташқари машинкада кўчирилган русча хат ҳам бор эди. Унда Жалолхоннинг фронтда кўрсатган жасорати қисқача баён қили-

ниб: «...ўзбек халқи ўз фарзанди тўпчи Жалолхон Жамолов билан фахрланса арзийди»,— дея тугалланарди. Хат тагига Учинчи армия артиллериясининг бошлиғи генерал Турбин имзо чеккан эди.

Сайлихон хурсандчилиги чексиз. Бунинг устига кутилмаганда идо-рага чақириб, бир кийим атлас тутқазишди. Нима дейишини билмай, шошиб қолди. Бутун уруш давомида мукофотнинг номи ўчганди. Яна денг саккизтепки «Хосиятхон атлас»! Худди қўлини куйдирадигандай ловиллайди. Ҳеч кимга йўқ, ёлғиз унга... Шундай пайтда зарурмиди-я?

— Оғир кунларда ҳам «иҳ» демадингиз. Тинимсиз ва яхши ишлаганингиз учун.

Корхона бошлиғи Тўпахон Шодмоновнинг бу мақтовидан Сайлихоннинг иситмаси чиқиб кетди. Уйга қандай келганини билмайди. Аммо унинг ҳаяжонини болалари пайқамади. Яша ҳовлидан ўтган ариққа тушиб, ўзича мазза қилибди. Настя балчиққа богган кўйлакиштонни ювиш билан, Ганишер эса уни тоғарага ўтқазиб чўмилтириш билан банд эди.

— Мана!— Сайлихон қоғозга ўроғлик қўлидаги атласни бўйига ўлчаб қўйиб юборганида шир этиб тўпиғигача тушди.

Бу пайт ҳамманинг ўзидай қувонишини истарди. Лекин болалари ўзлари билан ўзлари овора. Фақат Настягина қизил, сариқ, кўк, ранг-баранг товланаётган хонатласга жиддий боқиб:

— Менинг кўйлагимга ўхшар экан,— деб қўйди.

Сайлихоннинг кулгиси қистади. Ҳақиқатан ҳам Настяга эски кўйлагининг бутун жойларидан бичиб, кўйлак тикиб берганди. «Еш бола-да, ҳали. Ниманинг фаҳмига етсин?» Ичида шундай дегани билан бош ирғаб, Настянинг гапини тасдиқлади.

Тоғаранинг қиррасига суяниб ўрнидан турган Яша қўлининг ҳўли билан атласга ёпишмоқчи. Ялтироқ ранглар кўзини қиздирган бўлса ажаб эмас. Сайлихон вақтида пайқаб тисарилди-ю, уйга кириб кетди. Ичкарида атласни елкаси оша ташлаб, ўзини кўзгуга солди. Бирам ярашдики! Бахтиқаро, деганлар кўрса эди уни бу пайт!

— Рангим заъфарон эмасми?— пичирлади у кўзини кўзгудаги аксидан узмай.

Ҳа, озган-тўзган. Жалолхон яхши кўрадиган гажагига анча-мунча оқ оралаган. Тўғриси, ҳозир гажак қўйиш расмидан воз кечган. (Кўнглига сиғармиди гажак уруш даврида!) Кўзларида бугунги бахтиёрлик билан айрилиқ дарди олишарди. Маҳкам қимтилган лаби, салгина туртиб чиққан даҳанида ғуссадан муҳр бор.

У чуқур сўлиш олди.

— Бахтимга омон қайтсин-да, Жалолхон,— деди. Кўзгудаги рухсор ҳам пичирлади.— Бу шўх, турлик атласни ўшанда кияман кўзини ўйнатиб.

Сайлихон бир энтикиб қўйди. Унинг чеҳрасида кўча эшикдан кириб келган пайтидаги шўхлик ортиқ жилваланмади. Бунинг боиси бор эди. Жалолхон аксари хатларида фарзанд тўғрисида албатта бир жумла-икки жумла қўшиб кетарди, Бугунгисида юрагидагини тўкиб солибди: «...илгарилари айтмаган бўлсам, энди айтай. Чоғимда пайти келди. Кўпи кетиб ози қолди. Волганинг баланд кунботиш қирғоғига тиштирноғимиз билан ёпишиб, фрицларнинг қутуриб қилган ҳамлаларини қайтариб, чуқур окопларда ётганимизда-чи, мен сенга энди чинимни айтсам, кетимда бир тирноқ қолмади-да, деб пешонамга уриб аттанг-лаганман. Дунёга сўппайиб келиб, сўппайиб ўтиб кетиш одамга алам қилар экан».

Сайлихон ўқиб туриб ҳам кулди, ҳам йиғлади.

— Тасаддиққинанг кетай!..— дея ҳароратли энтикди у.

Тўғриси Жалолхон бу ердалигида янги фарзанд кўриш эсига ҳам

келмаган экан. Икковлари ёлғиз қолганларида дийдорига тўймай, қайноқ оғушида тўлғаниб, қўллар гоҳ бўйинга, гоҳ белга ипак чилвирдай чирмашиб дамлар, дақиқалар, кунлар ҳатто ҳафталар эҳтирос оловида лахчаланиб лаҳзада ўтиб кетаверибди.

— Тасаддиққинанг кетай,— дея ҳарорат билан шивирлади Сайлихон.— Енимга қайтгин-чи, эсон-омон. Ушанда қиш ўтади-ю, иккимизнинг баҳоримиз қайта бошланади. Қариб-сўлибмизмики ҳалитдан умидсизликка тушсак? Ун гулимиздан очилса энди битта-иккитаси очилгандир! Ҳали, ҳўҳ-ҳў! Яйраб-яйраб барг ёзамиз...

Қирмизи лаблари қонталаш ловиллаб, хумор кўзлари эҳтиросдан парпираб Жалолхон билан хаёлан баҳшлашаётганида беихтиёр деворда осифлиқ турган унинг ён соатига назари тушди-ю, Сайлихон негадир қўрқиб кетди. Елкасига ташланган турлик атласнинг сирғалиб оёқлари остига тушганини ҳам пайқамади. Соатни шошиб олди-ю, қулоғига тутди. Дарҳақиқат тўхтаб қолган экан. Таниш, жарангдор чиқ-чиқ этган садо эшитилмасди.

Жалолхон армияга қақирилганда кумуш замжиридан тутиб: «Мени уйда деб билавер»,— деб соатини ташлаб кетган эди. Ушандан бери соат деворга қоқилган кичкина миҳда осифлиқ турар, тирик жондай, шу оиланинг тенг ҳуқуқли бир аъзоси каби равон, текис ва шахдам товуши эшитилиб турарди. Жалолхоннинг юрак уришига қиёс қиларди унинг юришини. Жалолхон юрак уришини эшитгандек эшитарди. Ширин, ҳаловат уйқусига кетганида кўкрагига бош қўйиб, пинжиги тиқилиб... фақат соатдан фарқи Жалолхоннинг юраги босиқ, ўзига ишонч билан тепарди шекилли.

Нимага тўхтабди? Эрталаб бураган эди-ку?

Аслида арзимас шу кичкина сабаб ҳам Сайлихонни таҳликага солди. Соат мурватини бураб кўрди — қаттиқ. Силкитиб қулоғига тутди — ақалли бир-икки чиқиллаб ҳам қўймади.

Юрагига илашган ноаниқ қоронғи туйғулар қуюқлашгандан қуюқлашиб борарди. У ичкарига кириб келган болаларидан:

— Соатга тегдиларингми?— деб сўради пешонасини тириштириб, Онасини ҳеч қачон бундай тажанг ҳолда кўрмаган Фанишер чўчиб, Настяга қаради. Настя Сайлихоннинг кафтидаги соатга бўйинини чўзиб боқди. Орқадан етиб келган Яша эса панжаси орасидан осилиб турган кумуш занжирга қўл чўзди. Сайлихон бермай соатни жойига осиб қўйди.

Шу куни чехраси очилмади. Гангиб қолгандай эди. Болалари у-буни сўрашса эшитмас, ёки эшитса ҳам паришонхотирлик билан жавоб қайтарарди. Настя, биздан ҳафа экан, деб ўйлаб:

— Бошқа қилмаймиз,— деб узр сўради ҳамманинг номидан.

Умуман шу куни чироқ ўчгунга қадар Сайлихоннинг оғзидан ортиқча бир оғиз ҳам сўз чиқмади. Фақат гоҳи лаби қимирлаб-қимирлаб қўярди.

Эрталаб ишга кетаётганида девордан Жалолхоннинг ён соатини олиб сумкасига солишни унутмади. Кечқурун эса «Ривожия»дан чиқиб чайқов бозорига бурилди. Дарвозадан кираверишда соатсозлик дўкони бор. Букри уста унги кўзига монокл қистириб, соатнинг ичини очиб кўрди-ю, қайтариб берди.

— Бунда ҳеч кимнинг ҳаққи қолмапти.

Сайлихон нима қилишини билмай дам кўлидаги соатга, дам устага қараб турди-да:

— Тузатиб бўлмайдимми?— дея сўради синиқ кўнгиллик билан.

— Иложсиз нарса йўқ!— ҳам букри, ҳам чўлоқ соатсоз уста ўзини ўзгача бир мамнуният билан тутиб, ҳатто унга тўғри ҳам боқма-

ди.— Ичидаги тошлари ейилиб кетган, алмаштириш керак. Алмаштириш учун аввал топиш керак. Топиш учун эса катта пул керак. Чунки бу Швейцария соати «Мозер»!

Сайлихон соатсознинг гапини унча англамаган эса-да, унга бир нарса аён эди. Жалолхонни ҳамиша ёдига солиб турган ёдгорлик, уйининг тўрида худди тирикдай бир текис шўх-шўх чиқиллайдиган ён соат энди юрмайди... Унинг кўнглига бир гап келди. Оғзидан чиқиб кетишидан кўрққандай лабига бармоғини босди.

Ташқарига чиққанида уфқда узала ётган булутнинг ўткир учи темирчининг кўрасида қизиган пўлатдай лахча чўғ эди. Сайлихон тоб беролмай ерга қаради. У шу кўйи ердан бошини кўтармай ўйчан бораётиб, аллақандай йўловчиларни қувиб етди. Улар тор йўлакни кўндалангига эгаллаб, боқибегамлик билан имиллашар эди. Сайлихон бошини кўтарса, олдида уч киши кетиб борарди. Уртадаги паст бўйли ўмровдор киши икки ёнидаги новчароқ, ориқ ҳамроҳларига ниманидир уқтирарди. Унинг кителининг бир енги бўш, шалвирарди. Буни кўрган Сайлихоннинг уларга нисбатан юрагида кўзгалган ғашлиги тарқаб шафқат ҳисси эгаллади.

— Мен хизмат қилган армия Висла дарёсидан кечиб ўтиб, Сандомир деган жойда маҳкам ўрнашиб олибди.

— Оббо, шоввозлар-эй!— деб қўйди қўлини белига қўйиб, энкайиброқ ёнма-ён бораётган чуваккина киши.

— Кечиб ўтишган бўлса, саёздир-да, а?— деб савол берди чўққи соқол мўйсафид ўртадаги кителликка.

Сайлихон уларни четлаб ўтиб кетаётганида орқадан чувак кишининг ингичка эътирозли товуши эшитилди:

— Дарё бўлади-ю, саёз бўладими, уста!

Сайлихон умрида Марғилону Шоҳимардон сойидан бўлак катта сувни кўрмаган. Дарё, денгизни фақат кинодагина томоша қилган. «Вой-бўй, Волганинг кенглигини! Қанча-қанча кема сузиб, қанчаси ғарқ бўлиб ҳам кетяпти унинг ичида». Жалолхон ўша ерларда жанг қилгани, фашистларни бу томонга ўтказмай йўлини тўсгани учун ҳам Сайлихоннинг хотирасига маҳкам ўрнашиб қолган эди. Тасавурида бурқсаб ёнаётган шаҳар, унинг четида тик жарлигу, жар тагида жимирлаб оқаётган кенг дарё намоён бўлди. «Қандай кечиб ўтишдийкин, шоввозлар?»

У ҳалиги йўловчиларга тақлидан оғзидан «шоввозлар» деган сўз чиқиб кетганидан беихтиёр жилмайди. Юрагидаги ғашликдан фориг бўлиб, уни кўтаринки бир кайфият қамраб олди.

— Тасаддиққинанг кетай, қаҳрамоним...— дея эҳтиросли шивирлади у.

— Сайли...

Сайлихон бошини кўтарди. Гузарга келиб қолибди. Кейинги пайтда хириллаброқ қолган бу майин товуш унга болалигидан таниш: дадаси каттакон чинор тагидаги ҳовузни айланиб ўтиб, шу томонга келмоқда эди. Афтидан бу ерда йўлини пойлаб анча кутиб қолганга ўхшайди, шунгами сал тажанг кўринади.

Дарҳақиқат четроққа чиқиб ҳол-аҳвол сўраши ҳамон:

— Ҳа-ҳҳ!— деб қўйиб қўл силтади уста Умар.— Анзираат холанг-да! «Яна менинг надоматим»,— деб ўйлади Сайлихон.

— Биласан-ку, холангнинг феълини! Энди сизларга она ўрнида она эмишлар. Синглингни бийлиги у кишининг қўлида эмиш. Бўйдоқ бир йигитни уйингизда асрагани уялмайсизми, деб роса миямни қоқиб қўлимга берса бўладими!

— Ёт эмас. Ошнарни ўғли, демадингизми?

— Ҳе, қизим!— уста Умарнинг асаби қўзиб, қўлини пахса қилди.—

Айтдим. Уйи битгандан кейин кетади. Вақтинча туриб туради, дедим. Унга гап уқтириб бўларканми? Баридан алам қиладигани синглингга оғиз солди. Ҳамма нарсаси муҳайё эмиш. Мен ҳеч нимага зорикмай камбағаллигим ҳам билинмай кетармиш.

— Кимга экан?

— Уша қайнига-да!

— Қанақа қайни?

Уста Умар қизининг юзига қарай олмай кўзини олиб қочди:

— Қайни топармон-тутармон, ҳам билимдон яхши бола эмиш.

Қўлдан чиқарманг, Сайли унамаса, унамас, дейди.

Сайлихоннинг юраги шув этди.

Вой, гўллиги! Холасининг яна қанақа қайниси бўлиши мумкин? Дадаси отини аташга ор қилаётган ўша ўзининг собиқ эри отинг ўчкур Пўримдан бошқа қайни йўқ. Вой, номуссиз!

— ...Сенга айтмай десам, куйиб кетяпман. Холанг мени ана шундай чақиб кетди, қизим!

— Шунчалик хўрлайдими, кишини!

Сайлихон ўзининг бу пайтдаги ғазабнок афт-ангорини кўчадан ўтаётган йўловчилардан яшириш учуноқ девор томонга қараб олди.

«Виждон борми унда?»— аламига чидаёлмай қайта-қайта савол берарди ўзига ўзи.— Холасини нима бало урган? Кичиклигида эгачи-сингилдай ўсган бир одам-а?! Ахир у ота-онасиз етим қолганида опасининг қўлида катта бўлган, мана шу шўринг қўрғур, камситилган мўйсафид поччаси уста Умар ўз қизидай кўнглига қараб, ўраб-чирмаб узатмаганмиди? Пул-бойлик шунчалик қутуртирадим кишини!

— Имонсиз!— пичирлади лаби ғазабдан титраб.

— ...Жилла бўлмаса оғзини тийса экан! Кетяпганда эшик-эшикка кириб фисқ-фасод тарқатибди-я, тилинг жодиди қирқилгур!— Уста Умар ҳассасини тўқ этказиб бир урди.— Маҳалладаги хотин-халажга худо берди деявер!

— Ўзингдан чиққан балога...

— Ҳа, даво излаб келдим қизим!— деди уста Умар, Сайлихоннинг сўзини бўлиб.— Сайли... бу... яхши ният билан бешиккертти қилгандик,— деди уста Умар теварак-атрофга кўз ташлаб қўйиб.— Сен нима маслаҳат берасан?

Сайлихон ўйланиб қолди. Уша машғум тун, Соттихон билан ший-пондаги олишув қўққисдан кўз ўнгидан ўтди-ю, бир нима дейишга тили бормай қолди. «Сиздақа умрбод бахтиқаро бўлишни хоҳламайман!»— деб бақирмаганмиди ўшанда? Икки қўли ёқасида кетмасин яна унинг?

— Ҳа, майли. Бафуржа, а?— деб қолди дадаси.— Йўлдан қўйдим сени. Бора қол уйингга.

— Нима қилсак экан?— дея пичирлади Сайлихон дадаси билан хайрлашиб уйига кетаётганида.

У бу саволига эртасига иш пайтида жавоб топгандай бўлди. Тирга тола ташлаб турган Соттихонга зимдан боқди. Товус қанотидай товланаётган ипак толаларидан ташқари унинг эс-хушини банд этган яна бундан бўлак муҳимроқ муаммо ҳам борга ўхшайди. Соттихоннинг паришонхотирлигига қараганда миясидаги шу муаммони ечишда иккиланаётган кўринади. Унинг чеҳрасида ажиб бир ҳаяжон гоҳ тўлқин отиб, гоҳ сўнарди. Шунга яқин бир кайфиятни Миралимнинг қиёфасида ҳам кўрди. Чошгоҳ пайти аврбандчилар устахонаси ёнидан ўтаётиб очик турган деразадан Миралимга назари тушди. У дўконга олинган танда қаршисида чўкка тушганча ўтирган экан. Қўлида қалам. Икки кўзи майин, сезилар-сезилмас мавжланиб турган ипак қатимларида. Аммо Миралим лувитларда, чамаси, бошқаларга кўриш насиб бўлмаган ғаройиб бир нимани кўраётгандай эди. Қалбини титратаётган

ҳаяжон чўзинчоқ юзида акс этар, гўё аллақандай ички зиё бетоблик аломати аримаган бу рангпар, нозик чеҳрани, катта-катта ўйчан кўзларни ёритаётгандай эди.

...Ҳа, ошиқ-маъшуқларнинг нигоҳи мана шундай теран, ҳисли, ифодали бўлади. У Соттихонни аввалгидай севади чоғи, севганда ҳам иккиланишлар ичида қийналиб севади, дард билан севади. Шунинг учундирки, госпиталдан қайтганига анча ўтганига қарамай, ўз туй-гуларини Соттихондан пинҳон сақлаган.

Сайлихон юриб-югуриб, юриб-югуриб, қадам олиши енгил, юраги қувончдан ҳаприқиб ишхонасига шошилди. У ичкарига кириб борганида:

— Ойим!—дея уни ҳазил мутойиба билан кутиб олди Каромат чевар.— Кўзимизни шамғалат қилиб қаёқларда юрибсиз?

— Сизга гап топиб келдим,— деди Сайлихон.

Тароқдан чиққан тайёр тандани новвойга ўраётган Каромат чевар ишдан чалғиди:

— Қандоқ гап экан?— у ёнидаги дўконда ишлаётган аёлга муғам-бирона жилмайиб қош қоқди-да, Сайлихонга қаради.— Ҳа, сиз! Ҳеч кимга билдирмай топиб юрасиз шунақа ими-жимида!

Ҳазил ҳазилга уланди, кулги кулгига.

Шу куни имконият бўлиши ҳамон Сайлихон Каромат чеварни четга тортди. Дадасидан эшитганлари-ю, бугун бу ерда кўрганларини айтиб, маслаҳат сўради.

Каромат чевар ўйланиб турди-да:

— Оғиз Анзират сатангники экан, қўяверинг,— деб қўл силтади.— Аммо лекин ундақаларнинг оғзига элак тутиб бўлмайди, деб қараб туравериш ҳам хато. Элак тутиш керак.

— Қандоқ қилиб?

— Ўйлашайлик, йўл топилар.

Сайлихон унга ишонади. «Не-не ишларга тadbир топмаган бу ая!» Ўзидай эзилган бир нотавонни чордевор ичидан ёруғ йўлга олиб чиққан ҳам шу ая эмасмиди?

Сайлихон Каромат чеварга бир қараб қўйди. Теваракда тепкилар шақирлар, гулаларнинг оғзи очилар, қўллар эса тинмай қимирлар эди. Оқ, қорамағиз, бугдой ранг қўллар.

У узилган ипак толаларини улаб, тандага оҳор пуркади. Шунда зарра-зарра тўзон ортида чиммат-паранжи ёпинганлар намоён бўлди. Дарвоқе, саккиз йил муқаддам мана шу оқ билаклар, бугдой ранг чеҳралар деярли бари паранжи ичида эди. «Ривожия»га ишга келган биринчи йили ўзи ҳам паранжи ёпинарди. Кўчага паранжисиз остона ҳатлаб чиқишни тасаввур ҳам этолмасди у вақтда. Ёлғиз шу Каромат чеваргина очиқ эди 8 Март митингига борганларида.

Каромат чевар Сайлининг қараётганини сизди шекилли бошини кўтариб, бир кулиб қўйди. Бу билан гўё чорасиз иш йўқ, дегандай умидвор қилди.

Ҳақиқатан ҳам сўзининг устидан чиқди. Шу куни эртасига Сайлихон ишга келса, «Ривожия»нинг ҳовлисидаги ҳовуз бўйида Каромат чевар кичкинагина бўлиб, йўлига кўз тутаётган экан. Сайлихон дарвозадан кириши биланоқ имлаб чақирди. Яқинроқ борганида Каромат чеварнинг қаноти бўлса худди учадигандай тўлқинланиб турганини сизди. «Шу ёшида ҳам яхшиликни кўрса ёш боладай севинади. Емонликдан куюнади. Хўп ажойиб табиатли-да, ая».

— Тугунингиз қани?— деди кўришаётганида.

Каромат чевар тушунмай у ёқ-бу ёғига қаради.

— Қанақа тугун, ойим?

— Таванхонада тугиб беришган тугун-да!— Сайлихон кулди.—

Худди тўйдан қайтган хотинларга ўхшайсиз, қошингизга ўсмалар қўйиб, киприкларингизга сурмалар суриб!..

— Во-ой!— қўл силтади Қаромат чевар.— Улдикми энди!.. Буни-си шунчалик тўйга ҳозирлик.

— Поччам билан-а! Ҳа-а, сиз!

— Йў-ўқ, тополмадингиз! Болтабой акага маслаҳат солдим.

— Парткомнинг бундан бошқа иши йўқ эканми?

— Болтабой акангиз бошқача фикрда. Оила, партия аралашса арзийдиган катта масала, деб енг шимариб киришмоқчилар, ўргилай,— Қаромат чевар жилмайиб қош қоқди.— У киши элак тутиш осон, деяпти. Бунинг чораси қиз билан йигит бир-бирига кўнгил қўйса, бошларини қўшиб қўйиш. Ана унда Анзират сатанг-у, Маҳаммад пўрим — барининг дами ичига тушиб қолаверади, деяпти.

— Лекин...

— Ҳа, энди, бу ёгини ҳам Болтабой ака билан менга қўйиб бераверасиз,— Қаромат чевар Сайлихоннинг сўзини оғзидан олди. Бугуноқ у киши Миралимга учраб юрагига қўл солиб кўрмоқчи. Мен Соттихон билан гаплашаман.

— Лекин...

— Вой, ойим! Сизга «лекин»дан текканми? Нима «лекин-лекин?» «Ривожия» икки лаган ош бериб, ўзининг қўли гулдай усталаридан бирининг тўйини ўтказишга қурби етмас эканми? Ҳо-ой, ойим!— Қаромат чевар чапак чалиб кулди.— Ана унда сиз ҳам кечаси билан ўсма сиқиб, қўзингизга сурмани қуюкроқ тортасиз, ҳа!

Сайлихоннинг пешонаси дув этди. Ажиб бир ҳаяжон вужудини қамраб олди-ю, бутун иш давомида ниманидир кутаётгандай алағда бўлиб юрди. Танда устига энгашганича гоҳ тароқлаётган, гоҳ оҳор пурқаётган Соттихонга кўз қирини ташлаб қўяркан, синглизининг кўнглидагини, нималарни ўйлаётганини, Қаромат чевар топиб келган хабардан огоҳми йўқми, билишни истарди.

Тушга яқин Қаромат чевар кўз қисиб, деразадан ҳовлига имо қилди.

Ҳовуз лабидаги тол тагида Болтабой ака орқа ўгириб турарди. Миралим эса унинг панасида этигининг учи билан ер чизарди. Қўлини пахса қилиб сўзлашига қараганда парторг унга ниманидир уқтирарди.

Сайлихон эшитмаса ҳам улар нима ҳақда сўзлашаётганларини сезиб юраги типирчилади. Синглизининг қиёфасида ҳам ҳаяжоннинг белгиларини ўз кўзи билан кўришни у айни пайтда шу қадар истар эдики! Аммо қидирганини юз-кўзидан тополмасди. Соттихон ғалати бир лоқайдлик билан дастгоҳ устига энгашганча ишлашда давом этарди. Сайлихон, бир кўнгли, унинг диққатини ўша томонга жалб қилмоқчи бўлди. Аммо охириги дамда бу ҳаракати ўзига эриш туюлди.

Гули гулига тўғри, оҳорланган тандани таранг тортиб, ораларига картон қоғоз қўйиб новвойга ўраётганида у ҳовли томонга яна бир бор боқишдан ўзини тия олмади. Улар йўқ эди.

«Қандай қарорга келишди экан?» Сайлихон тинчлана олмади. Ишдан қайтгач кечлатиб дадасиникига борди.

Соттихон ғира-шира дарвозахона тагидан чиқиб келган опасини кўрганида икки юзи лов қизариб, ўчоқ бошига шошганича кириб кетди. Зинапоядан паришон тушиб келаётган дадаси:

— Ажаб қипсан келиб,— деб ўз хушнудлигини билдирди.

Сайлихон эшикдан бош суқди-ю, остопага оёқ қўйган жойида кетига тисарилди. Дадаси:

— Қир, киравер!— дея қистади.

Ичкарида Эсонбоев қўш ёстиққа суяниб ёнбошлаброқ ўтирган экан. У одатдагидай милиция формасида эди. Шапкасини дераза тоқчасига

қўйибди. Тўрда Миралимнинг қўшниси Шавқи кудунг билан Болтабой ака. Ҳаво унча салқин бўлмаса-да, у шинелда. Қўлтиқ таёғи тахмон бурчагида суюғлиқ.

Болтабой ака «Ривожия»га уруш бошида келдиёв, чамаси. Шунга қараганда у чап оёғидан ё фин урушида ёки Узоқ Шарқда ажраган бўлса керак. Анигини билмайди. Иши тушабермагач қаёқдан билсин. Фақат шу йил қишдагина биринчи бор рўбарў келди унга. Кўп йиллик хизмати, жангчи оиласи эканини ҳисобга олганми, партия сафига лойиқ топиб; ариза беринг, деб суҳбатлашгани чақиртирганди ўшанда Болтабой ака. Сайлихон гангиб қолганди. Тўғриси, қўрқиб кетган, жавоби ҳам пала-партиш эди. Чамаси: лойиқ эмасман, ҳали, деган бўлса керак. Болтабой ака ҳайрон қолгандир? Ахир қандай қилиб хўп десин? Ҳеч қандай ҳақи қолмаган, нопок йўл билан қўлга киритилган тақинчоқларни, меники, деб ёлғон гувоҳлик бериб, тинтувчилардан олиб қолса, сомонхонада бекиниб ётган аллақандай қочқиннинг олдига бориб фол очирса-ку, қайси юз билан партиёга кирсин? У шу воқеадан кейин кечқурун ишдан келибоқ, сандиқни очди. Бир вақтлар дилига фахр, қувонч бағишлаган, эндиликда, айниқса, Маҳамадшер билан кўчадаги анави тўқнашувидан кейин сандиқда эмас, юрагида ваҳима бўлиб ётган зеб-зийнат қутичасини бисотлари тагидан ковлаштириб олди-ю, қора клеёнкадан тикилган тирикчилик халтасига солди. Шу кечаси халтани ёстиқ тагига қўйиб ётди. Эртасига эрталаб Болтабой ака ҳузурига кириб борди. «Манави омонатни эгасига топширсам»,— деди қутичани стол устига қўйиб.

Болтабой ака дафъатанига тушунмади. Кейин Сайлининг каловланиб-каловланиб сўзлашидан гапнинг тагига етди шекилли, қўлтиқ таёғига суяниб ўрнидан турди. Агар ўшанда Болтабой ака ҳамроҳ бўлмаганида, мингта чиғириқ, шубҳасиз қийналар эди. Зеб-зийнатларни мудофаа фондига топшириб, банк эшигидан чиққанида елкасидан тор ағдарилгандай енгил тортди: хаёлида намоён бўлган Жалолхон ҳам унинг бу хатти-ҳаракатидан рози шекилли чехраси очик.

Болтабой аканинг кимлигини ўшанда билган. Ана, атрофидагиларни зериктириб қўймаслик учун гап бериб ўтирибди.

— Чап оёқ чапга кўпроқ босган экан, қаранг, фронтга ташлаб келдим адаштириб. Шеригини қидириб юргандир!..

Хизмати туфайлими бир оз тўнгроқ бўлган Эсонбоев тишининг оқини кўрсатди.

— У ёқларда ҳам каламуш кўп бўлар эканми?— дея ўзича аския қилди Эсонбоев.

Болтабой аканинг курак тишлари сўйлоқлиги учун лақаби «Каламуш» эди.

— Ҳа, ия, бўлганда қандоқ! Каламушнинг кони фронтда-да! Бироқ «Туя» йўқ экан.

Болтабой ака қаҳ-қаҳ уриб кулди. Эсонбоев (лақаби туя, юрганда лўкиллаб қадам босади) кулгиси қистаганига қарамай мўйловининг тагига яшириб, аскияга пайров қилишга уриниб кўрди:

— Осмонда душман самолётлари пайдо бўлганда сиз унча қийналмагандирсиз?

— Ҳа, йўқ!— деб бош чайқади Болтабой ака.— Биз тапир-тупир ер ковлаб кириб кетардик инимизга.— Лекин-чи, Норқўзи ака, туяси-фатларга қийин экан!

Уй ичи яна кулгидан янгради.

Сайлихон эшикда кўриниши ҳамон эркаклар жим бўлиб қолишди. Унинг ҳурмати учун ўринларидан қимирлаб жой кўрсатишди. Сайлихон уларни безовта қилмаслик учуноқ шошиб пойгоҳга чўккалай қолди.

— Мана, тўйни ҳам бичиб қўйдик,— деди Болтабой ака салом-алиқдан кейин.

Сайлихон шундай бўлишини сезган эса-да, негадир эти жимирлашди. Жавобан бир нима демоқчи бўлди, бироқ тилига сўз келмади. Қулимсираб, бош ирғади-ку, лекин ички бир товуш: «Тўй Жалолхонсиз ўтаверадими?!» дегандай бўлди.

Деворга осиглиқ турган соатнинг на мили қимирлайди, на чиқиллайди. Жимжит. Бу сукунат ютиб юборадигандай туюлади унга.

«Бир нима бўлдимикан?!» Сайлихонни ваҳима босади. Бу савол уни кейинги пайтда кўпроқ таъқиб эта бошлади.— Жуда кўнглим алағда бўлиб боряпти»; деди ҳамкасблари билан сирлашганда.

— Фол очдиринг, тинчийсиз,— деди ҳандалакбўй Ойпошша деган жувон.

У, Ермозор томонда «нафаси ўткир» Насибулла деган мулла борлигини, киши кўзига кўринмай чилла ўтиришини, астойдил ихлос билан ёлборганларга дам солиши, гоҳида қуръонга қараб фол очишини айтди.

Сайлихон Ойпошшага боқиб энтикди. У оғиз очиб бирор нима демагани билан кўзлари илтижо қиларди.

— Бўпти!— деди Ойпошша.— Кечки пайт кираман. Отин бувидан азмойиш олиб кўрай-чи, нима дер эканлар?

Ойпошшанинг «азмойиш олиши» анчага чўзилди. Сайлихон бир амаллаб кунни ўтказар ва эртанги тонгни кутарди. У фабрикага одатдагидай вақтлироқ келиб, дарвозадан нарироқдаги оқ терак тагида тўхтар. Ойпошшанинг йўлига нигорон боқар эди. Ахир унга ўша ёрмозорлик нафаси ўткир мулла эрининг тирик эканини аниқлаб берибди-ку? Қалин ўрмон ичида аллақандай серсоқол одамлар билан юргани худди кинодагидай кўринган эмиш-ку Ойпошшанинг кўзига.

Ана, у келаётибди. Оёқ олиши илдам. Қувончли хабар етказсинда, илоё! Ойпошша ҳам уни кўрганга ўхшайди, қўл силтади. Яқинлашганда қошини учириб қўйиб сирли:

— Эртага,— деди.

У ўз элчилигидан хурсанд шекилли икки юзи ширмондай.

— Вой худойим-ей,— дея уҳ тортди Сайлихон.

Унинг сабрсизланаётганини кўрган Ойпошша:

— Айланай, чиданг. Бир кеча — минг кеча бўлмас,— деб насихат қилди.— Домла почча бундақа ишга сидқидилдан киришаллар. Поко парвардигорга, хизр Илёс, ғавсил Аъзам пирим ва ҳамма-ҳамма бузрук авлиёларга кечасиминан сиғиниб чиқаллар. Йўғасам қаёқда!— Ойпошша имлаб Сайлихон томонга энгашди-ю, қулоғига шивирлади:— Сайлихон, айланай, назр-ниёз, а? Отин буви кишининг қўлига қарайди. Кўнгли тўлмаса олиб қолиб: «Бораверинглар. Ўзлари китоб қараб қўяллар»,— деб эшикдан-ла қайтариб юборадиган одатлари ҳам йўқ эмас.

Сайлихон уни худди ҳозироқ ҳайдашаётгандай шошиб қўлини кўксига қўйди:

— Хўп-хўп.

Эртасига ишдан кейин у Ойпошшага эргашиб, Ермозор томонга йўл олди. Жалолхоннинг фронтдан тирик қайтиш-қайтмаслиги «нафаси ўткир» домланинг қўлида, унинг хоҳишига ҳам боғлиқдай жонсарақ, қўлтиғидаги тугунчага аҳён-аҳёнда қараб қўяди. Ойпошша «Кийилган бирорта кўйлагингиз бўлса ҳам отин буви қайтармайдилар», деган эди. Нима қилсин, бисотида келинлигида кийган беқасам камзули ётган экан. Шуни ола қолди. Жалолхон эсон-омон қайтсин.

Фақат жони омон бўлса бас. Бош-кўзидан садақа бундай кийим-кечаклар!

— Домла поччанинг олдиларига кирганингизда-чи...— йўл-йўриқ кўрсатарди Ойпошша. Сайлихон эса уни паришонхаёл тинглар ва баъзан бошини қимирлатиб қўяр эди.

— Келдик,— дея шивирлади Ойпошша тор кўчага қайрилганларида.

У негадир у ёқ-бу ёққа аланглади-да, қўш табақа эски, кошинкор эшик ҳалқасини шақирлатди. Аёл кишининг «ким» дегани эшитилди. Сайлихонга бу овоз эгаси эшик ортидан анчадан бери кутиб тургандай туюлди.

— Биз,— Ойпошша ўзгача иззат-икром билан товуш берди-да, Сайлихон томонга қайрилиб шивирлади:— Узлари.

Оқ дока рўмоллик, тўпигига тушган узун оқ кўйлак кийганигами бўйи узун кўринган аёл эшикни очди. Ғира-шира пайт бўлганидан унинг афти қандайлиги, ёшми-қарилигини билиш қийин эди. Ундан нарироқда турган паст-баланд беш қиз:

— Ассалом,— дея одоб ва итоаткорлик-ла салом беришди. Уларнинг қироатиданоқ булар кимнинг фарзанди эканини пайқаш қийин эмас эди.

Сайлихон кўришиб бўлар-бўлмас қўли қайтишидан қўрққандай отин бувига шошиб тугунни тутқазди.

— Сал ҳаялладингларми? Домла поччангиз яқинда йўқловдилар,— деди отин буви овозида аллақандай ўзгача бир мулойимлик билан. Шундагина Сайлихонга отин бувининг қиёфаси аниқ кўриниб кетгандай бўлди: қоратўридан келган, истараси иссиққина қирқ ёшлардаги аёл экан. У негадир имлаб ҳовли этагидаги кичкина эшикка қараб юрди.

Сайлихон икки қадам қўйиб иккиланди: отин буви балки бошқа зарурат билан... у жой... Ойпошша бораверинг, дегандай биқинига туртди. Дарҳақиқат, отин буви бу бадбўй, пастаккина уйчага кирди-ю, қоронғилик қаърига шўнғиди. Сайлихон қаерга келиб қолганини билмай юраги така-пука, турган жойида гир айланди. Шунда бурчакда каламуш юргандай шитирлади ва айни пайт милтираган ёруғ кўринди.

— Келаверинг,— дея чорлади отин буви юракка далда берувчи майин овозда.— Энкайиброқ...

Сайлихон икки букилиб чиптами нима биландир тўсилган тешик орқали сомонхонага ўтди.

— Баракалло,— деди кимдир.

Сайлихон эркак киши овозини эшитганида чўчиб кетига қаради. Аммо у ерда отин буви йўқ, тешик оғзига тутилган нарса аста еллинарди.

— Утира қолинг... бу ёққа,— деди бояги товуш.

Сайлихон қиялаб қараса, ўзига иккита каттакон кўз қадалиб турган экан. Уртадаги пастгина сербар курсида яқинда ёқилиб пилиги паст туширилган лампачироқ милтиллари. Чироқ билан бирга чарм муқовали китоб ҳам турарди. Қуръонни кўргач андак юраги тинчиди. Қўлини кўксига қўйиб салом бергач, чўккалади.

— Илоҳа о-омин!

Сайлихон фотиҳага қўшилиша қўл очди.

Қаердадир сигир кавш қайтарар эди-ку, ўзи кўринмасди. Фақат шифтгача тиралган сомон, четроқда маккапоя, хашак. Курсининг у томонида қора чопонлик, бошига қийиқчадан салла ўраган серсоқол бир киши икки букилганича қуръон тиловат қилар эди. Бу пайт кўзи юмуқ бўлгани учун ҳам Сайлихон унинг сомондай сарғайган, афт-ангорига ўгринча қарашга ботинди.

Дуои фотиҳадан кейин:

— Отин бувингиз айтувдилар,— деб қўйди қаршисидаги эркак кўзини очиб. Сайлихон уни Ойпошша кўп мақтаган ўша нафаси ўткир Насибулла домла эканига ишонч ҳосил қилди. Рафиқасини ҳатто орқасидан ҳам сизлаб гапириши эса бутунлай ром этди.

— Қирқ йил уруш бўлгандаям ажали етган ўлади. Бари яратган оллодан,— дея тасалли берди мулла.

«Овозлари ҳам отин бувиникига ўхшаброқ кетар экан». У энди домланинг икки оғиз сўзи билан ўзини тутиб олган, ҳатто аллақандай сомонхонада ёт эркак қаршисида ёлғиз ўтирганини ҳам унута-ёзган эди.

— Куёвнинг исми-шарифлари нима?— деб сўради мулла мулойимлик билан.

«Фол очишга киришдилар шекилли?» Сайлихон шошиб қолди:

— Жалол... Жалолхон,— дея такрорлади.

— Ба-рақалло, Жалолхон, денг. Исмлари чиройли экан. Узлари ҳам келишган йигит бўлсалар керак?

Сайлихон ерга қараб кулимсиради. Домланинг заъфарон чеҳрасига ҳам жилмайиш қўнди.

— «Кулҳуолло»ни кунига қирқ марта қайтариб, ўз паноҳингга топширдим, деб сигинаверсангиз худованди каримнинг марҳамати кенг, ўзи асрайди,— дея насихат қилди Насибулла домла.— Мана мен, бандайи мўмин, икки-уч йилдирки, сомонхонани ўзимга макон тутганман. Ёруғ жаҳоннинг юзини кўриш йўқ. Фақат ҳақ таоло жамолига етишмоқ умидида туну кун тоат-ибодат билан машғулман. Манг,— у бир сочиқ узатди.— Кўзингизни боғланг. Иншоолло каломулло тиловат қила бошлашим ҳамон Жалолиддин кўз ўнгингизда намоеън бўлғусидир.

Сайлихон қийиқчани олишга олди-ку, ҳадиксираб Насибулла домлага боқди. Аммо унинг кўзи юмуқ, лаби қимирлар, ўтирган ўрнида аста чайқалар эди. Домланинг бу сокин сахти-сумбати Сайлихонга таъсир этмай қолмади, кўнглига осойишталик бағишлади. У кўзини боғлаётганида домла:

— Маҳкам, ҳеч нарса кўринмасин,— дея тайинлади.— Энди ўнг панжангизни қуръони шариф устига қўйинг.

Насибулла домла «бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» деб қўйиб «сураи ёсин»ни ўқишга тушиб кетди. Кўзи боғлиқ Сайлихон қаттиқ ҳаяжон ичида ана кўринади, мана кўринади, деб Жалолхонни кута бошлади. Мулланинг аллаловчи товуши ҳам уни тинчлантира олмас, қалт-қалт титрарди. Кўз олдида эса ҳамон қоп-қора зулмат. Қайси бурчакдан чиқиб қолар экан, деб аланг-жалаңг тикилади. Жалолхон эса бот кўринавермасди. Ахир каромат юз бериши керак-ку? «Нафаси ўткир»лиги тўғрисидаги овоза бекорга тарқалмагандир? Ойпошшага кўринган-ку, эри?

Баногоҳ Дом деҳқондаги суд манзараси кўз ўнгига келди. Каромат чеварнинг қистови билан бориб кўрганди. Паранжида ким ҳам танирди? Тумонат одам. Қаршида эски беқасам тўн, оёғида этик, яланг бош бир йигит турарди. «Бир кафт ун олган бўлсам тешиб чиқсин агар!» дея қарғанарди у. Суд инобатга олмади. Кесиб юборди. Ноҳақ ҳукм қилинганини унинг ичи ачиб сезиб турганди. Уша хипча, чапанинамо йигит Жалолхон эди. Қиш ўтиб, баҳор келди. Ариқларда қанча-қанча сувлар оқди. Уни тасодифан «Ривожиё» ҳовлисида учратди. Вой қувонганлари!

Домла шариллатиб сура кетидан сура ўқир, гоҳо нафаси ичига тушиб кетгандек бўлади. Сайлихон эса бу сирли сўзларнинг оҳанги таъсирида тилсимот қулфи очилиб кетишини ва зулмат қопқаси ичи-

дан ўша ўзи билган чапанинамо йигит Жалолхон чиқиб келишини сабрсизлик билан кутар, «Ё олло, ё олло...»— дея ёлборарди. Шу чоғ тасавурида яна бир таъниш манзара айнан тикланди. Жалолхон билан кўча эшик олдида хайрлашган эди. Унинг хоҳиши шундай бўлганди. Қайрилиб қарармикин деб интиқлик билан кутди. Қарамади, кетди. Мана, йиллар ўтди. Ҳамон кутади. У у ёқда зор, ўзи бу ёқда зор. Дийдор кўришиш насиб этсин-да, илоё.

Мулланинг аллаловчи овози бирдан узилди.

— Келин, нималар аён бўлди сизга?— дея сўраб қолди.— Кўзингизга нима кўринди?

«Кўриндимикан?» Сайлихон нима дейшини билмай иккиланди.

Ойпошшага кўринганда унга нега кўринмади? Сайлихоннинг ичини ўкинч таталарди. У кўзини ёчаётганда лампачироқ ва каломулло турган пасттаккина курсининг нариги ёғида икки букилганча зимдан қараб турган Насибулла домла кўққисдан сўраб қолди:

— Ешлигингизда ит таламаганми?

Сайлихон довдиради:

— Бир вақтлар... қайдам...

— Ҳа, ана, кўрдингизми! Пок баданингизга ҳаром итнинг тиши теккан! Йўқ, бўлмайди,— бош чайқади Насибулла домла.— Шунча меҳнатимиз зое кетди.

Сайлихон гуноҳкорона ерга қаради.

— Бўлмасам-чи, мен каломи шарифни очиб, фол қараганимда бир ойлик йўлдаги одамнинг ҳам руҳи кўзгуда кўрингандай намоён бўларди қоларди.

— Кечиринг, домла почча, овора қилдим.

— Ҳа, майли. Бирининг эри, бошқасининг ақаси ёки ўғли фронтга кетиб дом-дараксиз йўқолган аёллар сизга ўхшаб йўқлаб туришадди кулбамизни. Бечораларнинг ҳожатини чиқараман. Болалигингизда ит ёмон қўрқитган экан-да, э аттанг! Яна бир келинг-а? Яхшилаб гусл қилиб, сидқидилдан тавба-тазарру айлаб. Авлиёи анбиёлар йўлига жичча назр-ниёз берсангиз, ис чиқарсангиз ҳам ёмон бўлмайди. Садақа — радди бало. Парвардигорнинг даргоҳи кенг. Иншоолло қабул этса.

— Раҳмат, домла почча,— Сайлихон миннатдорчилик билдирди, туришга ҳозирланиб, қимирлаб қўйди. | Аммо домла фотиҳага қўл очишга шовилмасди.

— Каминаларининг кулбаларига келганлардан ҳеч ким ноумид қайтмаган. Шояд сизнинг ҳам ҳожатингиз чиқса,— Насибулла домла уни умидвор этди.

— Айтганингиз келсин, илоё!— Сайлихоннинг кўнгли балқиб кетиб кўзига ёш олди.

— Сталинград остонасида қаттиқ жанглар кетаётганида худди шу ерда ўтириб, «ёсин»ни ўқиб десангиз дуои бад қилавердим. Салкам мингга етказганимда тушимда отам... бузрукворим аён бўлдилар. Бошдан оёқ оппоқ либосда денг. Қўлларида Сталиннинг расми. Устидан бир чизик чизилибди. Қовоқларини солиб: «Бу сенинг ишинг»,— дедилар-у, ғойиб бўлдилар. Уйғонсам юрағим ўйнаб турибди. Қора терга тушиб кетибман. Жойнамоз устида руқуга бориб ўйлаб қарасам, бу тангри тарлодан келган ваҳи экан. Инчинун менинг бу ишим оллога хуш келмапти. Шу кундан эътиборан дуои бад қилишни тўхтатдим. Борди-ю, давом эттирганимда Сталиннинг устидан иккинчи чизик ҳам тортилган бўлармиди, қайдам.

Сайлихон қўрқиб кетди. Кўзига Насибулла домланинг соқол босган заъфарон башараси баттар заҳиллашгандай, илондай совуқ кўриниб кетди.

У катта кўчада Ойпошшага етказмай зипиллаганча бораётибди-ку, хаёли сомонхонада. «Минг марта «ёсин»ни ўқиб, Сталинни дуои бад қиламан, деб юрганида кўзининг оқигача кўкариб, устидан тупроқ тортилишига оз қолибди-ку?»— дея кўнглидан кечирди алам билан.

* * *

Ҳафтанинг охирида уста Умарникида тўй бўлди.

«Ривожия» маъмуриятига балли. Қаромат чевар идорага кириб тўйга айтганида у ердагилар: «Соттихон билан Миралим ўз фарзандларимиз. Уста Умар ҳам ёт эмас. Артелимизни тузганлардан»,— дейишибди. Қўллаб-қарашиб юборишди. Сайлихон бисотидан олиб бир жуфт ипаклик қўшди. Жалолхон қайтса киярман, деб асраб юрган ўша сариқ турлик атлас Соттихонга буюрган экан. Қаромат чевар тикиб, ўз қўли билан кийдирди. Қиз-жувонлар чилдирма чалиб, ёр-ёр айтишди. Фақат куёв жўралар... куёв жўралар Болтабой ака, Эсонбоев, яна бир-иккита урушдан майиб бўлиб қайтганлар эди. Болтабой аканинг чўлоқлиги ҳисобга олинмаса ёшлар қаторига қўшса ҳам бўлаверади. Борса қирққа киргандир, йўқ эса ўттиз беш-ўттиз олтиларда.

Бу Хўжагаз маҳалласида бутун уруш давомида бўлган биринчи тўй эди. Чилдирманинг гижбанги айни авжига чиқанида ҳовлига кўққисдан Зулфизар кириб келди. Унинг қуймучига тушган узун сочи хурпайиб турарди. Шунга қарамай Зулфизар илгаригидай чиройли. Эгнида ўша елкалари серпахта коверкот костюми, ичидан эса сариқ турлик атлас кўйлак кийган.

Зулфизар, чамаси, шаҳарнинг у бошида туриб чилдирма овозини эшитган-у, юраги жунбушга келиб, бу ёққа югурган. Ана, нафасини ростлай олмай энтикишидан маълум. У теваракка телбаланиб боқар, кимнидир қидирарди. Назари дафъатан Сайлихонда тўхтади. Таниб яқин келди. Кўзларидаги довдирлик сўнгандай, аммо қорачиқлари бояги-бояги кенгайган эди. Унинг чеҳрасига маъсум майинлик югурди:

— Начайлик поччангиз шу кўйлагимни яхши кўрардилар.

У секин гапиргани билан ҳамма эшитди. Сайлихоннинг юраги жиз этди. Кўз ўнгига Жалолхон келди. Никоҳ тўйларида кийган куёвлик либосида эди у: оқ шоҳи кўйлак, камалакдай ранг-баранг беқасам тўн, марғилон нухса дўппини чаккасига чапанинамо кўндирган. Бўш бойланган шоҳи белбоғига чап қўлини тираб, хром этиклик оёқларини кериб, менинг турган-битганим шу, ойимча, бир оз йўнилмаганроқман, деяётгандай кўз қисиб қарарди.

Зулфизар, эшикдан кирганида чалишдан тўхтаб анграйиб қолган чилдирмачи жувонга юзланди:

— Чалинг, «Чертмак»ка, ўйнаб бераман!—деди-да, карашма билан қўлларини кўтарди.

У ер тепиниб гир айланганида гандираклаб кетди. Анчадан бери на тароқ, на сув теккан сочлари от ёлидай тўзғиб, белига чирмашди. Елкалари-ю, юз-кўзини ёпди. Оёқ олиши, қўлини тўлғашлари чилдирма оҳангига гоҳ тушар, гоҳ тушмас. Лаби тинмай қимирлар, чамаси, ниманидир айтиб хиргойи қиларди. Четроқда турган Сайлихон ичидан титроқ туриб, уни зимдан кузатарди. Ана, Зулфизар «ўн гулидан бир гули очилмай йигит ўлган» ўғли Жонийгит, уни «шайдо этган Сарвиноз қиз»ни қўшиққа қўшди. Қуйлаётиб ўзини ерга таппа ташлади-ю, сочи-ни ёйиб дод солди. Фанишерга эргашиб оёқ остида ўралашиб юрган Яша чир эта қолди. Сайлихон югуриб бориб болани кўлига олди. Даврада Эсонбоев кўринди. Норқўзи ака Зулфизарнинг дилини оғритмасайди қаттиқ тегиб, деган ҳадик билан Сайлихон бошқалардан кўмак кутгандай теваракка жавдираб боқди. Ўртада аланга олиб ёнаётган тўнка

ёруғида қоронғи дарвозахона тағидан чиқиб келган Болтабой акага назари тушди. У қўлтиқ таёғига суянганча Зулфизарни кўриб тўхтаб қолганди. Орқасида яна кимларнингдир қораси кўринди.

Куёв навкарлар-ку, деган фикр келди Сайлихоннинг кўнглига. Сайлихон Яшани Настяга тутқазди-ю, Зулфизарни авраб, пўписа қилиб ҳам турғиза олмаётган Эсонбоевга ёрдамга шошилди. Зулфизар уни кўргач тийила қолди. Кўзида ёш-ку, кулиб туриб:

— Яна ўйнаб берайми, сингил?— деди унга интилиб.— Ҳар ўйинларим борки!

— Раҳмат,— Сайлихон суяб турғизди.— Уруш тугасин-а, сайил бошланади. Ушанда ўйнаб берасиз.

Зулфизар ялт этиб қаради. Кўзида яна телбалик учқунлари. Уртадаги олов ёруғида ёлқинланади.

— Сайил бўладими?— деди у ҳансираб.

Унинг кўз қарашидан юраги орқасига тортиб кетган Сайлихон зўрма-зўраки кулимсираб, тасдиқлади:

— Бўлади:

Сайлихон Зулфизарни овунтириш, таванхонага етаклаб бориб, овқатлантириш билан овора бўлиб юрганида куёвни чимилдиққа киргизишга ҳам улгуришганга ўхшайди. Миралимни ўт атрофида айланттириш пайтида чочқи сочиш учун ғамлаб қўйган бир чўнтак тангаси ва манпаси бор эди. Қолиб кетди. Ичкаридан қий-чув эшитилди. Йўқ, ҳали чимилдиққа киритишмапти. Тортишмачоқ ўйнашяпти чамаси. Ана, Болтабой ака. У меҳмонхонадаги шўх янгалару ўйинқароқ жувонлар кўлидан аранг қутулган кўринади. Ҳа, куёв жўра бўлиш осон эканми! У қўлтиқтаёғини дўқиллатганча зинапоядан тушди. Ҳовли ўртасида ҳамон ёнаётган тўнка алангасида унинг терлаб кўпчиган ҳаяжонли афти кўринди. Ҳали эрта куз, кун муътадил бўлишига қарамай эгнида узун ва оғир шинели. Фақат бошида ҳарбийча шапка эмас, янги марғилон нусха дўппи. Қуюқ мўйлови кулги қўнган лаблари устида лопилларди. Қайфи тарақми, қайдам, қадамини эплай олмай чайқалиб-чайқалиб кетарди. Унинг кетидан эшикнинг тепа кесақисига пешонасини уриб қашқа қилишдан қўрққандай икки букилиб Эсонбоев чиқди. У ҳар вақтдагидай жиддий.

«Куёв жўраларни қаранг, биридан бири ёш!»— ичида киноя қилди Сайлихон.

Болтабой ака билан Эсонбоев уй-уйига кетишгач тўйхона тезда бўшаб қолди.

«Илгари тўйлар тонготар давом этар эди. Чилдирманинг гижбанги, карнай-сурнайнинг овози беш чақирим жойдан барала эшитиларди. Энди хўроз бир чақирмасдан-ла ҳамма ёқ сув сепгандай жимжит»,— дея хаёлидан кечирди Сайлихон Зулфизарни жўнатиб қайтаётиб. У меҳмонхонага ўйчан назар ташлади: чимилдиқда келин-куёв, янга бўлмиш Қаромат чевардан бошқа ҳеч ким қолмаганга ўхшайди. Ҳовли этагидаги ҳужрада лампачироқ хирагина милтиллайди. У ерда дада-си билан болалари.

Сайлихон «келин-куёв»ни Қаромат чеварга, Қаромат чеварни эса худога топширди-да, ухлаб қолган Яшани кўтариб, Настя билан Ганишерни эргаштирганча ўз уйига қайтди.

У кўзини очса, уй ичи ғира-шира экан. «Ҳаво булутми?»— деб ўйлаб деразага қаради. Йўқ, шунчаки барвақт уйғонган экан. Сайлихон ўрнидан турди. Деворда бир парча шуъладай йилтираётган ён соатга қўл чўзди. Одатда, эгасидан ёдгорлик бўлмиш бу соат қоронғида кўринмаса-да, мен сизлар билан биргаман, дегандай чиқиллаб турарди.

Анча бўлди тўхтаганига. Ногаҳон юраги бир хил бўлиб кетган Сайлихон соатни олди-ю, беихтиёр қулоғига тутди. Жимжит, муздай.

— Бу шунчаки бир темиртак соат...

Ҳовлига чиқиб қайтаётганида эшик тагида оқариб ётган нарсага назари тушди-ю, ўша томонга қараб юрди. Хат экан. Тўйдалигида почтальон ташлаб кетган бўлса керак. Тунда қайтганларида эса кўрмай босиб ўтаверишибди. Кимдан экан? Жалолхондан одатда уч бурчак хат келарди. Сайлихон у ёқ-бу ёғига қаради-ку, лекин ёзувига кўзи ўтмади. Ичкари кирибоқ лампани ёқди. Ҳарбий комиссарликдан экан.

Сайлихонни ғалати бир ваҳима босди. Конвертни очишга эпақаси келмай йиртиб юборди. «...Сизнинг эрингиз...» деб бошланарди конвертдаги муҳрлик хабар.

— Ё олло,— дея пичирлади Сайлихон кўзини чирт юмиб кейинги сўзларни ўқишга юраги бетламай.— Мен сенга нима ёмонлик қилдим? Қайси гуноҳим учун?..

У кўзини очди. Қўлидаги ярим варақ малла қоғоз тинмай титрарди. Сайлихоннинг азоб тўла нигоҳи малла қоғоздаги айрим сўзларни илғаб-илғамай бошқасига сакрарди: «...Социалистик Ватан учун бўлган жангда, ҳарбий қасамга содиқ... 1944 йилнинг 19 июлида мардларча...»

Давомини ўқий олмади. Бу сўзларнинг маъноси унинг онгига ҳали етиб бормаган, етиб борса ҳам ишонгиси келмас, қирқоёқдай ўрмалаб, бетўхтов яқинлашаётган бу даҳшат, қоп-қора кўланканинг этагига илашиши, вужудига тирмашишидан кўрқиб қўлларини силкитар, зўр бериб бошини чайқар эди. Шу аснода ичида бир нима узилгандай бўлди. Оёғида дармон қолмай, тиззалари ўзидан ўзи букилиб кетаверди. Кўз олдидаги лампачироқ, деворда осиглиқ ён соат — ҳамма нарса қўққисдан чарх урди.

Тўққизинчи боб

„Пайтавалар қурийдиган бўлди!«— деб тўпчиларнинг оғзи қулоғида. Деярли икки ой ботқоқ кечишса-я!

Белоруссия учун олиб борилган ҳужум жангларида сафлари сийраклашган Жалолхонлар полки олдинги линиядан иккинчи эшелонга кўчирилди.

Батарея ўзига ажратилган ерга жойлашди. Тўп расчётлари ҳар қайсиси учун тўпхона, гир айлана мудофаа истеҳкоми қуриб-қазиб битиргачгина дам олиш дақиқалари бошланади. Бундай пайтда бировлар ўт очиш позициясида навбатчилик қилса, бошқалар кир ювади, сочсоқол олади, ёки хат ёзади. Белий билан Усубали эса... Ҳа, уларнинг одати шундай, Жалолхон қилинган ишлар ҳақида батарея командирига доклад қилиб қайтганида иккови баҳслашмоқда, бошқалар эса уларни гиж-гижламоқда эди.

Асли оти Петрус-ку, кипригигача оқ-сарик бўлгани учун ҳамма Белий деб чақирадиган солдат анча муғамбир. Қирғизистонлик Усубалининг жиғига тегишни яхши кўради.

— Ҳарбий комиссиядагиларга ҳайронсан киши,— деди тўпни тозалаб турганларида.— Сен, Усубали, аслда кавалерия учун яратилгансан. Артиллерияда нима қиласан-а, кип-кичкина бўлиб?

Усубалининг тажанглиги кўзиб кетгандан азбаройи тили тутилиб қолди. Гап келганда лекин Усубали ҳам аямайди. Қайси куни Петрусъ итар-итарда йўл четидаги ботқоққа ботиб кетди. Шох синдириб ғилдирак тагига тикаётган Усубали тортиб олди. Нафасни ростлаш учун тўхтаганларида Петруснинг кийим-кечагини ювиб-сиқиша туриб:

— Бизга ўхшаганлар оёғимизга чиптами, пўстлоқми боғлаб ўтиб

кетаверамиз бундай ботқоқлардан. Бироқ кў-қўй! Қийин-қийин Белий-га қийин!— деди унинг залварли гавдасига ачингандай боқиб.

Тоза кулишди.

Жанг майдонида бир оз осойишталик чўккандай бўлса, расчётдагилар аксари, ҳангомага тушиб кетишади.

— ...Юртинг ҳамма ёғи тоғ экан, тирикчиликларинг нима билан ўтади? Тошга экиб, тош терасизларми?— дея кулги қиларди Петрусь.— Мана бизнинг ўлка бошқа гап.

— Жилғаларда жилдираган тиниқ сув. Дараларда писта, ёнғоқ. Ҳе-ҳе! Сен бизнинг айилни кўрмабсан — дунёга келмабсан. Тирикчилигимиз чорва билан. Эт-мой, қимиз. Хўш, сенинг...

— Бизнинг далаларимиздами, ҳамма нарса битади,— Усубалининг сўзини оғзидан олди Петрусь.— Масалан, бульба, бурак, бугдой...

— Белийнинг бульбаси,— Усубали ҳам бўш келмади,— қайси куни ўзи чўмилган ботқоқда битса керак, а, қоп-қора бўлиб?

Гуррос кулги кўтарилди.

Русчага анча нўноқ Усубали бундай баҳса баъзан лаби-лабига тегмай «ўрисчалаб» ташлайди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Узининг айилни мақтаб-мақтаб: «Сержант билан землякмиз! Ишонмасанг сўра»,— деб Жалолхонни гувоҳ қилди.

— Кичкинтой бўлсанг ҳам ёлгонни ямламай ютасан-да!— эътироз билдирди Петрусь.— Сержантимиз Фарғона водийсидан. Сен бўлсанг Қирғизистоннинг нақ тоғидансан.

Нега тушунишмайди-я, булар, дегандай Усубали қошини чимириб бош чайқади:

— Пра-вилна!— деб қўйди-да, Жалолхонга қараб:— Бизнинг айил тўў бошинда. Сержантнинг шаари тўмўндў. У-ўшандай кўринивеле турот.

Усубали батареяга Марди ҳалок бўлгандан кейин Воронеж яқинида янги от-арава билан келиб қўшилди. Қирқ учинчи йилги буюк Курск-Орел жанги олдиан артиллерия полкидаги шатак отлар автомашиналар билан алмаштирилганда Усубали жийрон қашқанинг бўйнига осилиб йнглаб юборди. Чунки бу от ўз уюридан, ўз қўлида катта бўлган, иккови армияга бирга сафарбар қилинган эди. У узоқ вақтгача отларини унутолмай қийналиб юрди. «Қашқатойим» деб қўярди жийронини эркалатиб. Уша қашқатойи тушларига ҳам кириб чиқарди. Усубали яқинда дивизиялари Пинск ботқоқликларидан жанг билан кечиб ўтаётганларида ҳам отларини эслади. Тўпни тортиб бораётган оғир «студебеккер» гупчагигача лойга ботиб, чиқаролмай қийналганларида ҳам жийрони билан саманини қўмсаган эди.

Ботқоқ кечишлари итар-итарлар ниҳоясига етди шекилли. Мана, этик-энгиллар ҳам тозаланди. Жалолхон кийимларини батарея жойлашган майдондан унча узоқ бўлмаган ҳовузда ювди. Ҳовузни бомбани ёки оғир тўп ўқи ўйган. Сизот сув тўпланиб ҳосил бўлган ҳовузлар бу атрофда кўп. Дарахтлар ҳам майиб — ярим белидан синган, қуйган, ўпирилган. Чиринди хашак, янги кўкарган кўкатлар ичида от ва одам суяклари, занг-босган снарядлар, ҳатто пачақланган танк, машиналар ҳам топилди. Урмон четидаги ялангликда бир ғилдираги синиқ тўп ёнбошлаб ётарди. Шу мажақланган тўпга назари тушиб, ҳали атрофда ажал шарпаси изғиётганини бирдан эслагандек бўлди.

У старшина улашган чорак бўлак кир совунда пайтавасини юваётиб кулимсиради. «Кийимларингизни ким ювиб беради?»— деб сўрабди хатида Сайлихон.

— Ким юварди? Ўзимиз,— дея сўзланди Жалолхон. У нарироқда оқ қайин шохларида шамол ҳилпиратаётган ич кийимлари, гимнастёркасига кўз қирини ташлади. Шими яхши сиқилмаган эканми, почасидан чак-чак сув сирқирди. Уйда эканида қалин чопон, камзулга ўхшаган

нарсалар ювилганда ўзи кўмаклашиб юборарди. «Биров кўrsa уят-ку? Қўйинг» У эшигига келин бўлиб келган куннинг иккинчи кунидек кўпдан совун тегмаган, ҳатто лагердан кийиб қайтган пахталигигача жомашовга тиқиб кир ювишга тушиб кетганди. Биров кўrsa уят эмиш! Сайли шу нозик, оппоқ қўллари билан икки жомашов, тўла кирни ювиши, чайиши, ҳам сиқиб ёйиши керак-ку, ўзи айвонда томоша қилиб ўтириши керак экан! Ҳа, уят қилса қила қолсин ўша димоғига қурт тушган эркаклар! Вайрона кулбасиники обод этган, қоп-қоронғи юрагида чироқ ёққан меҳрибон завжаи ҳалолига қарашмаса унинг нимаси эркак?

Жалолхон илиқ офтоб тафтида яланғоч бадани балқиб, узала ётди-да, кўзини юмди. Бейхтиёр қамоқдан қайтган биринчи кунлари эсига тушиб кетди.

— Одам қадами тегмаса тошдан ҳам янтоқ ўсиб чиқар экан,— дея ўзича сўзланди.

Уйга кирса бўм-бўш, ҳовлига чиқса чакалакзорга айланиб кетган. Онаси у қамалмасдан олдиноқ пишиб турган экан. Тез уйланишига ҳам аслида у кишининг: «Кўзим очигида тўйингни кўриб қолай»,— деб қисташи сабаб бўлган эди. Онаси оламдан ўтиши билан хотини кетиб қолибди. Харидори ҳам тайёр экан, турмушга чиқибди. Унинг қайтиб келганини эшитиб, бармоғини тишлаган эмиш. Бу гапни топиб келган янгаси балки кўнгли учун қўшиб-чатгандир. Бармоғини тишлайдимийўқми унга барибир. Бўлар иш бўлган, коса синган. Қайта ўрнига келмайди. Уни қаматишган айрим ўртоқларга, эшитишига қараганда, ҳайфсан эълон қилишган эмиш. Ҳайфсан! Жалолхон алаמידан бошини деворга уриб ёрмоқдан бери бўлиб гузарга чиқар эди. Нима қилсин бошқа? Илгариги иш жойига боролмайди. МТСдагилар ўзларини четга олишди. Жар ёқасида осилиб турганида ёрдам беришмади. Аксинча итариб юборишди: катта акасининг Мадаминбек қўл остида «лашқари исломга хизмат қилгани» тўғрисидаги далилларни қаёқдандир қовлаштириб топишибди-ку, аммо Мадаминбек ва унинг содиқ йигити бўлмиш акасининг шўролар томонига ўтиб хизмат қилганлари, Фарғона водийсида қон тўкишга чек қўйиш, тинчлик ўрнатиш йўлида курашиб ҳалок бўлганлари ҳақида ҳеч нарса ёзишмабди. Фирибгар Кўршермат кўрбошининг йигитлари уларни Водилда қопқонга тушириб чавақлаганлари, каллаларини найзага қадаб: «Мана большавойларга имонини сотган, шариятнинг ҳақ йўлидан адашган Мадамин кофир!»— дея жар солиб, қишлоқма-қишлоқ кўтариб юришгани тўғрисида эса миқ этишмаган.

Жалолхоннинг ичи тўла дард. Бироқ ҳамдард бўладиган ҳамсоясини йўқ. Умуман олганда қамоқдан қайтган бир одамнинг оҳ-зорини тинглаш кимга зарур келибди? Жалолхон гузарга чиққанида ҳам кўпчиликка қўшилмас, бир чеккада мунғайиб ўтирарди. Теварак-атрофдагиларнинг гап-сўзларига унча аралашавермасди. Тўғриси, одамларга ишончини йўқотган. Лекин бир сафар у тилини тия олмади.

— Кўрдингизми?— деб қолди уни туртиб ёрмозорлик Насибулла домла. У илгари маҳаллада мачит борида имомлик қилар, ҳозирги кунда эса бозорга айланишарди. Илгариги соқол, қомат қўйиш йўқ, сип-силлиқ бўлиб олган.

Қўлидаги пиёлани қўйиб қараса, бир жувон. Ҳатто кўзига қадар рўмоли билан бекитиб, кўчадан ўтиб бораётибди.

— Хўжаэгаз маҳалласида истиқомат қилувчи уста Умарнинг қизи. Отаси шу қизининг касрига учраб басир бўлди.

— Тақсир, андак янглишмадиларми?— деб қўйди суҳбатда ҳозир бўлган бир мўйсафид.— Уста Умар қизи очилмасдан-ла илгари кўр бўлиб қолганди. Аксинча ҳозир анча тuzалган дўхтирларга қаратиб.

— Майли, отасини қўяверинг,— деди Насибулла домла ҳамсуҳбатининг сўзини бўлиб. Бу беор шунчалик гуноҳи азимга ботганки, ёшигина бўлатуриб ҳалитдан иккита эрнинг бошига етди. Илгари бир тракторчига теккан эди. У шунинг касофатига учраб жонидан айрилди. Кейин Сайфиддин Махсумнинг ўғиллари, кўп соҳиби сухан, фозилу фузало йигит, Маҳамадшерга тегди. Унинг ҳам уйини қўритди. Бу алвасти кўп эрнинг жонига завола бўлади ҳали! Ҳа, мени айтди дерсизлар!

Жалолхон Насибулла домланинг оғзидан «тракторчи» деган каломни эшитган заҳоти кўчанинг у юзидан ўтиб бораётган оқ рўмоллик жувонга яна қаради. Қаради-ю, юраги шиг этди. Наҳотки бу ўша раҳматлик Жўра полвоннинг беваси Сайлихон бўлса?

— ...Қани энди белида белбоғи бор бирорта йигит топилса!— деди Насибулла домла.

Бу гап иззат-нафсига тегса ҳам Жалолхон ўзини босиб истехзо билан сўради:

— Нима қилардингиз?

— Шартта калласини узиб ёнига қўйиб қўйса, бу беҳаёнинг!

Чорпоя тўрида чордана қуриб, икки букилиб ўтирган Насибулла домла Жалолхоннинг кўзига худди азроил бўлиб кўринди.

— Белбоғи бор йигит топилдиёқ дейлик,— даврадаги мўйсафид гапга аралашди.— Бироқ анави артист қиз Нурхоннинг акаси билан отасининг куни унинг ҳам бошига тушади-да?

Домла индамади. У ўртадаги патнисдан олиб оғзига солган туршакни дам у лунжига, дам бу лунжига ўтказиб сўрарди.

Насибулла домланинг жавоб топиб беролмай қолганидан дадиллашдими мўйсафид қайишган белини ростлаб, чорпоя панжарасига суянди-да, ривоятга тушиб кетди:

— Ҳазрати Одам Ота билан Момо Ҳавони олиб қаранг. Ўзингизга ўхшаган муллаларди гапига қараганда, худонинг қудрати билан, ер юзига тушганларида қип яланғоч эканлар. Ушанда Одам Ота, нега овратингни очиб юрасан, деб ор қилиб Момо Ҳавони ўлдирмадилар-ку, тақсир?

— Бари худодан,— деб қўя қолди Насибулла домла лунжидаги туршакни шимишда давом этиб.

— Оғзингизга ҳалво!— деди мўйсафид баҳсада қўли баланд келганидан рағбатланиб.— Бари худодан...

Анчадан бери зардаси қайнаб ўтирган Жалолхон гапга аралашди:

— Домла почча.

— Лаббай?

— Татарлар, қозоқлар, ўзимизнинг қирғизлар ҳам мусулмон-а?

— Алҳамдулилло. Улар ҳам мусулмон қавминда. Айниқса татар миллати динга қаттиқ бўлади.

— Унда нима учун уларнинг хотин-қизлари паранжи ёпинишмайди? Нимага ҳеч ким, ҳатто ўша мусулмони комил татар муллалари ҳам уларни, паранжи ёпинмадинг, деб камситмайди?

— Шариат...— дея дудуқланди Насибулла домла.

— Уларга шариатти йўли бошқа-ю, бизга бошқа экан-да?

— Шариатга тил теккизманг, куфр бўласиз!— Насибулла домланинг ранги ўчди.

— Домла почча!— Жалолхон азбаройи қизишганидан тиззалаб, муфти ўтирган томонга чўзилди.— Уз тирикчилиги билан юрган бир хотин устидан фисқ-фасод қилиш, бечорага ўлим тилаш айб эмасми? Менмас, сиз куфр бўлдингиз!

У қўлини паҳса қилиб, шалалоқ ургандай бир силтади-ю, шартта ўрнидан туриб кетди.

Жалолхон чойхонадан узоқлашгач эсини йиғиб бундай қараса, уйига эмас, Сайлихон кетаётган томонга бораётганини пайқаб қолди. Уят-ку, деган фикр ўтди кўнглидан ва дарҳол оёғини тортди. Аммо икки кўзи майдалаб ўрилган узун чилвир кокиллари рўмол тагидан чиқиб тўлғанаётган, ҳамон ёш қизлардай хипча, оқ шоҳи кўйлаги ҳил-пираб бораётган Сайлихонда эди. Сайлихон эса жадал узоқлашарди. У билан бирга ёш умрининг беғубор дамларидан қолган ширин эсдаликлари ҳам бир ҳовуч нурдай бўлиб тобора узоқлашарди. Сайлихон муюлишдан ўтганда Жалолхон шарм-ҳаёни ҳам унутиб кетидан қувган. Бари эсида. Муюлишдан кейин катта оқ терак келади. Уша ерда кувиб етган.

— Сайлихон,— деб чақирган эди аста, лекин товуши шанғиллаб кетгандай туюлганди ўзига.

Сайлихоннинг кўрқани муқаррар. Бегона эркак кетидан қувади-ку, кўрқмасинми? Лекин қайрилиб қаради. Терак таги анча қоронғи бўлишига қарамай бахтига таниди. Вой, деди. Отини ҳам атади. Чама-си Сайлихон бу тасодифий учрашувдан хурсанд эди.

Сайлихонни уйига қўйиб қайтганида Жалолхоннинг кўзига шу чоққача тор кўринган олам гўё бирдан кенгайгандай бўлди. Эшигини очиб ичкарига кирганида ҳовлисининг ҳавоси ҳам ўта мусаффо эди назарида. Упқасини тўлдириб, шимира-шимира нафас олди. Ҳатто девор тагигача томир отиб говлаб ётган анжир-анор, беҳи буталари қоронғида чакалакзор эмас, оромгоҳдай кўриниб кетди кўзига.

Эртасига кун чиқмасдан гузарга ўтди. Бир чойнак аччиқ чой ичди-да, шойи-атлас артелига қараб йўл олди. Тепасига «Ривожия» деб ёзилган қизил дарвозага яқин баҳайбат чинор тагида ўтириб, пойлоқчилик қилди. У Сайлихоннинг йўлига кўз тутди. Нега кутаётганини ўзи ҳам аниқ билмайди. Олдида жилдираган ариқ. Юқорида ғуррак фуриллайди.

Кўчада йўловчилар кўпайди. «Ривожия» дарвозасига кираётганлар аксарияти аёллар. Баъзилари бепаранжи бўлгани билан дока рўмоли ичидан фақат кўзларигина кўринади. Сайлихон ҳамон йўқ. Кириб кетганмикин, деб типирчилаб турганида бирдан келиб қолди. Жалолхон юраги уриб, олдинга талпинди-ку, аммо чинор панасидан чиқмай тураверди. Дадиллик етишмади.

Сайлихон бир тўп аёллар билан ниманидир сўзлашиб, дарвозага яқинлашмоқда эди. У шафтоли гулли одми кўйлақда бўлгани билан атрофдагилардан ажралаб турарди. Қайфияти ҳам яхшига ўхшайди — ёнидаги бўйи пастроқ, ўрта яшар аёлнинг гапига мароқланиб кулди. Жалолхон вужудида ажиб бир туйғу билан Сайлихонни ўғринча кузатарди. У ҳеч нимадан беҳабар ёнидаги ҳамроҳлари билан ўтди-кетди, Жалолхон бекиниб турган жойидан чиқди. «Ривожия» дарвозаси томон юраги бетламайгина биё-икки қадам қўйди-ку, қайрилиб кетди. Уйига борса, эшик тирқишига хат қистириб кетишибди. Очиб ўқиса МТС дан экан. Қалбда эски алам бурқсиб туташга тушди. Чақиртиришибди... Жалол энди керак бўлибди уларга!

У кунни билан аниқ бир фикрга келолмай боши қотиб уйда ётди. Кеч киришини кутди. Пешинданоқ гузарга отланди. Четроқдаги чор-пояда ўтирган таниш йигитлар даврасига бориб қўшилди. Улар гапирса ҳа-ҳа, деб қўяр, кулса куларди. Бироқ эс-ҳуши бутунлай бошқа ёқда-ку, икки кўзи йўлда эди. Шундагина у тракторчиликни қанчалик яхши кўрмасин тепасига йирик-йирик ҳарфлар билан «Ривожия» деб ёзиб қўйилган дарвозадан йироққа кетолмаслигини ҳис этди.

Жалолхон узоқ пойлади. Бироқ Сайлихон кўчада кўрингани билан йўлини тўсиб, олдига боролмайди-ку? Бунга ҳали кўниккандан кўникамаган, дўстдан душмани кўп. Ҳа, анави муфтига ўхшаб тишини қайраб

юрганлар анча. Сайлихонни катта йўлнинг қоқ ўртасида тўхтатиб бўларканми? Майли, сўзлашмаса ҳам узоқдан кўрса бас.

Кун ботди. Қоронғи туша бошлади. Чойхонада чироқ ҳам ёқилди. Утмади. Кўзи шамғалат бўлмаслиги учуноқ жойидан жилмади, лекин Чорпоянинг панжарасига суяниб, ҳақ деб пойлади. Йўқ, кўринмади. Тинчликмикан?

Жалолхон ўрнидан қўзғалди. Яқин жойда тақиллаган қоровул тоқисидан ҳушини йиғди. Бошқа маҳаллада бемаҳал санқишдан фойда йўқлигини шундагина англаб изига қайтди.

У билан «Ривожия»да учрашди.

— Биз ҳам шу ерлик бўлиб қолдик,— деди ийманиб.

Улар ҳовлида гаплашиб турганларида Каромат чевар келиб қолди. Сайлихон у билан таништириб:

— Мени ишга чевар ая олиб келганлар. Эсонбоевни танирсиз, мелиса? Уша кишининг болалари бўладилар,— деди.

— Кўргулик экан,— деб кўнгилчанлик билан бош чайқади Каромат чевар.— Сайлихон минан биз езини эслаб кўп ачинганмиз. Эсон омон қайтибсиз, шукур қилинг, айланай.

Жалолхон қўлини кўксига қўйиб, миннатдорчилик билдирди.

— Раҳмат... сиз-ку, кўнгилнинг юмшоқ, ачинаяпсиз, Лекин...— деб кулимсиради Жалолхон,— Эсонбоевнинг кўнгли қаттиқ бўлса керак.

— Нимага ундоқ дейсиз, вой?— Сайлихон ўртага тушди.

— Нимага деганингизда синаб кўрганман: кўнгли қаттиқ одамнинг қўли қаттиқ бўлади... Ҳали-ҳали юзимдан шапалоғининг изи кетмайди.

— Каромат чевар эрининг тарафини олди:

— Ука, бу кишининг хизмати шундай... Мелийсачилик. Эгри бўлма, тўғри бўл, дейди-да.

У Сайлихонга бош ирғаб хайрлашди-ю, бирга кетамиз, тўхтанг, деганига қарамай жўнаворди. Улар ҳам Каромат чевар қетидан дарвозага қараб юришди. Бироқ кўчага чиққанларида қорасини йўқотишди.

— Чевар аяни хафа қилдингиз,— деди ёнма-ён бораётган Сайлихон.

— Мана ишонмасангиз,— Жалолхон чап юзини тутди.

Ҳақиқатан ҳам унинг ёноғида тангадай эски яра ўрни қорайиб турарди.

— Урганми?

— Уриш ҳам гапми!

Жалолхон чимирилиб қўл силтади. Шунда у гап билан бўлиб анча жойга бориб қолганини пайқади. Сайлихон ҳам эсини йиғиб теваракка аланг-жалаң боқди. «Ёт эркак билан бошлашиб юрибди, демайдимиз кўрганлар?» У андишага борди шекилли юзини тўсиб дока рўмолининг четини чайнади.

Жалолхон бу ноқулай аҳволдан қутулиш учуноқ сўз қотди:

— Кеча йўлингизни пойладим, кўринмадингиз?

— Қаерда?— сўради Сайлихон.

— Гузарда.

— Сиз ҳам а-ашиларга қўшилдингизми?

— Кимларга?

— Ким бўларди?— Сайлихон бурнини жийирди.— Чойхонадан жилмай, юзи очиқ хотин-қиз кўчадан ўтса йўтали қистайдиганларга-да!

— Аксинча!— эътироз билдирди Жалолхон.— Уша йўтали қистайдиган кўксовларни томоғини яхшилаб силаб қўйсаммикан, деб ўтиргандим.

— Яхшиям орқа кўчадан айланиб ўтганим,— дея танбеҳ бергандай

бош чайқади Сайлихон.— Йўғасам яна бир карра Эсонбоевнинг қўлига тушар экансиз.

Жалолхон ётган жойида пиқ-пиқ кулди.

Кейинча деярли ҳар куни ишхонада Сайлихонни узоқданми-яқинданми албатта учратарди. Мабодо кўринмай қолса уни-буни баҳона қилиб тайёрлов цехига тўғри кириб бораверарди. У ердаги қиз-жувонлар ер тагида илон қимирласа билишади. Сайлихон томонга кўз қисиб гап ота бошлашади. Жуда шўх эди-да, улар!

Куз фаслининг бошларида ҳовлисидаги сўри тагига қалин қилиб сув уриб, устига қийиқча ташлаб қўйилган чойнакдаги чойдан бир пиёла ичишга улгурмаган ҳам эдики, кўча эшикдан энкайиб Эсонбоев кириб келди.

Бу ёнбошида тўппонча, у ёнбошида портупея. Башанг милиция формасида. Узун симёғочдай бўлиб денг. Кўрди-ю, Жалолхоннинг сочи тикка-тикка бўлиб кетди: пешонасида яна қандай кўргилик бор экан?

— Яхшимилар йигитти гули! — узоқдан туриб омонлашди Эсонбоев.

— Раҳмат...

Жалолхон ўтирган ўрнидан қўзғалмай қулт этказиб ютунди. Назарида Эсонбоевнинг табассуми ясамадай эди.

— Кўчангдан ўтиб кетяпгандим, бир кирай дедим. Майлими?

— Мелийса тоға... — Жалолхон шошиб қолди. У дастурхонни очиб, нон ушатди. Пиёлага бир ҳўплагина чой қўйиб ўзи ичди-да, кейин Эсонбоевга узатди.

— Ҳовлини жуда ҳам шинам қилиб юборибсан,— деди Эсонбоев қўлидаги пиёлани айлантира туриб.

Жалолхон индамади... Унинг хавфсираши тарқамаган эди. Эсонбоев эса чойдан бир ҳўплаб қўйиб, ҳовлига кўз югуртирди. Чиндан ҳам батртиб, шинамгина. Девор ёқалаб ўтган ариқ лабида икки туп беҳи ҳосилининг оғирлигидан энгашиб қолган. Ундан бериди анорзор. Сўрининг бир томонида топпи, бошқа томонида ҳусайни. Ботиб бораётган қуёш тифида топпи ғужумлари ёқутдай ёнар, ҳусайнилар эса мисоли қахрабо, ялт-ялт этади.

Жалолхон Эсонбоевнинг узумга қараётганини пайқаб, дик этиб ўрнидан турди-ю, узишга тушди...

— Бўлди, раҳмат! — Эсонбоев базўр тўхтатди.

Узумхўрлик қилиб ўтирганларида:

— Бир вақтлар сени қаттиқ хафа қилгандим,— деб қўққисдан гап очиб қолди.— Узи-ку, тракторчи, ёт унсур бўлса экан бошқа гап. Давлатнинг шунча унини ўғирлиб буржуй бўлмоқчими, деб зардам қайнаб кетувди-да. Жиян, агар кечиролсанг кечиргин. Йўғасам, мана,— у юзини тутди.— Сен ҳам бир шапалоқ тушира қол. Ора очиқ бўлади.

Жалолхон ўз қулоғига ўзи ишонмай, анграйиб қолди. Анчадан кейин эсини йиғиб ўйлаб қараса, Эсонбоев у ўйлаганидан бошқачароқ одам экан.

— Норқўзи тоға, катта бошингизни кичик қилиб, эшигимдан кириб келдингиз, шу менга етади,— деди у қўлини кўксига қўйиб.

— Раҳмат жиян,— деб Эсонбоев ўтирган жойида бир чайқалиб қўйди-да, ҳовлига яна кўз югуртирди.— Ишдан қайтганингда баҳридининг очиладиган ободгина жойинг бор экан. Бунинг устига эшик очиб кутиб оладиган қайлиқчанг ҳам бўлса, а?

Жалолхон кулимсиради.

— Фуқаронинг уйланган-уйланмаганидан хабардор бўлиш ҳам мелийсанинг вазифасига кирадими?

— Йўғасам-чи! — деди Эсонбоев жиддий.— Уйланган йигит уйим-жойим, дейди. Узини ўйламаса ҳам уйдагиларини ўйлайди. Уйланма-

ган йигит зеркиб, ўзини кўчага уради. Жиноят кўпинча саёқ юришдан келиб чиқади.

Жалолхон ундан кулганига ўсал бўлди: қаранг-а, кўринишда кўрс бир киши...

— Менга қара, жиян,— деб қолди Эсонбоев узум шираси юққан бармоқларини дастрўмолига арта туриб,— сен ярим, Сайлихон ярим. Икки яримни бир бутун қилсак нима дейсан?

Жалолхоннинг иситмаси чиқиб кетди. Лоп этиб: «Чевар ая етказган»,— деган фикр келди миясига.

— ...Агар хўп десанг ўзим совчи бўлиб бораман.

— Сизни кўрганда уста буванинг юраги ёрилиб кетар!— гапни ҳазилга бурди Жалолхон.

— Қизиқмисан! Бу шоп-шалопларни ташлаб, одми бўлиб борилат-та, совчиликка!— Эсонбоевнинг пахмоқ қошлари бир кўтарилиб тушди.

Жалолхон ўйлаб қараса, Эсонбоев у билан ҳазиллашаётгани йўқ. Пачакилашиб ўтирадиган одам эмас у. Тўғри, Сайлихонни кўнглига яқин олади, лекин уйланиш фикри миясига келмаган экан. Раҳматлик Жўра полвон тириклигида унинг уйи ўз уйидай эди. Менга ҳам Сайлихондай қайлиқ насиб этса, деб ҳам устоз, ҳам ошнаси бўлмиш Жўра полвонга чин қалбдан ҳаваси келарди. Уйланди. Аммо қайлиғи Сайлихонга ўхшамади — пала-партишроқ. Оғзи тез, кампир онасини беҳурмат қиладиган чиқди. Ўзи қамалиши биланоқ орадан кўп ўтмай... Ҳаҳ, садқаи! Бироқ алам қилар экан кишига. Қамоқдан қайтганида ҳувиллаб қолган ҳовли-жойда якка-ёлғиз ўзини қўярга жой тополмай ич этини еб юрган кезлари қўққисдан Сайлихонни учратди. Оқшом чоғи эди, булут ортидан қуёш чиққан-у, олам чароғон бўлиб кетгандай кўринди кўзига. Узоқдан қорасини кўриб ҳам кўнгли сув ичади. Сайлихон кўп хушрўй, латофатли жувон. Бунга ҳам сўз йўқ. Бироқ у нима дейди?

Эсонбоев Жалолхоннинг сукутга чўмганини ўзича йўйди:

— Анави зараркунанда пўрим ўн йилга кесилган. Сен у томонини асло ўйлама,— деб маслаҳат берди.— Сайлихон униқидан кўчаётганда кўпчилик олдида ажрим қилган. Ҳа, эскичасига ҳам, янгичасига ҳам ора очиқ. Фақат сен чўзма.

Эсонбоев дастурхонга фотиҳа қилиб ўрнидан турди. Кўчага чиққанида яна тайинлади:

— Чўзмагин, хўпми? Муқим бир тўхтама келгин-да, чевар аяннга айт. Қолганини ўзим пишираман.

Шундай деди-ю, Эсонбоев кетди. Аммо у ёқиб кетган ўт Жалолхоннинг юрагини ёндирмоқда эди. Тўғриси, ўшангача қалбида илиқ ҳислар лим-лим бўлишига қарамай Сайлихон ўз уйининг бекасига айланиши ҳам мумкинлигини ҳеч хаёлига келтирмаган экан. Бир вақтлар қайлиғим унга ўхшаса, деб орзу қиларди. Сайлихон фақат орзуси, армони! Бироқ унинг ўз қайлиғига айланиши тасаввуридан йироқ эди. Баридан ҳам тақдирини тубдан ўзгартириб юборган бу маслаҳат шоп-шалоплик, кўринишда қўпол, қўли тарашадай қаттиқ (ҳатто душманига ҳам раво кўрмайди унинг тарсақисини!) «Норқўзи мелийса»дан чиққани уни ҳайратга солган эди.

Жалолхон енгил тортиб оқ қайин тагига борди. Қурибди кийими, Бадани яйраб кийинди-ю, ялангликдаги мажақ тўпга қараб юрди.

Тиззадан пичан, бута босганидан бу ер абжир тўпчилар қўли билан қачонлардир саришталанган ўт очиш майдончаси экани билинмайди ҳам. Эсиз тўп... Жалолхоннинг чиндан ҳам жони ачиди. Олдидаги пўлат қалқони майишиб-майишиб кетганди.

Жалолхон теваракка ўйчан кўз югуртирди-ю, бу ерда юз берган фожей жанг манзарасини ўзича тасаввур этди. Ён томондаги пана тепалик ортидан қўққисдан оғир танк сапчиб чиққан. Тўпчилар ораси-

да парокандалик бошланган. Уқ узишгани билан тегмаган бўлиши мумкин. Танк эса кўз очиб юмгунча шиддат билан етиб келган-у, бо-сиб ўтган.

«Расчётдагилар омон қолдимикан?» деган нохуш фикр миясига келганда Жалолхоннинг оёғи ўт-чўп орасида ётган нимагадир тегиб беихтиёр сесканди. Йўқ, Жалолхон юраксиз йигитлардан эмас. Уликлар ва қонга беланган мажруҳларни кўра бериб, дийдаси қотиб кетган. Неча бор ажал билан юзма-юз келган. Шунга қарамай у ташландиқ ўт очиш майдончасидан брустверга қандай чиққанини ўзи ҳам билмай қолди. У ердан шошиб узоқлашаётганида ёпишқоқ хаёлотдан халос бўлиш учуноқ бош чайқади. Оёғи тегиб кетган ўша чаноқ, қочиб қутулмайсан, деб ундан кулаётгандай эди, назарида.

— Ажали етмаган қирқ йил қирғин бўлганда ҳам ўлмайди,— пи-чирлади у қадамни секинлатиб.

Жалолхон бу гапи билан кимгадир эътироз билдиргандай бўлди. Лекин шу заҳоти болалигидан эшитган бир эртактаги мисралар беихтиёр ёдига тушди:

«Мен ҳам эдим сенингдек,
Сен ҳам бўларсан менингдек».

Эртақ қаҳрамони оёқ остидаги чаноқни тепиб юборарди, шекилли. Аммо у тепмади. Жалолхонни хомуш бир кайфият карахт қилгандай турган жойида туриб қолди.

— Ҳа-я, уч-тўрт йил илгари уям менингдек эди,— дея ўзича сўзланди.

У изига қайтди. Ўт босган эса-да, тақа шаклида дўппайиб турган бруствер устидан ўтиб, ўт очиш майдончаси ичига тушди. Тўпчилар севиб-эркалаб «дивизионка» деб атайдиган замбаракка яқин борди. Ана, ҳар йил баҳорда қўқариб, кузда сўлган кўп йиллик ўт-чўп орасида ётибди... Тўпни янчиб ўтган танк муқаррар у солдатни ҳам босган. Тупроққа қоришган шинел, кирза этик чириндилари кўзга ташланади. Фақат чаноғигина бутун.

Жалолхон энкайиб авайлабгина кўтарди. Йўқ, чаноқнинг чуқур тушган кўз косалари энди истеҳзо билан боқмас, тишининг оқини кўрсатиб ҳам ишшаймас, балки у интиқомга чорлаётгандай туюлди Жалолхонга.

Эҳтимол у ҳамшаҳаридир? Эҳтимол ўроллиқми ёки сибирликдир. У ҳам бировнинг азиз фарзанди, нури дийдаси бўлган. Унинг йўлига ҳам кимдир кўз тикиб кутаётгандир? Балки дийдор кўришишга зор онаизори бордир?! Уйда кечалари тушларига кириб чиқадиган, соғинган вафодор ёри ёки кўнгил бергани қолгандир? Тиқ этса эшикка чўпиб, почтальон кўринса хат борми, деб сўроқлайдиган қизи бордир? Тенгқурлари олдида бошини тик тутиб, дадам фронтда, босқинчи фашистларга қарши жанг қиляпти, деб фахрланиб ўғли юргандир? Қавм-қариндош, дўст-ёрлари бордир ахир? Йўқ, бўлмаслиги мумкин эмас. Уни эслайдиган, номини ёд этадиган кимдир бўлиши керак бу дунёда! Бор!! Бор!!

Кўлидаги чаноқ оғзи очик, гўё ҳайқирарди.

Жалолхон тўп лафетига аста ўтирди. Шунда уруш ҳали давом этаётганини, кимлардир ўлиб, кимлардир майиб бўлаётганини — ер юзида ҳали инсон қони тўкилаётганини ёдига тушириб қаердадир гум-гум бомба портлади. Лаҳзадан сўнг самолётлар учиб ўтди. Улар ғарбдан оғир юklarини душман устига ташлаб, енгил тортиб қайтаётган бомбардимончилар. Уруш бошида аҳвол бошқача эди. Биқинида хоч тамғали «юнкерс»лар осмони фалакни қора булутдай қоплаб, гала-гала учиб келарди. Энди аксинча, мувозанат ўзгарди. Жалолхон кўкдан

кўзини узмай лахтак-лухтак момик булутлар орасида узоқлашиб бораётган самолётларни мамнуният билан кузатди.

— Землягинг турвайви қўлингдаги, сержант?

Бехосдан эшитилган Усубалининг овози Жалолхоннинг хаёлини бўлди.

— Бу... солдат,— деди Жалолхон қўлидан қўймай ушлаб турган чаноққа қараб.— Менинг фарғоналигимдир ё сенинг олатовлигинми — билмайман. Лекин биз томонда туриб жанг қилганини ичим сезяпти...

— Ушандай бўлгач у бизнинг земляк,— дея Усубали унинг сўзини илиб кетди.

— ...Тўғри, баримиз ҳамшаҳармиз.

Жалолхон қўлидаги номаълум солдат бош суягини катта ҳурмат билан тўп лафетига қўйиб, ўрнидан турди.

Бруствердан ошиб ўтиб, Усубалига яқинлашганда у:

— Сержант биласанми, шу яқин ўртадан чегара чизиги ўтар экан!— деб қолди.

СССР чегараси-я! Ватан тупроғи ниҳоят босқинчилардан тўла озод этилибди-да! Бу хушxabар Жалолхонни тўлқинлантириб юборди. Уч йилу бир ой жон олиб, жон беришлари. Уч йилу бир ой!.. Жалолхоннинг қалбида чегара чизигини бир кўрсам, деган интиқлик пайдо бўлди-ю, кўзи қувончдан чақнаб сўради:

— Қаерда экан?

— Яқин ерда дейишет,— Усубали ўрмон четидаги яланглик томонга қўл чўзиб кўрсатди.

— Бугун байрам экан-да?

— Болалар ужинга арақ берасан дейишибела старшинани қўрашган турвайви!— Усубали кулди-да, кетишга ошиқди.— Мен-да, кийимини ювайин.

Жалолхон унинг сўнги сўзларини яхши эшитолмади. Чегара чизигини ўз кўзи билан кўриш истаги бу пайт бутун фикри-зикрини эгаллаб олганди. Қирқ биринчи йили ҳам полкларининг ёзги лагери чегарага яқин жойда эди. Лекин чегарани кўрмади. Тасавурида СССРдай бўюк давлат чегараси метиндай мустаҳкам, ўт-қўрғошин пуркайдиган сон-саноксиз яширин. ер ости темир-бетон қалъалардан ташкил топган бўлиши керак эди. У ўрмондаги бирорта баланд дарах тепасига чиқар, кунботар томонга узоқ тикилар эди. Аммо чегарани кўришга барибир муваффақ бўлолмаганди. Қирқ биринчи йил йигирма иккинчи июнь куни чегара тўғрисидаги бундай тасавурига дарз кетди. Гитлер Германиясининг қўшинлари шундай рўпараларида пайдо бўлди қолди. Сулизор, ҳатто ўрмон ёнди. Чамаси, юрагидаги ўша армони энди ушаладиганга ўхшайди.

Жалолхон яланг пичанзордан кета туриб қўлмак сувли илонизи сойга дуч келди. Тўхтаб сойнинг у бетидан чегара чизигини қидирди. Чегарага ўхшайдиган бирор белги кўринмади. Фақат у томонда ҳам пичанзор. Бир чақиримча нарида ўрмон қорайиб турибди. Уфқда сийраккина булут. Пастда эса сокин қора сув. Пичанзор устида қалдирғочлар гужғон уради. Гир этган шабада йўқ. Кўкда қуёш қиздирар, гўё кўланкангни ҳам жизгинагини чиқариб юборадигандай. «Пешинга бориб ёмғир ёғса керак,— деб ўйлади у узоқдаги ўрмон устида кўринган булутга кўз қирини ташлаб. — Бу ёқларда эрталабдан ҳаво дим бўлдими, тушдан кейин ёмғир кутавер».

Нимадир чириллар эди. Ҳа, анчадан бери гоҳ паст, гоҳ баланд... Шу яқин атрофда. Жалолхон тўхтаб қулоқ солди.

— Ия, бу саратон-ку?— у аizza-базза ажабланди.

Жалолхоннинг назарида осойишталик рамзи, тўкинликдан тўлғоқ

тутаётган далалар элчиси саратон бу ёқларга Ўзбекистондан адашиб келиб қолгандай эди. У ҳаловатдан дили яйраб, ёруғ жаҳонга боқди. Ҳақиқатан ҳам гоҳи-гоҳида эшитилаётган уруш садоси демаса бу ерда тинчлик барқарор эди.

— Оз қолди, Сайлихон, оз...— дея сўзланди Жалолхон.— Яна куч тўплаб туриб, бир зўр берсак, тамом.

Саратон эса ҳамон чирилларди. Гоҳ шўх, гоҳ ҳазин. Манави дам ҳаво уни ҳам лоҳас қилаётгандир балки.

Жалолхоннинг қизиқиши борган сари орта борди. У сал энкайиб ўт-чўплар орасига синчковлик билан боқди. Шунда қўққисдан ёғочданми ёки темир-бетонданми ясалган йўсин босган устунга назари тушиб қолди. Яқин бориб қараса...

— Усубали!!— Жалолхон ёш боладай қувониб қичқирди.

Шундай олдгинасида Совет Социалистик Республикалар Иттифоқининг йўл-йўл чегара устунни қалин ўт-хашак остида ётарди.

Қаршисидаги ўрмон «а-а-лее» дея акс-садо қайтарди. Гўё теваарак-атрофда ғолибона ажиб бир куй янграрди. Унинг Усубалини кутишга сабри чидамди. Давлат чегара устунини бировнинг ёрдамсиз ҳозироқ тиклаб кўя қолишга қарор қилди. У ўзининг бу аҳдидан руҳланиб кетди. Юраги бўлса азбаройи жасорат кўрсатадигандай ҳаприқиб борарди. Ахир муқаддас Ватанининг чегара белгисини бир ўзи... Жалолхон чегара устунини шапатилаб қўйди. Қанийди унинг бу ишини Сайлихон кўрса! Эҳтимол буни ҳам ўша тўпни босиб ўтган танк қулатгандир?

Жалолхон устуннинг учидан ушлаб даст кўтарди. Шунда нимадир қарс этди-ю, юзига олов пуркалди. Зўр бир куч юлқиб юборди. У кўзини очганида қанотлари қора ҳошияли оқ қуш лайлакка назари тушди. Оёқларини узатиб, узун бўйинини чўзганча қуёш ловиллаётган томонга қараб учарди. «Самарқанд кун чиқишда...» негандир Марди кўз олдига келди. Ҳа-я, Марди айтганди бу сўзни. «Самарқанд кун чиқишда»,— дея пичирлади-ю, юраги узилгудек бўлиб Сайлихонни хотирлади. Лайлак эса узоқлашгандан узоқлашарди. Ана, у жимирлаб турган мовий осмонда ниҳоят кичкина нуқтага айланди.

Усубали Жалолхон чақирганда гимнастёркасини ювиб бўлиб, бақалоққина бута устига ёяётган эди. Салдан кейин нимадир гурс этди. У ялт этиб қараб тутун, тўзонга кўзи тушди.

— Земляк...— дея пичирлади ҳадиксираб.

Кўнглида уйғонган ҳадик қўрқувга айланди-ю, юраги орқасига тортиб кетди. У ярим яланғоч, портлаш эшитилган жойга қараб югурди.

Усубали етиб келганида Жалолхон ерда ётар, тагидаги йўл-йўл чегара устунни унинг қони билан бўялганди.

Бу тасодиф ҳақидаги хабар полк штабига бориб етди. Ҳалокат юз берган ерга келган сапёрлар чегара устунни тагига мина кўмилгани, устун кўтарилганда минадан устунга уланган қилдай кўз илғамас сим тортилган-у, портлаш юз берганини аниқладилар. Текшириш тафсилоти дивизия штабига, у ердан армия, фронт штабига етказилди. Зудлик билан сафарбар этилган сапёр қисмлари душмандан озод этилган чегара чизигини текширганларида юзлаб чегара устунлари миналаштирилганини аниқладилар. Шундай қилиб вақтида юзлаб ортиқча ҳалокатларнинг олди олинди. Жалолхоннинг жасадини эса ўша мина портлашида ҳосил бўлган чуқурга — СССР давлат чегара устунни тагига дафн этдилар. Унинг шаънига тўпчи дўстлари шахсий қуролларида беш марта устма-уст ўт очиб салют бердилар.

Сайлихонга бу тафсилотни Усубалининг ўзи ҳикоя қилиб берди. У госпиталдан чиқиб, Олойдаги ўз айлига қайтаётган экан. Қирқ бешинчи йил январь ойида Варшава учун бўлган жангларда ўнг елкасидан ўқ ебди. Ўролда, кейин Тошкентда даволанибди. «Бир майизни

ҳам бўлишиб ердик земляк билан. Женгетаёй, сизди кўриб кетишни дўстим олдидаги қизмат қарзим деб билдим»,— дейди бечора. «Сержант чин қаҳрамон эди. Уни немис юзма-юз олишувда енга олмади. Ҳийла билан ўлдирди. Женгетаёй, у ўз ўлими билан ҳам ўнлаб одамларнинг ҳаётини асраб қолди»,— дейди Усубали Жалолхон билан фахрланиб. Бу гапларни у балки кўнглини кўтариш учун гапиргандир. Жалолхон ўлмаслиги ҳам мумкин эди-ку, ахир! Оҳ, қани энди у тирик бўлса! Уртоғига ўхшаб жароҳатланган, ҳатто бирор мучаси майиб бўлса ҳам эшикдан кириб келса рози эди. Ўзи қўлтиғига кириб қўлтиқтаёқ бўлишга, қўлини қўлига бериб етаклаб юришга, нанки етаклаб, опичлаб юришга ҳам рози эди. Минг бор афсуски, у энди қайтмайди. Унинг суяги ўша чегара устунни ёнида қолиб кетди. Қорахат келганда куйди-ёнди, йиғлади-сиқтади. Аммо қалбининг бир четиди умид учқуни милтираб турарди: янглишишган бўлишса-чи? Усубали: «Ўз қўлим билан ерга бердим»,— деб турганидан кейин ортиқ оёқ тирашнинг ўрни қолмаган эди. Усубали борида аза очди. Корхонадагилар келиши. Маҳалла кексалари ўзлари бошқаришди. Ҳамма ачинди. Яхши йигит эди, дейишди. На чора, ҳамма дардга даво бор, аммо ўлимга даво йўқ. Сайлихон маъракада йўқлаб йиғламади. Баъзи қариндош хотинлар: «Маҳаллачилик, сўз қилишмасин. Айтиб-айтиб йиғланг»,— деб насиҳат қилган бўлишди. Юраги эзилиб борапти, ҳатто уйқусида ҳам инграб тўлганани. Узини қўярга жой тополмай юрибди-ку, лекин кўзига ёш келмади. Нима қилсин? Қорахат олганидан бери йиғлайди. Болалари уйқуга кетганда тепаларида тиззасига энгагини тираганча мунгайиб ўтириб зор-зор йиғлайди. Нима қилсин? Кўзининг ёши қуриб қолганга ўхшайди. Зўраки йиғи кимга керак? Бундай қилиш Жалолхоннинг пок руҳига хиёнат эмасмикин?

Маъракадан кейин қоронғига қолмаслик учуноқ дадаси эртароқ йўлга тушди. Миралим эса Усубалини Жалолобод поездига ўтказиб, вокзалдан қайтганига қадар Соттихон идиш-товоқларни ювиб уйни йиғиштирди. Хуфтонга яқин улар ҳам кетишгач ҳовли, назарида, ҳувиллаб қолди. Ичи ҳам бўм-бўш.

Газета ва радио қўшинларимиз душманни Одер дарёсининг ғарбий соҳилига улоқтириб ташлаганларини, Берлинга атиги етмиш беш километр қолганини хабар қилмоқда. Бу шодиёна унинг хаёлини забт этгани билан бўшаб қолган қалб кўрғонини тўлдиролмади. Баҳор яна қайтиб келди. Ер бетини майса-гиёҳ босди. Аммо булар ҳам дилини яйратолмади.

Тезда уруш тугайди. Омади борлар, бахтиёрлар қайтиб келади. Фақат у қайтмайди...

Сайлихон томоғи ғиппа бўғилиб қолгандай қийнала-қийнала ютинди. Алам, изтироб тортиб оғир чайқалди. Қулоқлари тагида бир овоз пайғамбарона башорат қилгандай бўлди: «Қирқ йил уруш бўлса ҳам ажали етган ўлади». Шу заҳоти бу ҳезалакчалиш товуш эгасининг қиёфаси зулмат ичидан лип этиб кўриниб кетгандай туюлди. Лампачироқ қизариб милтирабгина ёнарди. Шифтгача тиралган сомонга орқа суяб, афти-башарасини жун босган бир киши ўтирарди.

Сайлихоннинг тишлари ғижирлади. Хилват сомонхонаю қоронғида жон сақлаган Насибулла домлага ўхшаган қочоқлар тезда юзага ўрмалаб чиқишади. Жалолхон каби мингларча қурбонлар эвазига асраб қолинган озод ҳаётнинг бемалол гаштини суршади. Содда-баёв, бевабечораларни яна лақиллатиб, чўнтагидагини қоқиб олишади. Нафасингга ўт тушгур, текинхўрлар!

Сайлихон вужудига гўё заҳар ёйилгандай ингранди-ю, сапчиб ўрнидан турди. Ҳатто бошига рўмол ёпишни ҳам унутиб кўчага отилди. Нега ўшанда айни пайтида етказмади? Норқўзи милицияга бир оғиз

шипшитса кифоя эди-ку? Рангининг заъфаронлигидан пайқамаганмиди у товламачининг қочқинлигини?!— Қалбида ҳам қасос, ҳам гуноҳкорлик ҳисси беаёв олишарди.— Сезишга сезганди ўшанда. Нима кераги бор хаспўшланиниг? Бўронда қолган ёлғиз йўловчи узоқда милтираган чироққа қанчалик интилса, у ҳам «нафаси ўткир»лиги овоза бўлган Насибулла домлага Жалолхоннинг жонини фақат угина асраши мумкиндай умид билан чопган эди-да.

— Хап!— дея бошини сарак-сарак қилди Сайлихон лақмалигига минг бор пушаймон еб.— Хап!

У лабини тишлади. Оғриқ ва оғзидаги қоннинг шўртак мазаси хушига келтирдими Сайлихон бошини кўтарса, нонбозор олдида турибди. Улуғвор чинор соясида «Дом деҳқон». Чироқ ёқиглик. Ичкаридан кимлардир чиқиб, у турган томонга келаверди. Мана, улар тенглашди. Ҳарбийлар экан. Иққитасининг елкасида милтиқ, ўртадагиси белига тўппонча осган. «Патруль» деган фикр келди Сайлихоннинг миясига. Ҳарбийлар эса салмоқ билан қадам ташлаб кетишаётибди.

— Ҳо-ой!— дея қақирди Сайлихон қўл чўзиб. Бир муддао пишиб етилгандай эди миясида. У шошганидан мункиб кетиб югура бошлади.— Ҳой, командир!

Ҳарбийлар қайрилиб қарашди.

Сайлихон уларга етиб олгач оғзига келган биринчи сўз шу бўлди:

— Дизертир...

— Қани?— деб сўради тўппончалик офицер.

Сайлихон нафасини ростлай олмай ҳарсилларди. У қўли билан кун чиқиш томонга ишора қилди.

— Дизертир...

Шунда оқ кўйлак устидан нимча кийган новча отин буви-ю, паст-баланд бешта қизи беҳосдан кўз ўнгига келди: «Қарғашат-та!» Аммо шу заҳоти қалбининг қаъридан кўзгалган алам дуди бурқсиб, бу оний заифликни кўмиб юборди.

«Қарғиши ўзининг ёқасига ёпишсин,— Сайлихоннинг тиши гижирлаб кетди.— Бошқа эркалар эл бошига тушган балони даф этиш учун қўлга қурол олиб қон кечишса-ю, буларнинг отаси пусиб ётса! Яна камлик қилгандай биздақа ғамзадаларнинг ғамидан қултомоғини тўлатиш учун фойдаланса!»

Қайтишда уни патруль йигитлар кўчаларининг бошигача кузатиб қўйди. Сайлихон ёлғиз қолганида негадир бўшашиб кетди. Унга шижот бағишлаб, юрагига куч, вужудиға тиргак бўлган кек ва нафрати комендатурадан гаупвахтага жўнатилган Насибулла домла ёқасида қолгандай эди.

Ана, ўз ҳовлисига етди. Аммо уни эшик олдида кутиб турган, очик чеҳра билан қарши оладиган ёки ярим кечагача қаерда юрибсан, деб тергайдиган, кўзига тикилиб, дилидагини сезадиган, икки оғиз ширин сўз билан ҳордиғини чиқарадиган, дили дилига, тили тилига тушадиган энг яқин, сезгир меҳрибон кишиси йўқ, йўқ энди!

Ўнинчи боб

Т ушида эшик тақиллагандай бўлди. Уйғониб кетса ўнгида экан. Кимдир жон-жаҳди билан эшикни икки қўллаб муштларди. Одатдагидай, айвонга жой солган эди. Апил-тапил кийинаётиб Сайлихон:

— Ҳозир!— деди.

Эшикни очса, Зулфизар. Қўрқиб кетди. «Тонг сахарда-я?!» Зулфизар ҳансирар эди. Қўпдан тароқ кўрмаган сочи тўзиб юзини ёпган, қоп-қора кўзлари косасидан чиққудек олайиб кетган. У нафасини ростлай олмай энтикканча:

— Уруш тугади!— деди-ю, ўкириб йиғлаб юборди.

Сайлихон эсанкираб қолди: орзиқиб кутилган бу хабардан қувонишини ҳам, хафа бўлишини ҳам билмасди. Зулфизарни тўхтатиб, суюнчи бериш ҳам эсига келмай, эшик оғзида узоқ туриб қолди. Яна кимдир келиши керакдай туюларди. У ҳолсизланиб бораётганини ҳис қилди. Чўнқайиб ўтириб, тиззаларини қучоқлади.

— Энди қайтмайди,— дея пичирлади товуши қалтираб.— Дийдор кўришиш насиб бўлмайди.

Сайлихон қаттиқ изтироб ичида бош чайқади-ю, додлаб юборди:

— Қайтмайди-е!!

Шу пайт гузардаги радиокарнай бугунги тонг ўзгача эканини дарақлаб бонг урар эди. Сайлихон ишга кетаётганида тантана тароналари янада зўрайиб, авжига минган эди.

Бозорбошида карнай наъра тортар, сурнай қувноқ қийқирар, чилдирма жазавага тушиб гижбанг урарди. Йўл-йўлакай йиғлаб бораётганини, кўз ёши юзини юваётганини сезмас эди. «Тирик қолганлар қайтишади. У қайтмайди»,— деган фикр ҳар сафар дилидан тилига кўчганида ичи гупириб кетарди-ю, кўзидан дув-дув ёш қуйиларди.

Дарҳақиқат, Галабадан кейин кўп ўтмай ҳарбий хизматдан бўшаб қайтувчилар кўпайди. Булар асосан урушда майиб бўлганлар— ҳарбий касалхоналарда даволанаётганлар эди. Кузга бориб эса тўрт мучаси бутунлар биттаси Берлиндан, иккинчиси Венадан бошқаси Прагаю Будапештдан тўп-тўп бўлиб қайта бошлади. Гоҳ у маҳаллада, гоҳ бу маҳаллада тўй. Хонадонларда кўпдан қулф урилган сандиқлар очилган, бисотлар ковлаштирилган, тах уриб қўйилган кўрпалар бузилган. Куни кеча шинелда қайтган солдат эгнида бугун беқасам тўн, бошида янги тўртгул дўппи...

— Ахир менинг эшигимда ҳам мана шунақа тўй-томоша бўлиши мумкин эди-ку?— дея юраги куйиб шивирлади Сайлихон.— Жалолхон қайтса йўқчилигимиз билинмай, уйимиз хурсандчиликданоқ тўлиб-тошарди.

— Ё тавбангдан кетай,— у ёқасини ушлади. Сайлихон қалбини ҳасад ўти ўртаётганини бехосдан пайқаб қолиб, ўзига ўзи ғалати кўришиб кетди.

Йўқ, у ҳеч кимга ёмонликни раво кўрмайди. Ҳамманинг кетганлари келсин, тўйдан бошлари чиқмасин, фақат ўзининг Жалолхони... Оҳ, қаерларда қолиб кетди унинг суяги!

Сайлихон юраги қинидан чиқиб бораётгандай энтикди. Атрофида одам борлигини унутиб ёқасини чок этди— нафас олиши бирам оғир эдики бу пайт. У гандирақлаб бориб, йўл четидаги қора толга суяниб қолди. Андак ўзига келгач яна йўлига равона бўлди. Худди касал одамдай оёғи қалтирарди. Чорраҳадан кейин маҳаллалари бошланди.

Девор ортидан гуррос қаҳқаҳа кўтарилди. У беихтиёр ўша томонга боқди. Қўринган бир туп шотут учигача ловиллар эди. Гир айлана чироқ. Чароғон.

— Бировлар кулади, бировлар йиғлайди...

Шундай деди-ю, Галаба тонгидаги Зулфизар тасаввурда намоён бўлди: тор кўча ўртасидан ўкирганча борарди. Уруш тугади, аммо у шўрликнинг кутадигани йўқ. Ариллаган азамати эри Ҳотам билан ҳуснжамолда беқиёс паҳлавондай ўғли Жонийгитни ютоқи юҳо уруш домига тортди. У ёлғиз. Дайди шамолдай гоҳ у кўчада, гоҳ бу кўчада пайдо бўлиб қолади.

Сайлихон болаларини безовта қилгиси келмай, эшик табақаси ёнидан панжасини суқиб, илгагини очишга ҳаракат қилаётганида:

— Бировлар йиғлайди, бировлар кулади,— дея пичирлади хўрсиниб қўйиб.— Бу дунёнинг ишлари ҳамиша шундоқ, бири кам экан...

Шу пайт у синглисини ўйлади.

«Тавба, Соттихонни нима жин урди-я? Ёмон кўрганига ҳеч ким зўрлаб бермади, ўзи хоҳлаб тегди. Ҳа, ростдан ҳам шундай. Розилигини олиб, кейин никоҳлашди. Миралим кимдан кам? Оёқ-қўли бутун. Дудуқланиши ҳам кейинги вақтда анча камайган. Ҳунарини айтмай-сизми! Қорхонада ундан баобрў уста топилмаса керак. Ҳозирги пайтда ҳамма қиз-жувонларнинг оғзида у яратган янги нусханинг таърифи! Утган якшанба хабар олгани келса...»

Дарвозани очиши билан қулоғига дутор овози чалинди. Миралимдир, деб ўйлади. У дуторни, айниқса танбурни сайратиб юборарди. Йўқ, дутор чалаётган Соттихон экан. Андак синиқроқ товушда қўшиқ айтаётгани эшитилиб турарди. Сайлихон ҳовли саҳнига чиқмай дарвозаҳона тагида туриб зимдан қулоқ солди:

«Марғилон кўчасин тор, деб йиғлайман,
Бўйимга муносиб ёр деб йиғлайман.
Бўйимга муносиб ёр топилмаса,
Берган омонатинг ол, деб йиғлайман...»

Соттихоннинг дутор чертиши майин, овози ҳам шираликкина эди. Айниқса шу ширалик овознинг унинг оғзидан аллақандай дард билан таралиши ўта таъсирчан эди.

— Билмас эканман,— деб қўйди Сайлихон бош эгганча қулоқ солар экан.

У ичкарига кириб борганида Соттихон ёлғиз, қўлида дутори, таҳмондаги жимжимадор сандиққа суянганча адрас кўрпачада ўтирар эди. Қўққисдан рўпарасида пайдо бўлиб қолган опасини кўрганида андак ўнғайсизланди.

— Қўнғироқдаккина-я, овозинг?— Сайлихон синглисини елкасидан қучди.

— Йўлимни тўсмаганингизда артист бўлиб кетардим,— деди Соттихон опасини тўрға чиқишга қистар экан.

Унинг бу гапи чинми ёки ҳазилми Сайлихон билолмай юзига тикилди. Соттихон дастурхон тузаш билан овора эди.

— Қўй керакмас.

Сайлихон шундай деди-ку, хаёли Соттихоннинг ҳалиги жавобида эди.

Пахтазор ичидаги ёлғиз том ичида изғиринли куз кечаси ўрталарида юз берган можаро тасавурида тикланди-ю, иситмаси чиқиб кетгандай бўлди. «Наҳотки кўнгли ҳалиям ўша артистда бўлса?» Сайлихон ҳозиргача ўша воқеани эслаганида: «Шармандагарчиликдан бир асради-да»,— деб шукур қилар, Султон Муродов Соттихонни шунчаки манманлик, бир кунлик маишати учунгина йўлдан урмоқчи бўлган, деб билар ва шу фикрида қатъий эди. Ахир нафсинг қурғурнинг уй-жойлик, бола-чақалик эканини Соттихон ўз кўзи билан кўрди-ку?! Ундан юз ўгирган деб юрарди. Наҳотки... Соттихон кўпчилик ичида ҳақоратлаб, қанчалик ўсал қилган бўлмасин, синглисига ёмонликни раво кўрмайди. Бахтли бўлишини истайди.

Миралим Наманганда экан. Умуман унинг кейинги вақтда сафарлари кўпайди. Гоҳ Самарқандда, гоҳ Шаҳрихонда.

Раҳми келади. Миралим суюқоёқлардан эмас. Уйим-жойим, дей-

диган эркаклардан. Мўмин-қобилгина, қўли гул уста. У сезган. Сезганки, бетоқат бўлиб, ўзини қўярга жой тополмай қолган. Йўқ эса нега ўзини у ёқ-бу ёққа уради?

Сайлихон ишхонада синглисини бир четга тортиб, ташвишлантираётган шубҳаларини айтган. Панд-насиҳат ҳам қилган. Соттихон эса, хўрсиниб қўйиб, индамаган эди. Унинг кўзида илгариги шўхликдан асар ҳам қолмаган, илк келинлик кунларидай парпирамайди.

Сабр қилди. Уларнинг ўртасига тушишни эп кўрмади. «Эр-хотиннинг уриши — дока рўмоннинг қуриши». Тез қуриydi.

Султон Муродовнинг бу вақтда кун тукқан: баланд, бақувват овози гоҳ радиода, гоҳ тўй-томошаларда баралла янграб «ёр васли, баҳор фасли»дан баҳс эгар, баъзан эса маъшуқасининг бевафолигидан нолир эди.

— Яллачиликка жа-а бош қоронғи бўлсангиз тўгаракка ёзила қолинг, ўргилай,— дея тегишди Сайлихон.

— Бўпти!— Соттихон шахт билан ўрнидан турди.— Ёзилмаган ҳар нарса!

Бу унинг ҳазилими ёки чиними Сайлихон тушунмади. Лекин негадир кўнглига Миралим келди. Дуторни кўрпача устидан олиб, зангори сўзана тутилган тахмон четидаги қоziққа илаётган синглиси томонга ўгирилиб сўради:

— Намангандан дарак борми? Сафари чўзилиб кетди-ку?

Соттихон елкасини қисди. Синглиси билан куёви ўртасидаги анчадан бери давом этиб келаётган киши билмас совуқликни сезиб пинҳон эзилиб юрган Сайлихон:

— Хат ёза қол. Бирор жойинг ейилиб қолмас,— деб сиқикча олаётганида ҳовлида дадаси йўталди.

Уста Умар кичик қизининг тўйини ўтказиб, айниқса қадрдон дўсти уста Тошпўлатнинг Миралимдай қўли гул, одамохун йигитни ич-куёв қилиб ниятига етганидан кейин кўзи ожизлигига қарамай кечкурунлари гузарга чиқадиган бўлган эди.

Сайлихон дадасининг елкасидан кучиб, салом берганида:

— Исингдан билувдим, келганингни,— деб қўйди одатдагидай.

Уста Умар тўрга ўтиб, кўрпачага чордона қурди. Фотиҳага қўл очиб бармоқларини юзига сургач:

— Юргандир авр боғлаб,— деб қўйди.

Сайлихон ёнида ўтирган синглисига ер остидан таънали боқди. Дадаси, ҳатто, Миралим учун хавотир оляпти-ку, Соттихон бўлса пинагини бузмайди.

— Эшитганмидинг?

Сайлихон, нимани, деб сўраб ўтирмади. Бундай пайтда дадасининг гапи аксари, Тошпўлат ота ҳақида бўларди. У киши кейинги пайтда дўстларини бот-бот эслайдиган бўлиб қолган.

— Агар «Хосиятхон» атлас тўғрисида бўлса...

— Йўғе, онаси тўғрисида.

— Дада, атлас одаммидики тукқан онаси бўлса?

— Нимага бўлмас экан? Одамзод Одам Ато билан Момо Ҳаводан тарқалгани каби атласнинг ҳам ота-онаси бўлади-да.

— Ҳа-а,— деб қўйди Сайлихон дадасининг раъйини қайтармай.— Айта қолинг, эшитайлик.

Бир нима тикилладими Уста Умар чўзилиб очиқ деразадан ҳовлига қаради.

«Миралимни кутяпти»,— деб қўйди Сайлихон ичида.

— Мана шу ўзимизнинг Тошпўлат... раҳматликнинг жойи жаннатда бўлсин,— уста Умар юзига фотиҳа тортди.— Йўқ, дадасимикин-а?

Уста буванг бўлсалар керак, Симга¹ тушиб лампамоё харид қилибди. Марғилонга қайтишда арава йўл айланиш деб сўқмоқдан солдириб кетибди. Қанча шошмасин уйига етиши қийин — пешин намози қазо бўладиган. Кейин таҳоратини янгилаш учун кўл бўйида тўхтабди. Уста апил-тапил ювинаётганда баногоҳ сув бетиде тарғил нарса кўринибди. Чайқалиб турган эмиш. Хаёлига йўлбарс келибди. Улдим, дебди-ю, ўзини ташлаб юборибди.

Соттихон «вуй» деди. У чиндан ҳам уста бобога ачинди.

— Уста буванг бир вақт ҳушига келса теварак жимжит. Ҳеч нима йўқ. Сув бетидеги ҳалиги чайқалган тарғил нарса нариги қирғоқдаги қамиш экан. Киши кўрққанида кўзига қўшалоқ кўринади, деганлари шу-да!— Уста Умар соқолини селкиллаб овоз чиқармайгина кулди.

— Уста уйига қуруқ қайтибди. Иқилганида лампамоё идишини ағдариб юборган экан. У ётармиш, турармиш, устахонасида соатлаб шифтга тикилганча ўтирармиш. Уйдагилар ранг-рўйига қараб ҳатто жин-пин чалмадимикин, деб талвасага тушишибди. «Бир ўқитиб ташланг ўзингизни»,— деган маслаҳатлар ҳам бўлибди.

Худди ўша кунларда шаҳар ҳокимининг боши қотиб юрган экан. Нимага десангиз тўй қилганида Андижон ҳокими қарғашоҳи тутилган соявон аравада хотин-бола-чақаси билан ташриф буюрган экан. Яқинда у тўй бошламоқчи. Марғилон ҳокимининг ундан қаери кам? Бу ҳам борганга яраша савлат тўкиб бориши, ҳаммани ҳанг-манг қилиши керак-ку!

Уста бувангни оёғини ерга теккизмай маҳқамага қувиб келганларида ҳоким ҳовлида турган соявон аравага ишора қилиб:

— Шунга ёпадиган атлас тўқинг. Кўрганларнинг ичи куйсин, билдингизми?— дебди.

Уста қуллуқ қилибди.

Важоҳати кишини чўчитадиған ҳокимни эслаганида кўл бетидеги йўл-йўл тарғил... Утакасини ёрган ўша манзара кўз ўнгига келибди. Устахонасига кирибди-ю, бош кўтармай ишга тушиб кетибди. Дўкон қуриб, авр боғлабди. Бўёқчиликни ҳам, оқ ёздини ҳам ўзи қилибди. Танда тароқдан чиққанда тўқишга тушиб кетибди. Ҳафта ўн кун деганда устахонадан чиқибди. Қўлида бир тўп сариқ, бозорбузар турлик атласмиш. Ҳокимнинг соявон аравасини шу ябас билан ёпганларида бутун шаҳар томоша қилгани тўпланган экан.

Уста Умар ўтирган ўрнида чайқалиб қўйди. Унинг якка-дукка ўсиқ қоши бир силкиниб тушди. Хира кўзлари нурга тўлгандай пирпиради. Сариқ ябасни Тошпўлат отанинг дадаси эмас, мана шу қўллари билан худди ўзи тўқигандай кафтини кафтига ишқади.

— ...Тиралиб турган қамишларнинг сарғиш ранги сариқ олтиндай, зангори барглари зумраддай, попуклари бамисоли ёмғирдан сўнг чодир ёйган яшил камалакдай товланиб турган эмиш. Шундан кейин ҳам оқил, ҳам зукко, нозик соҳиби дид уста буванг томонидан яратилган бу янги нусха атлас фуқаро оғзида «шотикапа» аталиб кетган экан.

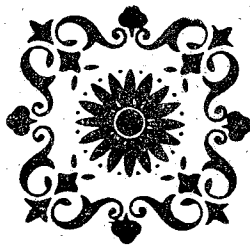
Дадаси тарихга бир тушиб кетса, тўхтатиб бўлмайди. Мана, бугун ҳам ров бориб ров қайтадиған одам кеч қолди. Аммо Сайлихон уйига келганида ҳам хаёлида Соттихоннинг ташвиши эди. Икки ёш-

¹ Сим — Скобелев, ҳозирги Фарғона шаҳри илгари халқ ўртасида шундай аталган.

нинг бахтли бўлишини истайди. Нима етмайди-я? Миралим у ёқда, Соттихон бу ёқда тумшайиб юраверишса, бу қандай турмуш бўлди? Ич-куёвлик жонига тегдимикин Миралимнинг? Унда дадасига бафуржа тушунтиради. Тўини тескари киядиган баъзи қайсар қайноталардан эмас. Қўнади у киши. Майли истаса Миралим Соттихон билан Ковак-қайроғочдаги ҳовлисига кўча қолсин. Ўзлари билан ўзлари бўлиб, тинчиб кетишганига нима етсин?

Сайлихон ўйлаб, ўйининг тагига етолмай қоронғи айвонда ухлаётган болалари тепасида узоқ ўтирди.

(Давоми келгуси сонда).

Оқилжон Ҳусанов

ҚИССА

Қайтиш

1

Давжон йигирманчи йилнинг октябрь ойида сафардан қайтди. Йигит қишлоққа ярим кечада кириб келди. Барча уйларда чироқлар ўчган, кўчаларда ҳаракат тинган, қишлоқ зим-зиё қоронғиликда тин оларди. Сойнинг шовуллаши узоқ-узоқлардан эшитилиб турибди. Йигит қишлоқ кўчасига кириб борар экан, у ер-бу ерда бемаҳал шарпани илғаган айрим итлар бир-икки бор ҳуриб қўйди. Давжон хотиржам кетаверди. Унинг ўйларида яқинлари бағрига ошиқиш, соғиниш туйғулар билан бирга аллақандай хавотирлик ҳам бор. Яқиндагина ёмғир ёғиб ўтгани сабабли ҳаво ниҳоятда мусаффо. Ивиган тупроқ ўз устида юрган кишининг шарпасини ютиб кетади.

Давжон ўзига қадрдон дарвозани итарди. Дарвоза ичкаридан там-баланган эди. Зулфинни ушлаб бир-икки бор шиқирлатди. Ҳовлидаги ит ҳуриганча дарвоза ёнига келди.

— Олапар, Олапар!— дея овоз берди Давжон. Ит эркалангандек ғингшиб қўйди. Қимнингдир шип-шип юриб келаётгани эшитилди.

— Ким у?— овоз келди ичкаридан. Давжон овозни таниди.

— Мен, тоға... Давжонман.

Махсум бой шоша-пиша тамбани олар экан:

— Э, ўзингмисан?.. Кепқолдингми, чироғим,— деди. Дарвозанинг бир тавақаси очилгач, Давжон ичкарига кириб, тоғасини ўз бағрига олди. Кўришиб турганларида Олапар Давжонга талпиниб, олдинги оёқларини кўтариб эркаланир, йигитнинг этакларини ялар эди.

Бой уйга кириб, хотинини уйғотди. Навват опа дарҳол лампа чироқни ёқди-да, ҳовлига чиқиб, Давжон билан сўрашди, йигитнинг бошини эгиб, юзларидан ўпди. Хизматкор аёл — Ҳаким чўпоннинг хотини ҳам Давжон билан қуюққина сўрашди. Ойкарам йигитнинг елкасига қўлларини тегизиб:

— Эсон-омон қайтдингизми?— деди уялинқираб. Давжон ҳам унга жавобан:

— Ўзинг яхши юрибсанми, Ойкарам? Тинч ўтирибсизларми?— деди.

Махсум бой ўтирадиган хонага кирдилар. Навват опа чироқнинг пилигини кўтарди, уй ёришди. Хонтахтанинг усти очилди. Аёллар чой қайнатгани чиқиб кетишди.

— Зиёратлар қабул,— деди Махсум бой қўлини юзига тортиб туширар экан.

— Мурод ҳосил...

— Ҳуш... Соғ-омон қайтдингми, болам? Қайларда бўлдинг? Кетганинга ҳам салкам икки йил бўлиб қолди-ёв...

Бой сўзлай туриб дастурхондаги нондан ушатди. Унинг овозида қандайдир хавотирланиш, қўрқув ифодаси зоҳир эди. Ҳамиша баралла овозда гапирадиган бой ҳозир негадир хаста, хавотирли овозда сўзларди. Давжон буни дарвоза очилаётган маҳалдаёқ сезувди. Йигит ўзининг юрган йўли ҳақида қисқагина сўзлаб берди:

— Уша куни тонг пайтида Менгнор иккаламиз Сакратмага етиб бордик. Эшонқул ака бошқа қишлоқлардан ҳам анча йигитларга тайинлаб қўйган экан. Эшонқул аканинг ўзи билан йигирма отлиқ бўлиб йўлга тушдик. Оқдовондан ўтиб Шерободга, ундан Термизга бордик. Йўлда икки жойда тўхтаб, дам олдик. Эшонқул ака бизни Термиздаги гарнизонга топшириб, биз билан хайрлашди-да, ўзи аллақачоққа кетди. Гарнизонда Бойсундан борган йигитларни бўлиб, бошқа аскарларга қўшиб юбордилар. Менгнор билан мен ҳам ажралиб кетдик... Термизда ёзгача машқ ўткардик. Юриш, туриш, ўқ узиш, душманга ташланиш... Эмақлаб юришнияма ўргатаркан... Ёзда биз ўз бўлагимиз билан Термиздан Самарқандга жўнадик поездда. Отларимиз бошқа вагонда кетди... У ерда яна отиш-тутишни ўргатди. Чўпонота деган бир тепалик бор экан... Ҳар куни ўша ёққа чиқардик. Машқ ўтқариб, отларимизни соvuтиб қайтардик... Самарқанд жуда бошқача жой экан, тоға. Бойсундан анча катта экан. Юрт тинчигандан кейин бир бориб кўрса бўларкан... Уйдан чиқишимда, бирор манзилга етиб, жангга кириб кетаверамиз, деб ўйловдим. Энди эсласам ўзимнинг кулгим қистайди. Термиздаям, Самарқанддаям машқ, машқ, машқ... Эрта куз маҳали Панжакент тарафга йўл олдик... Қолганини бафуржа айтиб бераман, тоға...

Ойкарам чой дамлаб кирди. Чойнакни Давжоннинг рўпарасига қўйди-да, чиқиб кетди. Давжон чойни пиёлаларга қўйиб қайтарар экан:

— Ишқилиб эсон-омон қайтганинг чин бўлсин, болам,— деди Махсум бой. Навват опа чинни ликобчада ювилган хусайни узум олиб кириб, дастурхонга қўйди. Хонтахта ёнига ўтириб, чироқ ёруғида Давжоннинг қадди-қоматига боқиб:

— Бутунлай келдингми, болам?— деб сўради.

— Энди кетмасам керак. Янаям туз билади-да, янга,— деди Давжон.

Навват опа чиқиб кетди. Давжон тоғасидан бу ердаги аҳволни сўради.

— Бу ерлар ҳам таҳликали бўлиб қолди, болам,— деди Махсум бой.— Босмачи деганлари биз томонларни ҳам бесаранжом қилиб турибди. Амир қочиб ўтганидан бери тинчлик йўқ. Ҳали у гап, ҳали бу гап. Эшонқулни ҳам ўшандан бери кўрмайман... Ҳа, айтганча, Усманнинг ўғли қишлоқда. Қизил саллотга¹ ҳам, босмачига ҳам бормади. Аммо босмачига айғоқчи эмиш, деган гап бор. Мабодо учрашсанг, эҳтиёт бўлиб гаплаш.

Давжон тоғасининг гапларини тинглаб ўтириб:

— Кўп ҳам кўрқаверманг, тоға,— дея унга далда берган бўлди. Сўнгра ўзига гапиргандек қўшиб қўйди.— Аширматга ўхшаганлардан кўрқадиган аҳмоқ йўқ. Шунча жойларда бўлиб, не-не душманлар билан олишиб келсам-у ўз қишлоғимда Аширматдан кўрқиб-писиб юрсам, уят бўлмайдими?

Махсум бой Давжонга насиҳатомуз деди:

— Ундай дема, жияним. Илон ҳам ўзи кичик бўлгани билан захри одамни ўлдиради.

2

Қишлоққа қайтган кунининг эрта-индинига Давжон ҳеч ёққа чиқмади. Унинг қайтгани қўни-қўшниларга ҳам билдирилмади. Чунки устма-уст кулфат кўраётган, «ўлдириб кетибди», «сўйиб кетибди» деган ваҳимали гапларни эшитаётган қишлоқ аҳли бир-бирига ҳам ишонмай қолган эди. Давжон икки кунгача ҳовлида ўтин ёриб, рўзгор ишларига қарашиб юрди.

Учинчи кун кечга яқин ногаҳон Махсум бойнинг ҳовлисига Эшонқул ака кириб келди. У Махсум бой билан ҳам, Давжон билан ҳам қучоқлашиб кўришди. Эшонқул ака худди аввалги сафаргидек кўринишда: соқолини ўстириб, одмигина гулдор чопон кийиб олган эди. Оёғида эса маҳси-кавуш...

Уйга кирдилар.

— Мулла Эшонқул дейман, жим бўлиб кетдингиз, ҳеч дарагингиз йўқ?— Махсумбойнинг юз ифодасидан ҳам ҳазил, ҳам гина аломатини пайқаш мумкин эди.— Ошначилик ҳам шу бўлдимиз? Ё фақат Давжон учун келармидингиз?

— Йўғ-е, нега ундай дейсиз, бойота,— дея жилмайди Эшонқул ака.— Иш кўпайиб кетди, сафарда бўлдим. Узр.

— Давжон кетганидан бери биздан хабар олмай қўйганингизга сўраяпман-да.

Эшонқул ака узрини айтиб, Давжонга қаради.

— Қачон қайтдингиз, Давжонбек?

— Уч кун бўлди,— жияни учун жавоб берди бой.— Бир оғиз сўзингизни ерга ташламай Самарқанду Бухороларда бўлиб келди. Ҳали ўзингизга ҳам айтиб берар...

— Балли, ука. Яхши қилдингиз бориб, халқ учун, адолат учун бел боғлаган одам ҳеч кам бўлмайди.

— Келишга келдиг-у, ака, бу ердаги аҳвол яхши эмасга ўхшайди-ку,— деди Давжон ўйланиб.

— Ҳа, тўғри пайқабсиз, ука, қочган-пусганларнинг ҳаммаси бизнинг жойларда бўлиб қолди.

¹ Қизил саллот — қизил гвардиячи маъносида.

— Оқсоқолликнинг нима бўлганини бир оғиз айтиб беринг бунга,— деди Махсум бой.

— Ҳали эшитганингиз йўқми?

Давжон бошини сарак-сарак қилди.

— Бухородан қочган амир Ғузор, Деҳқонобод, Дарбанддан ўтиб, тўрт кун деганда Бойсунга келди. Бойсун кўрғонига тушиб ўрнашди. Одамлар кўрқанидан бўлсаям иззат-икром кўрсатди. Ўша куни кўрғонда зиёфатга тадорик кўрилган. Дошқозонларга ўчоқ қовлашиб, бир томонда шўрва, бир томонда ош пишираверган. Уч-тўртта йигит тандир кабоб учун арча кесгани кетган. Шу маҳал Сакратмага қўйилган соқчилар отни йўрттириб келади-да, қизиллар келаётганини айтади. Юрагини олдириб қўйган амир бир ҳўплам шўрва ҳам ичолмайди-да, ноиблари билан йўлга тушади. Мана шу иккала Паданг қишлоғининг тистидан ўтиб, Дийдоркам довонидан ошади...

Петров деган командир билан йигирма-ўттиз кишилик отряд Бойсун кўрғонига киради. Улар ҳам амирни қува-қува ниҳоятда чарчаган, оч қолган бўлади. Кўрғон ичига кириб қарасаки, шўрва қайнаб, ош пишиб турибди. Қизил саллотлар шўрвани ичмоқчи, ошни емоқчи бўладилар. Аммо уларнинг командири бунга йўл қўймайди. «Бу овқатлардан ҳеч ким емасин, тўктириб ташланглар», деб буйруқ беради. Пишган овқатни тўктириб ташлайди. «Амирнинг одамлари қочаётиб заҳрлаб кетган», деб гумон қилади. Атрофдан одамлар келади. Командир Петров йиғин ўтказиб, Шўро ҳукуматининг фазилатини тушунтиради... Петров бошлиқ отряд Бойсунда бир кеча тунаб қолади. Эртасига Термизга қайтиб кетишдан аввал Бойсун бўйича оқсоқоллик кенгаши тузади. Салим Дўстмурод билан Исмоил Сафар деганлар кенгашга бошлиқ бўлади.

— Ҳали ҳам борми оқсоқоллик?— қизиқиб сўради Давжон.

— Э, содда укам-е... Эшитмадингизми?

— Нимани?

— Оқсоқолларнинг нима бўлганини.

— Йўқ.

— Оқсоқоллик кенгаши ўн кунга ҳам етгани йўқ... Амир Душанбе атрофига жойлашади-да, ўша ёқдан туриб, Мухторхон деган бир ҳезлакни Бойсунга бек қилиб тайинлайди. Мухторхон ҳам йигирма-ўттиз чоқли лашкар билан кўрғонга кириб келади-да, Салим Дўстмурод билан Исмоил Сафарни сўроқсиз-истоқсиз оғидан осдиради.

— Оббо номард-е!— деб юборди Давжон.

— Ана шу Мухторхон бир ойча бўлдики, Бойсунда бек бўлиб турибди. Лекин ҳамма ёмон кўради. Биров тан олади, биров йўқ. Камбагаллар, қани энди Шўро кела қолса, дейди.

— Энди бу ёғи нима бўларкин, Эшонқул ака?

— Келажак инқилобники, қизилларники. Ҳамма жойда тантана қилади инқилоб. Аммо бизнинг жойларда қанчага чўзилади бу кураш — аниқ айтиш қийин. Тушунмаганлар, алданиб юрганлар кўп ҳали. Тошкенту Фарғона, Самарқанду Бухородан қочганларнинг бариси бизнинг жойлардан паноҳ топяпти. Қишлоққа салгина эртароқ қайтганга ўхшайсиз-да, Давжонбек...

Давжон индамади. «Қишлоғимни, қариндошларимни, Ойқарамни соғиндим-да, ахир», деб кўнглидан ўтказди.

— Энди гап бундай, ука,— деди Эшонқул ака ётиш олдидан.— Бойсунда очиқ ҳолатдаги ревкомни тузиш мумкин бўлмаяпти. Мабодо мени қидирмоқчи бўлсангиз, Пастисурх қишлоғидаги Оҳангар Ҳамидникидан топасиз. Агар бирорта қурол керак бўлса ҳам... топамиз.

Эшонқул ака ўша куни Махсум бойникида тунаб қолди. Эртасига барвақт туриб жўнаб кетди.

3

Давжон ёшлиги ўтган жойларни дили қумсадими, сой бўйига ўтиб, отасидан қолган хароба ҳовли тарафга борди. Кичкина дарвоза зулфинидаги симни бураб ечиб, ҳовлига кирди. Ёзи билан ёввойи ҳолда ўсган ўт-ўланлар қовжираб ётибди. Ҳеч ким ўриб ҳам олмапти... Ҳамма ўзи билан ўзи овора... Тинчлик йилларида деярли ҳар йили арпами, мошми экилиб, ҳосили йиғиб олинарди, ҳеч бўлмаганда ўзича ўсган ўтлар ем-хашак учун ғарам қилиб қўйиларди...

Давжон уй олдида узоқ туриб қолди. Сўнгра уй эшигини очиб, ичкарига бош суқди. Қоп-қоронғи, бўм-бўш уй хувиллаб ётар, ҳавоси аллақандай — кишининг юрагини қисадиган даражада ёқимсиз эди. Дарҳол қайтиб чиқди-ю тагин бояги жойга бориб туради қолди. Дада-сини элас-элас эслади, уни ўзига ўхшатгиси келди...

* * *

Қуйи Паданг билан Юқори Паданг қишлоқлари ўртасидаги узилишда учта хонадон истиқомат қиларди. Шу атрофнинг ҳурмат-этиборини қозонган Мўмин ота — қишлоқ оқсоқолининг хонадони боғроғли ҳовлида ҳаёт кечирарди. Иккинчи — чоғроқ ҳовлида Усман ўлпончи деган кимса яшарди. Ғарибона кўринишли учинчи ҳовли эса, Хўжаназар исмли ғалати табиатли кишининг бошпанаси эди.

Келиб чиқиши тўғиз уруғидан бўлган Хўжаназар дарвишона ҳаёт кечирарди: ҳовлининг баландроқ тарафига қачонлардир қурилган икки хонали уй, хиёл пастроққа тушган пастқам оғил; ҳовли атрофига одамнинг бели баробар қилиб урилган деворнинг у ер-бу ери нураб тушган, нураган жойлари шох-шабба ва катта-кичик тошлар билан беркишиб қўйилган. Ҳовли ўртасида ўсган ягона дарахт — қари тут...

Хўжаназар ўн тўрт-ўн беш ёшга кирганда ота-онасидан ажралди. Успирин аллақаёқларга улоқиб кетди. Уч-тўрт йилдан кейин бўйи чўзилган, соқол-мурти ўсган йигит бўлиб қишлоққа қайтди. Орттирган нарсаси битта қўшоғиз милтиқ эди.

Табиатан камгап Хўжаназар сафардан қайтганида ҳамқишлоқларига узундан-узоқ ҳикоялар айтиб бермади. Қаерларда бўлганини сўраганларга «Регар», «Узун», «Боботоғ» каби сўзларни такрорлади. Милтиқни бир эшон совға қилганини айтди. Боботоғнинг аллақайси ўнгирида тошга сирғаниб кетган эшонни Хўжаназар чаққонлик билан тутиб қолган экан. Улимдан омон қолган эшон. Хўжаназарга милтиқ инъом қилибди.

Қуйи Паданг қишлоғида яшайдиган Маҳсум ака Хўжаназарга она тарафдан авлод саналарди. Маҳсум бой Хўжаназарнинг такасалтангларча ҳаёт кечиришига бефарқ қарамади, ўзидан беш-олти ёш кичик қариндошини уйлантиришга бош қўшди. Бойсун тарафдан Кўчкиной исмли камбағалгина қизни олиб берди. Тўй харажатларини бой кўтарди. Хўжаназар эски уйнинг томини сувади, деворларни, у ер-бу ерига лой чаплаб тузатди-да, хотини билан кун кечириб юрди.

Уша йиллари Маҳсум бой отасидан мерос қолган қўйларни боқиб юриш учун Ҳаким исмли бир ўспиринни чўпон қилиб олганди. Хўжаназар тўрт-беш йил давомида ана шу ўспиринга ёрдамлашди. У ҳаммаша чўпон боланинг ёнида бўлмасди, қандайдир хаёлчанлик билан тоғ ёнбағирларидаги арчазорга оралаб кетарди, юксак чўққиларда сайр этиб юрарди. Борди-ю қариндошининг чорвасига бирон хавф-хатар туғилса, ўша заҳоти чўпоннинг ёнига етиб келарди.

Маҳсум бой Хўжаназарга бир сигир, иккита совлиқ берди. У сигир билан иккала совлиқни ҳайдаб келиб, хотинига топширди. «Мана буларга ўзинг қарайсан», деди. У зоҳиран ҳар қанча одамови, галварс

кўрингани билан хотини Кўчкинойга ташвиш ортишини исгамасди — қорамолни биттадан, қўйни иккитадан оширмади. Бузоқ ёки қўзичоқни сутдан ажрагандан кейиноқ бозорга олиб чиқиб сотарди-да, пулини рўзғорга яратарди.

Хўжаназар узун бўйли, от юзли, қиррабурун одам эди. Унча йирик бўлмаган кўзлари ҳам, соч-соқоли ҳам қорадан кўра қўнғирга мойил эди. Бўйи узун бўлишига қарамасдан, жуссаси тез эгилувчан, ҳаракатлари чаққон эди. Тезроқ юрганида ўрта бўйли одамларнинг икки қадамини бир қадам қилиб босарди. Бирор нарсага маҳлиё бўлиб тикилганида ёки бирор ҳаракатни кузатганида ҳайкалдек қотиб тура оларди. Баъзан адирдан узоққа кетиб қоларди-да, қайтиб келганидан сўнг чўпон бола — Ҳакимга: «Дунё жуда қизиқ-да, ука... Бевақт туғилганга ўхшайман», деярдди.

Уйланганининг учинчи йили Хўжаназарнинг хотини Кўчкиной ўғил туғди. Бойнинг хотини Навват опа ҳафта-ўн кунгача Хўжаназарнинг уйида бўлди, Кўчкинойнинг чақалоғини бешикка солиб берди. Кўчкиной ирим-сиримни билмайдиган аёл эди, шунинг учун тўрт марта туғиб, боласи турмаган Навват опадан ҳазар қилмади. Аксинча, бой хотинининг чинакам овсинлардек ёрдамлашганидан хурсанд бўлди.

Болага Ражаб деб исм қўйдилар.

Хотинини ёлчитиб эркаламаган Хўжаназар фарзандига анча меҳрибон бўлди. Кечқурунлари бойнинг қўйлари кўрага қамалгандан кейиноқ уйига шошилар, ҳовлисига келиб болани кўтариб юрар, гўдакнинг қулоғини чўзиб эркалатар, бола йиғласа, завқлиниб кулар эди.

Хўжаназар Ражабни ҳадеб ўпиб-қучавермасди. Лекин у ўз ўғлини қалбининг тубидан севарди, келажакдаги орзу-ниятларини фарзандига боғлаган эди. Аммо ўғлининг вояга етганини кўриш унга насиб этмади. Ўғли эндигина беш ёшга кирганида Хўжаназар тоғда ҳалок бўлди. Эрининг қирқи ўтказилган куни кечаси хотини Кўчкиной ҳам тасодифий қорин оғриғига учраб, оламдан кўз юмди. Беш ёшли Ражаб гирт етим қолди...

* * *

Йигит тоғаси ва янгасининг айтиб берганига кўра дадасининг ва ойнисининг ҳаёт йўлини ўйлаб маъюсланди. Шу кайфиятда ҳовлининг у ёқ-бу ёғига яна назар ташлади. Сўнгра бир-бир босиб дарвозадан чиқди. Дарвозани ёпиб, симни қайтадан бураб турган маҳали ҳовли бурчаги ортидан йўтал овози келди. Кўп ўтмай бир шарпа кўринди. Аширмат тишининг оқини кўрсатиб Давжон тарафга келар эди. Усмат ўлпончининг ўғли ўзини қучоқлашиб кўришишга ростлаб келди. Бироқ Давжон унга рўйхушлик бермади. Қўш қўллаб кўришдилар.

— Зиёратлар қабул, Ражаббой!— деди Аширмат, унинг асли отини атаб, ингичка товuşда.

— Мурод ҳосил...

— Узоқ кўринмай кетдингиз? Қайлардан сўраймиз?

Ёшлигидан қилча бўлса ҳам мунофиқликка ўрганмаган Давжон: «Шунчалик паст одамга ёлғон гапириб, виждонимни булғайманми?» деган гапни хаёлидан ўтказди-да:

— Қизил гвардияга кетувдим. Самарқанд тарафларда босмачиларнинг уясига ўт қўйдик. Кейин амирни қувдик,— деди. Аширматнинг ранги ўчди.

— Қаранг-а, кўп... ишлар қилибсиз.— У «номаъқул ишлар» деб айтмоқчи эди, юраги дов бермади.— Энди хизмат битдимми?

— Ҳа, битди,— деди Давжон ортиқча гапга ўрин қолдирмай. Авваллари улар сенсирашиб сўзлашарди. Аширмат негадир бу гал сизлаб

гапирди. Давжоннинг гаши келди. Шу сабабли аввалгидек сенсираб ундан гап сўради:

— Узинг нима ишлар қиляпсан?

— Менми?.. Мен.. юрипман шундай...

Давжон Аширматга тикилди. Бир зум жим қолдилар. Аширмат ўртадаги нуқулайликни тарқатмоқчи бўлдики ёки атайин сўрадики:

— Энди нима иш қилмоқчи... сиз?— деди.

— Ҳам мени сизлайсан, ҳам қайта-қайта саволлар берасан,— деди жаҳл билан Давжон.— Мен сўрасам «шундай юрипман» дейсан. Қани айт-чи, мақсадинг нима? Нега менга савол берасан? Нима, сен қозию мен ўғриманми? Энди нима иш қилмоқчилигимни ҳам сўрайсан!— У шундай деятуриб, белбоғига осилган қиндан пичоғини чиқарди.— Агар яна битта савол берсанг, ичак-чавоғингни ағдариб бошингга иламан!..

Аширмат ортига чекинди.

— Мен... сенга нима ёмонлик қилдим?

— Ҳе, онангни... Йўқол кўзимдан!

Аширмат изига қайтди. Давжон ўз ҳовлисини айланиб ўтиб, сой бўйига тушди. Пастки қисми сувга тегиб турган тошларнинг унисидан бунисига сакраб, сой ўртасига борди-да, атрофга ички бир соғинч билан тикилди. Нариги тарафдаги пастқам ялангликка ўтиб, ўша ерда бир муддат туриб қолди. Яланглик бўм-бўш эди. Бундан уч-тўрт йил аввал Давжон ўз тенгқурлари билан кўп вақтини шу ерда ўтказарди. Яланглик ҳамиша гавжум бўларди. Успиринлар бу ерда кураш, чиллак ўйин, оқ теракми-кўк терак, югуриш каби кўнгилочар ўйинлар билан машғул бўлишарди. Баъзан ўзларини етук йигитлардек ҳис қилишиб, турли мавзуларда гурунглашар эдилар.

Давжон ўз тенгқурлари орасида алоҳида ажралиб турарди. Болалигида бўйчангина бўлгани билан қомати ориқ ва нозик эди. Ун етти ёшга кирганида гавдаси тўлишиб, кенг елкали қоматдор йигитчага айланиб қолди. Буни ўзи ҳам сезарди. Юзи хиёл кенгайиб, пешона териси таранглашди, бурни яна чўзилди. Синчковроқ одам бир қарашдаёқ бутун гавдасидан куч ёғилиб турганини кўра оларди.

Тенгқурлари кураш ва югуриш ўйинларида Давжоннинг полвонлиги ва чаққонлигига ҳар гал қойил қолишар, голиблигига беғараз тасанно ўқишар эди. Фақат қитмир Аширмат унга ҳасад билан қарарди.

Давжон сакраш, югуриш, юк кўтариш машқларида ўзини пишитиб юрди. Бир куни у бешта эшакни ёнма-ён қўйиб, устидан сакради. Уртоқлари уни қўлларида кўтариб эркалашди. Эртасига Давжон ўз чаққонлиги ва кучини синаб кўрмоқчи бўлди-да, иккита тўқлини қўлтиқлаб йўртиб кетди. Ун чоқли ўспирин унинг ортидан қувди, фақат Менгнор унга етиб олди...

Яна бир куни Давжон ўз кучини синаб кўриш мақсадида қишлоқ оқсоқолининг дарвозаси яқинида ўтлаб юрган йирик ҳанги эшакни пуштонидан ушлаб, елкасига кўтарди-да, юз қадамча йўл босди. Тўрт оёғи юқорига кўтарилган бояқиш эшак йигитнинг елкасида жимгина турарди. Уртоқлари эса:

— Давжон кўтаряпти-ю эшак инқиллайди-я,— дейишиб, бир-бирини туртишиб кулишарди..

— Агар эсон-омон юрсак,— деди Давжон ҳарсиллаганича даврага қайтар экан,— эндиги йили елкамда от кўтараман.

Менгнор унинг гапини маъқуллади:

— Қўлингдан келади, жўра. Ишқилиб даврамизга кўз тегмасин...

Давжон ўз тенгдошлари орасида кучини, эпчиллигини кўрсатишдан ташқари, даврада яхши суҳбатдош ҳам эди. Жўраларнинг гурунги кўпинча қўшни қишлоқ ва қўшни вилоятлар аҳолисининг ҳаёт тарзи

хусусида, шу кунлардаги аҳвол тўғрисида, деҳқончилик ва чорвачилик ҳақида бўларди. Уша кунларда Тошкентда Туркистон республикаси тузилгани ҳақида янги-янги хабарлар келиб турарди:

— Шўро ҳукумати адолатли ҳукумат бўлади,— деди Давжон бир куни гапдан-гап чиқиб.— Қамбағалларнинг бошини силайди. Ҳамма барабар бўлсин, дейди... Бироқ ҳозирча унинг душмани кўп.

Бу гапни Давжон аслида Махсум бойниқига ҳар замонда келиб турадиган Эшонқул акадан эшитган эди. Гурундошлар Давжондан бунақа гап чиқишини кутмаган бўлсалар керак, ҳаммалари унга ҳайрат билан тикилиб қолдилар.

— Ҳамма барабар бўлсин деса, бойларнинг молини олиб, камбағалларга бўлиб берадимиз?— деб сўради жўралардан бири.

— Шундай бўлса керак,— деди Давжон. Шу пайт Аширмат қитмирлик билан гап қотди:

— Унда сенга ҳам қийин бўлар экан-да. Сен ҳам бойнинг... одами-сан-ку.

— Нима қипти бойнинг одами бўлсам?— деди Давжон.— Барибир ҳақиқат тарафида туриши керак ҳар ким.— У бир оз жим қолди-да, қўшиб қўйди.— Тоғам бой бўлса ҳам яхши одам, сенларга ўхшаган қитмир эмас.

Аширматнинг юзидан қони қочди, ияги устида кўм-кўк томирлари яққол кўринди. У бир сўз айтишдан ўзини тийиб (Давжоннинг ҳамла қилиб қолишдан қўрқар эди), тишини тишига босганича Давжонга еб қўйгудек тикилди.

— Ҳа, нимага тикилиб қолдинг?! Қасдинг борми менда? Ярамас! Аширмат кўзини олиб қочди-да, тўнғиллади:

— Ҳар кимнинг ақли ўзига сийлов. Сенга шўро яхши бўлса, менга нима? Бориб ётиб ол, хизматини қил...

— Қиламан хизматини, қилмайди деб ўйлайсанми? Отрядга ёзиламан. Шўронинг душманлари билан уришаман.

Аширмат кўзини олиб қочди-да, тўнғиллади:

— Ҳей, ўша шўройинг-чи, билиб қўй, ҳаммани кофир қилади, диндан чиқаради. Мусулмончиликдан чиқиб, кофир бўлиб юрасан. Соч қўясан, калта дум бўласан...

— Сен ўзингни мусулмон деб ўйлаясанми?! Мусулмончиликкаям қасам берасан!..

Давжон ҳозир яланглик бўйлаб Қуйи Паданг томон секин эниб борар экан, худди шу воқеадан буён уч ярим йил вақт ўтганини ҳайрат билан эслади. «Худди кечагина бўлгандек,— дея ўйланди у.— Вақт бунчалик тез ўтмаса...»

Унинг назарида Аширмат иккаласи ўртасида бўлган бугунги тортишув гўё кечагина юз берган тортишувнинг давоми эди.

4

Давжон сой бўйидан уйига кетиб борар экан, ўзича ўйлар эди: «Иблис билан кўришганим яхши бўлди. Агар айғоқчи бўлса, босмачисига бориб айта қолсин. Қўрқиб, қочиб-пусиб юргандан кўра, бир кун бўлса ҳам мардона юрганим яхшимасми?! Аввалиси, мен уларга атайин тегинмайман. Агар улар тегинадиган бўлса... бекорга ўлиб кетаверадиган аҳмоқ йўқ...»

Кечки овқат маҳали Давжон қир ва сойларда айланиб келгани, отасидан қолган ҳовлини зиёрат этгани ҳақида тоғасига сўзлаб берди. Аширмат билан учрашганини эшитган Махсум бой:

— Учрашганинг майли-ку, аммо қаттиқ гапиришинг чакки бўлиб-

ди-да,— деди.— Узингга ўчакиштириб нима қилардинг, жияним. Яна большевойларга хизмат қилганингни ҳам айтибсан... Ҳа, аттанг...

— Атайлаб айтдим, тоға. Уз қишлоғимда қўрқиб-пусиб юргим келмайди. Пешонада борини кўрамиз, тоға. Аввалиси, қараб турмай-миз, қўлдан келганича олишамиз.

«Сен-ку олишаверасан, лекин менга қийин бўлади... Шунча мол-дунё, дов-дастгоҳ қўкка совурилса, яна уйим нотинч бўлса... Бирон фалоқат — ўқ билан ёки калтак билан ўлиб қолсам-чи?.. Сенга нима, орқангда бола-чақанг йиғлаб қоляптими?» Бой ўзича ана шуларни мулоҳаза этди-ю ammo дилидагини сиртига чиқармади. Узоқ сукут сақлаб ўтирди-да:

— Сен йўғингда Ойкарамга яна совчи келди,— деди.

— Кимдан?— сўради Давжон.

— Уша газанда Усматнинг ўғлидан.

— Нима жавоб айтдингизлар?

— Йўқ, дедим... Усматнинг ўғлига қиз берадиган аҳмоқ йўқ...

Шундан ҳам ўчакишиб юрибти-да, уруғингга қиргин кегур.— Бой узун уҳ тортди-да, қўшиб қўйди.— Замон нозиклашиб кетди. Кўзим очиқ-лигида шундан ҳам тинчисам дейман.

— Нимадан?— тушунмасдан сўради Давжон.

— Ойкарамдан-да...

Давжон индамади. У тоғасининг бу гапни айтиши бежиз эмаслигини сизди. Бироқ ҳозир бу борада бир нима дейишга ўзида журъат топмади. Боядан бери хаёлидан нари кетмаётган нарсани сўради:

— Дадамдан қолган қўшоғиз қаерда, тоға?

— Ҳа, дарвоқе, милтиқ бор эди-я... Нима қиласан милтиқни?

— Юзароққа олиб қўйсам дедим. Артиб-суртиб...

— Занг босиб ётган бўлса керак... Сомонхонанинг тўридаги ўнг бурчакда. Устунга боғлаб қўйганман. Ҳозир ҳаммаёқ хашак, ўта олармикансан?..

— Бир амаллаб ўтарман.

Дастурхонга фотиҳа ўқилгандан сўнг Давжон хонадан чиқди. У ўзига ажратилган уйга — ерга майин хас-хашак солиниб, устидан кигиз ташланган чоғроқ хонага кириб, қора чироқни ёқди. Кейин устки кийимларини ечди-да, енгил кийимда сомонхонага кириб кетди. Ярим соатлардан кейин қўлида милтиқ билан сомонхонадан чиқди. Дўпписини, кийимларининг чанг-ғуборини қоқди-да, милтиқни ўз хонасига олиб кирди. Кигиз устига нимдошгина белбоғ ёзиб, милтиқ бўлақларини бир-биридан ажратди. У қизил гвардияда қурол билан муомала қилишни ўрганиб олганди. Эски қўшоғиз ростдан ҳам занглаб қолган экан. Давжон ошхонага чиқиб, косада зиғир ёғи келтирди-да, милтиқни мойлашга тушди. Хонага Ойкарам кирди.

— Ҳа, Ойкарам, ухламадингми?— сўради Давжон.

— Мени ёш бола билиб, тез ухла, демоқчимисиз?.. Нима иш қиляпсиз? Булар нима?— Қиз йигитнинг рўпарасида тиззасини ерга тираб ўтириб олди.

— Кўрмаяпсанми, милтиқ бу.

— Вой ўлмасам, нима қиласиз буни?

— Душманларни отаман. Узимни... сени ёвлардан асрайман.

— Мени ҳеч ўйламайсиз-у, ёлғон гапирасиз.

— Нима учун ёлғон гапирай, гапим рост.

— Мени ўйласангиз, шунча кетиб қолармидингиз?

— Кетиб қолсам келдим-ку... Уша ёқларда ҳам сени мудом эслаб юрдим... Болалигимизни эсладим, сойга оқиб кетганингни... Бетингнинг қизилини, менга қараб турган кўзларингни... Сен ҳам ўйладингми?

— Нима учун ўйламай? Ўйладим,— деди қиз ерга тикилганича.

Ховлига чиққан Навват опа Давжоннинг хонасидаги чироқни кўриб, ҳайрон бўлди шекилли, эшикни очиб хонага кирди.

— Сен шу ерданидинг, Ойкарам?— деб қизига танбеҳ берган бўлди.— Уйга кириб ёт, кеч бўлди.

Навват опа чиқиб кетди. Бироқ Ойкарам ўрнидан қўзғалмади. Давжон ишини битириб, белбоғни четга тортиб қўйганидан кейин ҳам ўтираверди. У ёқ-бу ёқдан суҳбатлашдилар. Давжон бир маҳал ўрнидан туриб қорачироқнинг пилигини хиёл кўтариб қўйди-да, қизнинг яқинида тиззалаб ўтирди. Қиз ҳайрон бўлиб унга тикилиб қолганди.

— Қани энди тинчлик замони бўлса-ю, мана шу қўлларингдан ушлаб тоғларда олиб юрсам,— йигит шундай дея қизнинг чап қўлини ушлади.— Чўққиларга олиб чиқсам. Юқорига чиқолмай қолганингда қўлларингдан тортиб чиқарсам. Сенга ифор териб берсам, чуқури¹ олиб берсам... Борармидинг?..

Ойкарам қўлини тортиб олмади. Давжоннинг сўзларига маҳлиё бўлгандек, унга тикилиб ўтираверди, саволига жавоб бермади.

— Нега индамайсан?— сўради йигит. Ойкарам кўзларига уйқу тикилгандек индамай ўтираверди. Давжон чаққонлик билан қизнинг бошини эгиб, юзидан ўпиб олди. Ойкарам ўрнидан туриб кетди.

— Агар сиз обораман десангиз, фақат тоққа эмас, Боғдодга ҳам бораман,— деди қиз эшикдан чиқатуриб.

* * *

Давжон эртасига эрталаб Бойсунга тушди. Пастисурх қишлоғидаги Оҳангар Ҳамидникдан қўшоғиз милтиқ учун бир оз ўқ-дори олиб қайтди. Кечга яқин милтигини созлаб қўйди.

Уч

1

Аширмат ўша куни Давжон билан учрашганидан кейин ўзини қўярга жой тополмай, оёғи куйган товукдек типирчилаб қолди. «Қофирларга сотилган бу ярамас менга шунча дашном бериб кетди-я!— дея энтикканича ўйларди у.— Падарлаънатидан қутулар кун борми ўзи, йўқми... Нима учун шунча қўрқаман ундан, кўрганимда титроқ босади?.. Қўрқмасам бўлмайди! У билан пичоқлашишга ярамайман. Қалтак билан уришса-ку мендақанинг ўнтасини уради. Милтиқ-чи! Бу ҳам хавфли. Бир фалокат бўлиб омон қолса, кейин ўлдирмай қўймайди. Яхшиси, ўзи юзма-юз бўлмаганим маъқул. Тошмат Бадтаринга дурустроқ тунтириб қўйишдан яхшиси йўқ».

Аширмат куни билан гарансиб юрди-ю кечқурун барвақт ўринга кириб ётди. Бироқ ухлай олмади. Ўйлайверишдан боши ғувиллаб, қулоғи шанғиллашга тушди. Ўрнидан туриб кийинди-да, ташқарига чиқди. Ўснат ўлпончи ўғлининг айғоқчилигини яхши биларди. Бу борада ўғлига ҳомийлик қилган ҳам эди. Лекин Аширмат ўзи бажараётган ишни бутун икир-чикиригача отасига айта бермас, келган-кетганини билдириб ўтирмас эди. Шу боисдан Аширмат бугун ҳам индамасдан чиқиб кетди.

¹ Чуқури — равоч (шева).

У тўппа-тўғри Зовбошига йўл олди. Шомдан кейин чиққан ой юқориди чарақлаб турар, тун сутдек ойдин эди. Кеч кузнинг салқин шабадаси сой тарафдан эсар, Аширматнинг юришига кўмаклашар эди. У пилдираганича дам қирга чиқар, дам сойга тушар, дам арчалар соясига сингиб кетар, шу тариха йўлида давом этар эди... Зовбоши рўпарасидаги қирга чиқибоқ атайин бир-икки бор йўталиб қўйди. Чунки, ҳар галги одатига мувофиқ, Тошмат Бадтарин тўдасидаги тунги соқчиларга ўзини билдириб қўйиши керак эди.

Аширмат сойдан ўнг тарафга бурилиб ёлғизоёқ йўл билан қирга кўтарилиб борар экан, атайин яна бир йўталди. Сўнгра инграгандек хиргойи қилишга тушди. Бу унинг босмачилар тўдаси билан келишиб олган ўзига хос белгиси — паролди эди. Ўнг тарафида ғуж бўлиб ўсган учта арча панасида турган қора кўланка овоз берди:

— Ким у бемаҳалда келаётган?.. А?..

— Мен... ўз одамларингиздан...

Кўп ўтмай қора кўланка дўриллаган овозда яна сўради:

— Тўхта! Отинг нима?

— Мен Аширматман... Сайфи ака, сизмисиз?

Бошига гилам қалпоқ бостириб, жун чакмонга ўраниб олган соқчи хиёл хотиржамланди ҳамаси, милтигини қайтадан елкасига осди. У Аширматни тахминан уч қадам нарида тўхтатди:

— Тўхта! Бери келма! Хўш, нима ишинг бор бу ёқда?

— Ўтоғасини кўришим керак.

— Нима ишинг бор?

— Муҳим хабар бор...

Соқчи Зовбоши устидан Қарим исмли шеригига овоз берди:

— Ҳу, Товоқ!

— Ҳа, нима дейсан, Сарик?

— Мана буни ўтказиб юбор, ўтоғасида ишим бор, деяпти...

Қарим товоқ ҳам ўзича савол-жавоб қилиб Аширматни йўлакка ўтказди. Йўлак охирида — Қора камар саҳнига кираверишда яна иккита соқчи турарди. Аширмат улар билан паст овозда сўзлашди.

Камарнинг сой тарафидаги қиррасига йирик-йирик тошлардан одамнинг кўкраги баробар девор тикланган; шу деворнинг ўртаоғидаги кичик суначада яқиндагина пайдо бўлган лампа чироқ хирагина ёниб турарди. Камарга бор бўйича ташланган шолча-гиламлар устида Тошмат Бадтарин ўз йигитлари билан ухларди. Бадтарин ҳар галгидек ўртада, бошқалардан фарқли равишда адрас кўрпага ўралиб ётарди.

Бадтарин ҳамиша «қуш уйқуси»да ухларди, «шитир» этган товушдан ҳам уйғониб кетарди. Аширмат йўлак олдидаги соқчилар билан шивирлашиб сўзлашаётгандаёқ ҳаммадан аввал устидаги кўрпани тиззасига суриб, туриб ўтирди. Унинг турганини кўриб икки ёнидаги йигит бирин-кетин турди.

— Ким у? — деди Тошмат соқчилар ёнидаги Аширматни кўзи илгар-илғамас.

— Мен, ўтоғаси... Аширматман... Падангдан.

— Қир. Қирабер, — деди Бадтарин илтифот қилгандек. У Аширматга камарнинг тўридан — чироқ рўпарасидан жой кўрсатди. Чироқ ёруғида ўтирган одамнинг юз ифодаси ҳам аниқ кўринарди. Бадтарин чироқ тарафга имлаб:

— Пилигини кўтар, — деди.

Йигитлардан бири чироқни ёруғлатиб қайтди.

— Хўш, тинчликми, иним? — сўради босмачилар бошлиғи.

— Тинчлик, ўтоғаси... Қишлоқда янгилик бор.

— Хўш?

— Эсингизда бўлса, бойнинг бир жияни бор эди... Ражаб деган.

— Қайси бойнинг?

— Қуйи Падангдаги Махсум бойнинг... Ражаб деган жияни. Бир айтувдим сизга, чаққон, бақувват, деб. Лекин ўзи ёмон одам...

— Ҳўш, нима бўлибди?.. Гапингга тушунмаяпман.

Аширмат бир қадар саросималаниб жавоб берди:

— Уша йигит йўқолиб қолувди. Қизил отрядга кетди, деган гап бор эди. Шу гап тўғри экан. Қайтиб келди... Оти Ражаб.

— Ҳўш, шунга нима дейсан?

— Шу хавфли одамнинг келганини айтишга келдим... Кеча учрашдим. Мени сўқди. Босмачига сотилгансан, деди. Ўзининг қизил отрядга бориб келганини яширмади, очиқ айтди.

— Сўкса сен индамай туравердингми?

— Унга мен бас келолмайман, ўтоғаси...

— Бас келолмайман дейсанми?— деди. Бадтарин хаёллангандек.— Демак, анча хавфли экан-да?

— Ҳа, жуда хавфли, ўтоғаси. Шерикларини йиғиб, сизларга ҳам ташланмаса, деб қўрқаман... ўшани бир ёқлик қилиш керак, деймак-да... Қачон бўлса ҳам... билиб қўйинглар, деб айтгани келдим.

Тошмат Бадтарин, уйқунинг карахтлигиданми, анча жим ўтирди, оғзини очмасдан эснади. Сўнг бир нима эсига тушгандек сўради:

— Бир гал бойнинг қизи борлигини ҳам айтиб эдинг-а?

— Ҳа, қизи бор. Лекин... лашкарларингиз борганида тополмаган.

Тошмат Бадтаринга «лашкарларингиз» деган сўз ёқди шёкилли, мийиғида билинар-билинмас жилмайди. Аширмат буни сезмади. У бошқа бир андишада, аниқроғи ўз дардини айтиш учун сўз ахтарарди.

— Агар Ражаб қўлга тушса ё ўлса, бойнинг қизига... индамасангизлар ҳам майли...

— Нимага?— дея чақчайиб сўради Бадтарин.

— Энди...— уялгансимон ерга тикилди Аширмат,— бир ўйлаганим бор эди... Бой қизини ўша жиянига бермоқчига ўхшайди. Агар Ражаб йўқ бўлса... Уша қиз сизларнинг менга совғаларингиз бўларди...

Бадтарин Аширматга индамай тикилиб қолди. Аширмат бу гапи билан «ўтоғаси»га бачкана одам бўлиб кўринди. Бироқ Бадтарин буни билдирмади. Йигитга кулимсираб қаради-да:

— Ҳали гап бу ёқда дегин,— деди.— Дардим бор, дегин. Ўзинг шу совғага яраша иш кўрсатяпсанми бизга?

Аширмат қўрқув ичида ўнғайсиз тиржайди.

— Энди, тақсир, қўлимдан келганча хизматингиздаман...

— Бошқа гапинг йўқми?

Аширмат билинар-билинмас бош чайқади.

— Бойсунда нима гап?..

Аширмат анграйгандек тураверди.

— Бойсун беклиги омонми! Мухторхон бек!.. Уч-тўртта большевой қария кийимида қишлоқларда юрганмиш... Эшитмадингми?

— Энди дурустроқ киришаман, тақсир,— деди Аширмат айбига иқроор бўлгандек.

— Битта қизил саллотни айтаман деб шундан шунга келибсан. Ҳай, майли. Қизил саллотнинг уясини ҳам билиш керак-да... Майли, сенга жувоб.

Аширмат ўрнидан туриб, Бадтаринга қуллуқ қилди-ю камар оғзидаги соқчилар ўртасидан ўтди. Бадтарин овозини кўтариб сўзланди:

— Иккитанг якка арчагача обориб қўй. Йўлда қашқирми, тўнғизми нимталаб кетмасин тагин...

Бадтарин адрас кўрпани устига тортиб, ёстиққа ёнбошлади. Соқчилардан бири келиб, чироқнинг пилигини пасайтирди.

Ражаб исмли бола қандай қилиб Давжон деган исм олган? Аширмат нима учун уни Давжон деб аташга тили бормайди? Бунинг ўзига хос тарихи бор...

...Махсум бой ҳар замонда ўз юмуши билан қишлоқ оқсоқоли Мўмин отаникига бориб келарди. Шундай пайтларда Хўжаназарнинг ҳувиллаб ётган ҳовлисига кўз ташларди-да, Ражаб ҳақида ўйларди, тезроқ йигит бўла қолса, ҳовли-жойини тузатиб берардим, дерди.

Мўмин отанинг ҳовлиси рўпарасида кенг ва пастқам яланглик бўлиб, одатда Қуйи Паданг ва Юқори Паданг қишлоқларининг боласи шу ерда ўйнарди. Ражабнинг ҳам кўп вақти шу ерда ўтарди. Юқори Паданг қишлоғидан Менгнор исмли бола кўп машқлар бўйича Ражабга яқинлаб борарди. Ражабдан энгилган пайтларда эса хафа бўлмасди. Оқ юзли, бўйи баста чўзиққина Менгнор ниҳоятда очиқ кўнгли бола эди.

Юқори Паданг қишлоғининг деярли рўпарасида Қоплондарадан келадиган сой суви ер остига тушарди-да, антиқа кўринишли, қинғир-қийшиқ тош йўлаклардан ўтарди. Ёз ойларида болалар чўмилиш ва ўйнаш учун гоҳ-гоҳ шу ерга келиб туришарди. Бироқ ота-оналар: «Жин-ажиналар, девлар бор», деб унчалик рўйхуш беришмасди.

Ражаб болаларда ўзига нисбатан бирор ёмон ният борлигини сезмасди. Фақат Ўснат ўлпончининг ўғли Аширмат унга бошқачароқ туюларди... Бир кун Аширмат Ражабнинг югуришдаги голиблигига тан бермасдан қитмирлик қилаверди.

— Агар чиндаки югурик бўлсанг, менинг ҳангги эшагимга етиб оласан... Мен эшагимни миниб, роса чоптирганимдан кейин сен етиб олиб думидан ушлайсан, майлими? Думидан ушлаб бир томонга бура-сан. Ана шунда мен сенинг югуриклигинга тан бераман.

— Майли, эшагинга мин, — деди Ражаб.

Аширмат ҳув нарида ўтлаб юрган эшагини етаклаб келди. Болалардан бири Ўснат ўлпончининг ҳовлисига югуриб бориб, эшакнинг эгар-жабдугини келтирди. Аширмат каттароқ, бўйи баландроқ болалар ёрдамида эшагини маҳкам эгарлади. Эшагига миниб, чалачўп босди. Эшак баландлаб кетган йўлак бўйлаб аввалига йўртди, сўнгра от сингари чопа кетди. Ана шундан кейин ўртада ҳакамлик қилиб турган болалар Ражабнинг югуришига рухсат беришди.

Ражаб югураётган пайтда қишлоқ оқсоқолининг ҳовлисидан Мўмин ота билан Махсум бой чиқиб қолди. Улар болаларнинг ўйинига бир муддат беихтиёр қараб туришди. Аввалига Ражаб йигирма-ўттиз қадамча орқада эди. Улар узоқдан соядек кўринарди. Орадаги масофа аста-секин қисқариб борди. Охири баланд қир бағрида Ражаб эшакнинг думидан ушлади-ю, уни бир томонга буриб юборди. Эшак устидаги бола йиқилиб тушди. Ражаб эшакка ҳам, йиқилган болага ҳам парво қилмади-да, йўртма қадам билан изига қайтди. Эшак эгаси — Аширмат ўрнидан туриб, эгини қоқди. Кейин пастга энаётган эшагини арқонидан ушлаб олди-да, бошига халачўп билан туширди. Ҳозир унинг қандай аҳволга тушганини билса бўларди.

Ражаб ўз тенгдошлари ёнида турган тоғаси билан Мўмин отага салом берди. У кўп югурганидан ҳали ҳам тез-тез нафас оларди.

— Ўзи қўймади, — деди тоғаси олдида гуноҳкордек бўйин эгиб, — эшагимга етиб олсанг, тез югуришингга ишонаман, деди.

— Энди ишонгандир, — деди бой, Мўмин отага қараб кулар экан. Сўнгра болани ўзига яқин тортиб, елкасига қўлини қўйди. — Ўзи ҳам айтган гапига пушаймондир.

Болалар ёнида катталар турганини кўрган Аширмат эшагининг

бошини ҳовлиси тарафга бурди. Мўмин ота Ражабга меҳр билан тикилиб туриб деди:

— Бунинг отини асли Ражаб деб эмас, Давжон деб қўйиш керак экан. Давжон дегани полвон бола дегани бўлади... Бундан кейин, мана жўраларинг шу ерда экан, отинг Давжон бўла қолсин, болам.

Болалар бир-бирларига қараб қўйишди...

Шундан кейин Ражабни ҳамма таниш-билишлар Давжон деб атаёт бошлади. Факат Уснат ўлпончининг ўгли Аширмат уни Давжон деб чақирмасди. Чунки Аширмат ўз тенгқурлари олдида шарманда бўлган куни Ражаб янги исмга эга бўлганди.

* * *

Аширматнинг юрагида Давжонга нисбатан қўр олиб юрган ҳасад уруғи ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ. Инсон боласи мурғаклигида қалби биллурдек мусаффо бўлади. Ана шу мусаффо қалб бора-бора муҳит таъсирида ёлгончилик, қитмирлик, бахиллик, уятсизлик, очкўзлик сингари иллатлар билан кирланади. Аширматда ҳам, ўсиб-улғайгани сари, ана шундай аломатлар юз берди. Отаси Уснат ўлпончи — жисмонан нимжон, юраги қора, ўтакетган бахил одам. Шунинг учун бўлса керак, жуссаси ориқ, ранги заҳил. Доимо пешонаси ва чаккаларида сарғиш туклар ўсиб юради, бировлар билан сўзлашаётганида кўзлари тулкининг кўзларига ўхшаб ўйнаб туради.

Уснат ўлпончи якка-ёлғиз ўгли Аширматни бировларга дўст бўлмаслик руҳида, айниқса Давжонга нисбатан душманлик руҳида тарбиялади. Бунинг боиси бор. Аширмат ёш жиҳатидан Давжон билан тенг. Ёшлигида ҳеч кимга ғарази йўқ эди. Давжон билан ҳам апоқ-чапоқ ўйнардди. Ҳатто Давжоннинг тез югуришидан, чиллакни узоққа отишидан, баландга сакрашидан қувонарди. Бир куни — ўшанда Аширмат тўққиз ёшларда эди — Уснат ўлпончи ўглининг олдида хотинига шундай деди:

— Хўжаназарнинг ўгли отасига ўхшаб кеккайган, манман бола бўладиганга ўхшайди. Отаси ҳам кучига ишонарди, ҳеч кимни назарписанд қилмасди. Манманлигидан тоғда ўлиб қолди... Ўлганида ёнида эдим, ҳеч хафа бўлмадим, чунки ўзи ёмон одам эди-да...

Уснат ўлпончи Хўжаназарнинг ўлимига ўзи сабабчи эканлигини айтмади, ўглининг ёшлигини ўйлаб, тилини тийди. У вақти-соати етиб, Хўжаназарнинг қотили эканлигим билиниб қолади-ю Давжон менга ёки ўғлимга зиён-заҳмат етказди, деб чўчирди. Шу боисдан унинг миясида, Давжонни ҳам бир ёқли қилиб, зиён-заҳматнинг олдини олиш керак, деган мудҳиш фикр айланарди... Шу ёвузликни кўнглига тугиб олган Уснат ўлпончи вақти-вақти билан ўглининг юрагида Давжонга нисбатан адоват уруғини кўпайтираверди. У ҳамшиша ўглининг олдида хотинига сўзларди:

— ...Оқсоқолга ҳам ҳайронман. Анови Хўжаназарнинг ўглини югуриклиги учун мақтабди. Отинг Давжон бўлсин, деганмиш. Сўспайган болани мақтайверишдан нима фойда экан?.. Бўйи чўзиқ бўлса бўлибди-да. Худо бировга ақл беради, бировга бўй... Давжон эмиш-а! Ота-онаси Ражаб деб қўйган-ку отини, Давжон дейишига бало борми?!

— Махсум бойга ҳам тушуниб бўлмайди. Етим болани ҳам шунчалик эрка қилиб ўстирадими? Бойларнинг ичида аҳмоғи шу Махсум бўлса керак. Бир етимни жияним деб эркалагани-эркалаган. Ҳали этик олиб берган, ҳали чакмон кийдирган, ҳали от миндирган... Ота-оналик болалар бунчалик кеккаймас. Худо етим қилганидан сўнг етимдек бўлиб юрсин-да. Бир қарасанг, ичакдек чўзилиб шаҳарга тушади, бир қарасанг, овчининг тозисидек тоққа ўрмалайди.

— ...Махсумнинг ўзи аҳмоғ-у яхшигина қиз ўстираяпти. Қелин

қилишга арзийди... Қизини олган йигит бойнинг бор мулкига эга бўлади... Аширматвой ҳам тезроқ катта бўла қолса, бойнинг қизига оғиз солиб кўрардик... Аммо эшигида юрган анави сўпайган боладан хавфим бор-да. Ҳалиги... Ражаб. Отини Давжон қўйиб олишган-ку... Миясини еган бой қизини ўша етимга никоҳлаб беришдан ҳам тоймайди. Сўпаймай ўлгур, бирор ёққа улоқиб ҳам кетмади. Шу бола тирик экан, бизнинг ўйлаганимиз рўёбга чиқиши қийин...

Шу тариқа Аширматда Давжонга нисбатан душманлик руҳи авж ола берди. Худди шу руҳ боланинг ҳаёт йўлини ҳам, тақдирини ҳам белгилади.

3

Аширмат Зовбошига бориб қайтганининг учинчи куни ярим тунда Тошмат Бадтариннинг «лашкарларидан» олти суворий Қуйи Падангни мўлжаллаб йўлга тушди. Суворийларга Бегим сўпоқ деган йигит бош эди. Отлар босмачи йигитларнинг измига бўйсунгандек туёқларини тошга тегизмасдан оҳиста йўртиб боришарди. Шу боисдан отлиқларнинг шовурини ярим чақиримдан ҳам эшитиш амри маҳол эди.

Ҳозир қишлоқ уйқуда, гўё ҳаммаёқ осойишта. Фақат ҳу пастликдан сойнинг шовуллаши эшитилади. Сувнинг шовуллаши босмачи йигитлар шовурини босиб кетди шекилли, Махсум бойнинг ташқари ҳовлисидаги дарвоза тақиллагунча ҳеч ким ҳеч нимани сезмади.

Давжон дарвоза тақиллаган заҳоти ўрнидан туриб, ўқлаб қўйган милтигини қўлига олди-да, ўзининг ётоғи билан ошхона ўртасидаги йўлакка кирди. Йирик зиналардан кўтарилиб, бордонга чиқди. Ётоғининг устида пастқамгина айвон бўлиб, унга беш-олти қанор-қопда маккажўхори дони босиб қўйилганди. Йигит ана шу қоплар ортига ўтди-да, эҳтиётдан ҳужумга тайёр бўлиб турди.

Дарвоза яна секин тақиллади. Махсум бой билан Навват опа уйғониб кетишди-да, оҳистагина ҳовлига чиқишди. Махсум бой уй эшиги олдида қотиб турди, Навват опа Давжон ётадиган уйга кириб, йигитни чақирди. Жавоб бўлмаганидан сўнг яна ҳовлига чиқди-да, эрининг ёнига келди. Шивирлаб Давжоннинг йўқлигини айтди. Дарвоза яна тақиллади. Бу гал қаттиқроқ тақиллади. Бой билан Навват опа кўрқувдан уйга кириб кетдилар.

Бир зумда ҳаммаёқ жимиб қолгандек бўлди. Сўнгра дарвоза тарафдан нимадир гийқ этди, бир нима жаранг-журунг этиб кетди. Ташқари ҳовлида тапир-тупур овозлар эшитилди. Кейин ўрта эшикдан ичкари ҳовлига қўлида милтиги билан тўрт киши кириб келди. Улар: «Ким бор? Ким бор?» дея чақирдилар. Бегим сўпоқ ҳовлининг ўртасида турарди. Қолган уч босқинчи ўрта эшикка яқин жойда ҳушёрлик билан атрофга аланглар эди.

Оқланган уйдан Махсум бой чиқди.

— Кимсизлар? Адашиб кирмадиларингизми бу ерга?

— Махсум бой дегани ўзингмисан? — деб саволга савол билан жавоб берди дағдаға қилиб Бегим сўпоқ.

— Менман... Нима ишларингиз бор менда? Кимсизлар?

— Кимлигимиз билан ишинг бўлмасин, жиянингни кўрсат!

— Жиянимни?..

— Ҳа. Ражаб деган жиянинг бор-ку. Қани ўша?

— Нима ишларингиз бор унда?.. Қаердалигини қайдан билай?

— Чақир уни! — дея милтигини бойга тўғрилай бошлади Бегим сўпоқ таҳдидлик овозда хирқираб. — Еки қаердалигини айт. Айтмансанг.... хонумонингга ўт қўяман.

Махсум бойнинг ҳуши бошидан учиб, ўзини йўқотиб қўйди. Ўзига

келган сонияда: «Ажалим етган бўлса, ўлсам ўларман-да. Улимим олдида нега ўзимни пастга урай? Қўрқиб, ялиниш мендек одамга уят эмасми?» деган фикр миясидан ўтди.

— Ражабнинг қаердалигини билмайман. Мана, ўзим рўпарангизда турибман. Мен сиздан сўрашим керак, кимсиз?.. Тунда менинг ҳовлим-да нима қилиб юрибсиз?

Махсум бойнинг дадил гапидан босмачи ҳам сал тислангандек бўлди-ю яна дағдағага ўтди. Бу орада йигитлардан бири Бегим сўпоқнинг ёнига борди.

— Чақир уни. Имонсиз. Чақир ўша сотқинни!..

Махсум бой индамай тураверди. Бегим сўпоқ милтиқни бир қўлига олиб, иккинчи қўли билан бойнинг ёқасига қўл чўзди. Шу пайт бордон тарафдан ўқ узилди. Махсум бой чўчиб, ўтириб қолди. У, босмачилар мени отишди, деб ўзидан хавотирда эди. Аммо рўпарасидаги сердағдага кимсанинг шилқ этиб йиқилганини кўриб, ўзининг тирик эканига имон келтирди. У ўтирган кўйи бир-икки қадам орқага тисланди. Босмачилар таҳликага тушиб қолишди. Лекин улар Бегим сўпоқнинг жасадини ташлаб кетишмади. Йигитлардан иккитаси югура келиб, жасадни кўтариб, ташқари ҳовлига ўтишди. Махсум бой анчагача ўрнидан туролмади. Унинг оёқлари мажолсиз эди. Босмачиларнинг шовури дарвоза олдидан кетар-кетмас Давжон тоғасига овоз берди:

— Тоға, мен бу ердаман.

Йигит кўп ўтмай пастга тушди-да, тоғаси ёнига бориб, унинг қўлтиғидан олди:

— Туринг, уйга кириб, дам олинг. Бўш келмадингиз, одамни хурсанд қилдингиз... Уйга кириб бемалол ухлайверинг. Мен ташқари ҳовлини кўриб, дарвозани ёпиб келаман...

Махсум бой уйга кирар экан, кўзларига қайноқ ёш келди. У Давжонни кичиклигидан тарбиялаб олганига, шундай довурак йигитнинг қариндоши бўлганига шукрона айтди.

4

Давжон ичкари-ташқари ҳовлини кўздан кечирган бўлди-да, ётоғига кирди. Иккита нонни белбоғига тугиб белига боғлади. Қўйлаги устидан жун чакмон кийиб, милтиқни елкасига осди-да, ташқарига йўналди. Унинг миясида икки нарса кезарди. Биринчидан, узоқ вақт кўрмаган тоғларини кўради, иккинчидан, ҳозиргина бегуноҳ бир хонадонни безовта қилиб кетган безориларни топиб, яна битта жавоб қайтариб келади.

У яримлаб қолган ой ёруғида сой бўйига тушди. Сувдан кечиб ўтмаслик учун тўлқинларга тўсиқ бўлиб турган тошлар устидан сакрай-сакрай нариги тарафга ўтди. Сойдан ўтиб бўлиб, ёнлама йўлдан юқорига ўрлайверди. Болаликда жўралари билан ўйнаган ялангликдан ўтаётиб отасидан қолган уйга, ундан қўйроқда қўққайиб турган уйга — Ўснат ўлпончининг иморатига узоқдан назар ташлади. Аширматнинг ғанимлиги орқасида боягина бўлиб ўтган, воқеани ўйлаб, ғазабдан титраб кетди. «Ҳа, номард, нокас!» деб сўкинди. Шу топда бундан уч йил аввал тоғда юз берган кўчки воқеаси хаёлидан бирмабир ўтди...

...Бир куни Давжон Махсум бойнинг қўйчўпони Ҳаким билан адирга чиқди. Улар сурувни Қоплондаранинг ўнг тарафидаги паст-баланд қир-адирларга ёйиб юбордилар. Чап тарафда оз сонли сурув — Ўснат ўлпончининг қўйлари ёйилиб юрарди. Куз фасли бўлгани учун арчадан бўлак дарахтларнинг барглари анвойи ранглар билан кўзни қамаштирар, турли-туман қушлар сой устида гала-гала бўлиб учиб юрар эди.

Чўпон билан тушлик қилиб бўлганидан сўнг Навват опанинг бирон куни тоғдан алқор¹ ўтидан териб келинглар, деган гапи эсига тушди-ю Давжон баланд адирлар, қиррали тошлар тарафга йўл олди. Йўл-йўлакай қоратикангул, бўритикангул сингари ёввойи гуллардан кичик гулдаста ясаб олди. Тоғ чўққиларига кўтарилиш йўлида учқат, туғдона тупларидаги қизғиш-пушти, сариқ гулларга тикилди. Бир маҳал учқат дарахтининг остида дам олиб ўтириб, ҳу нарироқда — чап ён тарафдаги бир туп туғдонанинг секин-секин силкинаётганини пайқайди. Бироқ бутанинг остида нима борлигини билолмади. Ётган кўзичоқдек қора тош жонзодни кўришга халақит берарди.

Давжон аста ўрнидан туриб, шохчалари силкиниб турган бута тарафга юрди. Яқинроқ борганида олазарак бўлиб шохчага интилаётган «ўғри» — жайра одам шарпасини сездю-ю қочиб қолди. Давжон бута остига энкайиб, туғдонанинг тўкилиб ётган донларини кўрди. Ўзича кулиб қўйди. Япалоқроқ мошдек бу донлар асосан тулки билан жайрага ем бўлишини Давжон яхши биларди.

Давжон тоғ манзараларини ўзидан кетар даражада севарди. Виторли тоғлар, тоғ ёнбағирларидаги дов-дарахтлар, тоғда ҳаёт кечирадиган ҳайвонлару паррандалар унинг жони дили эди. У тоғда ов қилиш, тоғдан бир нима ундириш, ўлжа туширишни хаёлига ҳам келтирмас эди. Овчиларни, тоғдан дарахт кесиб сотувчиларни ўзича ёмон кўрар эди. Шу сабабли «ўғри» жайрага ҳам, уни ўз дони билан тўйдирётган туғдона тупига ҳам ҳавас билан боқди. Сўнгра яна юқорига қараб йўлида давом этди...

Давжон тоғ ўркачи устига чиқиб олиб, нариги ёқдаги тоғлар силсиласига назар ташлади. У ёқда ҳам унча-мунча одам кўтарилиши қийин бўлган чўққилар беҳисоб эди. Давжон бесўнақай, ялпоқ товатошлар, уларнинг бир-бирига мингашган жойидан ўсиб чиққан ўт-ўланларни кўриб завқланди, беихтиёр қичқириб юборди. Кейин бир тошдан иккинчисига сакраб ўта бошлади. Ҳар замонда тўхтаб атрофига назар ташлар, завқланганидан қичқириб қўяр эди. Унинг қичқирғида тоғ чўққиларида юрганидан завқ-шавқ ҳам, пастдагиларни (мабодо бирон киши юрган бўлса) тош кўчмаларидан огоҳлантириш ҳам, тоғда учрайдиган ёввойи ҳайвонларни чўчитиш ҳисси ҳам мужассам эди. У гоҳ-гоҳ энкайиб, алқор ўтининг сарғайиб қолган баргларидан оғзига солиб чайнар, сувини шимиб, туппасини туфлаб ташлар, турли шаклда жойлашган товатошларнинг биридан иккинчисига ўтар эди.

Давжон тоғ ўркачларида юриб-юриб, бир маҳал Хўжа Қичқир шаршарасининг устидан ўтди. У кунчиқшдан кунботишга томон юрар, тошдан тошга сакрар, онда-сонда қичқириб қўяр эди. Шаршарадан ўтганидан сўнг яна анча-мунча юриб, Бургут чўққининг тагига бориб қолди.

Бургут чўққи!.. Бир-бирига мингашиб турган товатошлар йигитнинг кўзига жуда аломат кўринди. Палахса-палахса тошлар орасидан «ўсиб» чиққан, гўё ниҳоятда баланд чинор устига улкан лаган тахлитидидаги товатош табиатнинг «мўжизали қўллари» билан қўндириб қўйилган. Товатош қўниб турган чўққининг баландлиги бир терак бўйдан узунроқ. Учинчи бир баҳайбат, узун харсанг ён тарафдан энкайиб бориб, лаган кўринишидаги юқориги товатошга тегиб турибди. Демак бу тош юқорига чиқиш учун зинапоя ёки нарвон вазифасини ўтайди. Бироқ бир тарафга қийшайиб, мувозанатини араб сақлаб тургандек юракка ваҳима солади. Агар ана шу «нарвон»ни кўздан соқит қилиб қаралса, чинор кўринишидаги улкан тош ва унинг устидаги ялпоқ товатош баҳайбат кўзичорин шаклида кўзга ташланади.

¹ Алқор — тоғда ўсадиган доривор ўт. Барги зира ўрнида ишлатилади.

Расмларни А. Холиқов чизган.

Давжон Бургут чўққи атрофини бир-икки бор айланиб чиқди. Сўнгра нарвон вазифасини ўтайдиган тош орқали юқорига ўрмалади. Охири улкан лаган тахлитдаги товатош устига чиқиб олди-да, атрофга боқди. Тоғлар силсиласининг чўққилари, йирик-йирик ўркаклар баҳайбат кўрнишда... Жануб тарафда эса, бутун Бойсун элати боғ-роғлари билан кафтдагидек кўриниб турибди. Йигит узоқ тикилиб, Қуйи Паданг қишлоғини ҳам топиб олди, ўзи яшаётган ҳовлини ҳам тахминлади... Тош қиррасига яқинлашиб пастга кўз ташлади. «Епирай! Бунча ваҳимали?! Мен шунчалик кўрқоқманми?..»

Давжон улкан лаган тахлитдаги товатошнинг ўртарағига қайтиб, яна қичқирди. Овозининг акс-садосидан ҳамма ёқ жаранглаб кетди. Кейин яна «лаган»нинг қиррасига яқин бориб, пастга тикилди. «Агар бирор киши бу ерга чиққан пайтда манави «нарвон» фалокат бўлиб қулаб кетса борми,— дея ўйлади у,— пастга тушолмай қузғунларга ем бўлади».

Давжон Бургут чўққидан пастга тушиб, тоғ ўрқачи бўйлаб озгина юрди-да, ёнбағирга эна бошлади. Қия юриб, пастлаб борар экан, йўл-йўлакай яна бир-икки бор қичқирди. Бир маҳал кўкранг, қизғиш майда тошлар тўшалган ясси ёнбағирда якка ўсган учқат дарахтининг барглари тикилиб келаётиб, юқори тарафда тош кўчганлиги шовурини эшитиб қолди. Нима қилиш кераклигини ўйлаб ўтиришга вақт йўқ эди. Югура ўзини учқат дарахтининг остига отди-да, узала тушиб ётиб олди. Қўйдек, эчкидек, одамнинг бошидек йирик-йирик тошлар дарахтининг икки тарафидан пастга юмаларди. Дарахт атрофидан пастга ўқдек отилиб ўтаётган муштдек-муштдек майда тошларнинг сон-саноғи йўқ эди. Улардан бири дарахт танасини зарб билан уриб силкитди-ю ёнлаб кетди. Ҳар қалай, кичик бир дарахт Давжоннинг жонига оро кирди.

Давжон дарахт остида қимир этмай, овоз чиқармай ётаверди. Тош кўчиши ўз-ўзидан ҳам юз беради. Кўпинча кимдир сабабчи бўлади. Бир маҳал, тахминан ярим соатлардан кейин, юқори тарафда майда тошларнинг секин-секин силжигани — кимнингдир пастга тушаётгани сезилди. Давжон эниб тушаётган одам яқинлашганини билиб, кескин ҳаракат билан ўрнидан турди. Не кўз билан кўрсинки, ўзидан ўн қадамча юқорида Уснат ўлпончининг ўғли Аширмат келарди. У Давжонни кўриб, ўрнида қотди.

— Ҳа, ит эмганнынг боласи, нега қотиб қолдинг? Мард бўлсанг тушавер пастга!..

— Ҳа, Ражаб, сенга нима бўлди? Нимага сўкинасан?.. Мен... сени кўрмадим...

— Ҳа, энангди!.. Менинг ўлаксам устига қузғундек қўнмоқчи экан-

сан-да, ит!.. Берироқ кел, тош ирғитган қўлларингни, тош тепган оёқларингни бир-бир синдирай...

Аширмат довдираб қолди, ранги бўздек оқариб, орқаси билан юқорига кўтарилла бошлади. Давжон кўрсаткич бармоғи билан таҳдид қилиб, Аширматни огоҳлантирди:

— Билиб қўй, иблис, ит эмганнинг боласи! Ҳозир мени худо асради.. Борди-ю менинг жонимга яна бирон марта қасд қилсанг, гинанг ўзингдан қолсин. Билсам ё эшитсам, қурум босган бошингни ёнғоқдек чақамай... Унда сени худо ҳам, банда ҳам асрай олмайди... Менга яқинлашмасдан ҳу наридан ўт! Ит эмганнинг боласи!

Аширмат озгина юқорига ўрлаб борди-да, ўнг тарафига бурилиб, Хўжа Қичқир сойига эниб кетди...

Ана ўша номард Аширмат мана бугун яна бир «хунар» кўрсатди. Шундай «хунар»ки, сал бўлмаса, бутун бир хонадоннинг ёстиғи қуриб қоларди!.. Нима қилсин, ҳозир шундоқ кириб, Аширматнинг ўзини тинчитиб қўя қолсинми?.. Йўқ, Аширмат қочиб кетмас, зарур бўлса, унга ҳам навбат келар. Ҳозир бояги меҳмонларни бир излаб кўрсин-чи...

Ноябрь ҳавоси анча совуқ эди. Лекин юқорига ўрлаётгани учунми ёки чакмонининг иссиғи билиндими, қизиб кетди. Қўйлагининг юқориги тугмаларини ечди. Тани салқин шабададан ором олгандек бўлди.

Давжон Юқори Паданг рўпарасидан ўтиб бир оз юганидан сўнг қайси тарафга юришини билмай бир зум эчкиланди. Оёқлари Қоплондара сари етаклаётгандек бўлди. Унг тарафга бенхтиёр бурилди.

Давжон Қоплондара сойига ўтиб, ўнг тарафдаги адир ёнбағридан йўл солди. У атрофига бот-бот қараб қўяр, гоҳо тўхтаб қулоқ тутар, яна юрар, аммо қадамини эҳтиётлаб босгани учун овоз эшитилмас эди.

Юриб-юриб қалин арчазор сойга тушди-да, арчаларни шитирлатмасдан Қора камарнинг рўпарасига келди. Бу пайтда ой пастлаб кетган, ҳаммаёқ тонг олди қоронғилигига чулғанган эди. Қора камарни ҳам, унинг устидаги арчалар-у шарпаларни ҳам кўриб бўлмасди.

Ногаҳон Қора камар устидаги Супақирда от кишнади. Кимлардир гўнғир-гўнғир гаплашгандек бўлди. «Аҳ-ҳа, шу ерда экансанлар!— дея кўнглидан ўтказди Давжон.— Сенлар номардлик қилиб, тунда ҳазиллашасанлар, мен эса, сенлар билан ёруғда ҳазиллашаман!» У чакмонига ўранди-да, сой тубига яқин ўсган арча остида ёнбошлади. Шундоққина пастроқда — Давжоннинг оёқ учида шилдираб сув оқиб турибди. Давжон шу кўйи хаёлланиб ётар экан, камар устидаги қирда яна от кишнади, пишқирди. Соининг нариги тарафида арча ва ёввойи бодомларни қаттиқ шитирлатиб аллақандай ҳайвон ўтиб кетди. «Тўнғиз бу,— дея ўйлади Давжон,— тўнғиздан бошқаси бундай юрмайди».

Тонг ёриша бошлади. Давжондан хиёл қуйироқда каклик сайради. «Ҳа, овозингдан аканг,— деди Давжон ўзича кулимсираб,— шундай яқиндан овозингни эшитар кун бор экан-ку». Қир устида отлар яна кишнади. Қора камар устида овозлар, бақир-чақирлар эшитилди. «Оналарининг маҳрига тушгандек бутунлай ўзлариники қилиб олишибди-я».

Атроф ёришди. Сой устидан потмачумчуқлар учиб ўтди. Чумчуқлар, чўпоналдағичлар шохдан-шоҳга ўтиб чий-чийлашга тушди. Давжон ўрнидан турди. Милтиғини ерга қўйиб, сас чиқармасдан юзини сой сувида ювиб олди. Белбоғидаги нондан бир тишлам узиб, оғзига солди. Сўнгра, қаддини ростлаб, арчалар орасидан Қора камарга назар ташлади. Камарнинг олди тош билан тўсилгани учун кўринмас, йўлак тарафда бир-икки гавда кўринар, улардан хиёл нарироқда бурқсиб тутун чиқар эди. Қир устида кимлар отга қараган, кимлар ўтин териб келаётган манзара намён эди. Қирнинг энкайган жойида — Қора камарга чиқиб бориш йўлида чакмон кийиб олган икки йигит елкасида

милтиғи билан қотиб турарди. Биттаси, совқотганидан бўлса керак, қулоқчинини бостириб олганди. «Шўрликнинг қулоғи оғригандир. Мўлжал олишга қулай экан-у, майли унга тегмайман. Касалга ўқ узиш номардлик бўлади».

Давжон шу ҳақда ўйлаб, соқчининг иккинчисини нишонга олди. Қарсиллаган овоз сойни ларзага келтирди. Соқчи йиқилди. Қулоқчинини бостириб олган соқчи унинг устига эгилди. Қирдагилар камарга, камардагилар қирга югуришди. Бир зумда тўс-тўполон бўлиб кетди...

* * *

Соқчи йиқилган жойга Тошмат Бадтариннинг ўзи ҳам келди.

— Қайси тарафдан отди, Қарим?— сўради у иккинчи соқчидан.

— Билмай қолдим, Тўсатдан отилди,— деди соқчи. Бадтарин унинг юзига тарсаки туширди.

— Сен чўчқани нега қўйибман бу ерга... Қулоқчинни бостирмай ўл, буюғ урган, товоқ!— деди Тошмат. Сўнгра атрофдагиларга ўгирилди.— Қани, тўрттанг юқорини, тўрттанг сойнинг қуйисини титкила! Титкилаб қара! Биттами, кўпчиликми, тутиб олиб келасан. Сойдан чиқиб кетолмайди дарров. Қани тезроқ... Сен, товоқ, менга эмас, анави тарафга қара, кўзингга илашса ўша заҳоти айт...

Бу пайтда Давжон қуюқ арчалар оралаб сойнинг қуйи томонига кетиб борар эди. Ёшлигидан шу қир-сойларда кезиб ўсган йигит фақат от билан эмас, одам ҳам оралай олмайдиган жойларни яхши биларди, ўзининг қўлга тушмаслигига кўнгли тўқ эди. «Ҳазиллашиш мана бунақа бўлади,— деб пичирлади у қуюқ арчалар, ёввойи бодомлар орасидан ўтар экан.— Ҳозирча шуниси етар. Инсоф ҳам керак одамга».

Ойкарам

1

Давжон ўша куни кечга яқин елкасида милтиғи билан қирдан тушиб келди. Кундузи ҳаво бир оз илиб қолгани учун чакмонини ечиб, қўлтиғига қистириб олганди. У ҳеч нарса кўрмагандек хотиржам кайфиятда Юқори Паданг қишлоғи рўпарасидан, қишлоқ оқсоқоли ҳамда Аширматларнинг ҳовлиси яқинидан ўтиб, Қуйи Падангга эниб кетди...

Йигит дарвозани очиб, ичкарига кирганида Махсум бой ем-хашакни тежаб сарфлаш хусусида чўпон билан отбоқарга сўзлаб турган экан. Давжон кўришиши билан бой сўзини йўқотгандек бир зум жим

қолди. Давжон тоғасининг чеҳрасига илиқлик югурганини сезди. Бой жиянига тикилиб турди-да:

— Келдингми, ўғлим,— деди ва орзиқиб кутилган меҳмоннинг истиқболига юргандек Давжон томон бир-икки одим силжиди. Давжон аввал тоғаси, сўнгра хизматкорлар билан сўрашиб, ичкари ҳовлига йўл олди.

Ичкари ҳовлида Навват опа Давжонга пешвоз чиқди:

— Вой болагинам-ей, кечадан бери қаёқда эдинг? Бир оғиз айтмасдан кетиб қопсан? Ҳаммамиз роса хавотирландик...

— Нега хавотир оласизлар, янга... Ўзим... шундоқ... тоғларни айландим,— дея узук-юлуқ жавоб берди Давжон. Навват опа йигитнинг қўлидан чакмонини олди. Давжон милтиқни елкасидан олиб, Ойкарамга тутди. Йигит ўз ётоғига юрди. Ойкарам билан Навват опа ҳам кетма-кет ўша хонага кирдилар. Ойкарам милтиқни деворга суяб қўйди-да, чой қайнатгани чиқиб кетди. Давжон ҳовлига чиқиб, эгининг чангини қоқди, офтобада қўлини ювди. Уйга кирди.

Навват опа Давжоннинг кайфиятини сўради-да, сўнгра нариги уйдан нон тўла дастурхон кўтариб чиқди. Кўп ўтмай бой ҳам офтобада қўлини ювиб, Давжоннинг хонасига кирди. Йигит тоғасининг ҳурмати учун ўрнидан турди. Бой уйнинг тўрига — икки қават кўрпачага ўтиб ўтирди. Дастурхонга қўл узатар экан сўради:

— Шунча талатўпдан кейин тунда қайга кетиб қолдинг, ўғлим? Давжон индамади. У тоғасига нима деб жавоб беришни ўйларди.

— Соё бўйига тушиб, ҳовурингни босиб келарсан деб ўйладик аввал. Келавермаганиндан кейин жуда хавотир олдик...

— Етиб уйқим келмади, тоға. Тоғ-тошларни бир айлангим келди,— деди йигит.

Навват опа иккита ликобчада бодом, қандолат олиб кирди, Ойкарам чой дамлаб кирди...

Махсум бой чиндан ҳам туни билан безовталаниб чиқди. Аввали фалокатдек босиб келган босмачиларнинг қилмишидан асаби қақшади. Қолаверса, Давжон чиқиб кетганидан сўнг унинг омон-эсон қайтишини ўйлади. Тошмат Бадтариннинг босқинчи йигитлари бойни таҳқирлаётган бир пайтда отилган ўқ Давжонни шу сониядаёқ хонадоннинг чинакам халоскорига айлантирди. Агар Давжон шу ерда бўлмаганда, ким билади, босқинчилар қанақанги номаъқулчиликларга қўл урарди. Уйни тинтув қилармиди, чорвани ҳайдаб кетармиди, аёлларга тажовуз қилармиди... Ҳатто бойнинг ўзини ҳазил-ҳазил билан ўлдириб кетишлари ҳам мумкин эди.

Давжон чой ҳўплай туриб, хонага кўз югуртирди. Ҳар кунгидан хиёл бошқачароқ: кигизнинг усти, остона топ-тоза супурилган, токчалардан ортиқча қақир-қуқурлар олиб чиқилган, тўрдаги токчада турган кичик сандиқ устига бир неча кўрпача тахлаб қўйилибди. Давжоннинг Қизил гвардияга борганида кийган гимнастеркаси, шлём-қалпоғи токча раҳига қоқилган михга илиғлиқ. Гимнастерка кўкрагига қадалган тухумсимон нишон ҳам кўриниб турибди. Йигит бир қарашдаёқ ҳамма ўзгаришни илғаб олди-ю жилмайишдан ўзини тийди. Хурсандлигини билдириб жилмайса, иззат-нафси лат ейдигандек туюлди. Бу ўзгаришларнинг ҳаммаси бойнинг раъйи билан қилингани маълум эди.

Эртасига Давжон Бойсунга тушиб, Пастисурх қишлоғига ўтди. Оҳангар Ҳамиднинг уйида қадрдони Эшонқул акани учратди. Босмачиларнинг бостириб келгани, уларга қай тариқа жавоб қилганини Эшон-

қул акага сўзлаб берди. Йигит Зовбошига борганини айтганида Эшонқул ака унинг ҳаракатини маъқуллади.

— Битта ўқ узганингиз дуруст бўлипти,— деди у.— Агар яна отганингизда сизни билиб қолишарди...

Эшонқул ака ниҳоятда эҳтиётлилиқ билан ҳаракат қилиш лозимлигини қайта-қайта уқтирди.

— Аксилинқилобий кучларнинг асосий макони шу атроф бўлиб қолди,— деди у сўз орасида.— Ғузур, Бойсун, Регар, Боботўғ. Шунинг учун ҳуфия ишлашга мажбур бўляпмиз: Ҳали вақти келиб Бойсунда ҳам ревком тузилади. Ушанда бемалол ишлаймиз...

Бойсундан қайтаётганида турли-туман ўйлар Давжоннинг миясини чулғаб олди... Нега ёмонлар бор дунёда? Тошмат Бадтаринга ўхшаган каллакесарлар, Аширмат сингари газандалар нега адолатни оёқ ости қилишади?.. Улар ҳам ўзича қандайдир ривоятлар топиб ўз қилмишларини оқлайди... Ниятларини қандай ривоят билан ниқобламасин, уни қанақа эътиқод қолипига солишмасин, барибир улар ноҳақ. Бировларнинг хонадонига бостириб киришни, бировларнинг қизига, хотинига тажовуз қилишни, зўрлаб олинган ўлжалар билан кун кўришни ҳеч ҳам адолат қолипига сиғдириб бўлмайди...

Шуларни ўйлай туриб Давжон ўз қисматидан хурсанд бўлди. Махсум бой хонадонига қариндош бўлиб туғилганидан қувонди. «Тоғам бой-бадавлат бўлса ҳам инсофли одам. Адолатни, ҳақиқатни қайта-қайта айтиб тарбия қилди мени... Кейин адолатпарвар Эшонқул акага таништирди. У эса, ҳақ иш учун жонини тиккан одамлардан...

* * *

Эшонқул ака билан Махсум бойлар оиласи кўпдан бери яқин...

Бир куни Махсум бой йигирмата қўйни Давжонга ҳайдатиб Бойсун бозорига олиб тушди. Ушанда Давжон ўн уч-ўн тўрт ёшларда эди. Қўйлар Давжоннинг иштирокида сотилди. Сўнгра улар отни жиловидан етаклагандарича қандолат, кейин атторлик растасига ўтдилар. Махсум бой аслида, худо менга ўғил бермади, ҳеч бўлмаса шу жияним олди-сотгани билсин, муомалани ўргансин, деган мулоҳаза билан Давжонни бозорга олиб келган эди...

Бозордан чиқишда Махсум бой Давжонни отга миндириб қўйди-да, ўзи пиёда юрди. Бозор дарвозаси олдида бойнинг бир ошнаси учраб қолди. Бой у билан: «Ҳа, Эшонқул», деб омонлашди.

— Бу йигитча ким? Ўғлингизми?— деб сўради у.

Бой дабдурустдан бундай саволни кутмагани учунми:

— Йўқ, ўғлим эмас...— деб юборди. Шундай деди-ю, чамаси ўзи ҳам «ўғлим» демаганидан пушаймон қилди. Ўз хатосини тuzатмоқчи бўлди шекилли.— Ўғлим эмас-ку жон-жигарим, жияним,— деди. Ўзимнинг тўғизимдан¹. Хўжаназардан қолган туёқ...

— Э-ҳа, анов йили тоғда ўлган Хўжаназарнинг ўғлими? Ё тавба, отасининг худди ўзи-я!.. Умри ўхшамасин... Кўринишидан Алпомишдек йигит бўладиган сиёғи бор... Алпомиш ҳам ўзимизнинг Бойсундан чиққан-да... Эшитдингизми, Махсум ака, уруш бошланганини? Оқ подшо билан Олмония урушяпти. Бошқалар ҳам тарафма-тараф бўлиб урушяпти... эмиш...

Бу сўзларни эшитиб Махсум бойнинг ранги оқариб кетди, хаёлланиб ерга тикилиб қолди.

— Энди нима бўларкин?— деб сўради у Эшонқулдан.

— Нима бўларди дейсиз, ака,— деди Эшонқул.— Уруш яхшилиқ обкемайди. Ўз оти билан уруш бўлади-ю...

¹ Тўғиз — жанубий районларда яшайдиган ўзбек уруғларидан бири.

Махсум бой Эшонқулни ҳақиқатпарвар, адолатпарвар, зукко одам-лиги учун жуда ҳурмат қиларди. Тахминан тўққизинчи — ўнинчи йиллар бўлса керак, нима ҳам бўлди-ю Махсум бойнинг яккаю ёлғиз қизчаси Ойқарамнинг кўзи оғриб қолди. Бойнинг хотини Навват опа қизчани қўшни қишлоқдаги қушноч кампирга олиб борди. Қушноч кампир қизчанинг кўзига кинна солиб, оладиганини олди-да:

— Бунинг кўзига сурма қўйинг. Самарқанд сурмасидан,— деди.

Навват опа бу гапни эрига айтди. Махсум бой эртасигаёқ Бойсун бозорига тушди. Бозордаги атторлар:

— Самарқанд сурмаси ҳув анави йигитда бўлади,— деб бир четда уч-тўрт хил гиёҳни ёйиб ўтирган ёш атторни кўрсатдилар. Махсум бой унинг рўпарасига бориб, излаб юрган нарсасини сўради. Тахминан йигирма беш ёшлардаги аттор:

— Бугун сурма келтирмовдим,— деди хижолат тортгандек.— Уйингиз қаерда, муллака? Зарил бўлса, ўзим обориб бераман.

— Э, уйим узоқда, ука,— деди Махсум бой афсусланиб.— Падангданман. Қуйи Падангдан.

— Майли обораман, муллака...

Аттор йигит, ростдан ҳам, пешиндан кечроқ Махсум бойнинг дарвозасини тақиллатиб борди... У Самарқанд сурмасидан ташқари қизчанинг кўзига ранг дори ҳам олиб келганлигини айтди. Ранг дори ҳам сурмачўл билан кўзга суриларкан. Оғриган кўз қип-қизил рангга бўялиб қоларкан. Шундан кейин сурмани ҳам сурса бўлавераркан.

Навват опа дарҳол унинг айтганларини бажаришга тушди. Бу орада Махсум бой аттор йигитни уйга таклиф этиб, меҳмон қилди.

Маълум бўлишича, Эшонқул исмли бу аттор йигит асли Бойсуннинг нариги тарафидаги Мачай қишлоғидан экан. Ёшлигида етим қолибди. Тақдир тақозоси билан юртдан узоқларга кетибди. Россияда ҳам бир неча йил яшапти. Кўп ошналар орттирипти ўша ёқлардан. Кейин Самарқандга келипти. Морозов деган бир рус киши билан ота-бола тутинибди. Морозов — жуда донишманд киши экан, Россиядаги илғор фикрли кишилар билан дўстлашибди. Улар юртда адолат ўрнатиш учун курашишаркан.

Махсум бой меҳмонни иззат-икром билан кузатди. Ойқарамнинг кўзи тезда тузалди. Махсум бойнинг аттор йигит — Эшонқулга бўлган ихлоси ортди. Шундан кейин Бойсун бозорига ҳар гал тушганида бой у билан учрашиб турадиган, Эшонқул ҳам ҳар замонда бойникига келиб турадиган бўлди...

Бозордан қайтаётганларида Махсум бой жияни Давжонга ана шу ҳақда гапириб берди. Давжон тоғасининг ортида — отга мингашиб келар экан, биринчи марта ўзини йигитлардек ҳис этди. Чунки Махсум бой авваллари жияни билан бу тахлитда сўзлашмас эди.

Бой ўша кунни кечқурун хотини, қизи ва жияни Давжонни ўз атрофига тўплаб, Хўжа Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларидан ўқиб берди. Сўнгра китобни ёпиб қўйиб, шарият ва тариқатдан сўзлади.

— Мана уруш бўсланибди, уруш кўп юртларга тарқалибди,— деди сўзини якунлаб Махсум бой.— Урушиб турган юрт устига ҳар хил бало-қазолар ёпирилади... Ишқилиб охири бахайр бўлсин... Уруш бўлиб турганда халқ қийналади, солиқ-ўлпон кўпаяди, одамларда инсоф йўқолади. Лекин ҳар қандақа аҳволда ҳам адолатни, инсофни эсдан чиқармаган одам имонли бўлади. Ҳақиқат, адолат қайси тарафда бўлса, ўша ёққа юз бурмоқ * даркор... Бу гаплар ҳаммадан ҳам сенга тегишли, Давжон ўғлим. Ёш бўлсанг ҳам айтаяпман. Сен — ўғил боласан. Ҳадемай катта бўласан. Ҳар маҳал ҳақгўй бўлгин. Ҳақгўй, адолатпарвар бўлсанг, юзинг ёруғ бўлади...

Орадан икки-уч йил вақт ўтиб, Махсум бой билан Эшонқул бора-

бора ўз суҳбатларига Давжонни ҳам қатнаштирадиган бўлишди. Дастлаб Давжон тоғаси ўтирадиган хонага чой, дастурхон олиб кирадиган, чойни қайтариб, қуйиб берадиган бўлди. Бир куни Эшонқул ака:

— Давжон, сен ҳам ўтириб, бизнинг гапимизни эшитаверсанг бўлади, ука,— деди. Махсум бой ҳам бу таклифга рўйхушлик билдирди:

— Ҳа, тўғри айтасиз, энди катта йигит бўлиб қолди. Узи ёшликдан камгап бола, эшитган гапларини бировга айтиб юрмайди... Ишонсангиз бўлади бунга,— деди бой.

Давжон тоғаси билан мачайлик меҳмоннинг аввалдан маслаҳатлашиб олганларини сездди. Демак, улар Давжонни ўз суҳбатларига муносиб санабдилар. Эшонқул ўша куни саккиз ой ҳукм сурган муваққат ҳукуматнинг ағдарилгани ҳақида, ҳокимият Ленин бошлиқ большевиклар қўлига ўтгани ҳақида (балки бу гапларни Махсум бой иккаласи Давжон киргунича ҳам гаплашишгандир, Эшонқул Давжон учун атайлаб айтгандир), энди ҳамма ёқда большевикларга қарши уруш бошланиб кетгани, большевикларга Ленин деган доно киши раҳбар эканлиги тўғрисида гапирди.

— Ленин бош бўлган большевиклар халқпарвар, ҳақиқатпарвар бўлгани учун муштумзўр золимларнинг пайтавасига қурт тушиб қолди,— деб гапини давом эттирди меҳмон.— Урусиянинг ҳамма ишчи-деҳқонлари қизил большевиклар тарафида. Чунки улар ҳақиқат ким тарафидалигини яхши биладилар. Большевиклар: ҳамма тенг бўлсин, дейди. Муштумзўр золимлар, подшоваччалар тенгликни ёқтирмайди.. Ҳали эсонлик бўлса кўрамиз, бизнинг жойларда ҳам кўп курашлар бўлади. Тошкану Самарқандда пошшоларга, муштумзўрларга қарши курашадиган «қизил калтакчилар» уюшмаси аллақачон тузилибди. Лекин бари пулдорлар, бойлар — эскилик тарафдори.— Гап шу ерга келганда меҳмон кулимсираб қўйди.—Албатта, Махсум ака, сиз ундақа бойлардан эмассиз. Уқимишли, тушунган, оқ-қорани таниган одамсиз. Аммо сизга ўхшаган онгли бойлар жуда кам...

Мачайлик Эшонқул Давжонга аввал учратиб юрган одамларидан бошқачароқ кўринди. Давжоннинг назарида у барчадан, ҳатто тоғаси Махсум бойдан ҳам ақли ва фаросатли эди. Ўзича шундай доно одам билан танишиб, суҳбатлашиб ўтирганидан гурурланиб қўйди.

Суҳбат давомида Махсум бой кам гапирди, Эшонқул ака сўзлаётганида ўйланиб ўтираверди. Аммо унинг кўриниши, аҳвол-руҳияси меҳмоннинг гапини маъқуллашидан дарак берар эди.

Ярим кечаси дастурхонга фотиҳа ўқилди. Меҳмон жўнади. Давжон патнусни токчага олиб қўйди-да, чойнак-пиёлаларни кўтариб ҳовлига чиқди. Ҳовлида ҳеч ким йўқ эди. Давжон қўлидагиларни ўчоқбошига элтди қўйди, сўнгра ўз ётоғига кириб, ўрнига чўзилди. Ётиб хаёл сурар экан, ўзини янги бир оламга кириб қолгандек ҳис этди... Қизиллар, большевиклар, Ленин... Қизиқ сўзлар. «Нега қизил дейишаркин-а?» деб ўйлади. Мачайлик меҳмон янаги сафар келганида, албатта, сўраб оламан, деб кўнглига тугиб қўйди ўшанда...

3

Давжон Бойсун қўрғони ёнидан ўтиб, бамайлихотир келаётди рўпарасидан бораётган иккита эшакли чолга кўзи тушди. Чоллар ўзаро гурунглашиб бораётган эдилар, Давжонга яқин келганларида сўзлашувни тўхтатдилар. Давжон чолларга салом берди. Чоллар саломга алик олдилар-у, йигитга қандайдир шубҳа билан қараб ўтиб кетдилар. Улардан анча кейинда келаётган ўрта ёшлардаги отлиқ киши Қуйи Паданга буриладиган йўлнинг бошида Давжонга дуч келди. Давжон унга ҳам, ёшини ҳурмат қилиб, салом берди. Отлиқ киши йигитнинг

саломига бошини қимирлатиб жавоб берди-ю, сигир қараш билан тикилиб ўтаверди. Давжон ҳам бир-икки бор ўгирилиб қараб қўйди. Бир маҳал отлиқ отининг жиловини тортиб, кетаётган йўлида тўхтади, Давжоннинг орқасидан қараб турди. Буни кўриб, йигитнинг гаши келди. У ҳам тўхтаб ортига ўгирилди-да:

— Менда ишингиз борми?— дея сўради. Отлиқ жавоб бермади, яна бир зум қараб турди-да, отининг жиловини буриб, йўлида давом этди. Давжон яна йўлга тушар экан, уни бирданига хомуш ўйлар чулғаб олди. «Шу тўполонлардан эсон-омон чиқиб кетармиканмиз?.. Ҳамма одам бир-бирига шубҳа билан қарайди-я... Дунёга келиб нима кўрдим ўзи? Ота-онам дийдорига тўймадим, етим ўсдим. Сафарга жўнадим. Таҳликали сафар бўлди... Бирон ёруғлик кун кўрдимми ҳали? Уй-жой қилиб, бола-чақа кўриш қанақа бўларкин?.. Бу ҳақда ўйлашга ҳам фурсат йўқ. Хавф-хатар, таҳлика... Ойкарамни тоғам берадимиз менга? Ёки бошқа мўлжали борми?»

Давжон Қизил гвардияда бирга ҳамсафар бўлган Микола исмли молдаван йигитнинг сўзларини эслади. «Биз томонларда йигит билан қиз бир-бирини ёқтириб қолса, бемалол танишиб, гаплашиб кетаверади,— деярдди Микола.— Бу ерда аҳвол бошқача экан. Қизлар йигит билан танишиш у ёқда турсин, юзини ҳам кўрсатмас экан».

Йигит шу ўйлар билан уйга қайтди. Ўз хонасига кириб, милтигини тозалаб турганида бир қўлида нон ўралган дастурхон, иккинчи қўлида чой билан Ойкарам кирди.

— Ассалом...

— Ке, Ойкарам:

— Нонушта қилмасдан чиқиб кетибсиз, олиб кирдим.

Йигит бир зум ишдан тўхтаб, қизга тикилиб қолди.

— Ойкарам.

— Ҳа... Лаббай.

— Мен билан тоққа чиқасанми?

— Вой ўлмасам... Нимага?

Йигит «сайр-томошага» деб айтмоқчи бўлди-ю, қиз чўчиб кетмасин, деган андишада:

— Овга,— деди.

— Ҳеч маҳал қиз бола ҳам овга чиқадими?— ҳайрон бўлиб сўради қиз.

— Мен ов қиламан... Сен ёнимда юрасан... Шу баҳонада бирга юрамиз, гаплашамиз, сайр қиламиз.

Ойкарам ўйланиб жавоб берди:

— Билмасам. Отам-онам нима дейди?

Йигит дангал гапга кўчди:

— Очиқ гапни айтсам, Ойкарам, сени яхши кўраман. Сендан бошқани ўйлаганим йўқ. Агар мени ёмон кўрадиган бўлсанг, очиқ айт. Бошимни олиб бошқа ёқларга кетаман...

— Вой, нега ёмон кўрайин сизни?— деди қиз чўчиб кетганидан шоша-пиша.

— Ёмон кўрмасанг, эртага бәрвақт туриб мен билан кетасан. Тоққа борамиз. Бирга айланамиз... Ҳали вақти билан кўрасан, бир-бирини ёқтирган қиз билан йигит катта кўчада қўлтиқлашиб юрадиган замонлар келади.

— Онамдан сўрайман...

— Майли, янгамдан сўрайсанми, тоғамдан сўрайсанми, ихтиёр сенда. Сўзим ерда қолмаса бўлгани.

Ойкарам чойни бир-икки бор қайтарди-да, чойнак устига дастурхоннинг бурчагини ёпиб қўйди.

— Чойингизни ичинг,— деди-да, хонадан чиқди.

* * *

Аслида Махсум бойнинг ҳам, Навват опанинг ҳам якка-ёлғиз қизлари учун Давжондан бошқа мўлжаллаган йигити йўқ эди. Бироқ отанинг кўнглидагини Ойкарам ҳам, Давжон ҳам билмас эди. Бундан икки йил аввал — йигит сафарга жўнашидан бир-икки ҳафта олдинроқ Давжон Юқори Паданг қишлоғидаги Менгнор жўрасиникига борадиган бўлди. Кечки пайт эди. Давжон кимникига бораётганини Ойкарамга айтди. Ойкарам уйга кириб, Давжоннинг тўни билан дўпписини обчиқиб берди. Навват опа бу ҳолатни узоқдан кузатиб турган эди, кўнглига гулгула тушди.

Навват опа — ёшлигидан ўртаҳол оилада яхши тарбия кўриб ўсган, ниҳоятда содда аёл. Махсум бойнинг ҳурматини жойига қўяди, бойдан бир қадар чўчийди ҳам. Ана шу хислати сабаб бўлдимиз, Давжон Менгнорларникига кетган заҳоти қизини ўз ёнига чақирди-да:

— Аканг қаёққа кетди?— деб сўради.

— Менгнорникига бориб келаман, деди,— жавоб берди Ойкарам.

— Нега отанга айтмайди, менга айтмайди-ю, сенга айтади?— кафгирда қозон кавлайтуриб қизига хўмрайди Навват опа.

— Билмасам,— деди қиз.

— Ҳеч нарсани билмайсан!— деди она таҳдидона оҳангда.— Худо уриб қўймасин тагин!

— Нима деяпсиз, эна?

— Тур, кўзимдан нари кет!

Ойкарам ҳайрон бўлганича ўчоқбошидан нари кетди. Навват опа Давжон билан Ойкарамнинг бир неча бор кулишиб, ёндашиб турганини кўз ўнгидан ўтказди...

...Ез ойларида қизи Ойкарам бостирмага ажриқ босиб турган Давжоннинг ёнига у-бу баҳоналар билан чиқиб турди, иккаловининг шарақлаб кулгани ҳам эшитилганди ўшанда... Яна бир куни, кечагидай эсида, Давжон тоғдан барги сарғайиб кетган алқор келтирди-да, ўчоқбошида юрган Навват опага берди. Навват опа:

— Тоққа чиқдингми?— деб сўради.

— Ҳа чиққим келиб эди, бир айландим,— деб жавоб берди Давжон. Шу маҳал ошхонадан коса олиб чиқаётган Ойкарам жилмайганича Давжон билан ойиси рўпарасида тўхтади-да:

— Мени ҳам ул бала¹ қиб туғмагансиз-да, эна,— деди.— Давжон акамга ўхшаб тоғларга чиқиб юрайдим.

Ойкарам косаларни супага қўйди-ю иккита челақни олиб сувга кетди. Давжон ҳам сув керакми-йўқми, деб сўрамай-нетмай бир челақ билан бир қўзани олиб, Ойкарамнинг ортидан кетди... Мана, бугун эса, Давжоннинг тўни билан дўпписини Ойкарам кийдириб қўйди. Давжон ўлмагур ҳамма гапини Ойкарамга айтиб кетди... Бу манзараларнинг ҳаммаси Навват опага шубҳали, ғайритабiiий туюлди. У ўчоқбошидаги ишларини чала қолдириб, Махсум бой ўтирган хонага йўл олди. Палла-палла — шу палла, деган гапни кўнглига тугиб, эрига аҳволни тушунтириб қўймоқчи бўлди. Бой ўн беш болорли кенг ва узун хонанинг тўрида, тўрт қават кўрпачанинг устида бир тирсаги билан хонтахтага суянганича китоб кўриб ўтирарди. Хотини эшикни очиши билан «хўш?» деган қиёфада бошини кўтарди.

— Мен бир нарса айтмоқчи эдим,— деди Навват опа тортиниб, довдираб.— Анчадан бери айтолмайман.

Махсум бойнинг юраги шувиллаб кетди. Ҳушёр тортиб, китобини ёпди-да, ўзини ўнглаб ўтирди.

— Тинчликми?

Навват опа хонтахтанинг пойгак тарафида омонат ўтириб:

¹ ул бала — ўғил бола (шева).

— Тинчлик,— деди.— Ойкарам билан Давжон...

— Хўш?

— Иккови бир-бири билан иноқ гаплашади. Давжон гапираверса, қизингиз кулади. Давжон Ойкарамга тикилиб туради... Иккови ҳам катта бўлиб қолди. Бир-бирига кўнгил боғлаб қўймасмикин деб қўрқаман...

Ховлида бирор кори ҳол юз берипти-да, деб хавотирланган бой бир оз хотиржамланди. Лекин хотинининг айтганлари ҳам ўйлантирадиган гап эди. Негадир бой бу ҳақда ҳеч фикрлаб кўрмаган экан.

У бошидаги зардўзи дўпписини бир айлантириб қўйди-да, атрофи тоза қирилган ихчам мўйлаби билан чўққи соқолини бир-бир силади. Бир муддат ўйланди. Сўнгра:

— Қизингни кимга бермоқчисан?— деб сўради хотинидан. Навват опа яна довдираб қолди:

— Вой ўлмасам, ота бўлиб сиз билмай мен биламанми... Ойкарам ҳали ёш-ку, энди ўн олтига кирди. Мен фақат...

— Қизингни Афлотуннинг ўғлига бермоқчимидинг,— дея хотинининг сўзини бўлди бой,— Давжонга ўхшаган йигитга берасан-да. Давжондан ортиққа берармидинг... Пойгақдан топилса, тўрга ўтма, дейдилар. Яна бир томони замона нотинч, косадаги сувдек чайқалиб турибди. Ўғилга қиз танлайдиган, қизга куёв танлайдиган вақт эмас ҳозир...

Навват опа сукут сақлаб ўтириб қолди. Эрининг Давжонга хайрихоҳлигини сезиб, унинг ҳам кўнгли юмшади шекилли:

— Жиянингиз жўраси Менгнорникига кетди,— деди.

— Нима иш билан кетди?

— Билмадим, қизингизга айтибди шундай деб.

— Келса айт, ёнимга кирсин,— деди бой. Навват опа «хўп» дея уйдан чиқди.

Эр-хотин ўртасида бўлиб ўтган мазкур суҳбат ҳар қалай Давжон билан Ойкарамнинг муносабатларига ижобий таъсир этмай қолмади.

4

Давжон тонг қоронғисида туриб, ҳовлига чиқди-да, офтобада юзқўлини ювди. Ўз хонасига кириб артинаётганида Ойкарам кўринди. Қиз уй эшигидан ичкарига бир қадам босганича:

— Чиқаверинг. Сиз билан қорама-қора юраман,— деб изига қайтди.

Давжон одатдагидек белбоғига иккита нон тугиб боғлади-да, чакмонини, телпагини кийиб олди. Елкасига милтигини осди. Қўчага чиқиб, ҳар галгидек сой тарафга эмас, тескари тарафга йўл олди. Бир оз юриб, қишлоқ ортидаги кичик сойга тушди. Ҳар замонда, Ойкарам келяптими-йўқми, дея ортига қараб қўярди.

Қишлоқ устини сийрак туман босган, ҳамма ёқ нимқоронғи, тонг ҳали ёришмаган. Ойкарам Давжондан ўн беш-йигирма қадам орқада борарди. Бир оз юрганларидан сўнг Давжон тўхтаб, ортига қараб турди. Ойкарам унга етмасдан тўхтади.

— Ҳа, нега тўхтадинг?

— Ўзингиз тўхтадингиз-ку.

— Келавер, бу ёрига бирга кетамиз.

Қиз бир оз иккиланиб турди, кейин йигитга яқинлаб борди. Ёнмаён кета бошладилар. Йигит қизнинг қўлини тутди. Қизнинг бармоқлари, қафти лов-лов ёнар эди.

— У қўлингизда бир нима борга ўхшайди?..

— Кеча шўрвадан бир бўлак гўшт олиб, салқинга — сават тағига қўювдим...

Ҳаво ёришиб кетди. Давжон қизнинг бошидаги гулдор рўмолга, эгнидаги пуштиранг шоҳи камзулга қараб жилмайди-да:

— Келинчакларга ўхшаб кетибсан-а, Ойқарам,— деди.

— Нимага унақа дейсиз? Қўрқитманг,— деди қиз.

— Ёнингда мен борман-ку, нимадан қўрқасан?.. Менинг келинчагим бўлсанг ёмонми?

Давжон шу сўзларни айта туриб, Ойқарамни ўзига тортди-да, эгилиб қизнинг пешонасидан, юзидан ўпди. Қиз ҳам йигитнинг белидан салгина қучгандек бўлди.

— Одамни уялтирасиз,— деди.

Қўл ушлашганча юқорига ўрладилар...

Тонг отди. Унг тарафдан тарала бошлаган қуёш нурлари тоғ чўққиларини олтинлантирди. Хира туманлик нурга тоб беролмасдан тарқалиб кетди. Ойқарам йигитнинг ёнида кетаётиб узоқдаги чўққиларга ҳайрат ва ҳавас билан боқарди. У тоғ ва қирларга чиқиб ўрганмагани учун кўп ўтмай чарчаб, ҳарсиллаб қолди. Давжон уни ёш боладек қўлидан тортиб кета бошлади.

Ғалла экиладиган адирлар ортда қолди. Қўй-эчкилар шип-шийдам қилиб кетган қир ва сойлардан кейин яккам-дуккам арча, қоратикан ўсган ёнбағирларга етдилар.

— Хайрият,— деб қўйди йигит.— Энди бирон жойда дам олсак бўлади.— У қоратикан туплари ярим доира шаклида ўсган бир жойда тўхтади-да, чакмонини ечиб, ерга тўшади, бошини қиз тарафга қўйиб чалқанча ётиб олди.

— Утир, Ойқарам, чарчадинг. Утир, тепада осмонни, пастда сенинг юзингни бир томоша қилай.

Қиз чарчоқдан ҳарсиллаганича йигитнинг ёнига чўкди.

— Уҳ... Чарчаб қолдим. Сиз ўрганиб кетгансиз-да.

— Сен ҳам ўргансанг бўлмайдими,— қизнинг қўлини кафтлари орасида ўйнаб сўради Давжон.— Кичик эмассан. Мендан фақат бир ёш кичиксан.

— Ахир мен... қиз боламан-да.

— Қиз бола шунча ожиз, нозик бўлиши керакми?

— Билмасам,— қиз кўзлари мўлтираб йигитга тикилиб турарди.

Шу пайт кичик бир хазон юқоридан учиб келиб Давжоннинг иягига қўнди. Ойқарам уни олиб ташлади. Йигит ётган жойида қизни ўзига тортиб, юзидан, кўзидан ўпди. Ойқарам ўзини ўнглаб олиб юз-кўзларини артди-да:

— Энди кетамизми?— деди.

— Қаерга?

— Уйга-да.

— Озгина дам олайлик. Кейин турамиз. Уйга эмас, юқорига ўрлаймиз.

— Вой, яна юқоригами! Нима қиламиз у ёқда?— сўради қиз сод-далик билан.

— Айланамиз, сайр-томоша қиламиз,— йигит осмонга тикилганича ўйланиб қолди. Қиздан сўради.— Тоғам сени нима учун ўқитмаган-а, Ойкарам? Қизлар ҳам ўқиса бўлади-ку.

— Отамнинг одатларини биласиз-ку, икки йил қишлоқда ўқиганимдан кейин Бойсунга юборгилари келмади. Якка-ёлғиз қизим кўздан йироқ юрмасин, дедилар, чамаси...

— Нима бўлганда ҳам ўқиган яхши-да. Китоб кўради, дунёни тушунади... Мен ҳам оз ўқидим, болаликнинг қадрига етмадим...

Ойкарам йигитга ҳавас билан тикилиб деди:

— Ўқимасангиз ҳам юрт кўриб келдингиз... яхшисиз...

Яна юқорига ўрладилар. Баланд чўққилар шундоққина яқин туюларди-ю аммо уларга етиш қийин эди.

— Тоғлар биздан қочаптими, Давжон ака?— деб сўради қиз.

— Қочса ҳам етиб оламиз.

Юксак чўққилардан пастроқда, ниҳоятда кичик бир чашма сизиб тургани учун ям-яшил майса ўсган жой яқинида — учқат бутаси ортида иккинчи марта дам олдилар. Давжон чакмонини ечиб, ерга тўшадди-ю кичик чашма сари юрди. Чашманинг кўзини очиш ва сув тўплаш учун майсаларни ер аралаш пастга сурди. Сув хиёл дадиллангандек сизиб чиқа бошлади. Йигит чашма сувида қўлининг лойини ювди-да, қизнинг ёнига келди. Ойкарам унга дастрўмолча узатди:

— Мана, қўлингизни артиб олинг.

— Икковимиз уришиб қолмайлик тагин,— дея кулди Давжон.

— Уришмаймиз... мен сиз билан уришишга ожизман.

— Ойкарам, мунча яхшисан? Сен ҳам яхши, тоғ ҳам яхши. Ҳам-маёқ яхши! Нима учун бунақа-а?.. Кўзимга ҳамма нарса яхши кўринаверади. Улиб қоламанми дейман-да.

— Ҳар хил гапларни гапираверасиз-а: Суюниб турганимда хафа қиласиз.

— Хафа бўлаяпсанми? Хафа бўлсанг, майли, ўлмайман... Камзулингни ечмайсанми, кун исиб кетди-ку.

Қиз индамай ўтираверди. Давжон унинг ёнига ўтириб камзули тугмаларини бирма-бир ечди. Қиз ўрнидан туриб, камзулини ечиб буклаб қўйди. Ўтираётганида Давжон қизнинг қип-қизил духоба нимчани туртиб турган кўкрагига кўз ташлади-ю ўзини тутиб туролмади. Қизни бағрига босиб, томоғидан ўпди...

Бу пайтда қуёш тиккага келиб қолган, ҳаво чиндан ҳам анча илиқ эди...

Уша куни Давжон Ойкарамни энг яқин чўққилардан бирига олиб чиқди. Ундан наридаги чўққилар ҳақида, йирик-йирик товатошлар ҳақида мароқ билан сўзлади... Улар қош қорайган маҳали ўзлари юрган йўл билан қишлоққа тушишди.

Қиш

1

Ноябрь охирларида об-ҳаво кескин ўзгариб, совуқ тушди, қор ёғди. Бойсун тоғлари қуюқ туман билан қопланди. Баҳайбат чўққилар, уларнинг пойида — ёнбағирларда бўй чўзган сон-саноксиз арчалар ваҳимали оқ либос ичида қотиб қолгандек қимир этмасди. Юқори Паданг ва Қуйи Паданг қишлоқлари ҳам аллақандай оғир сукунатда мудрарди.

Уша кунлари яна бир ташвишли, даҳшатли воқеа юз берди. Бухоро амири Саид Олимхоннинг йиғма лашкари куппа-кундузи Бойсуннинг икки тарафидан бостириб кирди ва ўз беклигининг бўшашиб қолган занжирларини мустақкамлаш, «авом халқнинг ҳушини жойига келтириб қўйиш» учун айрим мудҳиш ишларга қўл урди: Мухторхон ушлатиб келган бешта «осий» йигитни дорга осдилар, Дарбанд тарафдан келтирилган бир йигитни «амир лашкари сафидан қочганлиги учун» кўпчилик олдида намойишкорона отиб ташладилар. Амирнинг намояндалари бир неча жарчини отларга миндириб, «кофирлар ҳокимияти ҳамма ерда йўқотилганини», «мусулмонободлик» қайта тикланганлигини эълон қилдилар. Бойсунда ўзларига хос «тартиб ўрнатган» намояндаларнинг бир тўдаси ўша куни кечқурун Сайроб қишлоғига йўл олди. Улар Сайроб ва Шерободда ҳам худди шу тариқа «авомнинг эсини киритиб» қўймоқчи эдилар.

Маълумки, Саид Олимхон бундан бир неча муддат аввал ўз яқинлари билан Бухородан қочиб, Душанбе шаҳарчасида тўхтади. Иброҳимбек қўрбоши бошчилигида лақай уруғларидан ташкил топган босмачилар амир лашкарларига қўшилди. Тоғлар орасига жойлашган шаҳарча амир учун ҳар жиҳатдан қулай эди. Ҳали тахтдан умидини узмаган амир, авваласи босмачиларга, қолаверса чет эллик ҳомийларига таяниб, Шарқий Бухорода оёқ тираб турмоқчи эди. Мабодо омади юришмай, дўппи тор келса, тоғлар орасидаги яширин йўллар орқали чегарадан ўтиб кетиш қийин эмасди...

Кўлоб ва Ҳисор водийларини эгаллаб турган Саид Олимхон тезлик ва зўрлик билан лашкар тўплашга тушди. Лашкарлар туя карвонида Англиядан келтирилган милтиқ ва ўқ-дори билан таъминланди. Бойсун ва Шерободнинг қайтадан тобе этилиши амирнинг тож-тахт учун қайтадан жазаваси тутган кунларда юз берди.

Бойсун қўрғонидаги қозихона биноси олдида «осийларни жазолаш» тадбири амалга оширилгандан кейин атрофдаги қишлоқларда ҳам ишга яроқли йигитлар мажбурий равишда амир лашкарлари сафига олинавурди. Халқ учун аввалгидан ҳам беором кунлар бошланди. Ёз бўйи Қора камарда қўним топган Тошмат Бадтариннинг йигитлари совуқ кунлар тушиши билан аллақасёққа гумдон бўлганидан кейин Паданг қишлоқларининг аҳолиси салгина бежавотир яшай бошлаган эди. Қутилмаганда Тошматдан ҳам каттароқ хавф-хатар тумани қишлоқлар устига ёпирилди.

Давжон Бойсун қўрғонида юз берган воқеаларни эшитиб, ўзини йўқотиб қўйди. У куни билан гарангланиб юрди. Кечга яқин ўз хонасидаги танча ёнида ногаҳон пиёакка кетди. Бир маҳал Ойқарам кириб, уни туртиб уйғотди ва Бойсундаги воқеани ўзи эшитгани бўйича сўзлаб берди. Давжон бу гапни аввал эшитган бўлса ҳам, индамай тинглади. У иккала муштини пешонасига тираганича тирсагини танчага қўйиб ўтирди. Ҳуши бошидан учган Ойқарам қўрқа-писа унинг ёнига чўкди.

— Сизга нима бўлди, Давжон ака?— деди қиз йигитнинг билагини аста силаркан.— Мен... эшитганларимни айтдим.

Давжон қўлларини пешонасидан олди-да кўзларини очиб ўтирди.

— Бемаврид қайтган эканман... Ҳали юраверсам бўлар экан ўша ёқларда,— деди Ойқарамга тикилганича.— Улар билан тузукроқ курашиш керак экан...

Бир кўнгли, шарт ўрнидан туриб, милтиқни елкасига осганича йўлга тушмоқчи бўлди. Лекин қаерга боради ҳозир? Маслаҳат берадиган одам йўқ. Бундай пайтда Бойсунга тушиш, Пастисурхга тушиш мумкин эмас... Эшонқул ака билан Оҳангар Ҳамиднинг аҳволи қандай экан?.. Худо асрасин.

Ойкарам Давжоннинг сўзларига чала-ярим тушунгандек бўлди. У болаларча соддалик билан сўради:

— Энди нима бўлади, Давжон ака?

— Билмадим,— деди йигит ўйланганича.— Ҳар қалай сенга раҳмим келади, ҳаммага раҳмим келади... Ҳазимгаям раҳмим келади.

Бу сўзлар Ойкарамга жумбоқнамо туюлди. Унинг кўз олдида Давжон сирли, сеҳрли бир сиймо эди. Шу топда йигитни қучиб, у юзидан, бу юзидан ўпгиси келди. Бироқ Ойкарам қизлик ҳаёси сарҳадидан ўтишга ботинмади. Давжон унга узоқ самода нур сочиб турган қуёшдек туюлди. Йигитни қучиб ўпишга журъат қилолмади, хўрлиги келди-ю йиғлаб юборди.

— Сенга нима бўлди, Ойкарам?

— Ҳазим,— деди қиз пиқ-пиқ йиғлаб.— Ҳазим... шундай... Қўрқиб кетяпман.

Ойкарам ўрнидан турди-да, кўз ёшларини узун енглари билан артиб хонадан чиқди. Давжон кўзларини остонага қадаганича ўйланарди.

2

Давжон қафасга тушган айиқдек безовталаниб юрди. У ҳар куни тонг қоронғисида милтигини қўлига олиб тоғ-тошларга чиқиб кетади, эл ётганда уйга қайтади. Баъзи кечалари отасидан қолган уйга кириб, қалин хас-хашаклар устида мизғиб тонг отдиради. Тоғаси билан ҳам, Ойкарам билан ҳам ёлчитиб сўзлашмайди. Саид Олимхоннинг «зафарли юриши» ҳақида ҳар куни янги-янги хабарлар келади: «Кеча Сайробга кириб боришибди», «Бугун Шерободни эгаллашибди».

Декабрь охирларида эрталаб амир лашкарлари Бойсундан юқорироқдаги қишлоқларга, шу жумладан Юқори Паданг ва Қуйи Паданг қишлоқларига киришди. Уларнинг босқини босмачининг ҳужумидан бир қадар фарқ қиларди. Босмачи ўзи мўлжаллаган жойни тўсатдан босади-да керакли нарсаларни талон-торож қилиб, бировни уриб, бировни ўлдириб, дод-войни авжига миндириб кетади. Амир лашкарлари деб аталмиш иккинчи хил зўравонлар эса, ҳамма ишни ими-жимиди босиқлик билан бажардилар.

Давжон ўша куни худди ғафлат уйқуси босгандек кечроқ уйғонди, тоғ-тошларга чиқиб кетишга улгурмади. Қишлоқдаги бир неча дарвоза бирданига тақиллаб қолди. Махсум бойнинг дарвозаси тақиллаган пайтда Давжон ҳовлида юз-қўлини юваётган эди. У қандайдир хавфхатар етиб келганини сизди. Бир кўнгли, дарҳол югуриб бориб милтиқни ўқламоқчи, душманни қурол билан қаршиламоқчи бўлди, яна фикридан қайтди. Хунрезлик бошланиб, бой хонадонининг хонавайрон бўлиб кетиши «ялт» этиб миясида жонланди. «Меҳмонларни» бепарво кутиб олишга қарор қилди.

Эндигина бомдод намозини ўқиб бўлиб, ҳовлида юрган Махсум бой дарвозани очди. Ҳаша заҳоти милтиқ осган икки-уч лашкардан ташқари яна уч-тўртта қуролсиз киши ичкарига кирди.

— Ичкарига бошланг,— деди қуроллилардан ортда келаётган киши. Ёши ўттизларга бориб қолган бу мулланамо одам афтидан мазкур тўданинг бошлиғи эди. Унинг ёнида келаётган киши қўлтиғига дафтар қистириб олганди. Дарвоза очилгандаёқ юраги шувиллаб кетган Махсум бой иложи борица ўзини сипо кўрсатишга тиришиб, «меҳмонларни» ичкари ҳовлига бошлади. Давжон уларни индамай кутиб олди. Тўданинг раҳбари Давжонни кўрсатиб Махсум бойдан сўради:

— Бу йигит ким?

Бой нима дейишини билмай тараддудланди.

- Бу кишининг жияниман,— тоғаси учун жавоб берди Давжон.
- Ҳа, ҳа, жияним,— бой йигитнинг гапини тасдиқлади.
- Чўпонлик қиламан,— деди йигит.
- Ҳа, чўпонлик қилади. Менинг чўпоним...
- Салом-алиқни билмайсанми?!— Удағайлади муллонамо киши.
- Мен сизларни танимадим,— жавоб берди йигит.
- Танимаган бўлсанг, таниб қўй: биз олампаноҳ улуғ амир Саид Олимхоннинг амри билан келган одамлармиз.
- Яхши,— деди Давжон бепарво. Тўданинг раҳбари уни бир зум бошдан-оёқ кузатди-да, қуролиларга буюрди:
- Қўриқлаб турунглар, бевош йигитга ўхшайди...

Тўданинг раҳбари уч-тўрт қадам олдинга юрди-да, Махсум бойни саволга тутди. Бойнинг исмини, отасининг исмини сўради, қанча ғалласи, қанча чорваси борлигини билиб, дафтар қўлтиқлаган одамга ёздирди. Кейин бошқа дафтарга Давжоннинг исми, отасининг исмини ҳам ёздирди-да, ёнидагиларга буюрди:

— Қўлини орқасига боғланглар!— У Давжонга қаради-ю йигитнинг тешиб кетай деб турган кўзларидан чўчидими, қўшимча қилди.— Улуғ амирнинг лашкарлари сафида дини исломга хизмат қиласан!.. Олиб чиқинг...

Давжонни олиб кетишди. Махсум бой уйга кириб, қизи билан хотинининг кўз ёши тўкиб ўтиришганини кўрди.

3

Атроф қишлоқлардан «Лашкари ислом»га мажбурий олинган йигитлар Қўйи Паданг қишлоғидаги масжид ҳовлисига йиғилди. Йигитлар масжид айвонида тўшалган кигиз-палосларга қатор ўтқазилди. Улар орасида мўйлаби эндигина сабза урган — ўн олти-ўн етти ёшли ўспиринни ҳам, уч-тўрт фарзанд кўрган ўттиз-ўттиз беш ёшли аёлманд кишиларни ҳам учратиш мумкин эди. Шуниси қизиққи, бўлажак лашкар бояқишларнинг қўллари боғлиқ эди.

Ерда қор бўлмаса ҳам ҳаво анча совуқ. Эрталабки туман тарқалиб, қуёш бир чарақлади-ю, осмонни яна булутлар қоплаб олди. Билинар-билинимас совуқ шамол эса бошлади...

Аширматни Давжондан анча кейин олиб келдилар-да, бир оз олдинроққа ўтқаздилар. Аширмат бир-икки бор орқароққа ўгирилиб Давжонга қаради. Давжон ерга тикилиб ўтирарди. Бир оздан кейин у ҳам атрофидагиларни кўздан кечирди. Танишлар йўқ эди. Аширматга кўзи тушди. Аширмат унга қараб илжайиб турарди. Кўзини ҳам қисиб қўйгандек бўлди.

— Нега тиржаяпсан?—сўради Давжон. Аширмат ўша истеҳзо билан:

- Сенинг ҳолингга куляпман,— деди.
  - Ҳолимга нима қипти?
  - Барибир қўлга тушар экансан-ку.
  - Мен-ку қўлга тушганман, тўғри. Лекин сен ҳозир мендан ҳам кулгилсан.
  - Нима учун?
  - Сен асли шуларнинг итисан. Шунча вафодор бўлсанг ҳам қўлингни боғлаб қўйибди... Е эгаларингни танимай вовуллаб қўйдингми? Ғазабдан Аширматнинг лаблари, ияклари гезариб кетди.
  - Ҳақорат қилма! Илон бўлиб чақаман, тил тортмай ўласан!
  - Уша заҳарли бошингни янчиб ташлайман! Ювиндихўр!..
- «Лашкари ислом»га йиғнаб келинганлар жимгина ўтиришар, улар-

нинг ҳаракатига кўз-қулоқ бўлиб турганлар ҳам сукут сақлаб у ён-бу ён юришар, лашкар йиғишга бош-қош бўлиб юрганлар ҳам индамасдан ҳовлига кириб, кучага чиқиб туришарди. Ҳамма кимнидир кутарди.

Ниҳоят пешин пайтлари: «Келдилар. Мустафоқулбек жаноблари келдилар», деган сўзлар қулоққа чалинди. Масжид дарвозаси олдида от туёқларининг овози эшитилди. Эгнига майсаранг зарбоф чакмон кийган, салласига ялтироқ жиға тақиб олган миқти гавдали, қип-қизил юзли одам отдан тушди-ю, жиловдорларидан сўради:

— Ҳамма нарса тайёрми?

— Тайёр, тақсирим,— деди Давжонни олиб келган муллонамо одам, олдинроққа чиқиб.— Биз сизнинг муборак сўзингизга, амрингизга муштоқмиз.

Зарбоф чакмонли киши савлат тўкиб, ҳовлига кириб борар экан, айвонда ўтиришган — қўли боғлиқ бўлғуси лашкарлар, улар ортидан келган айрим ота-оналар — ҳамма бирданига «гурр» этиб ўрнидан турди. Оқсоқол Мўмин ота ва Махсум бой сингари қишлоқнинг обрў-эътиборли кишилари зарбоф тўнли арбобнинг атрофида қўл қовуштириб туришарди. Айвондагилар орасида шивир-шивир бошланди.

— Мустафоқулбек дегани шу экан-да...

— Ким ўзи у? Қаердан?

— Обоқлиданми, Ардоқлиданми — ишқилиб Авлод тарафдан...

— Амирнинг ишонган одамларидан эмиш... Ешлигида Бухорога кетиб қолган экан...

— Тошматнинг қайнотаси эмиш.

— Қайси Тошмат?

— Босмачи Тошмат-да.

— Э... босмачи деманг, қўрбоши денг. Ажалдан беш кун аввал ўлиб кетмайлик.

— Қаранг-а, қайнотаси ҳам чакки эмас экан-да.

— Эшагига яраша тушови-да...

Мустафоқулбек масжид айвонидагиларнинг рўпарасига яқин келди-да, баланд овозда ёнидаги жиловдорлардан сўради:

— Нима сабабдан бу жўмард йигитларнинг қўлларини боғлаб қўйибсизлар?— У жавоб кутмасдан буюрди.— Қўлларини ечинглар буларнинг...

Атрофда юрганлар ишга киришиб кетди. Тузукроқ разм солган одамга бу ишларнинг ҳаммаси аввалдан ўйлаб қўйилган саҳна эканлиги дарҳол маълум бўларди.

Мустафоқулбек бир муддат сукут сақлаб турди. Ҳар замонда қўлидаги қамчиси билан этигининг қўнжигга секин уриб қўяр эди. Бир маҳал чап қўли билан узун мўйлабини бир-бир силади-да, калта қирқилган қоп-қора соқолини ушлаб фикрга толди. Сўнгра айвондагиларга юзланиб ваъз бошлади:

— Биродарлар! Мусулмон фарзандлари! Аҳли мўмин учун, дини ислом учун оғир кунлар келгани барингизга маълум. Инчунун оғир кунларда дини исломнинг зафарияти учун қон тўкмоқ — савоби азимдур. Сизларга маълум бўлғайким, олампаҳо бузрукворимиз, Бухоро амири Саид Олимхонга парвардигори олам боз кулиб боқди. Қўлоб, Ҳисор, Душанбедан кейин маълумингиз Бойсун, Сайроб, Шеробод ҳам анча бўлдики, у кишининг тасарруфларига дохил бўлгандур. Мана, кун кеча боз бир хушхабар келдиким, табаррук Шаҳрисабз ери, Қитоб ва Яккабоғ тарафлар ҳам ул жанобнинг измига ўтмиш. Ҳозир ул азиз жаноби олийнинг ҳисобларида ўн тўрт ҳазор лашкари ислом саф тортмиш. Боз бунинг устига жаноби амиримизнинг хос лашкарлари бўлмиш ҳазорта афғон йигитлари қўшилса, ўн беш ҳазор лашкар жам

бўлмай. Бунчалик бешумор лашкар билан дини исломнинг зафарига инонса бўлур... Азиз муслмонлар, сизларни бу жойга тўпламоқдин мурод — дини ислом лашкарлари сафини тўлдиришга ундамоқдур. Мабодо дини ислом йўлига хизмат этишдан бош тортадирган кимсалар бўлса, ҳозироқ ўрнидан туриб ўз сўзини айтсин...

Шундай нозик вазиятда бирор сўз айтиш ёки лашкарга боришдан бош тортиш ўтакетган нодонлик, ўзини бесабаб ўлимга тутиб бериш бўларди. Шу боис ҳеч кимдан садо чиқмади.

Мустафоқулбек нигоҳини атрофида турган жиловдорлару аёнларга бурди:

— Бу ерга қанча йигит йиғналди?

— Тўқсон етгита, тақсир.

— Ҳаммаси рўйхатга олинганми?

— Шундоқ, тақсир.

— Рўйхат бўйича сафга тизиб, Бойсунга олиб борилсин. Булар қўрғон ичидаги қозихона маҳкамаси атрофида жойлашурлар. Ҳафта-ўн кунгача отиш-тутишни ўрганурлар...

Лашкарга олинганлар биттадан сафга тизилиб, масжид ҳовлиси-дан чиқарилди. Давжон сафнинг ўртароғига тушиб қолганди. Икки тарафида ўрта бўйли йигитлар туриб қолгани учун у анча новча кўри-нарди. Сафдагилар йўлга тушар экан, орқа тарафда карнай-сурнай, доира овозлари эшитилди. Муסיқачилар аллақандай оғир, лекин зал-ворли куй билан бўлажак лашкарларга руҳ бағишлар эди. «Жуда астойдил-ку,— дея ҳайрон бўлди Давжон.— Амирни Бухородан қув-дик деб юрсак... Қандай қилиб қочсам бўларкин?.. Анови илон чақмас-дан олдин қочиш керак...»

4

Учинчи куни кечга яқин Давжонни бир хонага чақиртириб кетди-лар. Кундузи ўтказилган машқлар туфайли лашкарга олинганларнинг тинка-мадори қуриган бир пайт эди. Махсус хона тўридаги креслода ўша зарбоф тўнли амалдор — Мустафоқулбек ўтирарди. Давжон ўзи-нинг нима сабабдан чақирилганини билмади, ҳайрон бўлди. Хона ўрта-сига қўйилган столнинг икки тарафида лашкарлар билан машқ ўтказ-диган турк зобитлари стулда оёғини чалиштирганча Мустафоқулбек билан суҳбатлашарди. Улар эшикдан кириб келаётган Давжонга тики-либ қолишди. Йигит стол яқинида тўхтади.

— Хўжамберди ўғли сенмисан?— сўради Мустафоқулбек.

— Ҳа, менман,— жавоб берди йигит.

— Отинг нима?

— Давжон...

Мустафоқулбек, бошқа йигитни келтиришибди, деб ўйлади шекил-ли, ҳушёр тортиб қўзғалиб қўйди.

— А? Нима дединг? Отинг Ражаб эмасми?

— Аввал Ражаб эди...

Шу сўзларни айтар экан, ўзича ўйланди: «Ярамас илон иш кўр-сатганга ўхшайди... Заҳарли бошини янчолмасдан ўлиб кетсам-а?»

— Сен кофирларга хизмат қилганмисан?

— Қизил гвардияда бўлганман...

— Дуруст!— деди Мустафоқулбек заҳарханда билан.— Ўз ихтиё-ринг билан борувдингми... уларга?

Давжон қўрқини нималигини билмасди. Бироқ ҳозир шундай нозик пайтда, йўнилмаган таёқдек сўзлаб, бир жаҳолат бандасининг жаҳли-ни чиқаргуси, шу туфайли бемаврид ўлиб кетгуси келмади. Қўнгида кўпгина орзулари бор ахир унинг! Ахир ўзи учун, Ойкарам учун, она

қишлоғи учун анча-мунча ишлар қилиши керак. Шу боисдан юмшоқ-роқ сўзлади:

— Мана сизлар ҳам олиб келдингизлар-ку... У ёққа ҳам шундай обкетишувди.

— Қим олиб кетувди?— қизиқиб сўради Мустафоқулбек.

— Билмайман... Отини билмайман. Қишлоғимизга бир одам борди. Анча гапирди. Қизиқтирди. От берди. Бошқалар билан олиб кетди.

— Шундай дегин... Демак, кофир бўлган экансан-да. Қаерларда бўлдинг?

— Самарқандда. Ҳалиги... Ургут, Жомбой деган жойларда,— атайин Бухорода бўлганини айтмади.

— Қачон қайтдинг у ёқдан?

— Уч-тўрт ой бўлди-ёв,— деди атайин кўпайтириб.

— Қандай қилиб қайтдинг?

Йигит ўзини соддаликка олиб жавоб берди:

— Қишлоққа қайтгим келди, қайтавердим...

— Ҳеч кимдан сўрамадингми?

— Ҳеч ким кўрмади-да... мени.

Мустафоқулбек кулимсиради.

— Нима билан қайтдинг?

— Тун эди, поездга осилдим. Кейин... ичига тушиб олдим. Темир-терсақлар ичига...

Гоҳ ёзиб, гоҳ қараб ўтирган турк зобитлари ҳайронликдан: «Ажаб! Ажаб!» деб қўйишди.

— Ғалати,— деди Мустафоқулбек жилмайишда давом этиб,— девонанинг ишини худо ўнглабди-да.

Давжон индамади. Мустафоқулбек ўша заҳоти юзига жиддий тус бериб сўзлади:

— Гапларингга ишониш қийин... Хўш, қани айт-чи, у ёқда кофирларга хизмат қилибсан. Энди дини ислом манфаатига, яъни бизга ҳам хизмат этасанми?

Давжон ҳеч нарсадан беҳабардек лабларини буриб жавоб берди:

— Билмасам...

Мустафоқулбекнинг жаҳли чиқди:

— Нимани билмайсан?! Лақайларимга буюриб оғзингдан отиб ташласам биласанми?! Итвачча! Нега бунақа қарайсан? Кўзларингни ўйиб оламан!

Турк зобитларидан бири — бурнининг остида қалдирғоч думидек ингичка мўйлаби ялтираб турган йигит Мустафоқулбекка ўгирилди:

— Аларни замона гаранг этмиш, бег афандим!

— Бор чиқ, тўпингга қўшилиб ол!— деди Мустафоқулбек жаҳл билан. Давжон чиқиб кетганидан сўнг хонада бир зумгина жимлик ҳукм сурди. Амалдор Мустафоқулбек ҳам, иккала турк зобити ҳам сукутда эди.

— Уни бир ёқлик қилиш керак,— дея жимликни бузди Мустафоқулбек. У маслаҳат сўраган оҳангда сўзларди.

— На ҳожат бундан?— деди ингичка мўйлабли зобит.

— Яхшилик чиқмайди ундан. Ҳарна бўлса ҳам большовойда бўлган.

— Содда одам кўринди,— деди ингичка мўйлов. Иккинчи зобит индамай ўтирар эди. Ингичка мўйлов яна сўзланди.— Сиза инсон гадрли эмас?

— Менга инсон қадрли. Сизга ҳам қадрли,— Мустафоқулбек энди кескинроқ гапирарди.— Локин бизга душман эмас, дўст керак. Шу йигитнинг дўстлигига кафил бўла оласизми? Қайсингиз кафил бўла оласиз?

Зобитларнинг иккаласи ҳам жим эди.

— Ана, кафил бўла олмайсиз? Жуда раҳмдилсиз, жаноб зобитлар. Кўпчиликнинг кўзи олдида уни отиш керак. Бошқаларга кўз-кўз бўлади. Ўзингиз икки гапнинг бирида «интизом, интизом» дейсиз. Шунга ўхшаган битта-иккитасининг баҳридан ўтиб турсангиз, интизом ҳам жойида бўлади...

Навбат кимники

1

Давжон ўзи чиқиб кетганидан сўнг ана шу тариқа гап-сўз бўлишини билмасди. Ўзича, қутулдим-ов, деб ўйлади. Бироқ сал ўтмай ўз устида ўлим шарпаси қанот қоқиб юрганини сезиб қолди. Етишга буйруқ берилишидан аввал уни умумий хонадан чақириб, катакдек кичик хона эшиги ёнига олиб келдилар. Эшик очилганда хонага узун йўлакдан хирагина ёруғлик тушди. Ерга тўшалган увада кўрпа, хонадаги зах ва бадбўй ҳид Давжонни сергаклантирди. Демак, бир гап бор!.. Эшик ёпилганидан сўнг бу зим-зиё хонада ўзининг ётишини кўз олдига келтирди. Ҳозиргина Давжонни умумий хонадан чақириб чиққан икки барзанги уни кузатар эди. Бирининг қўлида қўшоғиз милтиқ. Йигит уларнинг Мустафоқулбек ихтиёридаги лақай лашкарларидан эканини сездди. Давжон атайин ўзини соддаликка олиб.

— Учовимиз шу уйга сиғамизми?— деб сўради. Йигитларнинг бири Давжоннинг соддалигидан кулгиси қистади-ю, ўзини босиб:

— Сен ётасан бу уйда, биз ташқарида қоламиз,— деди.

— Нега энди? Тайёр жой турганда...

— Бу жой сеники...

— Э, ҳаммамиз сиғишамиз... Кираверинглар. Гангир-гунгур гаплашиб ётамиз.

— Гапни кўпайтирма,— деб дўқ қилди иккинчи барзанги.— Кир ичкарига!

— Мен бир нима дедимми сизларга?

Соқчи уни ичкарига итарди:

— Кир деяпман сенга!

Давжон ортиқча ади-бади айтишиб ўтириш бефойдалигини сездди-ю:

— Итарманг, ўзим кираман,— деб бадбўй хонага бош суқди...

Соқчи эшикни ташқаридан занжирлаётиб тўнғиллади:

— Содда-муғомбир!

Давжон зим-зиё хонада кўзлари тиниб туриб қолди. Бир оздан сўнг ерни пайпаслаб, ҳалиги жанда кўрпани топди-да, қўлини тиззасига қўйиб, ўтирди. Бадбўй ҳиддан кўнгли айниб, ўқчигиси келди. Лекин бир муддатдан кейин бадбўй ҳид унча билинмай қолди.

«Кўникдимми дейман-да,— ўйлади у.— Инсон нималарга кўникмайди-я!.. Энди бу ёғи нима бўларкин?.. Фельи чатоқ-ку буларнинг... Ўлдиришармикин? Наҳотки?.. Аширмат лаънати мени уларга душман деб тушунтирган... Аслида ҳам душманман-ку уларга. Ўлимим олдида ҳам яшираманми энди?.. Эҳ аттанг, наҳотки шундоқ ўлиб кетаверсам-а?.. Бечора Ойкарам... Мен ўлиб кетсам ҳоли нима кечади?.. Қизиқ, ўлимдан қўрқяпманми? Наҳотки...»

Ўйларининг чеки йўқ эди. Негадир кўпроқ Ойкарамни ўйларди. Қизнинг соддагина саволлар билан боқиб турувчи кўзлари, ўзига эргашиб тоғ сайрига чиққани, «лашқари ислом»га зўрлаб олиб келаётганларида кўзёши билан уйга кириб кетгани қайта-қайта хаёлидан ўтарди...

Игитнинг кўз олдига яна Аширмат келди. У бундан уч кун аввалги ҳолатда — Қуйи Падангдаги масжид ҳовлисида истеҳзо билан тиржайиб турарди ва: «Ҳа, ҳолинг қалай?» деб уни масхара қилиб куларди. «Наҳотки унга зиён етказолмасдан ўлиб кетаверсам? Агар шу ишлар ўша газанданинг чақимчилиги билан бўлаётган бўлса, чинакам қотилим ўша-ку! Отаси — отамнинг қотили. Қандай ноҳақлик бу?.. Энди ўғли мени ўлдирса!..»

Давжоннинг хаёлида Махсум бой айтиб берган воқеа жонланди. Бир куни Давжон сафарга кетиши арафасида тоғасига тоғда юз берган тош кўчкиси воқеасини, кўчкининг сабабчиси Аширмат эканини айтиб берди. Махсум бой хомуш тортиб, пастки лабини тишлади. У аччиқланган пайтларида ўзини шундай тутар эди.

— Сен у газанданинг ўғлига нима ёмонлик қилиб эдинг? — сўради бой ўшанда.

— Ёмонлик қилганимни ҳеч эслай олмайман, тоға...

— Қизиқ, — деб қўйди бой қошларини чимириб, — аслида сен билан биз улардан ўч олишимиз керак эди-ку. Тавба...

Бой Давжонга отаси Хўжаназарнинг, онаси Қўчкинойнинг ўлими тафсилотини айтиб берди. Воқеа бундай бўлган эди:

...Хўжаназар камгап, камсуқум бўлганидан ўз қўшнилари билан деярли борди-қетди қилмасди. Фақат кўзи кўрганида салом-аликни бажо келтирарди. Лекин қўшниси Уснат ўлпончи бир-икки бор уларнинг уйига кирди-ю, Хўжаназарни йўлдан уриб, унинг турмуш тарзини ўзгартириб юборди. Урта бўйли, соч-соқоли малла, зағчақўз Уснат ўлпончи Хўжаназарга тенгдош эди. Иккала қишлоқ аҳли унинг қитмирилигини, қувлигини биларди.

Хўжаназар жисмонан бақувват эди, лекин шумликни, ёлғон-яшиқни билмайдиган — тўппа-тўғри ўсган одам эди. Бошқаларни ҳам ўзи-дек фаҳмлар эди. Шу боисдан Уснат ўлпончининг гапига лаққа тушиб, унга шерик бўлиб олди. Иккови биргаликда тоғдан йирик-йирик арчаларни кесиб, қишлоққа таший бошладилар. Ҳар куни иккита эшакка биттадан арчани судратиб келардилар-у, гоҳ у ҳовлига, гоҳ бу ҳовлига киритардилар.

— Сизнинг ҳовлингиз баландда, — баҳаво жойда, — деярди Уснат ўлпончи қўшнисига. — Мана бу арчалардан бинойидек иморат солиб, ҳовлини кўркем қилсангиз бўлади. Ахир дунёи боумид...

Хўжаназар бундай пайтларда, қўшним Уснат дилидан сўзлапти, деб ишонарди. Қўшнисининг чиркин фикрли зот эканлигини, анчадан бери Хўжаназарга кек сақлаб, унинг ҳаётига кўз тикиб юрганлигини бояқиш содда одам қаёқдан билсин!

Аслида Хўжаназар уйланган йили қўшнилари ўртасида бир келишмовчилик юз берган эди. Бойсун бозорига тушиб, қанд-курс харид қилиб кечга яқин қайтаётган Хўжаназар Қуйи Паданг қишлоғига кириб келаверишда ғалати манзаранинг устидан чиқди. Бир кампир зор-зор йиғлаб, аллакимни қарғар, атрофида икки-уч аёл ҳар нима деб унга таскин берар эди. Хўжаназар қизиқсиниб:

— Нима гап? — деб сўради одамлардан.

Кампир хўрлиги келганидан ўзини тутолмай йиғларди. Ёнидаги аёллар воқеани айтиб беришди. Маълум бўлишича, Бойсун ҳокимининг икки ўлпончиси келибди-да, кампир тўламаган тўрт сўм ўлпон учун унинг икки ёшлик танасини етаклаб кетибди. Шу ўлпончиларнинг бири Уснат ўлпончи экан.

Хўжаназар уларнинг олдидан индамай жўнади-ю, белбоқни уйга киритиб қўйишга ҳам сабри чидамай Уснат ўлпончини чақирди. Уснат ўлпончи дарвозани очиб, ҳовлидан чиқди.

— Қуйи Падангда бир кампир чирқираб турибди, — деди Хўжана-

зар қўшнисининг қўлини кафтига ола туриб.— Таначаси сизникидами?

— Ҳа, меникида,— деди Усмат.— Нимаиди?

Хўжаназар жаҳл билан қўшнисининг қўлини қаттиқроқ қисди.

— Қанча ўлпон тўлаши керак ўша кампир?

— Тўрт сўм.

— Тўрт сўм учун бир мунглиқнинг бутун бошли танасини етаклаб келгани уялмайсизми, қўшни?— У тўнининг ички чўнтагига қўл суқиб, пул олди-да, тўрт сўм санаб берди.— Мана пулингиз, ўша кампир учун. Энди кампирнинг танасини оббориб беринг!

Бундай муомала Усмат ўлпончининг иззат-нафсига тегди шеқилли, у Хўжаназарга ёвқараш қилиб тикилди.

— Нимага қарайсиз? Пулни олдингиз — кампир ўлпондан қутулди. Энди молини оббориб беринг.

— Оббориб берамиз,— деди ўлпончи ўзини хотиржам тутишга ҳаракат қилиб.— Болалар келсин, оббориб беради.

— Танани сиз етаклаб келганмисиз?

— Ҳа, нимаиди?

— Обкеган одам оббориб беради-да!

— Мунча дағдаға? Кимсиз ўзи?

— Мен бир инсонман! Жаҳлимни чиқарманг. Ҳозир олиб чиқинг танани, уйга кирмай тураман.

Ўлпончи иложсиз қолди, Хўжаназарда милтиқ борлигини эслаб: «Бу телва билан олишиб бир балога қолиб юрмай тагин», деб ўйлади-да, ҳаял ўтмай қизил қашқа танани етаклаб дарвозадан чиқди... Бу гап ўша пайтлардаёқ Хўжаназарнинг эсидан чиқиб кетди. Усмат улпончи эса, ўлгудай кек сақлагич одам эди. Хўжаназар Усмат учун асосий душманга айланди. Гўё Хўжаназарни ўлдирмаса, тирикчилиги ўзига татимайдигандек туюлаверди. Шу боисдан у йўлини топиб Хўжаназарга яқинлашиб олди.

Ўша кунларнинг бирида Кўчкиной билан Хўжаназар ўртасида шундай суҳбат бўлиб ўтди:

— Шу қўшни билан шерик бўлиб яхши иш қилмадингиз, ҳой. Емон одамга ўхшайди. Кўзига қарасангиз, қўрқасиз.

— Йўғ-е, сенга шундай кўринади-да.

— Анов куни эрталаб сада-супургининг ёнида ўтирувдим, девордан бўйинни чўзиб ҳовлимизга, уйимизга шундай тикилди денг... Мени кўрмади. Нияти бузуққа ўхшайди балога йўлиққурнинг.

— Сенга шундай кўринган. Бекорга қарғама бировни.

— Узингиз биласиз, мен айтдим қўйдим-да...

Ана шу суҳбатдан сўнг бирор ҳафта ўтар-ўтмас Усмат ўлпончи Хўжаназарнинг ўлигини эшакка ортиб келди. «Арчани қулатаёганимизда арқон узилиб кетиб, боши қиррали тошга тегди. Ўша заҳоти тил тортмай ўлди», деган гапни такрорлади Усмат. «Туринг, жўра, деб устига борсам нафас олмайди. Додлаб юбордим», дея кўзига ёлғондакам ёш ҳам олди. Йиғилганлар, ҳатто Махсум бой ҳам Усмат ўлпончининг сўзларига ишонди... Улик кўмилди, ош-сув, хайр-худойи қилинди. Хўжаназарнинг қирқи ўтган куни Кўчкинойнинг қорин оғриғига учраб ўлиши Махсум бойнинг кўзини очди. Ўша куни Усмат ўлпончининг хотини Кўчкинойга атаб бир коса чучвара чиқарган экан. Бой ана шундан кейин Хўжаназарнинг ўз ажали билан ўлганига шубҳаланиб қолди. Мурдани ювган ғассолни, суяган кишиларни айтириб келиб, барча белгиларни сўради. Хўжаназарнинг юзи қирилиб, қонгалаш бўлиб кетгани, орқа мияга теккан зарбанинг ўрни тўрт бурчак экани — хуллас ҳамма далиллар марҳумнинг ёвуз ният қурбони бўлганини билдирарди.

Бироқ Махсум бой вақт ўтганлигини, ҳар қанча уриниш билан

Хўжаназарни ҳам, Кўчкинойни ҳам тирилтириб бўлмаслигини мулоҳаза этиб, қозию ҳоким қилиб юрмади. Энди бу ёғига эҳтиёт бўлиш лозим, деб ўзига уқтирди. Қариндошидан қолган туёқни дарҳол ўз қарамоғига олди...

Махсум бой шулар ҳақида сўзлар экан, жиянига насиҳат беришни ҳам унутмовди ўшанда:

— Мен бу гапларни айтиш билан, ҳозироқ бориб ота-онангнинг қотилини ўлдиргин, демайман. Ўзингни босиб ол, болам, хас ўтиндай лов этиб ёнма. Аввалиси, худо топмас ер йўқ. Ножинс одамлар билан олишаман, деб ўзинг фалокатга йўлиқмагин, дейман. Отанг кўрмаганини кўрсанг, отанг яшамаганини яшасанг — душманларингнинг оёқ ости бўлгани ўша!..

«Қани душманларимнинг оёқ ости бўлгани?!— деб юборди Давжон фикран, беихтиёр.— Отаси отамни ўлдирган бўлса, энди ўғли мени ўлдираяпти-ку! Наҳотки шундоқ ўлиб кетаверсам?..»

Давжон жанда кўрпа устида ўтирганча ўйлайвериб чарчади, узала тушиб ётди. Эшик ортида ҳар замонда кимларнингдир юриб ўтгани, қисқа-қисқа гаплашгани эшитилди. Шу овозлардан ва билинар-билинамас хира чизиқлардан эшикнинг қаердалигини пайқаб олса бўларди.

Давжон хаёлга берилиб кўзини юмиб ётди. Мўккисини ҳам ечмади. Миясида кўнгилсиз манзаралар намоён бўлди. Ўзини дам дор остида, дам милтиқ рўпарасида, дам қилич дамида кўрди... Ўйлайверишдан боши оғриб, қулоқлари шангиллашга тушди... Кейин кўзи илинганини билмай қолди.

(Охири келгуси сонда).

ТИББИЁТ ИЛМИНИНГ САРКАРДАСИ

Замонасининг буюк алломаси бўлган Абу Али ал-Хусайн ибн Абдуллоҳ ибн ал-Хасан ибн Али ибн Сино (Авиценна) улкан истеъдод соҳиби эди. Замондошларининг гувоҳлик беришича, Хусайн беш ёшидан мутолаага киришади. Ун ёшлик Хусайн она тили, араб ва форс тилида равон ўқийдиган, ёзадиган бўлди. Сўнг ўз замонасининг пешқадам уламолари Исмоил Зоҳид, Маҳмуд Массоҳ, Абу Абдулло Нотиллардан геометрия, алгебра, мантиқ каби турли фанлар бўйича сабоқ олди. Хусайн 16 ёшидаёқ ўша замон илм ва ҳикматларини, шунингдек, тиббиёт фанини тўла-тўқис ўзлаштирган эди. Тиббиётдан асосан ҳокимнинг шахсий ҳакими Абу Мансур ал-Қумри, қисман Абу Саҳл ибни Яҳё ал-Масиҳий ал-Журжоний устозлик қилган эдилар.

Бухорода кичкинагина касалхона «Доруш Шифо» мавжуд эди. Бу ерда Искандария ва Боғдодда ўқиган, Шарқнинг машҳур ҳакимларидан таълим олган «улуғ ҳаким» Абу Мансур ал-Қумри беморларни даволарди, керак бўлиб қолса, қўлига тиг олиб жарроҳлик ҳам қиларди. У шогирдларидан фаросатли Хусайнгагина ишонар, у билан маслаҳатлашарди ҳам. Бир куни устоз Хусайнга дори тайёрлаш каби масъул хизматни топширар экан, шогирд бу таклифни бажонидил қабул қилади ва ишга астойдил киришиб кетади. Хусайн оғир беморларнинг шифо тополмай ҳаётдан кўз юмушларининг гувоҳи бўлиб қолса, бир олам ғам-ғуссага чўмиб кетарди. Шунда «улуғ ҳаким»:

— Қайғурма, камбағаллар ҳакимга кўпинча оғир аҳволда мурожаат қилишади. Улар дастлаб ирим-сирим қилишади. Азайимхону, мулларарга қаратишади. Иложи бўлмаганидан сўнг бизнинг ёрдамимизга муҳтож бўлишади. «Доруш Шифо»га келгач, вожаб, мўъжиза кутишади. Ҳолбуки, ҳаётда мўъжизанинг ўзи йўқ. Агар тўрт-беш бемордан бирини даволай олсак, шунинг ўзи катта бахт,— деб тасалли бергандек бўларди. Шунақа оғир дамларда Ибн Синога уйқу насиб бўлса, албатта туш кўрарди. Тушида эса ўша мушкул муаммони осонгина ҳал қилиш тadbири аён бўларди. Абу Али ибн Синонинг иккинчи устози, ўзидан ўн ёш катта Абу Саҳл ибн Яҳё ал-Масиҳий ал-Журжонийдир. Бу олим Боғдод, Хуросон ва Хоразмда яшаган, фан ҳомийси Маъмун хизматида ҳам бўлган. Тиббиёт соҳасида ўндан ортиқ асар ёзган. «Медицинанинг юз боблик муаммоси», «Умумий медицина бўйича китоб», «Оллоҳ таолонинг донолиги инсонни яратишидадир» кабилар шулар жумласидандир. Қуйидаги ҳикматлар ҳам Масиҳий қаламига мансубдир. «Ўз қадрини билган киши энг олижаноб киши ҳисобланади. Бу сифат унга эзгу ишлар қилишга, жасоратли бўлишга ёрдам этадики, буларнинг ҳаммаси унга улуғлик бахш этади», «Ақлли ва маълумотли бўлмаган киши — жонсиз ҳайкалга ўхшайди» ва ҳоказолар. Абу Саҳл ибн Яҳё ал-Масиҳий ал-Журжоний 40 ёшда Хоразмдан Журжонга қайтишда шогирди Абу Али ибн Сино қўлида, йўлда дунёдан кўз юмади.

Абу Али ибн Сино «Тиб қонунлари» ва «Юрак дорилари» номли асарларида бирор ҳаким тажрибасига суюнар экан, у зотнинг ким эканлигини ва қайси асаридан фойдаланганини аниқ айтмайди. Бунинг ўрнига, «бир табибнинг айтишича», «олимлар айтганларки», «баъзиларнинг айтишича», «энг қадимги табиблардан бирининг айтишича» каби иборалар билан қаноатланади. Табиийки, бу табиб ёки ҳаким ким экан деган савол туғилади.

Улардан бири ва Абу Али ибн Синога энг яқини Ибн Ҳаммор лақабли ҳакимдир. Бу шахсининг тўлиқ исми Абул Хайр ал-Хасан ибн Сивор ибн Бобо ибн Беҳном («беҳ — яхшилик, «ном» исм, яъни яхши ном маъносида) бўлиб, 942 йилда Боғдодда туғилган, шу ерда яшаган. Ёши юздан ошганда Хоразмшоҳ Маъмун ибн Муҳаммад ҳакимни Хоразмга таклиф этган. Ана шунда Беруний билан Абу Али ибн Сино бу кекса ҳаким билан дийдор кўришишган. Ибн Ҳаммор «Табибларни синаш», «Одам-

нинг яратилиши ва аъзоларининг тузилиши» каби асарлар ёзган, шунингдек, тутқанок ва кексаларнинг овқатланиш тартиби ҳақида қалам тебратган.

«Фикрларнинг энг яхшиси ҳақиқат билан уйғунлашганидир», «Бошқаларнинг кўлидаги нарсага кўз тиккан кишига нафрат билан қарайдилар» каби бир олам маънога эга ҳикматлар ҳам Ибн Ҳаммор қаламига тааллуқлидир.

Абу Али ибн Сино туғилган йилда бухоролик ҳаким Абу Бакр Рабе ибн Аҳмад Аҳавайиннинг «Ходоят-ул-Муталлимин фи-т-тибб» [Тиббиётни ўрганувчилар учун қўлланма] номли китоби форс тилида ёзилиб битган эди.

Хусайн энди 14 ёшга тўлганда «Комил-ус-синоат» [Медицина санъатининг мукамали] асарининг муаллифи машҳур шифокор олим Али ибн Аббос Мажусий вафот этади.

Абу Али ибн Синодан олдин ўтган ҳакимлардан бири Абу Бакр Муҳаммад ибн Закарий Розий [865—925 йиллар] эди. Абу Али ибн Сино Розийнинг ишлари ва асарлари билан яхши таниш эди. Унинг болалик, ёшлик чоғларида музика ва шеърят билан қизиқанлиги, ёқимли ашулалар ҳам айтгани, кейинчалик математика, астрономия, география ва фалсафага берилганлиги, бир қатор асарлар ёзгани, ёши ўттизларга яқинлашганда кимёга қизиқиб, заргарлик билан кун кечиргани ёдида эди.

Бир куни иттифоқо Розийнинг кўзи оғриб қолади-да, табибу-доригарлар билан ҳамни беради-да, тузалгач, тиббиётга муккасидан кетади, табибу-доригарлар билан ҳамни суҳбат бўлади. Букрот, Жолинус ва бошқа ҳакимларнинг китобларини топиб мутолаага киришади. Олим ўзида шифокорликка ишонч ҳосил қилгач, аста-секин беморларни киришади. Олим ўзида шифокорликка ишонч ҳосил қилгач, аста-секин беморларни киришади. Олим ўзида шифокорликка ишонч ҳосил қилгач, аста-секин беморларни киришади. Олим ўзида шифокорликка ишонч ҳосил қилгач, аста-секин беморларни киришади.

Розий тиббиёт бўйича 56 та, табиёт бўйича 33 та, мантиқ бўйича 7 та, математика ва астрономия бўйича 10 та ва яна бошқа соҳалардаги фанлардан 76 та рисола, ҳаммаси бўлиб, 184 та асар ёзиб қолдирган. Розийнинг фаолияти ва асарлари Абу Али ибн Сино учун арзимаган нарсалар эмасди. Бинобарин у Розий ишлатган дориларни амалий синаб кўради, даволигига тан беради ҳам.

Розийнинг «касаликни парҳез билан даволаган энг бахтли шифокордир» деган ҳикматли сўзлари Абу Али ибн Синога умрбод дастуриламал бўлиб қолади.

Розийдан сўнг Боғдодда унинг ишларини яна бир ҳаким — Ғози Аббос [997 йил] давом эттирди. У ҳам медицинага онд «Шоҳкитоб» ёзди. Бу асар қадимий Юнон ва Рим медицинасидан унча фарқ қилмас-да, бироқ бир қанча янги, илғор фикр ва хулосаларни ўзига жо қилган эди.

Абу Али ибн Сионинг яна бир замондоши — Европада Альхацен номи билан машҳур бўлган басралик Ибн ал Ҳайтам [965—1035] Мисрда яшаган эди. Математик, физик ва кўз доктори Ибн ал Ҳайтам биринчи бўлиб кўзойнак ихтиро этган.

Табаристон [ҳозирги Мозандарон]да яшаган, аслида эса марвлик бўлган Абул Ҳасан ибн Саҳл ибн Раббон ат Табарий Розийдан ҳам олдин яшаган [808 йилда туғилган] ҳаким бўлиб, унинг доврўғи, шон-шўхрати тилларда дoston эди. Ота касбини эгаллаган бу олим «Жаннат боғининг донишмандлиги», «Фойдали ичимликлар ва дорилар», «Овқатланиш тартиби» сингари ўндан ортқ тиббий асарлар ёзиб қолдирган эди. Ат Табарий асарларида тиббий ҳикматлар кўп учрайди. Масалан, «Фаросатсиз табиб ажалнинг сабабчисидир», «Ҳар бир истакнинг туб мақсади — соғлиқдир», «Давомли тажрибалар ақлни бойитади» ва ҳоказолар.

Абу Али ибн Сино «энг қадимги табиблар» деб биринчи навбатда юнон ҳакими Алкмеон [Луқмон — VI аср охирлари, V аср бошлари] Гиппократ [Букрот ҳаким — эрамизгача 460—377 йиллар] ва римлик ҳаким Гален [Жолинус 131—211 йиллар]ни назарда тутганди. Бу ҳакимларнинг асарлари аллақачонлар араб тилига таржима этилганди. Улар бошлаб берган мизож муаммоси Ибн Сино томонидан қўллаб-қувватланди, ниҳоясига етди ҳам. Луқмон ҳаким эътибор берган сўз, сўз таъсири Букрот [беморни дори билан эмас, балки сўз билан даволаган афзал] ва Абу Али ибн Сино [бемор борки, сўз билан даволаса бўлади] томонидан мутлақ қабул қилинади.

Баъзилар Абу Али ибн Сино «Ал-қонун» Жолинуснинг тиббиётини эслатади де-моқчи бўладилар. Ваҳоланки «Ал-қонун» Жолинуснинг баъзи фикрларини, бирма-бир рад этади. Жолинус, масалан «Медицина дин маҳрами» деса, Ибн Сино «Йўқ, медицина одам маҳрами» дейди. Жолинус «Одам танасини ўрганиш илоҳий кучнинг борлигидан далолат беради», деса, Ибн Сино «Одам танасини ўрганиш соғлигини сақлаш ва тиклаш учун керак бўлади» дейди ва ҳоказолар. Ана шундай илғор фикрлар дин ҳомийларига ёқмагани учун 1160 йилда Боғдодда, 1260 йилда эса Исфажонда «Тибб қонунлари» дин назорати остида оловга ташланади.

Тиришқоқ, зийрак Абу Али ибн Сино замондошларининг ва ўзидан олдин ўтган ҳакимларнинг тиббий меросларини кунт билан ўрганди, ўзлаштирди. Назарий ва амалий тажрибага бой алломага улкан тиббий асарлар ижод этиш қийин эмасди, албатта. Ибн Сино Розийдек сермаҳсул бўлиб, 238 та асар яратган. Улардан 36 тасини медицинага бағишлади. Шундай қилиб ибтидоий табобат «Тиббиёт қонунлари» даражасигача кўтарилди. Немис олими Г. Газер «Баён тартиби туфайли эски дунёда бунга [Ал-қонун] тенг келадиган бирорта ҳам асар топилмайди» деб бекорга айтмаган.

Биз қўйида алломанинг олиму донишмандларга манзур бўлган, уларнинг назарига тушган ва ифодаланган айрим тиббий муаммоларидан, суҳбатларидан ва ҳикматларидан баъзи намуналар келтирамиз.

Аллома муолажаларидан намуналар

Абу Али ибн Сино икки кўзи олиб келиб, бирини оғилхонага, иккинчисини бошқа ерда сақлаб, қаршисига бўрини боғлаб қўйди. Иккала кўзини бир хил парвариш қилди. Биринчи кўзи кундан-кунга ўсиб-униб, семириб кетди. Иккинчи кўзи эса овқат емай қўйди, озиб-тўзиб орадан сал вақт ўтмай, ўлиб қолди.

Қиссадан ҳисса:

Бемор атрофида тетик ва соз шарт-шароит яратилиши керак. Баъзи вақтларда эса музика, ашула, ҳангома, ҳикоя ва шунингдек ўйин-кулгилар билан беморнинг кўнглини овлаш керак. Яна битта гап. Бемор қошида у андиша қиладиган одам бўлса тағин яхши.

□

От ариқдан сакраганда Солиҳ йиқилиб тушди ва икки бўкса суяги бўғинидан чиқиб кетди.

— Менга қара,— деди Ҳусайн хизматкорлар бошлиғига,— Солиҳ минган отни обориб бир четга боғла, унга сираям сув бера кўрма, фақат икки-уч ҳовучдан шўр арпа едир. Эшитяпсанми! Эҳтимол ўшанда ҳўжайинингги даволай олармиз.

Кечаси билан ҳаяжонланиб ухламай чиққан Ҳусайн эрталаб хизматкорларга Солиҳни кўтариб келиб отга миндириб қўйишни буюрди. Йигитчанинг нолишлари ва ўзидан кетиб қолишига қарамай, хизматкорлар буйруқни бажо келтиришди. Ташвишдан ранг-қути ўчган Ҳусайн Солиҳнинг оёқларини отнинг кечаси билан очиқиб салқинган қорнига боғлади. Кейин хизматкорларга, отга сув беринглар, деб буюрди. Камоли ташналикдан мажоли қурган от сувни шундай ичдики, қўйиб берса қудуқни қуритгудек кўринарди. Хизматкорлар мешларда тўхтовсиз сув ташиб турдилар. Сув ичган сари отнинг қорни кўтарилиб, Солиҳнинг оёқлари аста-секин керилиб, тўғри-ланиб борарди. Ҳусайн отнинг ўнг томонида, ўртоғининг чиққан оёғи ёнида туриб, уни диққат билан кузатиб турарди. Отга яна икки меш сув беришгач, у сонни хиёл босган эди, қирс атган товуш эшитилди. Ҳусайн хўрсиниб юборди: бўғин жойига тушганди.

□

Бир бемор: «Мен ҳўкирман, мени сўйинглар», деяверар экан. Кунлардан бир кун бемор ҳўзурига Абу Али ибн Синони келтиришибди. Бемор:

— Қассобмисан! Мени сўй, мен ҳўкирман,— дебди. Абу Али ибн Сино қассоблардек беморни у ер-бу ерини ушлаб:

— Ҳўкиз бўлсангиз ҳам озғин экансиз, овқат еб семиринг сўнг сўйиш қочмайди,— дебди.

Беморга «қассоб»нинг сўзи маъқул тушибди. Иштаҳаси очилиб овқат ея бошлабди. Бемор ўзига келиб, қувватга кирибди, ақл-ҳуши ҳам жойига келиб, касали тўзалиб кетибди.

□

Абу Али ибн Сино шогирдига:

— Фалон беморни бориб, кўриб кел,— деди.

Шогирд бемор ҳўзуридан қайтиб келди ва деди:

— Бемор қабзиятга учрагани учун сурги дориси бердим ва парҳез буюрдим...

— Гап бунда эмас,— деди Абу Али ибн Сино: — беморга «ҳар кунни маълум вақтда ични юргизишга интилиш керак» деб маслаҳат бериш керак эди. 15—20 кундан сўнг интилишдан ҳожатнинг равон бўлиши одат тусига кирарди. Тана тарбияга берилади, мосланади. Буни шифоқор асло ёдидан чиқармаслиги керак.

Қиссадан ҳисса: Одамнинг тана табиатини тарбиялаш мумкин.

□

Кунлардан бир кун зиёфат асноси шароб ҳақида сўз очишди. Май ҳалолми, ҳаромми? Уни истеъмол қилиш мумкинми ёҳуд қуръонда айтилганидек май ичмоқ гуноҳми? Меҳмонлар ўз фикрларини айтиб бу хусусда Абу Али ибн Синонинг фикрини билмоқчи бўлишди.

— Ҳўп бўлади,— деди олим қўлидаги қадаҳни баландроқ кўтариб,— май хусусида менинг фикрим мана бундай:

Шароб оқилга дўст, бадмастга душман,
Шифо қилгай ўзига кам-кам ичган.
Агар кўп ичсангиз оғу бўлар май,
Ичилгай дору ҳам мезёри бирлан.

Оқилона жавоб ҳаммани қаноатлантириб, аҳли мажлисининг олқишига сазовор бўлди.

□

— «...Чечак — юқумли касал, у ҳеч қачон ўзича чиқмайди. Чечакка йўлиқиш бир нав захар туфайлидирки, у чечакнинг ўрнида пайдо бўлиб, қуриганда ҳам юқувчанлигини узоқ вақт сақлайди. Бу захар ҳавода ҳам бўлиши мумкин.

Агар чечак чиққан одамни кўрсангиз унга яқинлашманг. Дарҳол менга хабар бериб, мен кўрсатган тadbирларга риоя қилинг...»

— Агар Ибн Сино Сайиданинг¹ сарой ҳақими бўлмаганда, — деди бир мулла иккинчисига, — худо берган дардини юқумли касал деб шов-шув кўтаргани учун таъзирини бериб кўярдим!

□

Маъмунининг вазири Суҳайлий буйрагида қум борлигига ишонган Ҳусайн унга қимиз ичиш ва ҳаммомда буғланишни тавсия этганди. Эртасига вазир ўзини анча тетиқ ҳис этди ва деди:

— Қимиз ва ҳаммомнинг билан бутун вужудимни юшиб чиқдинг, — кулимсираб гапирди Суҳайлий. — Ичу тошим топпа-тоза бўлгандай назаримда... Айтчи, азизим, давом этди у, — сен қум деб атаган бу нарса қандай қилиб менинг буйрагимга тушиб қолди!

— Бу одам баданида мудом ўтириш ва нотўғри овқатланиш натижасида пайдо бўлади. Агар кунига кам деганда икки соатдан пиёда юрмасангиз касаллик қайтарилиши мумкин, у ҳолда қимиз [ҳаммом ҳам] фойда қилмайди, — жавоб берди Ҳусайн.

□

Бирдан шаҳарда вабо тарқалди, одамлар бирин-кетин касалга чалиниб ўла бошлади. Подшо ваҳимага тушиб, Ибн Синони ҳузурига чақирди:

— Тақсир, кароматингизни кўрсатинг, ҳа демай бу касал бизга ҳам етиб келади.

Ибн Сино айтди:

— Сиз фармони олий берингки: маълум муддатгача бозор бўлмасин, маддоҳлар одамларни йиғиб ваъхонлик қилмасинлар, ҳар ким намозини уйда ўқисин масжидларга йиғилишмасинлар. Дарвозалар қулфланмасину, ташқаридан шаҳарга ҳеч ким кирмасин, шаҳардан ҳеч ким чиқарилмасин. Шаҳар ичидан оқиб ўтадиган ариқларнинг олди боғлансин. Бугундан эътиборан ҳар бир киши шишачада пешобини олиб келсин, назоратдан ўтказурман.

Подшо бу ҳақда фармони олий чиқарди.

Ибн Сино шогирдлари билан ишга киришди. Шу пайтда бир иғвогар амалдор шишачада ҳўкизнинг пешобини олиб, назоратдан ўта бошлади, табиб уни тўхтатиб айтдики:

— Сизнинг касалингиз ғоят оғир. Сиз бошқа хонада кутиб туринг.

Иғвогар ичиди: «Сени боқладим, шундай шарманда қилайки, ўтиргани жой тополмай қолгин. Шундай қилмасам, сенинг бутун подшолик олдида шўхратинг ортиб бораяпти», — деб ўйлаб ўтираверди.

Ҳаммадан сўнг Ибн Сино боғи иғвогарга бир қоғозга дори ёзиб берди. Иғвогар қоғозни олиб, тўғри подшонинг ҳузурига чопиб бориб айтди: «Олий ҳазрат, мақтаган табибингиз ҳеч балони билмас экан, расвойи икки жаҳон бўлди. Мен шишачада ҳўкизнинг пешобини олиб борсам, у менга касалингиз оғир деб дори-дармон ёзиб берди». Подшонинг ҳафсаласи пир бўлиб, табиб ёзиб берган дори қоғозини «ўқи», деди. Мўнши овоз чиқариб ўқиди: «Сизнинг касалингиз оғир, Сиз бугундан эътиборан ҳар куни бир калла кунжара билан уч боғ беда емасангиз, сўзсиз ўласиз!»

Ҳамма кулиб юборди, сўнг подшо иғвогарга буюрди: «Сен ўзингни ё ўлдиришинг, ёки шаҳардан бош олиб кетишинг керак».

Иғвогар шаҳардан бош олиб чиқиб кетган экан. (С. Умаров тўплаган.)

□

Подшонинг ёлғиз қизи қаттиқ оғриб қолибди. Подшо Ибн Синони уйига олиб келибди. Табиб беморни кўриб, подшога дебдики:

— Қизингизнинг касалига шифо дори бу ерда: анча ироқ, карвон ажратинг, узоқ бир тоғлик юртга юборурмен. Шу дорини олиб келади.

¹ Рай маликаси.

Подшо Ангур исмли паҳлавон бошлиқ катта қарвон ажратиб берибди. Улар чарм мешларни туяларга ортиб, Ибн Сино айтган юртга бир ойда етиб бориб, тоғларда ўсиб ётган қора узумдан мешларини тўлдириб, туяларга ортиб қайтиб келибдилар. Подшо мешларни очиб қарасаки жувоз мойидай қоп-қора бир нарса. Подшо дарғазаб бўлиб табибга айтибди: «Бу не қилғилик, зарарку бу!».

Ибн Сино жавоб берибди: — Шу қорасувдан қизингиз ҳар куни уч маҳал бир пиёладан ичса, тузалиб кетади».

Подшо рози бўлмапти.

Ибн Сино айтибди:—«Ундоқ бўлса, зиндондаги маҳбусларга ичириб кўрайлик».

Подшо: «Майли, ё ўлар, ё қолар улар. Агар маҳбуслар ичиб ўлиб қолса, умрбод ҳукми зиндон қиламан сизни».

Ибн Сино бунга ҳам рози бўлибди.

Зиндондан икки маҳбусни олиб келиб, узум шарбатидан икки косасини берибдилар. Улар ҳам, энди барибир ўламиз, деб ўйлаб ичиб юборишибди. Бир пайт мусаллас кайфларини оширибди-ю, бирови роса йиғласа, иккинчиси роса тинимсиз қаҳқаҳлаб кулаверибди. Бу синов бир ҳафта давом этибди. Вақт ўтган сари маҳбуслар «уша доридан беринг» деб ялинаркан. Бу ҳодисани кўрган подшо шарбатдан қизига бераверибди. Бир ҳафта деганда қиз тузалиб қолибди. Подшо бояги икки маҳбусни зиндондан озод этиб, юртга ош бериб, Ибн Синони тақдирлабди. Бухорода ўшандан буён узумни «Ангур» деб атайдиган бўлишибди. (С. Умаров тўплаган.)

Аллома суҳбатларидан қулоққа чалинганлари

Абу Али ибн Сино ўзи даволаётган касалларга бундай дер экан:

Биз уч тарафмиз: мен [табиб], сен [бемор] ва у [касалик]. Агар сен мен тарафга ўтиб олсанг, у енгиләди. Агар у тарафга ўтиб олсанг иккалангни енггишим қийин...

Бир кун Ибн Синонинг шогирди Раҳматнинг кўзи бир кексага тушди. «Кеча демай, кундуз демай келаверадимни олдингизга» — деди Ҳусайнга боқиб у.

— Агар менинг дўстим бўлишни истасанг, Раҳмат,— деди у хизматкорига жиддий ва қатъий йўсинда,— эсингда бўлсинким, мен учун инсон ҳаётидан кўра муҳимроқ нарса йўқ. Агар ҳақимлик бурчим талаб этса, мен ҳар қандай зарур ишни ҳам ташлаб кетишга тайёрман. Ҳақимнинг лоқайд бўлишга ҳаққи йўқ, у касални даволаш учун ақл ва қалбнинг бутун кучини ишга солиши лозим. У одамларни ҳамёни билан ҳисоблашмай, чин юракдан севиши лозим. Бой билан камбағални фарқ қилган ҳақим — ҳақимларнинг пастарини бўләди. Пул учун бойни даволаб, камбағалдан юз ўғирган ҳақимга минг лаънат. Бундан ташқари, ҳақим ҳеч қачон ноумид бўлмаслиги керак, умид — ҳақимнинг энг яхши ёрдамчисиدير.

— Ҳаёт шу қадар узунки,— одам ўз ҳимояси учун керагидан кўпроқ чора кўришга улгуради.

— Кўнгил баркамол оламдагина покиза ва тинч бўлади, бундай оламни одам боласи ўткир ақл ва қаттиқ кўл билан бунёдга келтириши мумкин. Фақат маориф ва меҳнатгина одам ҳаётини енгиллаштириб, уни камолотга яқинлаштиради.

Шамс уд-Давла Абу Алининг қатъий давоий талабларидан бош тортиб:

— Сиз бошқа касалларга буйруқ берсангиз ҳам подшоларга бундай қилмасдигингиз керак,— деди.

— Мени касал кўргани чақирганларида, бемор подшо саройида туғилганми, гадо кулбасидами деб сўрамайман. Мен унга ўз виждоним амри-ю, ўз фанимнинг талаблари асосида ёрдам қиламан. Ҳамиша мана шуларга бўйсунаман.

Шамс уд-Давла:

— Мен бир ойда соппа-соғ бўлишим керак деяпман. Ўз ҳукмдорини даволай олманг одам ҳақим бўлиб қаёққа боради!

— Мен оллоҳ эмас, шунчаки ҳақимман, сиз йиллар давомида вайрон этган тан мулкени мен бунчалик қисқа муҳлатда обод этолмайман.

Ҳамадон ҳукмдори Шамс уд-Давла Кирмоншоҳ Амир Аноз билан бўлган жангда мағлубиятга учрайди, дарди ҳам оғирлашади. Абу Алини ҳузурига чақириб:

— Эҳтимол, сиз қувониб тургандирсиз... Сиз бу урушдан мени қайтарган эдингиз,— деди.

— Муҳтарам ҳукмдор,— мен бировнинг бахтсизлиги билан ҳеч қачон қувонмайман. Менинг айтганларим ақлимнинг ишораси эди. Сиз ўз билганингизча иш тутдингиз. Агар бу масалада мен ҳақ бўлиб чиққан бўлсам, бу муносабат билан заррача қувонмайман, аксинча сизга иш билан, маслаҳат билан ёрдам қилишга тайёрман.

— Бўш вақтларда эса, биласанми, мен нима билан шуғулланаман!,— деди бир кун Ибн Сино шогирдига.

Абдулвоҳид савол назари билан устозига қаради. У тоқчадан қизиқ бир асбобни олди, у думи билан юлиб олиниб, тенг иккига бўлинган ошқовоққа ўхшарди. Асбобнинг узунасига торлар тортилганди.

— Мен яна бир нарса устида бош қотирдим. Бунинг номи ғижжак бўлади,— деди Абу Али қулимсираб ва шогирдига ўзи ихтиро этган янги мусиқа асбобини узатди.

У эҳтиётлик билан асбобни олиб айлантириб кўрди, назарида унинг косаси нафас олишдан титрарди, ёғочдан ўйиб ишланган бу нозик асбоб шундай ҳозиржавоб, шундай сезгир эдики, йигит лол бўлиб қолди. Асбоб сал панжа тегса куйлаб юборгудай туюларди. Уни қайтариб бераркан, Абдулвоҳид устозига илтимос назари билан қаради. Абу Али унинг муддаосини пайқаб, мулоим қулимсираб қўйди.

— Жаноби шайх-ур-раис,— навозишкорона сўз қотди Абдулвоҳид устози камонни олгунча,— мен сизни дурадгор пичоғини ушполмайсиз деб ўйлагандим. Энди маълум бўлдики, пичоқ билан ёғоч ҳам бошқа билимлар сингари сизга таслим бўларкан.

Ҳамадоннинг сокин оқшоми бошланди. Осмон мовий тусга кирди. Дарахтларнинг шохлари аста қорайди. Қушлар тунаш учун жой қидириб учиб ўтишди. Ғижжак Абу Алининг қўлида дарахт баргларини шилдирагиб ўтган енгил шаббода каби майин куйларди.

Устози ғижжак чалиб туриб нимани ўйлаган бўлса, Абу Алининг рўпарасида ўтирган Абдулвоҳид ҳам бу куй таъсирида шу нарсани кўрган бўлиши мумкин — она-Ватаннинг бепоён далалари, боғлари, тоғлари, лажувард осмон, аллақачон ўтиб кетган ёшлик, нозик қўлларини чўзиб турган қандайдир Марям ёки Ширин...

Абу Али сеҳрли куй таъсирида сархуш бўлиб, ҳамон ғижжак чалади, бу орада ой чиқиб, аввал дарахт учларига, сўнгра бутун борлиққа нур сепди. Агар ичкаридан хизматкор келиб кечки таомга таклиф этмаганда, устоз ва шогирд, моҳир созандаю зийрак шинаванда яна узоқ вақт бу фусункор куйлар сеҳридан қутулолмас эдилар. Шундагина Абдулвоҳид бошини кўтариб, секин шивирлади:

— Бу билан руҳни даволаш, ҳар қандай ғаму-ғурбатдан тасалли топиш мумкин, устоз...

Алломанинг насрий ўғитларидан намуналар

Касаллик одам танасининг ғайритабиий ҳолатидир.

Тиббиёт одамнинг беминнат чўрисидир [танмаҳрамидир].

Одамнинг саломатлиги ташқи шароит билан чамбарчас боғлиқдир.

Агар ҳавода чанг ва тутун бўлмаса эди, киши минг йил яшаган бўлурди.

Бемор борки, сўз билан даволаса бўлади.

Агар дардни аниқлаш қийин бўлса [бирор чора куриш учун] шошилма. Ҳақиқатда табиат дарддан устун чиқади ёки дарднинг ўзи аён бўлиб қолади.

Даволаш уч йўл билан амалга оширилади:

1. Маълум тартиб, интизомга риоя этиш (режим) ва парҳез;
2. Дори-дармон билан ва;
3. Қўл воситаси билан (ёғлаш, уқалаш).

Оғриқ борган сари кучаяверса (афсуски) ҳалок этади. Оғриқдан бадан совийди, титрайди (натижада одам) ҳалок бўлади.

Оғриқни бартараф этиш учун: аста-секин ва давомли юриш, хушовоз ашула (у айниқса аллага мойил этувчи бўлса), фикрни (ўзгартирувчи) маҳлиё этувчи хушхабар...

Жисмоний машқлар билан мўътадил шуғулланиб борган киши ҳеч қандай давога муҳтож бўлмайди.

Саломатлик учун зарарли:

1. Нобоп турар жой, иқлим ва об-ҳаво.
2. Нобоп маиший шароит, айниқса нотўғри овқатланиш.
3. Узлуксиз оғир меҳнат.
4. Тана тузилишига оид мойилликлар.
5. Руҳиятнинг бузилиши.

Тиббиёт — одам танасининг тузилишини ўрганибгина қолмай, балки соғлиқни сақлаш ва соғлиқни тиклаш илмидир ҳам.

Саломатлик ва беморлик сабабларидан воқиф бўлишга интилиш керак.

Соғлиқ ва касаллик сабаблари хаёлан эмас, балки тажрибалар гувоҳлигидан аён бўлади. Модомики шундай экан, биз тажрибаларнинг моҳиятига тушуниб етишимиз керак.

Одамларнинг ботири мушкулотдан кўрқмайди. Камолот ҳосил қилишдан бош тортган киши одамларнинг энг кўрқоғидир.

Лаванглик, бўш мизожликда ҳаммомда буғланиш керак. Ҳар нарсани ўлчови бўлганидек ҳаммомда бўлишнинг ҳам меъёри бор.

Инсоннинг доимий гўзаллиги ва латофати ҳаёдир. Ҳаёсиз юз жонсиз жасадга ўхшайди.

Таом чайнаш туфайли осон ҳазм бўлади.

Меъда сатҳи оғиз сатҳининг давомидир.

Дориларнинг таъсири уларнинг кучидан эмас, балки бир қатор табиий сабабларга (ҳам) боғлиқ бўлади:

1. Дорини тайинлаган шифокорнинг етуклиги, камолати.
2. Беморнинг ҳолати.

3. Дорининг яхши сифатлиги.

4. Дорининг қай усулда қабул қилиниши {оғизданми, териданми ва ҳоказолар}.

5. Аниқ ва тўғри миқдор.

Даволашда битта дори билан чекланиб қолиш ярамайди, дорини алмаштириб туриш керак. Ҳақиқатда бир дориға ўрганиб қолган бемор унинг таъсирини {тобора} сезмайди.

□

Ҳайвонлар хунук иш қилса ажабланиш керак эмас.

Инсоннинг вужуди ақл билан мунаваар бўла туриб, тубанликка юз тутса, одамгарчиликни йўқотиб, ахлоқ доирасидан чиқса, бунга ҳайратланиш даркор!

□

Гўшт танани мустаҳкамлайдиган таом бўлиб, у бошқа овқатларга нисбатан қонни тезроқ кўпайтиради.

□

Сен билишинг керак: ҳар бир киши ўзига хос мизожга эга. Бир-бирига ўхшаган мизож камдан-кам учрайди ёки бўлмайди. Бу дори Амирга иссиқлик қилса, Зайидга унчалик таъсир қилмайди.

□

Қанча билим эгаллаганинг билан уни турмушга татбиқ эта билмасанг, барибир, жоҳил бўлиб қолаверасан.

□

Ибн Сино умрининг охирида заифлашиб, меъда-ичак касаллиги билан оғриди. У бетоблигига қарамай, Исфохон ҳукмдори Алоуддавла буйруғи билан Ойзаж шаҳрига жўнади. Бу пайтда Алоуддавла Ироққа қарши юриш қилаётган эди. Ибн Синонинг дарди зўрайиб кетди. Унга хизмат қилаётган кишилар душманлик билан дорини кўп бериб, уни заҳарлаб қўйдилар. Шундан кейин Ибн Синони Исфохонга олиб келишади. У бу ерда қандай дори-дармонлар тайёрлашни ўзи буюриб турди, бу дори-дармонлар дардини бир оз енгиллаштирди, лекин кейинчалик Ибн Сино яна қаттиқ хасталаниб, дарди зўрайиб кетди.

Олим билан видолашиш учун Ҳамадонда уни билган ҳамма одамлар тўпланди. Укаси Маҳмуд беморнинг қўлини ушлаб ёнида турарди.

Аммо у укасига эмас, ҳаётини ҳаммадан яхши билган хизматкори, доимий ҳамроҳи, дўсти Раҳматга васият қилади:

— Азизим Раҳмат,— йиғлаб турган кекса дўстига мурожаат қилади Абу Ади,— қўлларга пул бериб, ҳаммасини озод қил. Ўзингга ажратилган маблағни олиб, қосганини бева-бечораларга улаш. Лекин тезроқ бўл! Мен қашшоқ ва озод бўлиб ўлишни истайман...

— Шайх, сизга қандай дори берай! — сўрайди Абдулвоҳид, ҳали ҳам устозининг табобатдаги маҳоратидан умид узмай.

Бироқ олим енгилгина қўл силтайди.

— Бадан мулкининг шоҳи уни идора қилолмагач, даволаш бефойда — жавоб беради у.

Сўнгра бир оз куч йиғиб, енгил истеҳзо билан шивирлаб ўқийди:

Жаҳонда қолмади мен билмаган фан,
На мушкул бўлса ечдим дониш илан,
Ва лекин бу ўлим отлик тугунни
Ечолмасдан утар бўлдим жаҳондан...

Тўпловчилар:

Зикрилла ЭГАМБЕРДИЕВ,

УзССРда хизмат кўрсатган врач, медицина
фанлари кандидати.

Зарифа ЭГАМБЕРДИЕВА,

медицина фанлари кандидати.

КУРАШ ЙИЛЛАРИ КУЙЧИСИ

МИХАИЛ ИВАНОВИЧ ШЕВЕРДИН 80 ЁШДА

Бизнинг давримиз қаҳрамонликларга бой ва шу жасоратларни бадий буюқларда ҳаққоний тасвирлаб беришга қодир ўз куйчиларини ҳам етиштирган. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Михаил Шевердин шундай бадий сўз соҳрғарларидан бири саналади.

Унинг бутун ҳаёти Урта Осиё, айниқса Ўзбекистон билан боғлиқ ҳолда кечди. У бу ерда вояга етди, худди шу жойда қўлига қурол олиб Совет ҳокимиятини ҳимоя қилди. Кенг китобхонлар меҳрини қозонган қатор романларини ҳам шу ерда яратди.

Михаил Иванович Шевердин 1899 йил Новогоргийскийда (ҳозирги Модлин, Польша) ҳарбий врач оиласида таваллуд топган. Худди шу йили уларнинг оиласи Туркистонга кўчиб келади. Отаси аввалига Ангрен яқинидаги Тилов қишлоғидаги касалхонада бўлим мудирини, 1903 йилдан бошлаб эса Самарқандда ишлайди. Бўлғуси ёзувчининг болалик йиллари шу жойларда кечади.

Урта маълумотни олгач, Михаил Шевердин Петрограддаги Йўл инженерлари институтига кириб ўқишни давом эттиради. Октябрнинг тотли шабадасидан руҳланган йигитча ўқишни тугатмасдан Самарқандга қайтади ва бу ерда бутун вужуди билан инқилобий воқеалар кўйинига шўнғиб кетади. Оғир ва ҳаловатсиз дақиқалар бошланади. Бутун Туркистонда инқилобни барқарор қилиш учун шиддатли кураш лаҳзалари кечади, кишиларда революцион руҳий иқлимни шакллантириш лозим бўлади.

Михаил Шевердиннинг маҳаллий комиссариатда хизмат қилган, Ўзбекистон, Туркманистон, Тожикистон бўйича тузилган экспедицияларни бошқарган, Қизил Армия қисмларида сиёсий ишлар олиб борган, меҳнат ва ҳарбий советнинг вакили бўлган йиллари фақат ўзининг бурчини адо этиш нуқтаи-назаридан қадрили бўлиб қолмасдан, келгуси ёзувчилик иқтидорини намойиш этиш учун бой материал бериб, мустаҳкам замин ҳозирлаш жиҳатидан ҳам аҳамиятлидир.

Унинг ёзувчилик фаолияти анча эрта бошланган. 20-йилларнинг биринчи ярмидаёқ ижодкорнинг ўша даврнинг ўтли нафасини акс эттирувчи ҳикоя ва очерклари «Босмачиларга қарши» (Душанбе) «Правда Востока», «Етти кун» сингари газета ва журналларда эълон қилинади.

Михаил Шевердиннинг «Зарафшон ҳикоялари» (1944), «Алишернинг қўлёмаси» (1947) номли тўпламларига кирган ҳикоялари бир қарашда саргузашт асосига қурилгандек таассурот қолдирса ҳам, уларда қаламқашнинг ўзи ҳамisha бирга бўлган ўзбек халқининг қайтарилмас юмори, ўзига хос урф-одатлари, характерли фазилатлари шундоқ акс этиб туради. 20—30-йилларда яратган энг яхши ҳикоялари ёзувчининг кейинги йирик асарлари учун

замин вазифасини ўтади. Уша ҳикояларида тасвирланган ҳодисалар ўзи актив иштирок этиб, туйғуларини бир умр тўлқинлантирган воқеалар асосида, яъни Урта Осиё халқларининг Совет ҳокимиятини барқарор ўрнатиш учун бирлашиб олиб борган курашлари, социализм ва уни ҳимоя қилиш борасидаги ўз-ўзидан ёки бирданга содир бўлгани йўқ. Бу Октябрь революциясининг халқлар тақдирини прогрессив томонга буришдаги аҳамиятининг бир кўриниши эди. Санжар қизиқонлиги туфайли камчиликларга ҳам йўл қўяди, лекин бундай хатоликлар ўша мураккаб давр — яъни ҳокимиятнинг ички ва ташқи душманлари билан курашиш, янги давлатни барпо этиш машаққатлари, кишилар ўртасида ҳалигача кўрилмаган алоқа ва муносабатларни вужудга келтириш учун ҳаракат кетаётган шароитнинг характери-дан келиб чиққан эди.

«Бўри изидан» (1951) романида эса, ёзувчи қашшоқ деҳқонлар, ҳунарманд қосиблар, ишчилар орасидан етишиб чиққан кишиларнинг характери-ни психологик йўналишда очишга интилган. Улар, шунингдек обком ходими Камолов, крайком Собиров, шоир Ҳикматий, Йўлдош провондник барчаси янгилик учун толмас курашчи шахслар сифатида талқин этилади. Роман интернационализм руҳи билан суғорилган. «Шоҳ,— дейди шоир Ҳикматий,— ўз армиясига ўзбек, тожик, қирғизларни олмаган. Шоҳ ўзбек, қирғиз, тожикларнинг қўлига милтиқ беришдан қўрққан. Большевиклар бизга қурол берди. Улар ўзбек, тожик, қирғизнинг озодликни севишига ва эркинлик учун сўнги томчи қони қолгунга қадар жанг қилишга тайёр эканлигига тўла ишондилар».

Адиб фольклор образларидан, тилнинг жилваларидан, сўзлашув нутқининг бўёқларидан, халқнинг анъана ва урф-одатларидан унумли фойдаланган. Михаил Швердин ҳар бир образни қайси миллатнинг вакили эканлигидан келиб чиққан ҳолда, ўша халқнинг ўзига хос миллий бўёқлари асосида чизилган ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам у яратган қаҳрамонлар кўп ўринларда жонли қиққан, воқеалар эса ишончли далилланган.

Ёзувчи «Бонг» (1958) романида маънавий камолга етган образлар яратадики, улар душман билан фақат милтиқ ва шамшир тутиб жанг қилиб қолмасдан, сўз ва ғоявий жиҳатдан ҳам курашадилар. Улуғ Октябрь туфайли омманинг онгида сиёсий жиҳатдан ўсиш кучайганлигини бадий асослаш, асарнинг бош ғоясини ташкил этади. Романнинг сюжети Анвар авантю-

расининг тор-мор этилишини кўрсатиш асосига қурилган. Баҳромбек ва Иброҳимбек тўдаларининг босмачилик талофатлари, Совет чегараларидаги чет эл агентларининг олиб борган ишлари, ишчи ва деҳқонларни чалғитиб, уларнинг бирлигига раҳна солмоқчи бўлиб қилинган ҳар қандай усулдаги уринишлар, ёш Совет ҳокимиятига қарши империалистик давлатларнинг агрессив группаларининг ҳаракатлари ҳаммаси ҳам совет кишиларининг қаҳр-ғазабига дучор бўлади.

Совет кишиларининг маънавий жиҳатдан юксаклик фазилати «Саҳродаги соялар» (1963) романида янада чуқурлаштирилади. Асар қаҳрамонлари Аллаёрбек Дониёрбеков ва врач Петр Иванович бошқача шароитда фаолият кўрсатадилар.

Улар медицина ёрдами кўрсатиш учун Шарқ мамлакатларидан бирига юборилади. Совет кишилари қиёфасидаги маънавий поклик, улардаги одамларга нисбатан жондидан фидойилик, камтарлик, ҳар қандай шароитда ҳам ёрдамга интилиш, одамийлик хусусиятлари маълум Шарқ халқининг вакилларида унутилмас таассуротлар қолдиради. Улар совет кишилари мисолида зулмат дунёсини тарқ этиб, озодликка чиқишлари учун йўлчи юлдуз бўла оладиган ўзларининг идеалларини кўрадилар.

Михаил Швердиннинг 60—70-йилларда яратилган эпик полотнолари ғоявий-тематик жиҳатдан кенг тармоқли эканлиги билан характерлидир. Худди шундай асарлардан бири «Етти гуноҳи азим» романида 1942 йилнинг шиддатли воқеалари — совет халқи билан гитлер фашизми ўртасидаги ҳал қилувчи жангларнинг ҳолати хусусида ҳикоя қилинади. Асарда фашизмнинг Шарққа юриш ҳақида тузган стратегик планлари очиб ташланади. Гитлерчилар Сталинградни босиб олгандан сўнг, албатта Шарққа томон юриш учун сигнал чалишни мўлжаллаган эдилар. Фашистлар Урта Осиёни босиб олиб, ўз мустамаколари-га айлантириб, «янги тартиб» ўрнатмоқчи бўладилар. Агрессор бу ниятлари билан қонқимасди. Улар Афғонистон ва Ҳиндистон устидан ҳам тантана маршлари янграшиши, инглиз империалистларини ҳайдаб чиқариб, бутун Урта Шарқни босиб олишни орзу қилардилар. Гитлер газдаларининг Сталинград остоналарида тор-мор этилиши, Улуғ Ватан урушининг боришида туб бурилиш ясаши билан бирга, фашистларнинг келажақдаги кўп хаёлларини чиппакака чикарди. Михаил Швердин романи кенг планда ривожлантириб, кўпгина тарихий воқеаларнинг негизини бадий тадқиқ қилишга диққатини жалб этади.

Бу мавзунинг ривожини ва кейинги воқеа-ҳодисаларнинг бориши ҳақида адибнинг навбатдаги романлари «Олдинга даядил боқ» ва «Жагарнауа араваси»да фикр юритилади.

Михаил Швердиннинг ижобий қаҳрамонлари халқнинг ишончли ўғил ва қизларидир. Улар душманга қарши курашган ишчи ва деҳқонлар, Қизил Армиянинг ко-

мандир ва комиссарлари, разведкачилар, партия ходимлари, эркаклар билан елкама-елка туриб жасорат кўрсатган жасур хотин-қизлардир. Китобхонларнинг сеvimли қаҳрамонларига айланган Санжар, Собиров, Ҳикматий Мансуров, Саодат, Робия шулар жумласига киради.

Ёзувчи романларида русча ва «шарқона» руҳ бирлашиб, ажиб бир гўзаллик пайдо қилган. Шарқ халқларининг тили ва маданиятини жуда яхши билган адиб ўз асарларида маҳаллий урф-одатлардан, мақол ва нақллардан, қочирриқлардан, халқ сўзлашув нутқидан ўринли фойдаланган. Унинг услубида образли ибораларга бой Шарқ нутқи билан Европа тарихий романларига хос эпик кенглик қўшилиб, янги бир ҳодиса вужудга келтирган. Бу эса характерларни психологик жиҳатдан таҳлил этишда, уларнинг ички оламини чуқурроқ очишда имкон яратган. М. Швердин романлари замонавий рус адабиётида ўзига хос янгиликдир.

Ўзбек халқ оғзаки ижодининг оммалашшида ҳам Михаил Швердиннинг хизмати катта бўлди. Унинг таржимаси асосида рус тилида ўзбек халқ эртаклари ва афсоналаридан тузилган бир неча тўпламлар нашр этилган. Икки томлик «Ўзбек халқ эртаклари», «Хўжа Насриддиннинг саргузаштлари», «Ғалати Аму» сингари асарлар фикримизнинг далилидир. Берлинда немис тилида «Олтин серия»сида нашр этилган ўзбек халқ оғзаки ижодининг ноёб намуналари жамланган «Афсонавий қарвон» китоби ҳам Михаил Швердин таржимаси асосида тузилган.

Михаил Швердиннинг адабий фаолияти кенг миқёсlidir. У ёзувчи ва фольклор намуналарини тўпловчи, таржимон бўлиш билан бирга, ажойиб сценарист ҳамдир. Адиб Уйғун, Собир Муҳамедовлар билан ҳамкорликда «Ленин йўлнамаси билан» кинофильмининг сценарийсини ёзган.

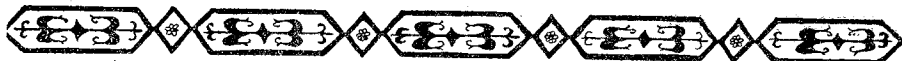
Михаил Швердин адабий танқидчи сифатида ҳам фаолият кўрсатиб, кўпгина мақолалар ижод қилган. Адабий-танқидий

мақола, тақризларида ўзбек адабиётининг Фурқат, Ҳамза, Айний, Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулом, Яшин, Уйғун, Амин Умарий каби намояндалари ижоди хусусида фикр юритади. Михаил Швердин адабий танқидчилигининг яна бир қирраси борки, бу ўзбек миллий маданияти билан боғлиқдир. Ҳақиқатан ҳам унинг фаолияти кўп қиррали. Бадий ижодни у доимо жамоат ишларига актив иштирок этиш билан бирликда олиб борди. Ҳали 20—30-йиллардаёқ Михаил Швердин республика газетаси «Правда Востока»да ишлайди, «Янги Шарқ» «Етти кун», «Совет Шарқи матбуотининг бюлетени», «Социалистик фан ва техника» журналларининг редактори бўлади. Кўп йил мобайнида «Правда» газетасининг Урта Осиё бўйича махсус мухбири, «Звезда Востока» ва «Фотогазета» журналларида редактор бўлиб ишлайди. Михаил Швердин фаолиятининг бу икки — партия-давлат ишлари ва ижодий қирраси ижодида ҳаққоний ҳаётий руҳни сингишига янада асос бўлади, замондошларимизни безовта қилган масалаларни ҳар томонлама очишга ёрдам беради.

Унинг кўп қиррали фаолияти бир нуқтада бирлашади: Совет ҳукуматини мустаҳкамлаш йилларидаги қаҳрамонликлар, халқнинг мислсиз жасорати, Улуғ Октябрнинг барқарор ғояларига эътиқод ҳар бир асарида ана шу руҳ маълум кўринишда акс этади. Ёзувчининг қаламидан жило топган янги тасвирларда қаҳрамонлар ва воқеалар жонланиб, кўз ўнгимизда қайта-қайта граждандар урушининг оловли лаҳзаларини, халқимизнинг Улуғ Ватан уруши давридаги сабот ва матонатини, кишиларимизнинг бизга қолдирган шонли анъаналарини гавдалантиради. Авлодларни ана шу анъаналарга садоқатли бўлишга ундайди. Бундай садоқатнинг асоси ёзувчининг асарлари. Бу жиҳатдан Михаил Иванович Швердин бахтиёрдир!

Юрий МОРИЦ,
филология фанлари кандидати.

АЙТБОЙ БЕКИМБЕТОВ

Айтбой Бекимбетов 1919 йилда туғилган. Бошланғич маълумотни олгандан кейин медицина техникумида ўқийди. Улуғ Ватан уруши қатнашчиси. 1942—1944 йиллар Курск-Орёл йўналишида учувчи-штурмчи бўлиб хизмат қилган.

Урушдан кейинги даврда Айтбой Бекимбетов Тўрткўл шаҳар партия комитетида инструктор, Нукус шаҳар ички ишлар бўлимининг бошлиғи, Қорақалпоғистон АССР Ички ишлар министрлиги жиноят-қидирув бўлимининг бошлиғи вазифаларида ишлайди.

Айтбой Бекимбетовнинг адабиёт оламига кириш тақдирини бошқа ёзувчилардан фарқ қилади. У 1952 йилнинг ёзида жисмоний оғир касалга чалиниб, шу-шу тўшакка миҳланиб қолади. Шунда ҳам у ҳеч қандай руҳий тушқунликка тушмайди, бунинг учун унда катта ирода бор эди. Халққа хизмат қилишнинг йўллари ҳақида ўйлайди. Шундан кейин Айтбой Бекимбетовда ўзини тўлқинлантирган воқеалар, кўрган-билган, қалбида бир умрга ўрнашиб қолган таассуротларни қоғозга тушириб одамлар билан ўртоқлашиш нияти туғилади. Шунинг учун ҳам уни ўз диёрида «қорақалпоқ Островскийси» деб аташади. Унинг ўқувчилар диққатини тортган биринчи қиссаси, «Қисмат» ўзининг ҳаётига алоқадор материаллар асосида яратилди.

Ҳозиргача ижодкорнинг иккита романи, ўн бешта қиссаси, кўплаб ҳикоя ва очерклари эълон қилинди. Жумладан «Қураш» романи, «Сирли излар изидан», «Ҳаёт йўлида», «Қуёшни олқишлаб», «Володя яшган жойда» сингари қиссалари унинг ўқувчиларга муносиб совғаси бўлди.

Ёзувчи асарларининг асосий лейтмотивини ҳаётга муҳаббат, Ватанга бўлган чексиз меҳр каби хусусиятлар ташкил этади.

Адибнинг айрим асарлари рус, ўзбек, шунингдек бошқа қардош тилларда ҳам чоп қилинган. У Бердах номидаги Қорақалпоғистон АССР мукофотининг лауреати. Туғилган кунига 60 йил тўлиши муносабати билан ёзувчи «Ўзбекистон ССР да хизмат кўрсатган маданият ходими» фахрий унвони берилди.

Ҳаким Зоҳидий,
профессор

Атоулла Оқилов,
профессор

МЕДИЦИНАМИЗ ҚУДРАТИ

Ўзи жуда кичик, лекин ғоят жиддий тушунтиришни талаб қилиб қолган бир суҳбат бу мақоланинг ёзилишига сабаб бўлди...

Саратон оғи эди. Соёси қуюқ тол тағида тўлиб оқаётган анҳор ёқасидаги сўлим бир чойхона сўрасида мўйлаби эндигина сабз урган, лекин ўзларини сипо тутадиган беш-олти йигитча сўрида гурунглашиб ўлтиришар эдилар. Ҳамма ёқда фаровон ҳаётнинг наъъаси сезилади. Эртанги кунидан кўнгли тўқ, иши ва ҳунаридан мамнун меҳнаткашлар ҳордиқ чиқариш учун бу ерга келганлар. Биз ҳам уч киши эдик. Чойхона саҳнидаги стол атрофида суҳбатлашиб ўлтирибмиз. Узгалар суҳбатини тингламоқ ва кузатмоқ одоб доирасига кирмаса ҳам сўрида ўлтирган ўспиринларнинг бизнинг касбга доир мунозаралари, ҳаётга эндигина қадам ташлаётган, қоринлари тўқ, беғам бу ёшларнинг улкан бир фан намояндаларига бераётган «баҳо»лари эътиборимизни жалб қилди:

— Омон бўл, ақалли грипсни ҳам тузатолмайдиган ўша врачлар сафига кирмоқчимисан сен ҳам?— деди қорачадан келган бақалоқ бир йигит.— Ҳужжатларингни нега медицина институтига бердинг?

— Ҳақиқатан ҳам медицина бизда жуда ожиз соҳа,— деди аллақачон ўзини билимдонлар қаторига қўшган иккинчи ўспирин.— Илгари касаллик қанча кўп бўлса, ҳозир ҳам шундай. «Эски ҳаммом, эски тос!»

Бу гаплар бизга қаттиқ таъсир қилди. Фаровон ҳаёт кўйида ўсаётган, йиллар ўтган сайн беҳисоб муваффақиятларнинг шоҳиди бўлаётган бу ёшларда гуноҳ йўқ албатта. Улар илгари нималар бўлганини ўз кўзлари билан кўрган эмаслар. Лекин масаланинг том маъносини англамай туриб, босиб ўтилган машаққатли довларга назар ташламай туриб, шифо илми мутахассисларига кўр-кўрона равишда берилган баҳо, очиғини айтсак, бизга қаттиқ тегди, бир нарса дегимиз келди. Биз ҳам шу соҳада озми-кўпми тер тўкканимиз учун парвосиз қололмадик.

Ҳозир биз яшаб турган фаровон ҳаётни, ажойиб давримизни тўғри тушунмоқ ва унинг қадрига етмоқ учун, албатта аввалги ҳолатга, бундан 60 йил илгариги ҳаётга назар ташламоқ, шу муддат ичида амалга оширилган улкан ва беқиёс ишларни яна бир бор эслаб ўтмоқ керак. Шифокорлар ишига баҳо бериш ва уни тўғри ифодалаш учун фақат грип касаллигини мезон қилиб олган ёш дўстларимизнинг тўғри тушунча бериш, медицина фанининг Ўзбекистонда яшаб ва ишлаб ўтган ажойиб арбоблари, ҳозирги кунларда совет кишиларининг саломатлигини муносиб равишда кўриқлаб турган кўп мингли шифокорлар, уларнинг ибрат бўларли ишларини яна бир марта кўрсатиш эҳтиёжи сезилди.

Аввало грип касаллиги ва унинг олдини олиш тадбирларининг ҳозирги аҳволдан икки оғиз айтиб ўтайлик. Жуда тез тарқаладиган, бир неча кундаёқ шаҳарлар, давлатлар, қитъаларни забт эта оладиган бу юқумли касалликни қўзғатувчиси — вирус

деб аталмиш, оддий микроскопда кўриб бўлмайдиган мавжудотнинг бир неча ўнлаб турлари борлигини биламиз. Гриппга қарши махсус илмий-текшириш институтлари, илмий лабораториялар мавжуд бўлиб, улар жаҳон миқёсида жуда улкан ишларни амалга оширмоқдалар. Бунинг натижасида ҳозир грипп касаллиги кўпинча айрим мавсумлардагина учраб турадиган энгил-елли касал сифатида ўтмоқда. Агар шифокорлар гриппга қарши муттасил иш олиб бормаганларида бу дард кўп минглаб кишиларнинг ёстиғини қуритган бўларди.

Азиз дўстларимиз, медицина соҳасининг кишилари нималарга қодир эканлигини, сиз ва сизнинг ёшингиздагилар туғилиб ўсганга қадар, улар қандай хавф-хатарлардан йўлингизни тозалаб қўйганликларини бир эшитинг. Биз бутун дунё илм аҳллари тан олган фактлар, айрим ҳолларда эса ўзимиз шоҳиди бўлган жонли тарихдан айрим лавҳалар, воқеий ҳикояларни баён қилмоқчимизки, буни билиб қўймоқ фақат фойдалидир. Бу гаплар сизни ҳаётга тўғри баҳо беришга, боболар ва оталар меҳнатини миннатдор фарзанд сифатида қадрлашга, жонажон Совет ватанимизга янада садоқатли бўлишга ундаши табиийдир.

Биз бу мақолада республикамизда мавжуд шифохоналар, ундаги ўринлар, ўрта ва олий маълумотли медиклар, аҳолига медицина ёрдами ишлари учун давлат томонидан ажратилаётган маблағларнинг йилдан-йилга ўсиб бораётганлигини кўрсатувчи рақамларга тўхталмоқчи эмасмиз, улар ҳаммага аён. Бундан 60 йил муқаддам, дохий-миз В. И. Ленин раҳнамолигида адолатли Советлар ҳокимияти барпо этилган вақтларда, қолоқ, қашшоқ, эзилган, хўрланган, саводсиз халқ яшаётган Туркистон (ҳозирги Ўзбекистон) территориясида гриппдан кўра ўн баробар даҳшатлироқ, хавфлироқ офатлар, юқумли касалликлар мавжуд бўлиб, улар оммавий тарқалиб кетган эди. Бир неча соатлардаёқ қатор шаҳар, қишлоқларга тарқалиб неча минглаб одамларнинг ёстиғини қурита олувчи вабо; жуда тезлик билан тарқалиб, ўз асирини тўшақда қийнаб ҳалок этувчи тепкили терлама, қорин терламаси, ич буруғи; эндигина ёруғ жаҳонга келган мурғак болаларга таҳдид қилувчи қизамик, бўғма, қора чечак; ҳамма ёшдаги кишиларга баробар чанг солувчи сил касали; одамзоднинг тинкасини қуритадиган, қонини емирадиган зolim дард — безгак; санитария маорифи тадбирлари йўқлиги туфайли кенг тарқалиб, кексаю ёшни даставвал шилпиқ қилиб, кейин уларга ёруғ дунёни зимистон этадиган трахома (кўз касаллиги); илму маориф макони, меъморлар юрти бўлмиш Бухорога ин қўйган ва ундан бошқа ерларга тарқалган ришта касаллиги... Эҳ-ҳе, санайверсанг адо бўлмайдиган дардлар, офатлар ёппасига даҳшат солар, кўплаб бечораларни ҳаётдан олиб кетар, бақувватлиги эвазига тирик қолганларни ҳам яримжон, қилиб қўярди.

Агар улуғ партиямиз ғамҳўрлигида, Советлар ҳукумати томонидан зудлик билан кўрилган кенг миқёсдаги, улкан маблағларни талаб этадиган тадбирлар, Тошкент Давлат дорилфунуни, медицина институтлари, ўрта медицина мактаблари томонидан тез фурсатларда тайёрлаб чиқарилган шифокорлар армияси бўлмаганда эди, бу ёмон офатлардан қутулиш мумкин бўлмас эди. Қандай бахтки, бу касалликларнинг деярли ҳаммаси энди йўқ, айримларининг эса тугатилиш кунлари яқин. Бундай улуғ ишларга фақатгина Советлар тузуми, совет медицинасигина қобил ва қодир эди.

Эркин ва ташвишсиз ҳаёт завқини сураётган, соя-салқинда ўлтириб олиб, ўйла-масдан гап отаётган ёш дўстларимиз, сиз бу касалликларни кўрмагансиз, эшитмагансиз, бу — сизнинг бахтингиз. Улар ҳақида айрим таассуротлар олмоқчи бўлсангиз, Республика медицина музейига марҳамат қилинг. Совет шифокорларининг кучи, билими, қилган ва қилаётган ишларига баҳо бермоқ учун ана шу биз келтирган далиллар ва фактларни ҳам ҳисобга олсангиз, адолатдан бўларди.

Шу ўринда 60 йил мобайнида кўпгина касалликларни бартараф этиш учун планли ишларни амалга оширишда ўз соҳасида эндигина қадам қўйган ўзбек шифокорларига раҳнамолик ва раҳбарлик қилган, беминнат ёрдам берган устозлар — рус олимларининг ташаббускорликларини, қаҳрамонона ишларини катта ҳурмат билан тилга олмоқ, уларни алоҳида қадрламоқ вожибдир. П. Ф. Боровский, А. Д. Греков, Л. М. Исаев, Н. И. Ходукин, Е. Н. Павловский, К. И. Скрябин, М. И. Слоним, Н. И. Ла-тишев, С. А. Молчанов, И. И. Орлов, М. А. Астров, П. Ф. Самсонов ва бошқалар ана шундай устозлардан эдилар. Бу устозларнинг хайрли ишларини катта муваффақият билан давом эттирган ва эттираётган, фақат Совет Иттифоқидагина эмас, чет мамлакатларда ҳам номлари маълум ва машҳур ўзбек олимлари З. И. Умидова, А. А. Асқаров, Т. Х. Нажмиддинов, Н. И. Исмоилов, Х. Ф. Ғафуров, А. И. Маърупов, Э. И. Отахонов, И. Қ. Мусабоев, Ш. А. Алимов, В. В. Воҳидов, С. Ш. Шамсиевларнинг ҳам гоят ибратли ишларини алоҳида тилга олмоқ зарур.

Биласизларми ёш дўстларимиз, юқорида номлари зикр этилган устоз олимлар қандай ишлаганлар? Партия ва ҳукуматимизнинг ишончини оқлаш ва тиббий ёрдамга муҳтож халқимизни ўша офатлардан тезроқ халос қилмоқ учун кечани кундузга улаб, узоқ масофаларни пиёда кезиб, ҳаётларини хавф остида қолдириб, юқумли касаллик бор жойларга ўзлари кириб, даволаш ишларига бош-қош бўлганлар.

Ўша кезларда ҳар бир юзлаб шифокор ўрнини босган забардаст мутахассис олимлардан бири Пётр Фокич Боровскийдир. Медицина фанлари доктори унвонига эга бўлган ва 1892 йили Тошкентга келиб қолган бу шифокор тез орада шаҳарликлар ва шаҳар атрофидаги халқ орасида: «Қўли энгил жарроҳ», «Меҳри дарё шифокор»

номи билан шуҳрат қозонди. Уша кезларда «сарт яраси», «ёмон жароҳат» деб аталмиш тузалмас яра юз, қўл, оёқни касаллантирар, бир неча йиллаб чўзилган дард ниҳоят терида чуқур чандиқ қолдириб кетар эди. Касалликка чалинган ёш қиз-жувонлар шу яра туфайли ажойиб ҳуснларини беркитишга мажбур бўлар, барваста йигитлар шу бедаво иллат оқибатида ҳаёт нашидаларидан маҳрум бўлар эди. Ночор халқ эса даво истаб хонаки табиблар, азайимхонларга мурожаат этишар, касаллик бўлса ўз ишини давом эттираверарди.

Кўп йиллик муолижалар, тинимсиз изланишлар натижасида П. Ф. Боровский бу касаллиқнинг кўзғатувчисини аниқлашга муваффақ бўлди. 1898 йилда Тошкентда Боровский томонидан медицина илмида биринчи марта бу ёмон жароҳатни кўзғатувчи бир ҳужайралик мезозот эканлиги кашф қилинди. Бинобарин, касалликни даволаш, айниқса унинг олдини олиш борасида катта ғалаба қўлга киритилди. Мингминглаб беморлар бу касалликдан халос бўлдилар. Шундай қилиб, ёмон жароҳат касаллиги тамомила тугатилди, бутун дунё фанида у «Боровский касаллиги» деб аталадиган бўлди. Олим ўзи ҳаёт кезидаёқ ўзига ўлмас ёдгорлик қўйди. Миннатдор халқ ажойиб олимни кўкларга кўтариб эъзозлади, ҳукуматимиз 1927 йилда унга Меҳнат Қаҳрамони унвонини берди. У ҳаётининг охиригича кунларигача Тошкент Медицина институтида бўлгуси шифокорларга таълим берди. Бу ажойиб инсон кексайиб оламдан кўз юмганда юзлаб студентлар, ундан даво топган кишилар унинг тобутини шаҳар қабристонига фақат елкаларида кўтариб бордилар. Уқув юртларига, кўчаларга унинг муборак номи қўйилди. П. Ф. Боровскийнинг портрети Лондондаги Қирол Академиясида дунёда ажойиб кашфиёт қилган олимлар галереясида жой олгандир.

Яна бир улкан олим, яхши инсон ҳақида тўхталмоқчимиз. Бу профессор Леонид Михайлович Исаевдир. Узи жиккаккина, лекин истараси иссиқ, пахмоқ қошлари остидаги ақлли кўзлари доимо меҳр билан нурланиб турадиган, ўта камтарин, болага ҳам, каттага ҳам бир хилда ҳушмуомала бу киши икки кучли офат — ришта ва безгак касалликларини тамомила йўқотишда ажойиб ташаббус кўрсатган ва унга илмий жиҳатдан бошчилик қилган ажойиб олимдир. 1932 йилга қадар қадимий Бухоро шаҳри ва унинг яқинидаги кўплаб қишлоқларда ришта (тери остида яшаб, текинхўрлик қилувчи юмалоқ чувалчанг-ғижжа, узунлиги баъзан бир метргача боради) касаллиги тарқалган эди. Ҳар беш кишининг бири бу балоидан азоб чекарди. Бу касаллик ҳам «бедаво дард» ҳисобланарди ўшанда.

Ришта ва безгак касаллиқларининг қаерларда тарқалганлигини тўла аниқлаш, ўрганиш, безгакнинг тарқалишига сабабчи бўлган кўлб сувларни, ботқоқликларни, у ерларда безгак чивинларининг кўпайиш усулларини ўрганиш мақсадида профессор Л. М. Исаев Зарафшон водийсининг ҳамма район ва қишлоқларини пиёда кезиб чиқди. Устига офтобда оқариб кетган гимнастёрка кийиб олган, оёғини обмотка (узун, қалин кашак) билан ўраган, бир чўнтагига қуритилган нон бурдалари, иккинчи чўнтагига эса бир шиша қайнатилган сув солиб, ёзининг жазирама иссиғида ҳам, қишининг даҳшатли совуғида ҳам уловли ёки пиёда дашт ва чўлларни кезган бу олижаноб инсон, ажойиб олимнинг ҳаёти чиндан ҳам қаҳрамонлик намунаси эмасми? Одамлар дардига даво излаб, келажак авлоднинг саломатлиги учун ўз ҳузур-ҳаловатидан кечган, хайрли ишга умрини бағишлаган бу заҳматқаш кишининг айниқса Бухоро областида бормаган қишлоғи, кирмаган ҳовлиси қолмаган, десак муволафа қилмаган бўламиз. Шунинг учун ҳам уни ақлини энди таниган ёш боладан тортиб табаррук ёшдаги отахонларгача яхши билишарди, уни доимо ўз яқин қариндошларидек кутиб олишарди. Ешлар Исаевни «Исо бобо» десалар, катталар «Исо ота» деб атардилар.

XIX асрнинг охириларида улкан тадқиқотчи олим П. Федченко ришта касаллигининг кўзғатувчисини (личинкасини) циклоп (тоқ кўз) деган тубан бўғимоёқли ҳашарот ташиб юришини, микроскопик ҳажмдаги бу ҳашарот чучук, кўлмак сувларда бўлишини кашф қилган эди. Л. Исаев бошчилигидаги шифокорлар эса циклоп ҳашаротининг асосий уяси Бухоро шаҳридаги Лаби ҳовуз эканлигини аниқлаб, шаҳарнинг санитария аҳволини яхшилаш, уни водопроводлаштириш, артезиан сувларини кўплаб чиқариш ва қатор бошқа тадбирлар планини республика ҳукумати муҳокамасига тақдим этдилар. Халқ саломатлиги йўлида ҳеч нарсани аямайдиган ҳукуматимиз бу тадбирларни амалга ошириш учун зарур бўлган ҳамма имкониятларни яратиб берди. Кўп сонли медиклар Исаев бошчилигида риштага қарши кенг кўламда юриш қилдилар. Шаҳардаги сув ҳавзалари, катта-кичик ҳовузлар тозаланди, циклоп эса қириб ташланди. Шу йўсин ришта касаллиги батамом тугатилиб, бу касаллик ҳам тарихга ўтиб кетди.

Ҳа, одамни ҳайратга солувчи бундай оламшумул ишларни фақат Советлар диёрида, инсонпарвар совет врачлари томонидангина амалга ошириш мумкинлиги айни ҳақиқатдир. Бу каби офатлар капитал ҳукмрон бўлган баъзи чет мамлакатларда ҳали ҳам бор.

Шу ўринда ўз-ўзидан битта савол туғилади. Хўш, бухоролик ўртоқлар, шундай катта давлат ишини маҳорат билан бажарган, совет фани ва воқелигини яна бир марта кўкларга кўтарган, халқ саломатлиги йўлида шижоат ва қаҳрамонлиқ кўрсатган, умумхалқ ҳурматиға сазовор бўлган табаррук инсон Леонид Михайлович Исаевга нима учун оромгоҳ Лаби ҳовуз яқинида ёдгорлик бюсти ўрнатмаётибсиз? Келгуси авлодлар учун бу ер зиёратгоҳ бўлиб қоладди. Ешлар ўтмишни доимо эслаб, бу

куннинг қадрига яхшироқ етардилар. Уларда Совет ҳокимиятига, жонажон партия-мизга бўлган миннатдорчилик туйғулари яна ҳам мустаҳкамланар эди.

Чоризм даврининг мудҳҳис меросларидан яна бири безгак касалидир. У қир-қинчи йилларгача республикамизнинг жуда кўп район ва қишлоқларига тарқалган эди. Ўзбекистоннинг барча областларида, айниқса Бухоро, Самарқанд, ҳозирги Жizzза ва Сирдарё областларида айни пахта ҳосили йиғиб-териб олинадиган бир пайтда қишлоқ меҳнаткашларининг ярмидан кўпини тўшакка ётқизар эди. Бу ҳол аҳоли саломатлигига путур етказибгина қолмай, катта иқтисодий зарар ҳам берар, дала ишларини ўлда-жўлда қолдириб юборарди. Неча юз минглаб кишилар ҳаётини олиб кетган бу офатни бартараф қилишда ҳам Л. М. Исаев бошчилигидаги шифокорлар кўрсатган шижоат ва маҳорат ҳар қанча мақтовга арзирлиқдир. Улуғ Ленин партиясининг битмас-туганмас ғамхўрлиги туфайли, давлат томонидан аямай сарфланган миллионлаб маблағлар, кўп мингли шифокорларнинг кеча-кундуз қилган меҳнатлари туфайли безгак ҳам абадий мағлубиятга учради.

Мақола муаллифларидан бири Л. М. Исаев билан учрашиб, унга юксак Давлат мукофоти берилиши билан табриклаганда, у табиатан камтарлиги билан: «Табригингизни мен Совет тузуми номидан қабул қиламан, чунки ришта касаллигини, безгак офатини мен эмас, адолатпарвар Коммунистик партиямиз, халқпарвар Совет ҳукумати тугатди», деди. Ҳа, бу ясама камтаринлик эмас, олимнинг юракдан айтган сўзлари эди!

Октябрь инқилобига қадар бўлган қашшоқ ҳаёт, эзиб ташлайдиган оғир меҳнатнинг доимий йўлдошларидан яна бири сил касаллиги эди. Бу касаллик халқ ичида жиловсиз, яйдоқ кезар ва дуч келганга юқиб, аввал ўпкани, қолаверса қазм аъзолари, тери, суякларини касаллантирарди. Бу офат кўпроқ ёш, навқирон кимсаларга чанг солиб, тезда уларни хазон қиларди. Уша даврдаги аҳвол ва мавжуд имкониятлар бу касаллиқни даволаб тузатиб бўлмас дардга айлантирган эди. Уни йўқотиш учун шифокорларнинг илмий изланишлари кифоя қилмасди. Аввало халқ фаровонлигини, иқтисодий ҳаётини кўтариш, меҳнат қилиш ва яшаш шароитини тубдан яхшилаш лозим эди. Совет давлати шуларни ҳисобга олган ҳолда иш тутди. Халқ моддий фаровонлигининг кундан-кунга ўсиб бориши, оғир жисмоний ишларнинг забардаст техника зиммасига юкланиши, махсус шифохоналар, санаторийлар ва профилакторийлар барпо этилиши каби тадбирлар сил касалини чекнишга мажбур қилди. Ҳозирги кунда бу фалокат ҳам бутунлай йўқолиб кетиш арафасида турибди.

Ҳозирги ва бундан кейинги авлодлар кўрмайдиган, лекин йўқотилганига қадар неча минглаб кишиларнинг ҳаётини олиб кетган даҳшатли касалликлардан яна бири чин (қора) чечакдир. Шунинг учун доҳиймиз В. И. Ленин 1919 йил 10 апрелда аҳолини мажбуран чечакка қарши эмлаш ҳақидаги декретга имзо чекди. Бу бежиз эмас албатта. Чин чечакнинг кўплаб тарқалиши нуқтаи назаридан Ўрта Осиё республикалари Иттифоқимизда олдинги ўринни эгаллаб турарди. Кенг миқёсда олиб борилган даволаш-профилактика тадбирлари натижасида бу офат ҳам таг-томири билан қуритилди.

Инқилобга қадар гўзал Фарғона водийси шаҳар ва қишлоқларида аҳоли ўртасида яна бир бедаво дард — буқоқ касаллиги тарқалган бўлиб, унинг энг «севган» манзили Қўқон ҳисобланарди. Буқоқнинг тури, касалликнинг кечишига қараб, қексалар нафас бўғилишидан, юрак уриб кетишидан азоблансалар, ёш йигит ва қизлар галгун ҳуснларига доғ бўлиб турган, танани ожизлантириб юборадиган бу «кераксиз юк»дан қутулиш чорасини излардилар. Уларнинг жонига ҳам янги тузум оро кирди. Совет олимларидан М. С. Астров, С. А. Масумовлар бу хайрли ишга бош-қош бўлдилар. С. А. Масумов бошчилигидаги илмий экспедиция биргина Фарғона водийсида қарийб 50 минг аҳолини текширишдан ўтказиб, даволаб улгурдилар. Энг қимматлиси шуки, касалликни пайдо қилувчи сабаб аниқланди. Озуқа ва сувда камчи бўлган йод моддаси билан аҳолини таъминлаш нормал изга солинди, касаллар эса операция қилиш йўли ва дори-дармонлар билан даволандилар. Ҳозир Фарғона водийсида буқоқли кишини топиш амри маҳол экан, бунинг учун ҳам қўлимиз кўксимизда!

Демак, риштани ҳам, безгакни ҳам, чечакни ҳам, вабони ҳам, силни ҳам, трахомани ҳам, моховни ҳам, терламаларни ҳам мардонавор туриб, моҳирлик билан енгган, ўз шахсий ҳаётига таҳдид қилиб турган юқумли офатлардан қўрқмай, бошқалар ҳаётини сақлаб қолганлар, бу кураш ва изланишларда баъзан ҳаётини ҳам фидо қилганлар ўша, сиз ёш дўстларимиз айтган — «гриппни ҳам тузата олмайдиган» моҳир шифокорлардир. Республикамызда шифо илмининг кишилари қилган, қилаётган ажойиб ишлар ва изланишларни тасаввур қилмоқ учун бу ютуқлар мезон эмасми? Ана шуларни сизларнинг ҳам, бошқаларнинг ҳам билиб қўймоқликларингиз маъқулдир. Эртанги куннинг равнақи учун кечаги кунларнинг қадрига етмоқ, мулоҳаза билан фикр юритмоқ яхшидир.

Умуман Иттифоқимизда, қардош республикаларимизнинг ҳар бирида, хусусан ўз республикамызда медицина илмининг улкан равнақидан биз айрим лавҳалар келтирдик, холос. Барча фанлар билан бир қаторда медицина фанининг босиб ўтган шонли 62 йиллик йўлига ҳолисона назар ташласанг, фоят қувонасан ва қонуний ғурурланасан киши. Бу турли миллатларга мансуб шифокорларимиз ўртасидаги соф дўстликнинг мустаҳкам метинлиги натижасидир.

Ленин мукофоти лауреати, академик шоиримиз Ғафур Ғулومнинг:

Менинг оғам рус бўлур!
 Виждоним буюрганин
 Шу шеърда ёзолсам
 Виждондек дуруст бўлур!
 Коммунизм асрига
 Йўл тўшаб берган руссан,
 Шарқлиман, бир ўзбекман,
 Улуғ оғам, омон бўл!

деган мисралари ҳар бир миннатдор ўзбек шифокорининг ўз устозларига нисбатан айтган дил сўзларидек янграйди.

Медицина фанининг турли тармоқлари тарихига назар ташласак, бу фаннинг юксалишига улкан ҳисса қўшган, қўшаётган ҳамда кўплаб шогирдлар тайёрлаб берган улкан устозлар — рус олимларини кўрагимиз ва уларга фарзандлик ҳисси билан ташаккур айтамыз. Катта олим, республика Фанлар академиясининг академиги жарроҳ Восит Воҳидовнинг олтин қўлларида инсон юрагининг уриб туриши, юрак хасталигидан нафас ололмай қийналган беморлар операция столидаёқ ўзларига келаётганликлари давримиз мўъжизаси эмасми? Ўзбек олимаси профессор Назима Дехқонхўжаеванинг ичак касаллиги — лямблиёзнинг чиқиб келиши ва касалликнинг кечиши борасида катта янгилик очганини Америка Қўшма Штатларидаги йирик медицина олимлари ҳам қойил қолиб тан олдилар. Ўзбек олими, кўз касалликлари мутахассиси Муҳаммаджон Комиловнинг дунё кўзига зимистон бўлган юзлаб касалларнинг кўзини очиб, уларга ёруғ жаҳонни қайта кўрсатаётгани совет воқелигининг меваси эканлиги ҳаммага маълум.

Тиббиёт илмининг муаззам биносига биринчи ғишт қўйган табарруқ устозларимиз бошлаб берган хайрли ишни ҳозирги кунда шараф билан бажариб келаётган зеҳни чуқур, меҳри дарё олимларимиз, инсонпарвар ва ижодкор шифокорларимиз халқ саломатлигини сақлаш ишларида сергак посбонлик қилмоқдаларким, ундан совет кишининг умри узаяверади, сиҳат-саломатлиги яхшиланаверади.

Шу ўринда совет врачининг инсонпарварлиги, юксак онглилигини кўрсатувчи жуда кўп лавҳалардан бирини келтиришни жоиз кўрадик. Яқинда Наманган области, Задарё районида тез ёрдам машинаси Жомашўй посёлкасида турувчи Муҳаммадждонова Мастура деган беморни оғир аҳволда район касалхонасига олиб келди. Эндигина 19 баҳорни қаршилаган, яқиндагина кўзи ёриган бу аёлнинг ҳамда мурғак чақалоқнинг ҳаёти хавф остида эди. Мастура камқонлик туйфайли ҳолдан кетган, унинг кўзларида ҳаёт нури сўна бошлаган, кўкарган лаблари бир сўз айтишга ожиз эди. Тажрибали врачлардан Усмоножон Тўхтанов билан Абдужалил Жўраевлар зудликда даво чораларини изладилар. Беморнинг қони иккинчи гурпулага оид бўлиб, ҳозир шифохонада керак бўлган тайёр қон йўқ эди. Намангандан қон олиб келгунча фурсат бой берилиши мумкин. Шундай оғир пайтда шифохонада практика ўтказётган Ўрта Осиё Медицина педиатрия институти талабаларидан бири:

— Уртоқлар, менинг қон гуруҳам шу беморга тўғри келар экан, Талаб қиламан, керак миқдордаги қонни мандан олинглари! — деди.

Ўзбек қизи Мастуранинг ҳаёти учун керак бўлган қон рус қизи Евгения Бурнаева томирдан олинди. Она ва боланинг ҳаёти сақлаб қолинди. Кўзларига ҳаёт кувончига қайтган, ёноқлари, лаблари қайта лоларанг бўлган Мастураҳон ўз халоскори, эндиликда қондош опа бўлиб қолган Евгенияга кўзлари тўла ёш билан миннатдорчилик билдирди. Врачлар, ҳамширалар ва шу ерда практика ўтказётган студентлар бу ҳақиқий инсоний хислат эгаси Евгенияни табриклаганларида, у камтарлик билан: «Мен ўз виждоний, бурчимни бажардим», деди. Ҳа, ҳаётимизда кўплаб учраб турадиган бу каби ибратли воқеалар фақат совет тузумига хос бўлиб, совет кишининг онгига чуқур сингиб бораётибди.

Совет воқелигининг 62 йили мобайнида эл фаровонлиги йўлида қанчадан-қанча хайрли ишлар қилинмади дейсиз. Агар шу босиб ўтилган шарафли йўлга инсоф билан назар ташланса, халқ саломатлиги, совет медицина фанини ривожлантириш йўлида қилинган бебаҳо ишлар яққол кўзга ташланади.

Шонли партиямизнинг XXV съезди қарорлари ҳамда СССРнинг янги Конституцияси совет кишиларини бахт-саодатли қилиш, уларнинг умрини узайтириш борасида янгидан-янги истиқболлар очиб берувчи бахтномалардир.

Азиз ва севимли ёшларимиз, ҳозир сизлар Ватанимиз деярли барча иллатлардан тозаланган ажойиб замонда яшаяпсиз. Бу ёруғ кунда туриб, сиз ўша нохуш тарихни ҳам билиб қўйинг ва эслаб туринг. Бу гулгун ҳаётнинг қадрига ета билинг, уни яна ҳам яхшилаш учун доимо курашинг, сизга шу жаннатий ҳаётни тузиб, уни ҳамма офат ва балолардан халос қилган яхши кишиларнинг ишларига одилон ва тўғри баҳо беришга одатланинг!

Доҳиймиз В. И. Лениннинг ўлмас таълимотига, улуғ Коммунистик партиямиз идеалларига ҳамиша содиқ бўлсангиз, ҳеч қандай куч сизни бу ҳаётдан, бу туганмас бахтдан маҳрум қилолмайди,

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Кўхна ғазалнинг янги умри

В КРАСЕ НЕТЛЕННОЙ ПРЕДСТАЕТ, Узбекская классическая лирика XV—XX веков, перевод, вступительная статья и примечания Сергея Иванова. М., «Наука». 1977. 310 стр.

Москвадаги «Наука» нашриётининг шарқ адабиёти Бош редакцияси ўзбек классик лирикасида бир гулдаста тайёрлаб, Иттифоқ ўқувчиларига тақдим этди. Бу ишни таниқли таржимон Сергей Иванов бажарди. Сергей Николаевич ўзбек шеърияти билан кўпдан таниш. Унинг Алишер Навоий, Нодири, Фурқат, Ҳамза асарларидан қилган таржималарини ўқувчилар илиқ кутиб олган эдилар.

Ўзбек классик лирикасида ҳам, умуман Шарқ шеъриятидаги сингари мумтоз ўринни ғазал эгаллайди. Бинобарин, тўпламдан ҳам асосан ғазаллар жой олган. Тўғри, унга мухаммас, мусаддаслар ҳам киритилган, лекин, таржимон қайд қилганидек, улар ҳам ғазалдан тармоқлаган жанрлардир. Тўпламда ўзбек ғазалининг беш юз йилдан ортиқроқ тарихидан намуналар қамраб олинган. Ҳазалимизнинг ёши бундан каттароқ, албатта. Масалан, унинг намуналарини XIV асрда, жумладан Хоразмида, ҳатто Рабғузидда ҳам топиш мумкин. Лекин у XV асрнинг биринчи ярмидан жуда оммалашиб кетди. Шу сабабли таржимон ўзбек ғазалини XV асрдан бошлаганда, маълум даражада ҳақ. Китобда Навоий замонасига ҳақли суратда кенг ўрин берилган. Кейинги даврлар, Бобир ва Машраб, Нодири, Муқимий, Фурқат, Ҳамза каби ўз ижоди билан шеъриятимиз тарихида маълум саҳифа яратган санъаткорларнинг асарларидан ҳам намуналар киритилган. Шунингдек, тўпламдан совет даври ғазалчилиги учун ҳам жой ажратилиши, жумладан Собир Абдулла шеърларидан киритилиши ушбу жанрнинг тақомили ва тақдири ҳақида бутун ва яхлит таассурот қолишига ёрдам беради.

Китоб «Ўзбек ғазалининг беш асири» номи катта ва мазмундор сўзбоши билан очилади. Муаллиф ўқувчини кўхна Шарқ шеъриятининг сеҳрли оламига олиб киради. Бу оламнинг ўз сеҳри синоати бор. Унда инсон руҳияти ажиб бир тарзда жилваланади. Бу оламнинг шаҳаншоҳи ҳам

маликаи муқаррамаси ҳам муҳаббат. Унинг мазмун ва моҳияти кўлами бениҳоя кенг. Инсонга муҳаббат, еру осмонга, тамоми борлиққа, эзгулик ва гўзалликка муҳаббат, боринги, муҳаббатга муҳаббат. Лекин уларнинг ҳаммаси бир манзилда жам бўладилар. Унинг оти Инсон.

Таржимон ғазалнинг тарихи ва тақдири ҳақида гап очиб, унинг ғоявий-бадиий қурилишига, хос хусусиятларига тўхтаркан, юқоридаги жиҳатларига диққатни қаратади. Ўзбек ғазалининг айрим назарий масалаларига оид қизиқарли мулоҳазаларни ўртага ташлайди. Жумладан, ғазалда образнинг роли, аъна ва новаторлик, байтдаги мустақиллик ва тобелик каби қатор масалалар хусусидаги кузатишлари, шубҳасиз фанимиз учун фойдали ва кераклидир.

Ҳазални таржима қилиш анча мураккаб ва масъулиятли иш. Гап биргина: ундаги образнинг мураккаблигида, унинг кўп планли қурилиб, хилма-хил талқинларга имкон қолдиришда эмас. Гап буларнинг шеърдаги даража-эътиборини аниқлаб, энг муҳимини белгилай олишда ва таржимада шунга хос ифода топа билишда ҳамдир. Масалан, Навоийнинг машҳур «Қора кўзумидаги «қаро кўз» ва «мардум»да қанчалар маъно бор?!

Бир ой ўтдимани маҳзунга,
бир ой интизоринда,

Ки не кўнглум эрур ҳушинда,
не ҳушим қароринда —

байтидаги «ийҳом»да қандай йўл тутиш керак? «Ой»даги «дилбар ва муддат»ни, руҳий ғалаёндаги «кўнғил, ҳуш, қарор» билан ифодаланган изчил учликни ҳеч бир шикастсиз етказиш, умуман, мумкинми?

Мани ман истаган ўз суҳбатига
аржуманд этмас,

Мани истар кишининг суҳбатин
кўнглум писанд этмас —

сатрларида бош планда ишқий оҳанг турадими, ижтимоий оҳангли? Ҳолбуки, булар улғу шоир шеъриятидаги одми образ ва тафсиллар сирасига киради. Сергей Иванов масаланинг мураккаблигини теран ҳис қилади. У «Лисонет тайр» таржимаси устида редактор адабиётшунос Раҳмат Мажидий билан қилган ҳамкорлиги ҳақида

тўхталиб, шундай фактни келтирган эди: «3598 байтдан икки юзидан кўпроғининг мазмун ва маъноси талқинида фикрларимиз турли жойдан чиқди. Шундан 70 га яқин байтнинг талқинида Раҳмат Мажидийга қўшилишга тўғри келди. 80 дан кўпроғида редакторни ўзимга ишонтаришга муваффақ бўлдим ва таржимамни ўзгартирмадим. 50 дан ортиқроғини биргаликдаги изланишлар, муҳокама ва мулоҳазалар натижасида ҳал қилдик».

Ҳазал талқини ҳам мана шундай машаққат талаб ишдир. Уни бошқа тилга таржима қилиш, хусусан бошқача адабий-эстетик аънаналар руҳида тарбияланган китобхонга етказиш яна қийинроқ. Шунга қарамакдан тўпламдаги шеърлар таржимасини кўздан кечирган киши қаноат ҳосил қилмай иложи йўқ. Аввало, таржимоннинг ҳазал хусусиятларини теран билиши, ўзбек шеъриятининг аънаналарини чуқур ҳис қилиши, Шарқ адабий-эстетик тушунчаларидан атрофлича хабардорлиги ва таржимага шулардан келиб чиққан ҳолда ёндашиши маъқул. Унингча, ҳазалдаги ўзига хос образлилик бугунги рус шеърияти учун характерли бўлган образларга кўчирилмаслиги керак. Ҳақиқий таржима ҳазалдаги ҳар бир образнинг маъно-моҳиятини бутун бадиияти ва техникаси билан қайта инкишоф этмоқ ва шу орқали лозим бўлган бадиий эффектга эришмоқдир. Чинакам ўқувчи эса унинг учун бегона бўлган образлар оламини сўз ва туйғулар истиғносини ҳис қила олиш ва баҳолай билишга тайёр бўлиши керак. Шарқ адабиётидан, шу жумладан ўзбек шеъриятдан қилинган ва қилинаётган таржималарда бу ҳолнинг қандай йўлга қўйилганлиги ва ҳозирча қандай самаралар бераётганлиги ҳақида маълум ҳулосалар чиқариш учун таржимачилик тажрибаларини атрофлича ўрганиш керак. Биз бунга муҳтарам таржимашунос олимларимиз диққатига ҳавола этамиз-да, масалага юқоридагидай ёндашишнинг, шубҳасиз, тўғри ва тақдирга сазовор эканлигини қайд қилиш билан, чекланамиз.

Аёқингга тушар ҳар лаҳза
гису,
Масалдурким: «чароғ туби
қоронғу» —

Лутфийнинг машҳур ҳазалларидан бири мана шу байт билан бошланади. Унда ёрқин бир манзара бор: дилбарнинг орқа-олдини тўлдириб, оёқларигача ёйилиб тушган тундай қоп-қора соч ва ойдайдй ёруғ чехра. Бу иккинчи сатрдаги «масал» орқали аниқ, ҳиссий кўринишга эга бўлади. Бинобарин, унда «масал» фавқулодда аҳамият касб этган. Шеър бошдан-оёқ шу усулда қурилган. Аввал воқеа хабар қилинади. Сўнг ўшанга монанд масал-мисол келтирилади. Масал-мисол воқеани муайян манзарада жонлантириб кўрсатади. Бу Шарқ шеъриятида кенг тарқалган поэтик санъат — усуллардан бири «ирсоли масал»дир. Бу йўлда ёзилган шеърлар адабиётимиз тарихида унчалик ҳам кўп эмас. Чунки унинг меҳ-

нати оғир. Таржимон Лутфийнинг мазкур шеърини деярли шикастсиз, бутун таровати билан рус тилида тиклашга муваффақ бўлади.

Не диво, что твой стан завесой
кос обвит,—
Недаром говорят, мол,
«свет во тьме горит»,—

деб бошланади шеър. Таржимон шеър техникасига алоҳида аҳамият беради. Ҳазалга хос оҳангдорлик — мусикийлики, «юксак сўз маданияти»ни етказишга ҳаракат қилади:

Как солнце и луну,
твое чело я чту,—
«Глаза точней весов»,—
последьяца гласит.

Таржимон аънавий шарқона образларни аслича етказишга, «нуқта»ни бузмай беришга жуда кўп ўринларда муваффақ бўлади. Бу фикрларнинг исботи учун Фурқадан қилинган қуйидаги таржимани келтирамиз:

Қоматинг нахли гулу барги ани
пироҳаннинг
Курмасин боди самум осибди,
ёраб, гулшаннинг.
Дилрабо, айдим галат, кетдим
хато гул баргидин,
Бўлғуси озурда, бордур бу
қадар нозик танинг.

Таржима:

Стан твой — будто ветка розы,
с лепестками схоже
        платье
Боже, пусть его не тронет,
зловный вихрь — самум
        проклятья!
Чаровница! Я ошибся: стан
твой тоньше нежных
        веток,
И сравненья то обидно —
как такое смог сказать я!

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Таржимон тутган йўл уни шунга олиб келди. Натижада у асл матндаги ғоявий-эмоционал бутунликини кўп ҳолларда сақлаб қолишга ва бешикаст беришга муваффақ бўлди. Бу, шубҳасиз, катта ютуқдир.

Таржимоннинг фазилатлари, таржимон қўлга киритган муваффақиятлар ҳақида жуда кўп гапириш мумкин. Лекин гап шундаки, бу ютуқлар сўнги чегара эмас. Бой ўзбек классикасининг рангин намуналари оҳангдор ва мазмундор рус тилида ҳали кўп жаранглайди. Бу йўлда жуда фойдали ва самарали хизмат этаётган истеъдодли олим — таржимон Сергей Николаевич Иванов ҳали жуда кўп обидаларимизга янги ҳаёт бағишлашига шак-шубҳа йўқ. Шуларни кўзда тутиб, мазкур таржима ҳақидаги баъзи мулоҳазаларимизни ҳам билдирмоқчи эдик. Эҳтимол, уларнинг айримларини тил хусусиятлари, икки адабиётнинг икки хил поэтик системага эга бўлиши би-

лан изоҳлаш мумкин бўлар. Баъзиларини эса кейинги таржималарда, балки китобнинг навбатдаги нашрларида ҳисобга олишга тўғри келар. Мана улардан характерли намуналар:

Озуниги кўрса қилдур гул
Ўзини юз пора,
Хўтан ёзисиди оху
кўзингини овора
(Саккокий)

Таржима:

Смущены тобой, слетели
лепестки у роз, опали,
Скрылись от тебя газели,
ускакав в степные дали.

Маълум ва машҳур ташбих — юз — гул, кўз — оху нигоҳи асосига қурилган анъанавий образ: — гул сенинг юзингни агар кўрса, алам ва хижолатдан ўзини юз пора қилди (негаки, сен ундан юз чандон гўзалсан), Оху эса кўзингни кўргандан буён Хўтан (классик адабиётда гўзаллар, аъло нарсалар макони сифатида машҳур) даштида овора кезади. Таржимада «кўз» тушиб қолган, натижада у билан боғлиқ образдаги яхлитликка путур етган. Охуларнинг, тўғрироғи, охунинг шоир тасвирлаган гўзал қошидан саҳрога қараб қочиб қолишидаги изчил мантиқ бузилган.

Вир йўли унуттунг, санамо,
аҳду вафони
Ҳаддидин ошурдинг манга
анвои жафони.
(Гадоний)

Таржима:

О кумир мой, ты забыла свой
обет, наш уговор
И без края, без предела плешь
мученья мне с тех пор.

Оригиналда ёрнинг «анвои жафо»ни — турли-туман жафони ҳаддидан оширгани ҳақида гап кетмоқда. Ҳазалнинг кейинги байтларида мана шу жафо хиллари конкретлаштирилди. Таржимада эса жафонинг ҳаддига урғу берилган.

А полумесяцы бровей взойдут —
и словно праздник стал,
И за завесою небес
луна исчезла без следа.

Бу образ ҳам анъанавий ташбих (қош — ҳилол) асосига қурилган. Байрам кечаси томошақоҳда гардун қошингда кўриб қолди шекилли, шиддат билан ҳилол (уч кунлик ой)ни этагига яширди. Таржимада эса бу мазмун кўринмайди.

Қонимни тўнар лаби ёзуқсиз,
Андин нетайинки, сўрса
бўлмас.
(Лутфий)

Таржима:

Её уста меня безвинно
истерзали,
А одолить ту незадачу
невозможно!

Образ «ийҳом» асосига қурилган. «Сўрса»нинг ҳар икки маъноси баравар хизмат қилмоқда. Таржимон ҳар икки маънони умумлаштириб берган. Назаримизда, бошқача йўл йўқ эди. Лекин образдаги аниқлик йўқолди. Ундан ташқари «қон» лаб қизиллигига ҳам ишора эди. «Истерзать» (қийнамоқ, тилка-пора қилмоқ) эса шоир кузатган мақсадни бермайди.

Бу замонда шоҳдур
Искандару Доро каби
Мен дегон кунлардаги
бир боғбонга ўхшамас.
(Анбар отин)

Таржима:

Шахи — поволители тех дней —
Искандеру, Дарию сродни,
Пестунам сегоднешней поры,
нашим властелинам не
чета!

Шоира орзу қилган кунлардаги шоҳлар ҳақида гап кетмаяпти (у келажакни шоҳсиз тасаввур қилади), Искандару Доро сингари ўз шавкати ва шижоати билан оламга овоза бўлган подшоҳлар у «ўйлаган замон»даги бир боғбонча ҳам бўлолмаслиги хусусида сўз юритмоқда, Бу ўринда мазмунга путур етган. Китобда шундай ўринлар ҳам йўқ эмас. Мана, яна бир мисол. Бу машҳур «Сайдинг қўябер сайёд...»дан. Ўзбек адабиётшунослигида шу шеърнинг тарихи, ғоявий жиҳатлари, бадиияти кенг тадқиқ этилган. Ундаги Сайд ва Сайёд образлари тутқунлик ва зўравонлик тимсоли сифатида гавдаланиши, ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Бироқ таржимада шеърнинг мана шу муҳим ғоявий йўналиши жиддий шикаст топган.

Беш кун сенинг даврингда
бечора хиром етсун,—

деб лирик қаҳрамон тилидан сайёдга мурожаат қилади шоир.

Таржимада буни

И пусть лишь единственный
миг побудет с тобою (?!)
она,—

тарзида ўқиймиз.
Ёки

Йўқ тоқати бандингга,
бардошига раҳм этгил...
Раҳм этмасанг ўзига,
йўлдошига раҳм этгил.

Таржима:

Из бедных братьев твоих
одно существо пощади...
Не жаль тебе? Это — твой
друг, — будь добр, и его
пощади!

Табиики, бу ерда шоирнинг Сайд ва Сайёдга бўлган кескин дифференциал позицияси бузилган.

Ҳазаллар таржимасини кўздан кечириш жараёнида баъзан образни нотўғри талқин қилинган ҳолларга ҳам дуч келинади:

Эрнинг ақиқи гарчи жаҳонда
ягонадир,
Чехрам менгизли ҳам яна бир
каҳрабо қани?

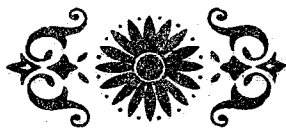
Лабинг (эрн) қизил (ақиқ)лиги жаҳонда бетимсол (ягона)дир, лекин унинг куйида мендек заъфарон (каҳрабо) чехралини ҳам топиш мумкинми, — дейди шоир. Таржимада эса эрн(лаб) эр (эркак)ка айланиб қолган:

В мире мужу подобает
сердолика ярний свет,—
Муж, как я, янтарно-желтый
от беды всечасной — где?

Булар 213 та шеър орасида бармоқ билан санарли, мутлақо жузъий характерга эга бўлган нуқталардир. Улар катта истеъдод ва заковат билан қилинган таржиманинг умумий руҳига ҳеч бир ҳалал етказмайди. Кези келганда бир мулоҳазани айтишни истардик. Таржима бугунги кунларда нақадар катта аҳамиятга эга эканлиги ва унга нақадар катта эътибор берилаётганлиги

ҳаммага маълум. Жумладан, украин ёзувчиси Степан Ковганюкка Шолохов асарлари таржимаси учун «Шевченко мукофоти» берилиши, Дантенинг «Илоҳий комедия»си таржимони Алексис Хургинаснинг Литва Республика Давлат мукофоти билан тақдирланиши буни яққол кўрсатиб турибди. Бизда ҳам кейинги пайтларда таржимачилик ишларидаги жиддий силжишни пайқамаслик мумкин эмас. Кейинги пайтларда адабиётимизнинг жуда кўп намуналари рус ва жаҳон тилларида янада оҳангдорроқ жарангламоқда. Рус ва жаҳон классикаси ўзбек тилига муваффақият билан таржима қилинмоқда. «Шоҳнома»дай буюк обида-нинг ўзбек тилида янграши, «Илоҳий комедия» (гарчи битта «Дузах» қисми битган бўлса-да), «Фауст» каби шоҳ асарларнинг таржима қилиниши маданий ҳаётимизда катта ҳодиса бўлди. Бу соҳадаги қилинаётган, бошлаб қўйилган ишлар ҳам кўп. Уларни атрофлича баҳолаш ва энг яхшиларини танлаб муносиб тақдирлаш пайти етди.

Бегали ҚОСИМОВ.

Бош редактор: МИРМУҲСИН.

Редколлегия: УЙҒУН, ЗУЛҒИЯ, Ҳ. ҒУЛОМ, С. АЗИМОВ, И. РАҲИМ, И. ЮСУПОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Т. ТУЛА, Ҳ. НИЁЗОВ (бош редактор ўринбосари), Ҳ. АБДУСАМАТОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, У. УМАРБЕКОВ, У. УСМОНОВ, Ш. ХОЛМИРЗАЕВ, У. НОРМАТОВ, Ҳ. ШАРИПОВ, Ҳ. ХУДОИБЕРДИЕВА,

---

© Шарқ юлдузи, 1979.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 9.

Орган Союза писателей Узбекистана

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1979.

Рассом А. Қамбаров. Техредактор М. Мирражабов. Корректор А. Билолов.

Редакцияга келган бир босма тобоқчага бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 03.07.1979 й. Босишга рухсат этилди 17.08.1979 й. Р—03075. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Физ. листи 15. Қабариқ босма. Шартли босма листи 21. Нашриёт ҳисоб листи 20,06. Тиражи 200159. Заказ № 1012.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси. Тошкент — 700029, «Правда Востока» кўчаси 26-уй.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:

700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КЎЧАСИ, № 1.

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ — 320228.
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА, ОЧЕРК-ПУБЛИЦИСТИКА, САНЪАТ,
ХАТЛАР БУЛИМИ — 332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК —
332479, РАССОМЛИК — 330918.